Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1

HAYATIM İBRET OLSUN

[Tabsıra-i İbret]

Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu

öcü10 - eskikitaplarim.com

TEMEL

MİDHAT PAŞA'NIN HATIRALARI

HAYATIM İBRET OLSUN

Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU

Merhum tarafından
Tâif Zindanında kaleme alınmıştır.

TEMEL YAYINLARI
YAYIN NO: 95
Tarih / Kültür Dizisi: 1

ISBN
975-410-031-4 (Takım)
975-410-032-2 (1. Cilt)

© Tüm yayın hakları FSEK. göre korunmuştur.

Dizgi:
Temel Dizgi / Ayhan Özcan
Baskı:
Özener Matbaası
Film:
Ebru Grafik

1. Baskı Ekim 1997

TEMEL YAYINLARI
Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.
Hacıbey Apt. No: 10/5
Çemberlitaş - İSTANBUL
Tel: (0212) 516 23 52 - 517 73 20
Fax: (0212) 517 75 96

Yayına Hazırlayan
Osman Selim KOCAHANOĞLU

MİDHAT PAŞA'NIN HATIRALARI

HAYATIM İBRET OLSUN

[Tabsıra-i İbret]

Birinci Cilt

Tuna, Bağdat, Suriye Valilikleri
Birinci ve İkinci Sadareti
Kanun-u Esâsî'nin İlânı
Avrupa'ya Sürülmesi
Tarihi Vesikalar

TEMEL

ناشری : علی حیدر مدحت

مدحت پاشا

حیاتِ سیاسیه‌سی، خدماتی، منفا حیاتی

مرحوم سالیه طرفندن تألیف و تحسینه مظهر النصوص و شهادتی
حقنده وثائق و معلومات علاوه ایدلمشدر

بر نجی کتاب

تبصرهٔ عبرت

فیناتی بکرمی بشه غروشه

هر حقی محفوظ و ایکی مهرلی اولیانه نسخه لر صاحنه در

استانبول : باب عالی جاده‌سنده هلال مطبعه‌سی

۱۳۲۵

İÇİNDEKİLER

İçindekiler ..... V-XI
Midhat Paşa, Hatıraları ve Dönemi Üzerine ..... XIII-XXXVIII
Kitabın Hazırlanması Hakkında Bir Kaç Söz XXXIX
Midhat Paşa ve Dönemi Kronolojisi 1-9
Ali Haydar Midhat'ın önsözü 13
Midhat Paşa'nın Mukaddimesi 15

Birinci Bölüm
DOĞUMUNDAN NİŞ VALİLİĞİ
SONUNA KADAR
MİDHAT PAŞA'NIN HAYATI

Midhat Paşa'nın Evvelki Hayatı 19
• Ailesi, eğitim ve ilk memuriyetleri 20
• Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın
Midhat Efendi'ye kini 24
Midhat Efendi'nin Avrupa'ya Seyahati ve Sebepleri 27
Midhat Efendiye Vezaret Rütbesi Verilmesi ve Niş Valiliğine Tayini 29
Prizren Eyaletinin Niş Eyaletine Bağlanması 36

İkinci Bölüm
TUNA VALİLİĞİ VE ŞURA-YI DEVLET
RİYASETİ DÖNEMİ

Vilayetler Usulünün İhdası ve Nümune Olarak
Tuna Vilayetinin Kurulması 43

Memleketin İmarı Refahın Artması ve Halk için Bazı Teşebbüsler 47
Rusya Elçisi İgnatiyef'in Entrikaları 61
Bulgar Ayaklanması [ihtilâli] 63
• Bir garip cinayet hikayesi ve Mehmet Çavuş'un kurşuna dizilmesi 67
Sultan Aziz'in Paris Seyahatından Dönerken Tuna Vilayetine Uğraması 69
Köy Halkından İhtiyat Askeri Adıyla Bir Heyeti Muntazama Teşkili 70
Tuna Vilayetinde Sahil ve Hudut Karakollarının Kurulması 71
Cermanya Vapuru Hadisesi 73
Midhat Paşa'ya Yapılan Suikast Meselesi 76
• Sırp suikastçi İvan, cezasını neden Diyarbakır hapishanesinde çekti!.. 77
Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet (Danıştay) Riyasetine Memuriyeti 79
İstanbul'da Sanayii Mektebinin Kurulması 81
İstanbul'da Emniyet Sandığının Kurulması 84
İkinci Tuna İsyanının Bastırılması için Midhat Paşa'nın Tekrar Memuriyeti 85

Üçüncü Bölüm
MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ

Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliğine Memuriyeti 89
Bağdat'ta Muzır Rüsûmatın Kaldırılması ve Yerine Âşar Konulması 89
Askerlikte Kur'a Usulûnün İcrası ve Ondan Dolayı Zuhur Eden Ayaklanma 91
Midhat Paşa'dan Ordu Nezaretinin Alınmasıyla İstifa Etmesi 91
Ordu Nezaretinin Tekrar Uhdesine Verilmesi 93
Dagâra Meselesi: Hille Mutasarrıfı ile Miralay ve Binbaşının Öldürülmesi 94
• Asiler Divaniye fırkasını kuşatıp teslim alıyor 96
• Çeçen ve Kurt süvarileri Bedevi avında 99
• Asilerin Divaniye köprüsüne asılarak idam edilmeleri 100
Irak Arazisi Meselesi 101

• Hz. Ömer devrinden beri uygulanan toprak sistemi 103
• Bu kadar büyük memleket çiftlik gibi yönetilmez 104
• Irak arazisi Anadolu ve Rumeli arazisine hiç benzemiyor 105
• Araziler halkın mı, yoksa Devletin mi olmalıdır? 106
• Hindiye ahalisi isyancılara neden yardım etmedi? 107
Dicle ve Fırat Vapurları Meselesi 108
• Orda Süveyş Kanalı varsa, burda Dicle ve Fırat nehirleri var 108
Fırat Nehrinin Temizlenmesi 111
Cezayir (Adalar) Setleri için İlk Teşebbüs 112
Bağdat'ta Emniyet Sandığı, Hastane ve Islahhane gibi Kurulan Müesseler 113
Memleket Bahçesi, Su Makineleri, Gaz Madeni ve Prinç Fabrikası 114
Kazımiye Tramvayı 115
Nizamiye Askeri Elbisesiyle, Ekmek Yapımı İçin Makina Alınması 116
İran Şahı'nın Bağdat Ziyareti ve İran Meskûkatı Meselesi 117
Necef'te Gömülü Teberrükat Eşyaları 119
Kürt Aşiretleri ve Hamavend Meselesi 120
Basra'da Tahmin Usulünün Kaldırılması ve Ağaç Vergisinin Arazi Üzerine Çevrilmesi 121
Basra Kasabasının Şatt-ül Arap Sahiline Taşınması 123
Nasıriyye Kasabasının Kurulması 123
Kuveyt Kasabasının Osmanlı Devletine Bağlanması 124
Necid (Hicaz) Ahvali 127
• İki düşman kardeş: Suud ve Faysal 128
• İngilizler sömürgeciliği gerçekten iyi biliyor 129
• Bağdat valisinin gizli ajanları 130
• Abdullah el-Sabah Osmanlılar safında 132
Bir İsyan Daha: Şemmer [Şammar] hadisesi 133
• Şeyh Abdülkerim Bağdat'a Cengiz Han gibi yürüyor! 133
• Şeyh Abdülkerim nasıl idam edildi? 135
Midhat Paşa'nın Necid'e Gidişi ve Muvaffakiyetleri 136
• Abdullah el-Faysal bağımsızlık istiyor 136
• Midhat Paşa Hicaz yollarında 138
• Vahhabilik nedir? Türbe ve mezar ziyareti neden yasaktır? Ölülerini neden bahçelere gömüyorlar 139

• Bahreyn emiri Şeyh İsa ve Osmanlı korvetleri 141
• Kuveyt nasıl bir yerdi? 141
• *Sadrazam Âli Paşa'dan Midhat Paşa'ya:* Şu Acem kavmi öyle bir millet ki, şu Hamavend işinde gösterilen namussuzluk, bayağı hepsini bastırdı. 143
Cezayir (Adalar) Setleri Meselesi 145
Midhat Paşa'nın İcraatları, İstanbul'un Düşündükleri ve İstifası 147
Midhat Paşa'nın İstanbul'a Dönmesi ve Mahmut Nedim Paşa'nın Hasmane Teşebbüsleri 149

Dördüncü Bölüm
BİRİNCİ SADARET DÖNEMİ

Midhat Paşa'nın Sadareti 157
Malî Vaziyet ve Mahmut Nedim Paşa'nın Muvazene-i Maliyesi ve Muhakemesi 159
Önemli İmar Teşebbüsleri 164
Kalkınma Teşebbüslerinin Neticesiz Kalması 168
Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın İstikraz Meselesi ve Midhat Paşa'nın Sadaretten Azli ve Adliye Nazırlığı 169
Memleketin Ahvali ve Meclis-i Mebusan Tasavvurları 172
Midhat Paşa'nın Selanik Valiliği 173
Esat Paşa'nın Sadareti ve Hersek Hadisesi 175
Mahmut Nedim Paşa'nın Tekrar Sadareti, Hersek ve Bulgaristan İhtilalinin Yayılması ve Esham [konsolid] Meselesi 177
Efkâr-ı Umumiyenin Galeyanı, Rüştü Paşa'nın Sadareti, Sultan Abdülaziz'in Hal'i, Sultan Murad'ın Cülûsu 183
• İlk Osmanlı Talebe-i Ülûm nümayişi ve sadrazamın azli 184
Sultan Abdülaziz'in İntiharı ve Kanun-u Esâsî (Anayasa) Üzerine Müzakere 191
Sultan Murad'ın Cinneti ve Çerkes Hasan Vak'ası 194
• Çerkes Hasan: Davranma Serasker!.. 195
• Çekres Hasan kimdir? 197

• Serasker Hüseyin Avni Paşa kimdir? 199
• Gönülü taburları kurulması, hilal ve salip tabur sancağında 200

Beşinci Bölüm
İKİNCİ SADARET DÖNEMİ

Sultan Abdülhamid'in Tahta Çıkması 205
İstanbul (Tersane) Konferansı 208
Midhat Paşa'nın İkinci Sadareti 209
Kanun-u Esâsî (ilk Osmanlı Anayasası) İlânı 210
Midhat Paşa'nın Sadaretten Azledilerek Avrupa'ya Sürülmesi 216
• Midhat Paşa'nın Avrupa'da sürgün yılları 220

Altıncı Bölüm
MİDHAT PAŞA'NIN
SURİYE VE İZMİR VALİLİKLERİ

Midhat Paşa'nın Suriye Valiliği 231
Midhat Paşa'nın Aydın (İzmir) Valiliği 247
• Midhat Paşa'nın İzmir'de tevkif edilmesi ve Fransız Konsolosluğuna sığınması 250

Yedinci Bölüm
LAHİKA

Sultan Abdülaziz'in Hal' Meselesi Sebebleri ve İçyüzü 255
• Yıldız Sarayı hapishane ve işkencehaneye çevrildi 258
• Aleyhimizdeki iftiralar 260
• Midhat Paşa cumhuriyet mi ilan edecekti? 263
• Sultan Abdülaziz'e üç soru? 270
• Şahingiray ve İgnatiyef 271
• Sultan Abdülaziz'in gururu 274

• Krupp topları ve martini tüfenkleri 276
• Tersane Konferansı ve Rus istekleri 277
• Midhat Paşa'nın da kusurları vardır 281

Sekizinci Bölüm

ZEYL

TARİHİ VESİKALAR

Sultan Abdülaziz'e Vükelâ Tarafından Verilmesi Arzu Edilen Layiha 285
Midhat Paşa'nın Tersane Konferansı Dolayısiyle Meclis-i Umumi de Okunan Beyanname Suretidir 288
Midhat Paşa Tarafından Kanun-u Cedid (Anayasa) Adıyla Hazırlanan Müsvedde Metni 296
Henri Elliot'un Midhat Paşa ile İlgili Makalesi 304
Sultan Abdülhamid tarafından Midhat Paşa'ya Gönderilen Mektup 306
Midhat Paşa'dan Mabeyn Başkitabetine 307
Midhat Paşa Tarafından Mabeyn-i Hümâyun'a Gönderilen Tezkere 309
Midhat Paşa Tarafından Sultan Abdülhamid'e Takdim Olunan Takrir Suretidir: *Hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bilmelisiniz! Bütün hareketlerinizde millet nazarında sorumlusunuz! Milletin menfaatlerine aykırı en ufak hususta bile size itaat etmekte mazurum* 310
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Midhat Paşa'ya Gönderilen Tezkere 313
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Midhat Paşa'ya 314
Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 316
Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 318
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 320
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 321
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 322
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya 323
Midhat Paşa'nın Londra Mektubu 325
Türkiyenin Mazisi ve İstikbali: *Midhat Paşa'nın Londra'da iken yayınladığı İngilizce Risalenin Tam Metni* 327

Midhat Paşa'nın Avrupa'dan Şeyhülislâm'a Gönderdiği Mektup 343
Midhat Paşa'dan, Teşrifat Nazırı Kamil Bey'e 349
Teşrifat Nazırı Kamil Bey'den Midhat Paşa'ya 351
Midhat Paşa'dan Teşrifat Nazırı Kamil Bey'e:
"Padişahların saraylarına en son giren şey doğruluktur!.." 352
Teşrifat Nazırı Kamil Bey'den Midhat Paşa'ya 356
Midhat Paşa'nın İki Ayrı Mektubu 357
Suriye ve Dürzilerin Islahı Hakkında Layiha 358
Midhat Paşa'nın Mabeyn Başkitabetine Gönderdiği Yeni Kanunlar Hakkında Layiha 362
Beşinci Ordu Müşiri Ahmet Eyyüp Paşa'ya Yazılan Tezkere 367
Midhat Paşa ile Saray Arasında Yapılan Diğer Yazışmalar 371
Suriye ve Dürzî Meselesi Hakkında Belgeler 382
Midhat Paşa'nın Telgrafı: Valilikten İstifa Ediyorum!.. 396
Mabeyn-i Hümâyun'dan Midhat Paşa'ya: İstifanıza Gerek Yoktur 397
Midhat Paşa'dan Eşi Naime Hanıma: *"Maslak çiftliği mukavelesi memurların eline geçmesin, derhal imha ediniz"* 402
Sultan Abdülhamid'e Takdim Olunan Takririn Sureti 403
Mabeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya Gönderilen İki Ayrı Tezkere Sureti 405

İNDEKS 411

MİDHAT PAŞA HATIRALARI VE DÖNEMİ ÜZERİNE

Midhat Paşa Tanzimat dönemi Osmanlı sadrazamıdır. *"Tabrısa-i İbret"* ve *"Mirat-ı Hayret"* adlarını verdiği iki ciltlik hatıralarında ibret alınacak hayat hikayesini anlatırken, aynı zamanda bir cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî, içtimaî, askerî, idarî ve siyasi yapısını da gözler önüne sererek ülkemizin ikiyüzyıl önceki tarihinin bir panaromasını çizmektedir.

Midhat Paşa hatıralarını sürgünde bulunduğu Taif Zindanının izbe bir odasında kaleme almış ve çok gizli vasıtalarla ve özellikle Hicaz mektubcusu Ali Vasfi Efendi sayesinde ailesine ulaştırılmıştır. Aradan fazla bir zaman geçmeden de boğularak öldürülmüştür. Dolayısıyla bu hatıraları ilginç kılan başka bir husus da, Midhat Paşa'nın bu trajik sonu olmaktadır. Zira tarihte hayatı büyük başarılarla bezenmiş simalara çok raslamak mümkün olmakla beraber, ölümü tarih sayfalarında musîbet ve felaket teşkil eden insanlara az tesadüf edilir. İşte Midhat Paşa bunlardan birisidir.

Midhat Paşa, hatıralarında bir Osmanlı sadrazamının hayatına yön ve şekil veren toplumsal olayları ve insan ilişkilerini anlatırken, aynı zamanda hem kendisiyle hesaplaşır ve hem de kendi tarihinin muhasebesini yapar. Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve Abdülhamid dönemlerinde anlatılan olaylar ve başından geçen hayat hikayesine tarihin penceresinden bakıldığı zaman, insanların başarıları ve hataları gözler önüne serilmekte ve burada, izan sahibi okuyucu *ibret alınacak bir tarih dersi görmektedir.* Kitaba tarafımızdan *"Hayatım İbret Olsun"* isminin verilmesi de zaten

bundan dolayıdır. Kısaca bu hatıralar, dikkatli ve objektif değerlendirmeler yapabilmek amacıyla, içine girilme zahmeti gösterilmediğinden her tarafı örümcek bağlamış bir tarih galerisine ve laboratuvarına benzemektedir. Tanzimat sonrası Osmanlı tarihi öyle bir galeridir ki, kendi tarihini en az "Avrupalı Şarkiyatçılar" kadar merak eden, bilimsel araştırmalara konu edinen, ilim süzgecinden geçiren, eleştiren, doğruyu ve yanlışı gösteren bilim adamlarının ziyaretlerini beklemektedir.

Midhat Paşa'nın hayat hikayesi arasına sıkıştırdığı devlet hayatımız üzerindeki değerlendirmeleri, hatıratta kendi üslûbu içinde anlatıldığı için, burada ayrıca tekrarlanmayacaktır. Ancak aradan geçen bunca zaman sonra kalemle çizilecek ve ortaya çıkarılacak bir Midhat Paşa protresi için, bazı önemli hususların kısaca da olsa burada yeniden ortaya konularak değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir.

* * *

Midhat Paşa 1822 yılında naiplik (hakim) yapan Hafız Mehmet Eşref Efendi'nin çocuğu olarak İstanbul'da doğar ve adını Ahmet Şefik koyarlar. Ailesi Ruscuk'tan göçerek İstanbul'a yerleşmiştir. On yaşlarında Kur'an-ı Kerîmi hıfzederek hafız olur. Sonra o devrin klasik medrese eğitimi çerçevesinde Arapça, Farsça, mesnevi, sarf, nahiv, mantık, fıkıh ve hikmet gibi dersleri okur ve ilave olarak devrin önemli dersiamlarının önüne diz çökerek onların rahle-i tedrislerinden geçer. Midhat Paşa çocukluk ve eğitim yılları hakkında hatıratında fazla bir bilgi vermemekle beraber, yıllar sonra 11 Aralık 1877'de Teşrifat Nazırı Kamil Bey'e gönderdiği bir mektubunda konuyu tahsil durumuna getirerek şu samimi itirafta bulunacaktır:

"Hacı Eşref namında bir zâtın oğluyum. Allah'tan başka kimseye intisab etmedim, tahsili fezâil ve kemâlatta çok çalıştım, muvaffak olamadım. Kabiliyet ve ehliyetimin bütün dost ve arkadaşlarımın altında olduğunu itiraf ederim. Hal böyle iken beni

dünyada layık olmadığım şöyle bir mertebeye getiren bir sıfat varsa doğru öz, doğru sözdür. Ve ömrüm boyunca ne kadar zahmet ve müşkilâta uğramışsam, onun sebebi de gene doğruluk ve doğru sözlülüktür."

İlk memuriyetine, devrin Hariciye Nazırı Akif Paşa'nın himayesiyle Divan-ı Hümayun kalemine çerağ olarak başlar (1834). Ahmet Şefik Efendi, bu Kalemde divanî hattını altı ay içinde tahsil ettiği için, o zamanda ehliyet gösteren katiplere verildiği gibi kendine de Midhat mahlâsı verilmiş ve bundan böyle adı hep Midhat olarak anılmıştır. Midhat Efendi önce küçük memuriyetlerle Şam, Sayda, Konya ve Kastamonu gibi vilayetlerde dolaşır, sonra İstanbul'a dönerek memuriyetini Meclis-i Vâlâ katipliğine nakleder. Burada Mümeyyiz, Başhalife ve Başkatiplik derecelerine kadar yükselir (1848-1859). Kanımızca Midhat Efendi'nin hayat ve kader çizgisini belirleyen bu görevi olacaktır. Zira o devrin çok etkin ve önemli kurumlarından biri olan Meclis-i Vâlâ'da, hem Osmanlı bürokrasisinin o zamanki çalışma şeklini öğrenir ve hem de Tanzimat döneminin tanınmış devlet adamlarıyla yakınlık kurarak dikkatlerini çekmeyi başarır. Koca Reşit Paşa, Âli ve Fuat Paşalar ile Mehmet Emin Paşa bunlar arasında zikredilmelidir.

Meclis-i Vâlâ'daki görevi sırasında Âli Paşa'nın yardımıyla bilgi ve görgüsünü artırmak ve Fransızcasını ilerletmek amacıyla altı aylık bir Avrupa seyahatına gönderilen Midhat Efendi, dönüşünde Başkatipliğe atanır. Kendi ifadesine göre 35 yaşına kadar bir kelime Fransızca bilmediği halde, bu yaştan sonra ve tamamen kendi gayretiyle Fransızcayı öğrenmiş, "Plutark" kitabını okuyacak ve ileride Cevdet Paşa ile dalga geçecek kadar da ilerletmiştir.

* * *

O sıralar, Rumeli'deki Hıristiyan teb'a üzerinde haksızlık ve zulümler yapıldığı ve durumlarının düzeltilmesi gerektiği yolunda Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne devamlı baskı yapmakta ve

şikayette bulunmaktadırlar. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa durumu yerinde görmek üzere Padişah tarafından 3 aylık Rumeli teftişine gönderilir. Vidin, Niş Sofya ve Şumnu taraflarını dolaşarak halkın şikayetlerini dinleyen sadrazam, dönüşünde şikayetlerdeki haklılık payını görür ve bunu kısmen eyalet valilerinin dirayetsizliğine bağlar. Gerçekten de devlet mülkiyetindeki çiftlikleri mukataa suretiyle kiralayan mültezimler, kısa sürede mütegallibe haline gelerek, kurdukları bir nevi ağalık (gospodarlık) düzeni ile halkı köleleştirmişlerdir. Rumelideki isyan ve şikayetlerin temelinde, sonradan ilga edilen bu uygulama yatmaktadır. Ancak ezilen kesimin yalnızca Hıristiyan ahali değil, belki ondan daha ziyade olarak Müslüman ahali olduğu da bu gezide ortaya çıkmıştır.

İşte Rumeli'nin bu problemli bölgesine dirayetli bir vali gönderilmesi düşünüldüğü sırada, sadrazamın ilk aklına gelen kişi Midhat Efendi olmuştur. Midhat Efendi'nin bu göreve düşünülmesinde, Meclis-i Vâlâ'daki hizmetleri yanında, daha önce geçici görevle bir çok konuda Suriye ve Rumeli taraflarına teftiş ve tahkikata gönderilmesi ve bu görevleri ehliyetle yapmasının da etkisi olmuştur. İşte Midhat Efendi vezaret rütbesi verilerek Niş valiliğine tayin edilmesiyle, bundan sonra artık hem Paşa'lık ünvanını kazanmış ve hem de hayatının ilk mühim görevine başlamış olmaktadır (1861). Midhat Paşa Sultan Abdülmecid'in son vezirlerinden biri olup, Niş valiliğinde 1864 yılına kadar devam etmiştir. Çiftlik sahipleri ile halkın arasındaki şikayet ve problemleri düzelterek, kısa zamanda eyaletteki huzur ve refahı temin etmiş ve bu başarılarından dolayı kendisine birinci rütbeden mecidî nişanı da verilmiştir. Ancak kısa süre sonra Sultan Abdülmecid'in ölümü üzerine Sultan Abdülaziz tahta çıkar (1861).

Sultan Abdülaziz, Abdülmecid'in aksine gösterişli, gururlu ve daha otoriter bir hükümdardır. Saltanatının ilk yıllarında daha önce başlatılan ıslahat çalışmalarının devamından yana olmuş Âli ve Fuat Paşalar'la birlikte çalışmayı yeğlemiştir. Gerçi daha sonraları bu iki Paşa'dan nefret edercesine soğumuş ise de, anılan Paşalar'ın Avrupa devletleri nezdindeki itibarları nedeniyle yanında tutmaya da mecbur kalmıştır.

İkinci nesil tanzimatçı paşalarından sayılan Âli ve Fuat Paşalar, bu sıralarda Osmanlı idare sisteminde bazı değişiklikler yapılması ve eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesi üzerine planlar yapmaktadırlar. Uygulamaya başlangıç olmak üzere, Rumeli'de pilot bölge olarak Tuna vilayeti adıyla yeni bir vilayet kurulacak ve bu yeni yapılanma başarılı olursa Memalik-i Osmaniye'nin diğer bölgelerine de yaygınlaştırılacaktır. İşte yeni kurulacak bu vilayetin başına, gene Niş'deki başarıları yakından takip edilen Midhat Paşa getirilir ki, Tuna valiliği onun çok daha meşhur olmasını ve başarılarını göstermesini sağlayan ikinci önemli memuriyeti olacaktır.

Âli ve Fuat Paşalar'ın idarî yapımızda uygulamaya koydukları bu yeniden yapılanmanın adı, tarihimizde *"Teşkil-i Vilayet Usûlü"* şeklinde nitelendirilmiştir. Tuna vilayeti için yapılan Nizamnameye göre, merkezi Ruscuk kabul edilmek üzere Vidin, Silistre ve Niş eyaletleri birleştirilerek yepyeni bir vilayet kurulmaktadır. Vilayet Umumî Meclisinde 14 Müslüman ve 14 Hıristiyan aza bulunmasına karşılık, Vilayet İdare Meclisinde 7 Müslümana karşı 4 Hıristiyan aza bulunacak ve tüm vilayet umuru yeni teşkilatlanacak müdürlükler vasıtasıyla yürütülecektir. Eski eyalet sisteminde vilayet ve kaza meclisleri idarî görevler yanında yargısal işlere de baktıklarından, yani hukukî ve cezaî davalar da idarenin vazifeleri arasında bulunduğundan, yeni sistemde yargısal görevler idareden alınarak, idare dışında yeni teşkil edilen nizamî mahkemelere verilecektir.

Dikkat edilirse bu yeniden yapılanma projesinin o gün için çok önemli sayılacak bir içeriği mevcuttur. Siyasi ve idarî tarihimizde fevkalade ehemmiyeti haiz olan bu Nizamname ile bugünkü demokratik sistemin temeli olan kuvvetler ayrılığı ilkesi adı konmamış da olsa, ilk defa devletin merkezi teşkilatında değil de, bir taşra vilayetinde uygulamaya geçirilmiş olmaktadır. Ne var ki, bu yapılanma modeli bir müddet sonra devletin merkez omurgasında da benzer bir teşkilatlanmayı zorunlu hale getirecektir.

Devletin ana omurgasını yani saltanat makamı ile Meclis-i Vükelâ (hükûmet) ve halk arasındaki ilişki ve sorumlulukları dü-

zenleyen hukuksal yapının, yani anayasal bir sistemin bulunmadığı idare sistemi içinde, getirilen bu yeni vilayet sistemine dayalı yapılanma modeli aslında, reform ve ıslahat düşüncesindeki paşa'ların kendi özel çabaları ve elyordamıyla arayışları ve biraz da zorlayışları sayılmalıdır. Nitekim taşrada uygulamaya konulan bu Tuna vilayet projesi esas alınarak, daha sonraları ileri bir adım daha atılmış ve merkezi yapıda buna dayanak olacak Meclis-i Vâlâ'nın yapılanma projesi ortaya konmuş ve böylece Şura-yı Devlet ile Divan-ı Ahkam-ı Adliye gibi iki yeni kuruluş ortaya çıkarılmıştır. Önceden de ifade edildiği üzere, Meclis-i Vâlâ yerine bu iki yeni idari müessesenin teşkili, kuvvetler ayrılığı ilkesinin devlet yapısının ana omurgasına yerleştirilmesinden başka bir anlama gelmemelidir. Zira devletin bütçesi dahil bütün kanun ve nizamları Şura-yı Devlet tarafından hazırlanacak ve denetlenecektir. Divan-ı Ahkam-ı Adliye ise bir nevi Mahkeme-i Temyiz gibi çalışacak, mevcut şer'i mahkemelerin bir kısım görevleri de yeni teşkil edilen nizamî mahkemelere verilerek Adliye Nezaretine bağlanacaktır. Görüldüğü üzere bu durumda hükûmete (Meclis-i Vükelâ), şeklî olarak yürütme fonksiyonundan başka bir görev kalmamaktadır ki, bundan sonraki aşama, olsa olsa hazırlanacak bir Kanun-u Esâsî [Anayasa] ile bu yapılanmayı resmîleştirmekten ibaret bir çalışma olacaktır.

Âli ve Fuat Paşalar'ın uygulamaya geçirdikleri bu projelerinin Midhat Paşa ile alakası ne olmalıdır? Belirtelim ki, Midhat Paşa gerek taşra ve gerekse devletin merkez yapılanmasındaki bu projelerin hem planlama ve hem de bizzat uygulamasında önemli rol oynayan kişilerin başında gelmektedir. Bir kere Tuna Vilayet Nizamnamesinin hazırlanmasında Niş'den özellikle bu iş için İstanbul'a çağırılarak tecrübelerinden yararlanılmış ve sadrazamla bizzat başbaşa çalışmalar yaparak ve üstelik bizzat valiliğe atanarak uygulamayı başlatmıştır. Merkezi yapılanma projesinde ise gene İstanbul'a çağırılarak tecrübelerinden istifade edilmiş ve yeni kurulan Şura-yı Devletin başına da kendisi tayin edilmiştir. Dolayısıyla Midhat Paşa'nın bu iki projenin her safhasında yakın ilgisi ve bilgisi olduğu ve üstelik emeği geçtiği ortadadır.

Bu merkez yapılanma projesi tamamen Fransa idarî teşkilâtı örnek alınarak şekillendirilmiş ve Sultan Abdülaziz'in de özel alakası sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında Midhat Paşa kadar Halep'ten çağırılan Cevdet Paşa'nın da bu hususta çok emeği geçmiş ve nihayet Cevdet Paşa'da Ahkam-ı Adliye'nin başına geçirilmiştir. Ahmet Cevdet Paşa, çocukluğundan beri Midhat Paşa ile tanışan, çok önemli nezaretlerde görev alan ve derin bilgisi bulunan bir kişi olup, nedense ölene kadar Midhat Paşa ile hasım olmuşlardır.

Buradan anlaşılmaktadır ki Midhat Paşa, daha siyasi şahsiyeti belirginleşmediği zamanlarda bile, başarıları görülen, tecrübe ve fikirlerinden yararlanılmak istenen temayüz etmiş bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Şura-yı Devlet başkanlığındaki bir yıllık memuriyetinde birçok yeni kanun ve nizamnamenin yapılmasında hizmeti geçtiği gibi, ölçü ve tartı aletlerinin bugünkü desimal sisteme çevrilmesi ve Maadin Nizamnamesi (Maden Kanunu) onun zamanında yapılmış, Ziraat Bankası'nın ilk şekli olan Emniyet Sandığı'da onun gayretiyle ortaya çıkmıştır.

Fransız sistemine dayalı merkezi yapılanmadaki Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin devlet organları arasındaki fonksiyonları çok belirleyici olmuş ve meşrutî idareye geçişten önceki aşamada, henüz adı konulmamış yarı demokratik ve yarı lâik Batılı hukuksal sisteme geçişin tarihimizdeki ilk adımı ve uygulaması olmuştur denilebilir. Önce taşrada, sonra merkezde uygulanan bu önemli değişimin bazı tepkilere sebep olduğu görülmüştür. En belirgini şüphesiz ki, şer'i mahkemeler vasıtasıyla belli bir statü ve güce sahip olan ilmiye sınıfı tarafından ortaya konulanıdır. Zira mevcut eski sistemde adalet hizmetleri, Mevali denilen büyük kadılar yerine kadı evsafını haiz olan ve vekaletle tayin olunan kimseler (naipler) tarafından yürütülüyordu. Yani adalet işleri, emanet ve iltizam usuluyle naiplere veriliyordu. Ancak daha sonraları bu usül yozlaştırılarak, rüşvet ve irtikaba sebep olmuş ve parayla alınıp satılan meslek haline getirilmiş ve hatta devletin haysiyeti yanında hukukun (şeriatın) vakarı da berbat edilmiştir. Önceki sistemde naipler, hizmetleri karşılığında belli bir harç alırlarken, ilk

defa *Tuna Vilayet Nizamnamesi*'nde bu usûl kaldırılarak, naiplerin de diğer memurlar gibi maaşa bağlanmaları ve ayrıca şer'i mahkemeler yanında nizamî mahkemelerin kurulmasıyla etkinliklerinin azalması, bu tepkilerin sebebini oluşturmuştur. Nitekim Midhat Paşa ile Sürûrî Efendi arasındaki kavga, Tuna vilayetinde Ruscuk Naibi iken bundan zuhur etmiş ve azledilmesiyle birlikte ömür boyu sürecek düşmanlığa dönüşmüştür. Aynı Sürûrî Efendi yıllar sonra, 1881 senesinde kurulan Yıldız Mahkemesi'nde Midhat Paşa'ya idam hükmü veren fevkalade mahkemenin reisi olarak ortaya çıkacaktır.

Sultan Abdülhamid'e göre, amcasının (Abdülaziz) Midhat Paşa'yı Şura-yı Devlete getirmesi aslında ona sadrazamlık yolunu açmak içindi. Fakat Abdülaziz Âli Paşa'yı incitmemek için onu Şurâ-yı Devlette yani İstanbul'da fazla tutamadı ve Âli Paşa'nın telkini ile Bağdat valiliğine gönderdi. Demek ki Midhat Paşa, 1868'li yıllara gelindiğinde artık Âli Paşa'nın bile çekinip kıskandığı şöhretli bir kişi haline gelmiştir.

Kısaca belirtmek gerekirse Midhat Paşa'nın sadaret dönemine kadar dikkati çeken ve ona Osmanlı sadaretine kadar yükselebilme imkân ve şöhretini hazırlayan görevleri Niş ve Tuna valilikleri ile Şura-yı Devlet Başkanlığı ve ondan sonra üç buçuk yıl süren Bağdat valiliği memuriyetleridir. Sadaretten sonraki Suriye ve İzmir valilikleri de ayrıca dikkate alınırsa Midhat Paşa'nın kırk yıldan fazla süren ve hepsinde de başarılı hizmetler yaptığı herkes tarafından kabul edilen önemli memuriyetleri mevcuttur. Bu görevlerinde yaptığı işlerin tafsilatı hatıratında geniş şekilde anlatıldığı için burada tekrarlanmayacaktır. Ancak şu kadarını belirtmeliyiz ki, Tuna vilayeti bugün ki Bulgaristan'ın ve Bağdat vilayeti'de Irak'ın iki misli toprağa sahip olan ve Osmanlı'nın en önemli olduğu kadar, devlet içinde devlet gibi problemli iki büyük vilayeti idiler. Tuna vilayeti panislavist derneklerin ve İgnatiyef'in kışkırttığı Sırp ve Bulgar ihtilalcileri tarafından kaynatılan bir kazandı. Bağat'ta ise malî ve idari güçlükler yanında, Arap aşiretlerinin isyanı bitip tükenmezdi. Ancak şurası belirtilmelidir ki, Midhat Paşa her gittiği yerde karşısına çıkan problemin önce perde

arkasını araştırmış, tedbirini ve çaresini de ona göre almıştır. Valilikleri sırasında yol, okul, köprü ve özellikle ulaşım hizmetlerine çok önem vermiş, problemleri, bulduğu kendine has pratik formüllerle çözmeyi başarmıştır. Bundan dolayı, görev yaptığı her bölgede giriştiği imar faaliyetleriyle bir çok eser ve şöhret bırakmış ve hatta oğlu Ali Haydar Midhat bile İkinci Meşrutiyetten sonra babasının bu şöhreti sayesinde Bağdat mebusluğuna seçilmiştir.

* * *

Midhat Paşa'nın siyasi hayatını 1872 yılındaki ilk sadaretinden başlatmak gerekirse de, aslında bunun, daha önceleri temayüz etmiş bir siyasî kişilik üzerine oturduğunu kabul etmek gerekir. Sultan Aziz ve Abdülhamid dönemlerinde iki kere tayin olunduğu sadaret müdetinin toplamı altı ayı bile doldurmadığına göre, onun tarihteki yerini nasıl belirlemek gerekir.

Midhat Paşa'nın idarecilik ve özellikle valilikleri sırasındaki herkesin kabul ettiği başarılı hizmetleri ona tarih içinde bir misyon yüklememiştir. Onun tarihteki asıl yeri, Kanun-u Esâsî getirilmesi amacıyla gösterdiği aşırı gayreti ve bu yöndeki yenilikçi fikir akımlarının odağındaki kişi olmasındadır. II. Mahmut döneminden beri devam eden batılılaşma zihniyeti, Âli ve Fuat Paşalar'ın ölümünden sonra sanki Midhat Paşi ile temsil edilir hale gelmiş ve giderek fikri ve ideolojik ağırlıklı bir harekete dönüşmüştür.

Osmanlı monarşisinin siyasi ve etkili paşaları hiçbir zaman kendine rakip birinin devlet yönetiminde sivrilip şöhrete ulaşmasını istememiştir. Bundan dolayı iktidar kavgaları ara-sıra saltanat makamına kadar ulaşmış ise de, kavga daha çok paşaların husumet ve rekabeti şeklinde olacaktır. Nitekim 22 senelik Abdülmecid saltanatında 23 kere ve 15 senelik Abdülaziz saltanatında 15 kere sadaret değişikliği yaşanmasının perde arkasında, biraz da bu paşalar kavgası vardır. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği ve Şura-yı Devletteki başarıları Âli Paşa'yı ürküttüğü gibi, Bağdat valiliğinde-

ki başarısı da Mahmut Nedim Paşa'nın husûmetini çekmiştir. Sultan Aziz'in sadaret için gönlünde yatan kişi daima Mahmut Nedim Paşa olmuştur. Midhat Paşa ile ölünceye kadar aralarında bitmeyen bir husûmet bulunan kişi de, gene aynı Mahmut Nedim Paşa'dır. Nedim Paşa, sadaretinin her döneminde Rusya yanlısı politikalar izlemiş ve İgnatiyef'in aşırı etkisinde kalmıştır. "Nedimof" yakıştırması bundan ileri gelir. Midhat Paşa ise, Niş ve Tuna valiliklerinden beri İgnatiyef'in nefret ettiği kişidir. Zira Balkanlardaki Rusya destekli panislavist kışkırtmalar Niş ve Tuna valilikleri sırasında Midhat Paşa tarafından ya bozulmuş ya da etkisiz bırakılmıştır.

Midhat Paşa Şubat 1869'da tayin edildiği Bağdat valiliğinden istifa edip 1872 Temmuzunda İstanbul'a geldiği zaman Beyazıt Tavşantaşı'ndaki konağı büyük bir ziyaretçi akınına uğrar. Mahmut Nedim Paşa küskün ve mağdurlarından Yeni Osmanlılara kadar herkes, Midhat Paşa'da bir istikbal ummakta, Şehzade Murad bile görüşme talebinde bulunmaktadır. Yeni Osmanlı'ların İbret Gazetesi bu sıralar aşırı bir Midhat Paşa propogandasına girişmiştir. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, bu olanlardan çekinerek Midhat Paşa'nın İstanbul'da daha fazla kalmasını sakıncalı bulur ve hemen Edirne valiliğine tayinini yaptırır. Midhat Paşa veda ziyareti için Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkınca, görüşmeleri tahmininden daha uzun sürer ve bu ziyaret sonunda sadaret mührünü alarak çıkar (31 Temmuz 1872).

Burada dikkat edilecek nokta, Midhat Paşa'nın siyasi rakiplerinden farklı bir yanının bulunmasıdır. O da, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ebüzziya Tevfik gibi zamanın Yeni Osmanlıcı gençleriyle yakın alakasının bulunması ve bu grubun gazeteleri ile siyasî bir etkinliğe sahip olmasıdır. Gerçi Midhat Paşa'nın ilk sadareti 2,5 ay kadar sürmüş ve azlinden sonra da bazı önemli olayların içinde bulunmuş ise de, Abdülaziz'in hal'ine kadar pek ön planda görünmek istememiştir.

Çok kısa süren ilk sadaretinde, önce Nedim Paşa'nın yerlerinden ettiği bazı valilik tayinlerini düzeltmekle işe başlar ve

Mahmut Nedim Paşa'nın hesaplarını incelettirerek istikrazlardan yüzbin lira irtikabını ortaya çıkarır ve yapılan muhakemede geri ödemeye mahkum ettirir. Ancak ucunun Saray'a kadar uzanabileceğini düşünemez. Nitekim Midhat Paşa'nın bu hareketi Saray tahsisatının kesilmek istenmesi şeklinde yorumlanır ve üstelik Mahmut Nedim Paşa'nın bu cezası da Abdülaziz tarafından affedilir. Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın Avrupa'dan serbestçe istikraz yapabilmesine izin veren hatt-ı hümâyunun çıkarılması, ülke yararına görülmediği için Midhat Paşa tarafından geciktirilir. Nihayet Abdülaziz Midhat Paşa'nın kendine uyumlu bir sadrazam olmadığını kısa zamanda anlayarak azleder. Biraz sonra Şirvanizâde'nin sadrazamlığında Adliye Nazırı olur ama, Kanun-u Esasî layihası hazırladığı duyulunca Sultan Abdülaziz'in öfkelenmesine sebeb olur ve gene azledilerek Selanik valiliğine gönderilir ve üç ay sonra bu görevden de azledilince İstanbul'a döner. Bundan sonra Çırpıcı çayırında (hipordum yanı) aldığı çiftlikte mazuliyet halinde bekler. Esat Paşa döneminde ikinci kez Adliye Nazırı olan Midhat Paşa, daha sonra Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete gelmesiyle, bu sefer kendisi istifa ederek kabineden ayrılır.

Mahmut Nedim Paşa'nın 26 Ağustos 1875'deki ikinci sadareti hem memleketin, hem de Sultan Abdülaziz'in felaketini hazırlamıştır. Zira bir yandan Hersek isyanı büyüyerek Filibe ve Edirne'ye kadar yayılmış, bir yandan da bütün Avrupa kamuoyunu aleyhimize çeviren ünlü *"Tenzil-i Faiz Kararnamesi"* bu dönemde çıkarılmıştır. Midhat Paşa bu Kabinede bulunmakta iken sadrazamın meseleyi vükelâya getirmediğini, meselenin konuşulup tartışılmadığını ve sadece sadrazamın kendisinin hazırladığını ifade etmektedir. Bu Kararname, tarihimizde *Düyûn-u Umumiye* idaresine kadar uzanan malî iflasın başlangiç noktasını oluşturur. Rusya destekli Balkanlardaki isyanlar, bazı müslüman köylerinin basılarak ahalisinin katledilmesi şekline kadar uzanınca, İstanbul'da halk galeyana gelmiş ve böylece memleketin dışarda itibarı sarsıldığı gibi, içerde de huzuru bozulmuştur.

Osmanlı Payitahtı 10 / 11 Mayıs 1876'da muhtemelen muhalefetin de desteğiyle harekete geçen Fatih ve Beyazıt Medrese-

lerinde okuyan talebelerin boykot ve nümayişlerine sahne olmuştur. Midhat Paşa, bu nümayişleri Hersek isyanının doğurduğu galeyana bağlamakta ise de, kanımızca bu, sebepten ziyade bahanedir. Halkın da katılımıyla büyüyen kalabalıklar üç koldan Bâb-ı Âli, Meşihat ve Saray'a kadar yürüyerek protestolarda bulunmuşlardır. Abdülaziz kalabalıkların ayaklanmaya dönüşmesinden korkarak, o gün derhal Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'yı azletmiştir. Bazı kaynaklarda *"softalar yürüyüşü"* bazılarında *"Talebe-i Ülûm"* hareketi olarak nitelendirilen ve iki gün İstanbul'a korkulu anlar yaşatan bu olaylar, anlaşıldığı kadarıyla açıkça muhalefetin bir tertibidir. Kısacası Bursa'da sürgünde bulunan Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, eski Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Şehzade Murad'a kadar uzanan muhalif gruplar bu nümayişlerin arkasındadırlar. Sonradan *"hal' erkânı"* olarak anılan bu muhalif grup, yeni kurulan Mütercim Rüştü Paşa kabinesine girerek, artık istedikleri iktidarı ele geçirmişlerdir.

Bu kabinenin en güçlü kişisi şüphesiz ki Seraskerlik makamına getirilen Hüseyin Avni Paşa'dır. Bir kaç defa azledilerek İstanbul'dan uzaklaştırılan ve bir defasında rütbeleri bile geri alınan bu ihtiraslı Seraskerin Abdülaziz'e büyük bir kin beslediği bilinmektedir. Sultan Abdülhamid'e göre amcası Abdülaziz, Hüseyin Avni'yi affedip tekrar bu makama getirmekle hayatının en büyük hatasını işlemiştir. Isparta'nın bir köyünden fakir bir aile çocuğu olarak gelip bu makama kadar yükselen Hüseyin Avni Paşa, cesur ve iyi bir asker, ama son derece kindar ve müstebit kişiliğe sahiptir. Sadrazam Rüştü Paşa zeki, temkinli, kurnaz ve tecrübeli bir kişidir. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi ise, Abdülaziz'in Saray imamlığını yapmış ve onun himayesiyle Meşihat makamına kadar yükselmiştir. Sultan Abdülaziz'in olduğu gibi Sultan Murad'ın da hal' fetvalarında imzası bulunan ve fazla bir ilmi olmayan Hayrullah Efendi'ye, sonradan sevmeyenleri *"şerrullah"* ve *"şerrülimam"* sıfatlarını yakıştırmışlardır. Bu grubun sivil kanadındaki en idealist kişisi şüphesiz Midhat Paşa'dır. Birkaç defa azlolunmaktan Sultan Aziz'e belki kırgınlığı vardır ama, ona karşı kin beslediği sanılmamalıdır. Zira bazı konularda Abdülaziz'in iyi bir

padişah olduğunu, memlekete yararlı bir çok hizmetinin bulunduğunu kabul ve takdir etmekte ve tek zaafının Mahmut Nedim Paşa'yı desteklemesi ve saray israfı olduğunu belirtmektedir. Onun üzerinde durduğu tek şey, memlekete bir "meşveret" usulünün gelmesi, bir Kanun-u Esasî idaresinin kurulmasıdır. Kısacası o bir ıslahat ve tanzimat taraftarıdır. Dikkat edilirse "hal' erkânı" olarak adlandırılan bu dört kişinin, Sultan Abdülaziz'i hal' etmekten başka müşterek hiç bir yanları mevcut değildir.

Sultan Aziz'in 30 Mayıs 1876'da hal' edilmesi Osmanlı tarihinin bir serasker eliyle gerçekleştirilmiş ilk planlı saray darbesidir. Darbenin askeri planlarını yapan ve buna teşebbüse cesaret gösteren kişi şüphesiz ki Hüseyin Avni Paşa'dır. Önce, meseleyi korkak ve kararsız sadrazama açarak belki biraz da tehdit ederek hal' işine onu ikna etmiştir. Midhat Paşa ile Şeyhülislâm ise bu Saltanat değişikliğine kendi açılarından bakarak olmaz dememişlerdir. Darbede kullanılacak Mekteb-i Harbiye öğrencileri ile Taşkışla'daki Hassa Ordusu talia taburlarının kumandanları ile Süleyman, Abdi ve Redif Paşalar ve Sarayı denizden abluka edecek olan harp gemilerinin kumandanı Arif Paşa ile Bahriye Nazırı Kayseri'li Ahmet Paşa Seraskerin emriyle bu darbeyi gerçekleştirmişler ve Sultan Aziz'i tahtından indirmişlerdir.

Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesiyle aynı gün Beyazıt'taki Bâb-ı Seraskeri'de [şimdiki Üniversite merkez binası] Sultan Murad cülûs ettirilmiş ve Osmanlı Saltanatı Abdülaziz ailesinden tekrar Abdülmecid ailesine geçmiştir. II. Abdülhamid'in ağabeyi olan Sultan Murad, hal' erkanının ve özellikle Midhat Paşa'nın desteklediği bir kişidir. Çünkü Sultan Murad daha şehzadeliğinde Yeni Osmanlılar grubu ile yakın temasta bulunan, halk arasında sevilen, edebiyata meraklı ve sosyal hayatı olan sempatik bir kişilik sergilemiş ve Sultan Aziz'in saltanat yıllarında şatafatlı edebiyat sohbetleri ve biraz da işret içinde vakit geçirmiştir. Sultan Abdülaziz'in Paris gezisine diğer şehzadelerle birlikte katılmış ve İngiltere'de kurduğu dostluklar, daha sonra onu masonluğa kadar götürmüştür. Tarihi kaynaklarda ilk ve son mason Osmanlı Padişahı olarak adı geçmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse, Sultan Murad daha şehzadeliğinde saltanata çok arzulu ve aynı zamanda hal' erkânının her istediğini yapmaya rıza göstererek saltanata geçmiş ve nitekim darbecilerin kuklası olmaktan da kurtulamamıştır. Darbe gecesi Sultan Murad'ın ölüm korkusu geçirdiği ve sonra delirme derecesinde cinnete (inhiraf-ı mizaç) yakalanması bu korkuya bağlanmıştır. Ancak bu hastalığı gittikçe artıp düzelmeyeceği kesin olarak ortaya çıkınca, 93 gün sonra tekrar tahttan indirilme mecburiyeti doğmuştur. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın bu konudaki değerlendirmesi ilginçtir: *Bilmem ki her hafta cülûs mu etmeli!..*

Midhat Paşa Sultan Murad döneminde Kabinenin etkili kişilerinden biri olmasına rağmen, Meclis-i Vükelâ'da birkaç kere Kanun-u Esâsî hazırlama düşüncesini açmışsa da destek bulamamıştır. Sadrazam Rüştü Paşa aslında sistemin devamından yana olan ve kafasında bu konuda bir dava ve problem taşımayan kişidir. Vükelanın en kudretli kişisi olan Serasker Hüseyin Avni Paşa ise zaten müstebit kişiliği dolayısıyla tamamen bunun aleyhindedir. Padişahın cinnet hastalığı ise önemli bir çok devlet işinin yapılmasını engelleyerek bir otorite boşluğu doğurmuş, İstanbul'daki elçiler ise cinnet geçirmesinden dolayı padişahı henüz tebrik ziyaretinde bile bulunamamışlardır.

Sultan Murad'ın 93 günlük saltanatında iki büyük olay cereyan etmiştir ki birincisi, hal'inden beşgün sonra Sultan Aziz'in Fer'iyye Sarayında şüpheli şekildeki ölümüdür. Sultan Aziz'in ölüm şeklinin intihar mı, yoksa katledilme mi olduğu uzun yıllar bir muamma olarak kalmış ve Yıldız Mahkemesine kadar uzanan trajik olaylara vesile olmuştur. Bu konu Midhat Paşa'nın hatıratının ikinci cildinde detaylıca incelendiği için değerlendirmesi de orada yapılmıştır. Bu dönemin ikinci önemli olayı ise Midhat Paşa'nın konağında 15 Haziran 1876 tarihinde Vükelâ Meclisi toplantı halinde iken, Çerkes Hasan'ın konağı basıp beş kişiyi katletmesi olayıdır. Bu olay tarihimizde Çerkes Hasan Vak'ası olarak bilinmektedir. Midhat Paşa'nın Konağında Vükelâ Girit meselesini müzakere ederken, Kolağası Çerkes Hasan içeri dalmış ve önce Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı vurarak Hariciye Nazırı dahil 5 ki-

şiyi öldürmüş ve Midhat Paşa bu kanlı baskından kendisini kıl payı kurtarabilmiştir. Bu feci olayın meydana gelmesiyle, Midhat Paşa'nın Kanun-u Esâsî hazırlanması konusundaki düşüncelerine karşı en büyük muhalefeti gösteren kişi, yani Serasker Hüseyin Avni Paşa ortadan kalkmıştır.

* * *

Sultan Murad'ın cinnet hastalığının geçmeyeceği yabancı uzman doktorlarının raporuyla kesin olarak anlaşılınca, 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilerek yerine kardeşi Sultan II. Abdülhamid cülûs ettirilmiştir. Heyet-i Vükelâ'da Şehzade Abdülhamid Efendi'nin cülûsu müzakere edildikten sonra, bu konuda şahsi temas yapmakla Midhat Paşa görevlendirilmiş ve Midhat Paşa Şehzade Abdülhamid'le birkaç kez görüşerek Padişah olunca Kanun-u Esasi'yi ilân edeceği sözünü almıştır. Midhat Paşa'nın hatıralarında, yapılan bu pazarlık ve görüşmelere yani işin perde arkasına dair fazla malûmat yoktur. Bazı kaynaklarda, Sultan Abdülhamid'in Sultan Murad'ın iyileşmesi halinde tahtını bırakacağına dair bir *"feragât belgesi"* imzalayıp Midhat Paşa'ya verdiğinden de bahsedilmektedir. Gerçi Abdülhamid hatıratında böyle bir belgenin verilmiş olduğunu ısrarla reddetmekte ise de, bu konuda Midhat Paşa'nın hatıralarında birkaç yerde böyle bir belgenin verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Midhat Paşa İzmir valiliği esnasında tevkif edilince, ilk işi hanımına bu belgenin kimsenin eline geçmemesi, aksi takdirde derhal imha edilmesi gerektiği hususunda gizlice not göndermesi doğrudan bu belgenin varlığına delalet etmektedir. Geçekten, eşi Naime Hanım'ın yıllar sonra söylediği şu sözler de, bu belge ilgili olmalıdır. *"Kışlaya yemek götüren aşçıya, hanıma söyleyin çantadaki kağıtlarımı muhafaza etsin, kimseye vermesin diye haber göndermesi üzerine, ben emrettiği kağıtları günlerce belime sarmak suretiyle muhafaza ettim."* Abdülhamid yıllar sonra bile bu belgeyi Midhat Paşa'dan aldırmak için peşine düşmüş, gerek Avrupa'dan Girit'e dönüşünde ve gerekse Suriye valiliği sırasında bu belgenin iadesini istemiştir.

Ancak her nedense Midhat Paşa, bu belgenin mahiyeti konusunda daha detaylı bilgi vermede hatıralarında oldukça ketum davranmıştır.

Midhat Paşa ile Şehzade Abdülhamid'in saltanat pazarlığında neler konuşulduğu fazla bilinmemekle beraber, aslında Abdülhamid'in kendine dayatılan şeyleri kabul etmediği halde, içindeki duyguları ustaca gizleyerek kabul ediyormuş gibi göründüğü ve Midhat Paşa'yı samimiyetine inandırmayı başardığı anlaşılmaktadır. Şehzade Abdülhamid Efendi'yi Midhat Paşa'ya tanıştıran kişi ise Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Selahattin Dede olup bu Mevlevihane zamanın Jön-Türk liderlerinin sık gelip gittiği ve aynı zamanda Anayasa tartışmalarının yapıldığı bir mekan olmuştur. Midhat Paşa Abdülhamid'in fikirlerindeki samimiyeti Heyet-i Vükelâ'ya aktarınca, tecrübeli sadrazam Rüştü Paşa, *"böyle söz ve vaadlere inanılmaması gerektiğini"* ifade etmesine rağmen, Heyet-i Vükelâ'da Şehzâde Abdülhamid'in cülûsuna karar verilmiştir.

Sultan Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıktığı günlerde devletin içerde ve dışarda şüphesiz ki bir sürü gailesi mevcuttu. Devletin sınırları İşkodra'dan Hicaz'a, Karadeniz'den Afrika'nın kızgın çöllerine kadar uzanıyordu. Abdülhamid 19 Aralık 1876'da sadrazam Rüştü Paşa'nın istifası üzerine Midhat Paşa'yı sadrazam yapmıştır. Yani Sultan Abdülhamid'in ilk sadrazamı Midhat Paşa'dır. Abdülhamid hatıratında belirttiğine göre, o sıralar *"kamuoyu'nun kendisine eğilimi ve güveni olması ve durumun da olağanüstü tehlike ve nezaket göstermesi"* nedeniyle Midhat Paşa sadarete getirilmiştir. Sultan Abdülhamid, ihtilalciliğinden olsa gerek, Midhat Paşa'dan her zaman çekindiğini itiraf ederken *"saltanatımın ilk günlerinden başlayarak bana bir amir, bir vasi kesildi ve üstelik tutumu da meşrutiyetten çok despotluğa yatkındı"* diye değerlendirme yapacaktır.

Midhat Paşa sadrazam olunca öncelikle Anayasa çalışmalarına hız vermiştir. Abdülhamid'in hatıralarında belirtildiğine göre, padişaha 20'ye yakın taslak sunulmuştur. Şüphesiz ki bunların en önemlisi Midhat Paşa'nın hazırlattığı metin ile Saray'da hazırlanan

taslak metindir. Abdülhamid en sonunda Midhat Paşa'nın hazırladığı metine 113 üncü maddeyi ilave ederek kabul etmek zorunda kalmıştır. Zira Abdülhamid kabul gerekçesini şöyle ifade etmektedir: *"Midhat adının ebced hesabiyle deva-i devlet olduğunu keşf ve ilan etmiş olan hasta bir halka, yine onun hazırladığı devayı vermek zorunluydu. Başka türlü susturamazdım."* Buradan da anlaşılıyor ki, Midhat Paşa'nın arkasında büyük bir kamuoyu desteği vardır ve Abdülhamid bu desteği o zaman bir kenara atamamıştır.

Kanun-u Esasi'nin ilanından önce şüphesiz ki epey tartışmalar olmuş ve gerek ulemâ çevrelerinden ve gerekse Cevdet Paşa, Safvet Paşa ve hatta Tunus'lu Hayrettin Paşa gibi kişilerden kuvvetli bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Hatta bir zamanlar Talebe-i Ülûm nümayişi ile kendini destekleyen guruplar, bu sıralarda kendi aleyhine oluşmaya başlamıştır. Muhalefet sebeplerinin bir kısmı Jön-Türk zihniyetine karşı oluştan, bir kısmı da *"henüz hazırlanmamış bir millete bir kalemde hürriyet verilmesinin gereksiz görülmesi"* gibi fikirlere dayandırılıyordu. Hatta o zamanlar vükelâ'da bulunan Cevdet Paşa bile, *"madem başımıza akıllı bir padişah geldi, o halde Kanun-u Esâsî'ye de artık lüzum kalmadı"* şeklinde ki kendi görüşünü dile getirmekteydi.

Anayasa konusunda en ilginç görüş Engelhardt tarafından ileri sürülmüştür. Ona göre, *"Midhat Paşa'nın kaleme aldığı ilk taslakta "devletin dini bulunmadığı (laiklik)" ilkesini koymuş olduğu ısrarla söylenmektedir. Padişah ise Müslüman Osmanlılar'ın halifesi olarak bırakılıyordu. Bu, cismanî ile ruhanînin açıkça ayrılması demek olup, teokratik devletin temelini sarsıcı nitelikte idi. Hükümdarın halife sıfatını muhafaza etmesine rağmen, Midhat Paşa'nın çözümü, ilan edilen anayasayla kıyas edilemeyecek kadar daha köklüydü."* Bu konuda gerek Midhat Paşa'nın hatıratında, gerekse Anayasa metninde belirgin bir ipucu bulunmamaktadır. Dolayısiyle Engelhardt'ın bu ifadesi, belki Komisyon çalışmaları sırasında ortaya atılan, ancak resmiyete yansıtılamayan bir görüş olarak değerlendirilebilir ve uzak bir ihtimal de değildir.

Aslında Kanun-u Esasi yapılarak saltanat yetkilerinin belli kurallara bağlanmasını ve yeni kurulacak Meclis-i Mebusan ile paylaşmasını Sultan Abdülhamid'in samimi olarak istemesi beklenemezdi. En azından bu çalışmalar sürüncemede bırakılarak zamana yayılabilir ve *"Jön-Türk zihniyetinin biraz çocukça olan"* bu istekleri belki ilerde değişik tarzda ele alınabilirdi. Ne var ki, bir yandan Midhat Paşa'nın bastırması ve bir yandan da dış gailenin ortaya çıkardığı Tersane Konferansının 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanacak olması, Sultan Abdülhamid'i bu konuda karar almaya mecbur bırakmıştır. Bu tercihi ya memleketin mahvına sebep olacağız ya da Kanunu Esâsî'yi ilan edeceğiz şeklinde Abdülhamid'e dayatan kişi de gene Midhat Paşa'dır. Midhat Paşa'ya göre, Konferans'a katılacak altı Avrupa ülkesinin istekleri ancak Kanun-u Esâsî'nin ilanı ile karşılanmış ve öfkeleri yatıştırılmış olurdu. Şurası bir gerçek ki, Midhat Paşa yukardaki düşüncesinde samimi olsa bile, bunu aynı zamanda Abdülhamid'e bir koz olarak kullanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Kanun-u Esâsî, Konferansın toplandığı gün top atışları arasında büyük bir törenle kabul ve ilân edilmiştir. Dolayısıyla Kanunu Esâsî'nin ilan edilme sürecinde, Hatt-ı Hümâyundaki padişahın imzası bulunduğu kadar, ondan daha da çok Midhat Paşa'nın emeği vardır denilebilir.

İstanbul Konferansı olarak ta tarihe geçen bu Konferans, Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti'nin salonlarında toplanmış, 29 günde 9 celse halinde devam etmiştir. Almanya, Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya ve Avusturya temsilcilerinin katıldığı bu konferansta Osmanlı Devletini Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Berlin Sefirimiz Edhem Paşa temsil etmişlerdir. Konferansın toplanma sebebi ise, Sırbistan ve Bulgaristan bölgesinde yani Rumeli'deki isyan ve sorunlara, kısacası Şark Meselesi'ne çözüm bulmaktı. Fakat Sırbistan ve Bulgaristan'ın muhtariyetine kadar giden ağır teklifler hem Meclis-i Vükelâ'da ve hem de Meclis-i Umumî'de görüşülerek reddedilmiştir. Midhat Paşa'nın görüşü, Rusya'nın Rumeli'yi parçalama ve Osmanlı Devleti'nden koparma konusundaki Slavist planını İngiltere desteği ve Kanun-u Esasi çerçevesindeki ıslahat-

la bozmak idi. Aslına bakılırsa Midhat Paşa'nın bu planı, Konferansı ve özellikle Rusya'yı hiç tatmin etmemiş, fakat Prens Gorçakof bir beyanatında, bu konuda aynen şunları söylemiştir: *"Kanun-u Esâsî'yi ilân eden bu Hattı Hümâyun, kaimeden beterdir ve tamamiyle karşılıksız bir çektir."*

Sultan Abdülhamid daha ılımlı politika takip edilerek Konferansın akâmete uğratılmamasını ve müsbet bir netice alınmasını istiyordu. Ancak Midhat Paşa ve hükûmeti sertlik yanlısı politika takip etmiş ve Konferans netice almadan dağılınca, olaylar 1877 savaşına kadar değişik boyutta gelişmiştir.

Abdülhamid Midhat Paşa'yı bu konuda suçlayarak, harbin müsebbibi olarak göstermektedir. Midhat Paşa ise, Bulgaristan'a muhtariyet verilmesini, asla kabul edemeyeceği Memalik-i Osmaniye'yi parçalama planı olarak görmektedir. Buna rağmen bazı ufak sınır değişiklikleri için temasa geçilir ve İngiltere ile diplomatik bağlantı kurulur. Ancak bu sırada Midhat Paşa sadaretten azledildiği için, bu plan geçersiz kalır ve kötü akıbet ortaya çıkar. Böylece dere geçilirken at değiştirilmesi, yani sadrazam ve politika değişikliği yapılması, memleketin bilinen felaketine sebep olmuştur.

Midhat Paşa ile Sultan Abdülhamid'in sürtüşmesi Kanun-u Esasî ilan edildikten sonra da devam etmiştir. Bu geçimsizlik sebeplerine Abdülhamid hatıralarında önemli yer ayırmakta ve Midhat Paşa'yı değerlendirmektedir. Bir kere Abdülhamid diğer padişahlara hiç benzememekte ve Midhat Paşa'nın evindeki konuşmalar bile ertesi gün kulağına gelmektedir. Dolayısıyla Yeni Osmanlılar veya Jön-Türkler denilen Midhat Paşa destekçilerinden, hele Kanun-u Esasî'nin ilan günü Midhat Paşa'nın konağı önünde yapılan ve *"yaşasın Kanunu Esâsî, yaşasın Midhat Paşa"* şeklinde atılan slogan ve yapılan gösterilerden Abdülhamid oldukça rahatsız olmaktadır. Midhat Paşa tarafından Namık Kemal ve Ziya Paşa gibilerin Saray'a mabeynci yapılması tekliflerini bundan dolayı kabul etmez. Saltanatının ilk günlerinde meşveret yaptığı kişiler Damat Mahmut Celalettin Paşa ile Mabeyn Katibi yaptığı Sa-

id Paşa'dır. Hatta istenen bu tayinleri yapmak şöyle dursun, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın bir an önce İstanbul'dan uzaklaştırması Midhat Paşa'dan istenecek ve zor duruma düşürülecektir.

Sultan Abdülhamid'in sadrazamı ile fikir ayrılığına düştüğü başka bir konu da *"millet askeri"* ve *Harbiye Mektebine* gayrimüslim talebe alınması konularıdır. *"Millet askeri"* meselesi Midhat Paşa'nın hatıralarının bir kaç yerinde önemli bir icraat olarak ortaya konulmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Hersek ve Bulgar isyanlarının Rumeli'de yaygınlaşıp halkın galeyana geldiği sıralarda bu mesele gündeme gelmiş ve önce orduya yardım toplamak amacıyla bir Komisyon kurulmuştur. Midhat Paşa Adliye Nazırı iken mektupçusu olan Nazım Paşa'nın anılarına göre, Şair Ziya Paşa'nın başkanlığındaki bu komisyon'da Nazım Paşa ile Namık Kemal'de üye imişler. Önce 101.000 lira para toplanarak ordunun ihtiyacına verilmiş ve özellikle gençlerden gönüllü askere gitme başvuruları çoğalınca, bu sefer de gönüllü taburları veya *"Asakir-i Mülkiye"* taburları adıyla yeni birlikler kurularak Beykoz çayırında eğitilmeye başlamışlar. Hatta anlatıldığına göre bu uygulama, ülkenin diğer yerlerine de yayılmış ve bundan ayrı olarak sadece gayrı müslimlerden oluşan taburlar da teşkil edilip, sancaklarına hilal ve salip işareti konulmuş ve güya Avusturya Hariciye Nazırının Hıristiyan-Müslüman kaynaşmasının hiç bir zaman mümkün olamayacağı yolundaki görüşlerine cevap verilmek istenmiştir.

Anılan Cemiyetin merkezi şimdiki Beyazıt Devlet Kütüphanesi bitişiğindeki eski Dişçilik Mektebi binası imiş. Görüldüğü kadarıyla bu organizasyonun ardında Yeni Osmanlılar hareketi ile Medrese Talebeleri olup hükûmetteki kanadı da Midhat Paşa'dır. Nitekim Seraskerlik emri ve makamı dışında geliştiği anlaşılan bu sivil organizasyonun her halde hoş karşılanması beklenemezdi. Beş ay önce Abdülaziz'i ve Sultan Murad'ı hal' eden silahlı güçün, silahını şimdi de Sultan Abdülhamid'e doğrultmayacağını kim söyleyebilirdi.

Abdülhamid'in gene bu konu ile ilgili olarak belirttiği bir sürtüşme sebebi de şudur: *"Ordunun temeli olan Harbiye Mekte-*

bi'ne Rum talebe almak gibi akıl almaz işlere koşulmuştu. Bunlar o gibi işlerdi ki, mazallah devleti temelinden yıkabilirdi. Ben bu kararnameleri imzalamadım bunun üzerine bana edebden uzak bir mektup gönderdi." Abdülhamid'in bahsettiği bu tezkere ve mektup bu kitabın sonunda (7) ve (8) numarayla verilmiştir. Gerçekten de Midhat Paşa'nın 9 Muharrem 1294 [24 Ocak 1877] tarihli saraya yazılan sadaret tezkeresinde, *"askeri mekteplere efradı gayrı müslimeden öğrenci alınmasının her nasılsa yüce kabule mazhar olmaması"*ndan şikayet edilerek, Kanun-u Esasi'nin herkes tarafından beklenen mühim bir maddesinin böyle ilk adımda kösteklenerek hükûmetin gayretlerine mani olunduğu ve bundan üzüntü duyulduğu ifade edilmektedir.

Midhat Paşa'nın anılan tezkerede bahsettiği Kanun-u Esasî ilkesi, gene kendi hazırladığı Kanun-u Cedit metnine göre şu madde olmalıdır: *"Kaffe-i Osmaniyan hangi kavim ve mezhepten olursa olsun hürriyet-i şahsiyelerine malik ve memleketin hukuk ve tekâlifinde (vergiler) ve kanun nazarında cümlesi müsavidir."*

Tarihinde ilk kez ve henüz ilan edilip padişahın bir lütfu olarak sunulan bir Kanun-u Esasî'nin eşitlik ilkesini, öncelikle ve ilk olarak Harbiye Mektebi'ne gayrı müslim öğrenci alımında uygulamaya başlamak, biraz cesaret ve dikkat gerektiren bir konu olmalıdır. Her ne kadar devletin adı Devlet-i Osmaniye veya Devlet-i Âliyye gibi isimlerle anılmış ve Osmanlılık, bütünlüğü sağlayıcı bir kavram ve bir ideal olarak kullanılmış olsa da, imparatorluğun kurucusu ve temel unsuru, bilerek veya bilmeyerek ön plana çıkarılmamış Türk ırkına mensup Sülale-i Âli Osman'a dayanmaktadır.

Şu halde Anayasa'nın hiçbir yerinde, *"Lisan-ı Türkî devletin lisan-ı resmîsidir"* maddesinden başka, mensubiyet ifade eden, ırk ve millet kavramının kullanılmadığı veya bu bilincin oluşmadığı monarşik bir imparatorluk düzeninde, Tanzimatçı zihniyetin kendi hükümdarıyla böyle hassas konularda ters düşmeleri elbetteki sadece şeklî sebeplerle açıklabilecek bir husus olmamalıdır. Nitekim Tanzimatçı aydınların soyut Osmanlılık veya biraz ileride *"Osman-*

lı Milleti" kavramı, Tarık Zafer Tunaya'nın belirttiği gibi, hiçbir zaman o devrin toplum realitesine uymamıştır. Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Sırp, Romen ve Arap gibi muhtelif unsurlardan meydana gelen bir toplum mozayiğini, *Osmanlı Milleti* diye bir potada kaynaştırmak hiçbir zaman mümkün olamamıştır. Nitekim bu soyut Osmanlılık idealinin, Fransız İhtilali'nden esinlenen Tanzimat aydınının istikbale matuf bir yanılgısı olduğu daha sonra açıkça ortaya çıkacaktır.

Kanaatımıza göre tarihimizde ulus bilincinin geç gelişmesi, biraz da kurulan devlet ve imparatorluk adına, mensup olunan ırkın değil de bir sülalenin adının verilmiş olmasındadır. Eğer devletin adı, daha ilk kuruluşunda Almanya, Fransa ve İngiltere imparatorluklarında olduğu gibi Türkistan veya Türkiye gibi, sülâlenin değil de mensup olunan ırkın veya milletin adını taşımış olsaydı, ulus bilinci bizde de belki daha erken gelişmiş, ittihatçılara hatta Cumhuriyet dönemine kadar gecikmemiş olurdu.

Görüldüğü üzere Sultan Abdülhamid ile Midhat Paşa arasında bir çok konuda sürtüşme ve anlaşmazlık çıkmıştır. Bunun sebepleri elbetteki anlayış ve zihniyet farkı bir yana, iki kişinin mevcut konumlarından ve biraz da çevreleri etkisindeki psikolojik yapılarından kaynaklanmaktadır. Tersane Konferansı, anayasa meseleleri gibi konular önemli olsalar bile, bunlar bizce ihtilafın görünürdeki sebepleri olup, daha derinde olanı görünmeyenleridir. Bu görünmeyen sebebin ipucu aslında Abdülhamid'in hatıratındaki şu satırlarda ortaya çıkmaktadır: *"Aslında Midhat Paşa'ya hiç bir zaman güvenmedim, zira darbeci bir adama ben değil hiç bir hükümdar güvenmez..."*

Abdülhamid'in fazla vehimli olması bir yana, şehzadeliğine kadar inen bir psikolojik etkinin varlığını anlamak zor değildir. Zira fazla değil daha 5 ay öncesinde iki padişahı tahtından indiren ve kendisi tahta çıkarılırken pazarlıklara girişen bir güç vardır karşısında. Üstelik amcası Sultan Aziz'in şüpheli ölümü ve hazin sonu henüz hafızasından silinmemiştir. Sanki saltanata Âli Osman geleneğinden değil de, bu gücün bir lütfu olarak çıkarılmış gibi bir hissiyata kapılması doğaldır. Kaldıki, bu gücün günün birinde

kendisini de hal' etmeyeceğine bir garanti var mıdır? Şu halde bu noktada hem kendi iktidarını ve hemde Âli Osman saltanatını koruma düşüncesi ön plana çıkmıştır denilebilir. Diğer yandan bu şüphelerini doğrulayacak rivayetler de devamlı kulağına gelmektedir. Bunların bir kısmı belki Midhat Paşa'yı karalamak ve gammazlamak için verilmiş jurnaller olsa bile, nihayet kulağına kadar gelmektedir. Midhat Paşa'nın *Cumhuriyet* idaresi istediği ve hatta *"biraz da Âli Midhat hanedanı olsa ne olur"* şeklindeki dedikodular, Abdülhamid'de devamlı rahatsızlık kaynağı olmuştur.

Midhat Paşa ise bu dedikoduların farkında olduğu için hatıralarında bunlara temas ederken, Âli Osman sülâlesinin kuruluştan beri devlete hizmetlerini ve üstelik hilâfetle birleşmiş bu saltanat makamının yüceliğini kabul eder. İslâm gelenek ve kültürü üzerine oturmuş Osmanlı toplumunda, bir cumhuriyet idaresi kurulabilmesini de imkansız görür. Ona göre İslâmiyyet, fert hak ve hürriyetlerini en az batı toplumları düzeyinde kabul eden bir sistemdir. Dolayısiyle bu temeller üzerindeki bir topluma, Batının anayasal düzenini ve temel hukuk normlarını getirmek ve devletin ana yapısını buna göre yeniden şekillendirmek pek âlâ mümkündür. Bu konuda Midhat Paşa, Osmanlı'nın ilerlemesini, batının liberal ve hürriyetçi sistemine göre idare edilmekte gören ve ancak, kafasında radikal düşünceler oluşmamış tipik bir Tanzimat aydınıdır. Getirilecek anayasal hukuk düzeni ona göre İmparatorluğun parçalanmasına değil, ilerlemesine ve daha sağlam yapıda bütünleşmesine yardım edecektir.

Midhat Paşa ile Sultan Abdülhamid arasındaki ilişkiler, 1877 şubat ayına gelindiğinde çeşitli nedenlerden dolayı oldukça gerilmiş vaziyettedir. Sadrazamdan Saraya gönderilen 30 Ocak 1877 tarihli mektup ise, iplerin tamamen kopmasına sebep olur. Bir örneği kitapta da bulunan bu mektup zaten gerginliğin ipuçlarını vermektedir. Abdülhamid sadaretin isteklerini geri çevirmekte ve hükûmetin elindeki aletler alınarak adeta hükûmet iş göremez duruma düşürülmektedir. Midhat Paşa'nın bu tarihi mektubu, zamanın Osmanlı saray nezaketine hiç yakışmadığı gibi, Padişaha görevlerini hatırlatıcı ve hatta haddini bildirmek isteyen tehdit

dolu ağır bir üslupla kaleme alınmıştır. Sultan Abdülhamid'in bu itaatsiz sadrazamının tehditkâr mektubundan irkildiği muhakkaktır. Zaten hatıratında *"edebe aykırı"* diye niteler. Sanırız Osmanlı tarihinde de bunun bir benzeri nadir olsa gerektir.

Bazı kaynaklara göre Midhat Paşa o günlerde on gündür Saray'a gitmemekte ve konağından dışarı çıkmamaktadır. Abdülhamid ise azline karar vermiştir. Said Paşa ortada hiç birşey yokmuş gibi davranarak yaverle Midhat Paşa'ya haber gönderir ve aradaki gerginliğin konuşularak halledilmesi için Dolmabahçe Sarayına davet eder. Midhat Paşa'nın o günkü durumunu eşi Naima Hanım gazeteci Mehmed Rüşdî'ye 1909 yılında şöyle anlatacaktır:

"Tam yirmiyedi sene oluyor. O zaman Beyazıt'ta Tavşantasındaki konakta oturuyorduk. Paşa her cuma günü selamlık resminde bulunmak üzere Saray-ı Hümâyûn'a giderdi. Bir cuma günü [yanlış hatırlama var Pazartesi günü olması lazım] idi ve yine Saray'a gitmek için hazırlanıyordu. Dikkat ettim, biraz düşünceli gibi idi. Mamafih şüphemi ihsas edecek birşey söylemedim. Çünkü Paşa hakkında bir takım fırıldaklar döndüğünü işitiyorduk. İhtimalki Paşa'daki hal de bu şüpheden ileri geliyordu. Yalnız, vedâ ederken şayet akşam avdet etmezsem merak etmeyiniz ihtimal ki beni memuren bir yere gönderirler dedi. Akşam intizar ettik gelmedi. Merak ederek tahkik ettik padişahın Memalik-i Osmaniye'den çıkıp gitmesine iradesi çıktığını ve rıkıbuna mahsus bir vapur hazırlandığını anladık. Ertesi gün Paşa'nın bindiği vapurun oturduğumuz konağın karşısında yani Kumkapı açıklarında durduğunu söylediler."

Mabeynci Sait Paşa Dolmabahçe Sarayı'nın nizamiyesine Midhat Paşa'nın arabası gelince doğruca alt kattaki bir odaya alınmasını ve arabasının da muhafazada tutulmasını tenbih eder. Saray'ın üst katında Vükelâ ve sadrazam kabulleri için özel salonlar varken Midhat Paşa Sarayın bu alt kattaki odasına buyur edilince sanırız fevkaladeliği anlamış olacaktır. Biraz sonra Sait Paşa gelerek, sadaret mührünü kendisine teslim etmesi konusundaki iradeyi tebliğ eder. Azil sebebini sorunca, Zabtiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa'nın bir jurnalini gösterirler. Böylece Midhat Paşa bu

jurnale ve kendi yaptığı Kanun-u Esâsî'nin 113 üncü maddesine dayanılarak Abdülhamid tarafından sürgüne gönderilen birinci kişi olacaktır. Midhat Paşa mührü teslim eder ve evine gidip gelmesine izin verilmeden, derhal saray önünde bekleyen İzzettin vapuruna bindirilerek Avrupa'ya sürgüne gönderilir. Kaptana verilen talimat 24 saat Kumkapı açıklarında beklemesi ve ondan sonra yolcusunu İtalya'nın Brindizi limanına götürmesidir. Tarih 5 Şubat 1877 pazartesi günüdür.

Midhat Paşa'nın bu şekilde sadaretten azli ve 28 Eylül 1878 tarihinde affedilerek Girit'e gelmesine kadar yaklaşık iki yıla yakın bir müddet, Avrupa'da sürgün hayatı bulunmaktadır. Avrupa sürgününde Fransa, İngiltere, İspanya, Almanya ve Avusturya'da bulunmuş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı devam ederken yayınladığı İngilizce bir risaleyi her tarafa dağıtarak ülkesinin haklarını savunmuştur. İngiliz elçisi Layard'ın tavassutu ile affedilerek önce Girit'te ikametine müsade edilmiş ve iki ay sonra da Suriye valiliğine tayin edilmiştir. İki yıla yakın süren bu valiliği sırasında da, Dürzi meselesi ile uğraşmış olup, ilginç gözlemleri mevcuttur. Ne var ki burada da arkasından bir sürü jurnaller verilerek Sultan Abdülhamid'in gözünden düşürülmeye çalışılmıştır. Yaptığı işler engellenince iki kere istifa etmiş ve en sonunda İzmir valiliğine nakledilmiştir. İzmir valiliğinde ise bir yılını doldurmadan 17 Mayıs 1881 de tevkif edilmek üzere vali konağı üç tabur askerle sarılacak ve Midhat Paşa Fransız konsolosluğuna sığınacak, iki gün sonra da teslim olacaktır. Eski Osmanlı Sadrazamı Midhat Paşa; artık bundan sonra ölümüne kadar mevkuf ve hapis hayatı ile ömrünü tamamlayacaktır.

Midhat Paşa hayatının bundan sonraki safhasını, *Mirat-ı Hayret* ismini verdiği hatıratının ikinci cildinde anlatmaktadır. Yani, İzmir'de zat-ı şahânenin İzmir valisi gibi değil, bir eşkiya gibi nasıl tevkif edildiğini, vapurdaki sorgulanmasını, Çadır Köşkündeki tutukluluk günlerini ve nihayet Yıldız Mahkemesinde yargılanıp nasıl idama mahkum edildiğini, siyasi amaçlı bu muhakemenin perde arkası sebeplerini ortaya koyarak kendini savunur.

İkinci cildin en dramatik kısmı şüphesiz ki, Sultan Abdülaziz cinayeti dolayısıyla önce idama mahkum edilen ve sonra cezaları müebbed hapse çevrilen onbir kişinin Taif yolculuğu ve Taif hapishanesinde geçen menfa günleridir. Bu hatıralar, işte bu hapishanede kaleme alınmış ve arası fazla sürmeden de Midhat Paşa hapishane odasında, 1884 yılının 7 Mayısı 8 Mayısa bağlayan gece askerler tarafından boğdurularak hayatına son verilmiştir.

* * *

Bir Osmanlı Sadrazamının trajik sonla biten bu hayat hikayesini kısaca özetledikten sonra, artık geriye dönerek tarihimize bakabiliriz. Birinci meşrutiyet ve II Abdülhamid dönemi... Hareket Ordusu ve İkinci Meşrutiyet... 31 Mart Olayı... Mahmut Şevket Paşa'nın katli. Sultan Reşat ve Vahdettin zamanlarında geçen İttihat-Terakki iktidarı ve Birinci Cihan Harbi. Mütareke ve bir imparatorluğun sonu... Cumhuriyet dönemi, İstiklal Mahkemeleri ve nihayet 27 Mayıs 1960 ihtilali ve Menderes... Midhat Paşa'dan Menderes'e, Menderes'ten Midhat Paşa'ya kadar uzanan bu zaman kesitinde, toplumsal tarihimizin belirtilen bu nirengi noktaları, tarihin ibret alınmadığı için hep tekerrür eden bir sosyal vakıa olduğunu açıkça gözler önüne sermiyor mu?

İstanbul

Osman Selim KOCAHANOĞLU

Kitabın Hazırlanması Hakkında Bir Kaç Söz...

Midhat Paşa hatıralarında, 19. asır ortalarındaki Tanzimat devri Osmanlı aristokrasisinin, yani kalem ve kitabet geleneğinin kendine has özel lisanını kullanmıştır. Arapça ve Farsça asıllı kelime ve kavramlarla ve hatta bazan üçlü terkiplerle süslü bu ifade tarzı, şüphesiz ki günümüz Türkçesinin yazı ve konuşma diline hayli uzak, lügate başvurulmadan anlaşılması zor bir Osmanlıca olmalıdır.

Hatırat metni, şimdiki neslin daha kolay okuyup anlayabileceği bir şekilde sadeleştirilirken, Midhat Paşa'nın kullandığı o devir Osmanlıcasının kendine has zerafetini ve bir birine çok yakın anlam taşımakla beraber değişik kelimelerle ifade edilen farklı anlam nüanslarını şimdiki Türkçeyle ifade etmenin zorluğunu kabul etmek gerekir. Bununla beraber, o devrin kendine has özel kavram ve isimleri aynen kullanılmaya çalışılmış ve ifadede bir *"anlam kayması"* yaratmamaya özel itina gösterilmiştir. Metin içinde kullanılan [ ] parantezlerde, bazan kelimenin orijinali ve bazan da anlamı verilerek okuyucuya yardımcı olunmuştur.

Hatıratın aslında bulunan ve Ali Haydar Midhat tarafından konulan dipnotlar, (AHM.) kısaltamasıyla aynen verilmiştir. Bunun dışındaki açıklayıcı dipnotların tamamı tarafımızdan konulmuştur.

Metinde geçen şehir, kaza ve köy gibi zamanın imparatorluk coğrafyasının çeşitli bölgelerinde bulunan ve Arapça, Sırpça, Bulgarca, Rumca ve Arnavutça asıllı olan özel yer isimleri, mümkün olduğu kadar o devir kanaklarıyla karşılaştırılmıştır.

Kitabın bu yayımında, hatıratın aslında bulunmayan bazı metinlerin tarafımızdan ilave olunduğu görülecektir. Önemli tarihi kaynak niteliğindeki bu ilave metinler, kanımızca hem araştırmacılara hem de Midhat Paşa portresini daha yakından tanımak isteyenlere

yardımcı olacaktır. Örneğin Midhat Paşa'nın Londra'da iken İngilizce ve Fransızca olarak yayınladığı Risalesi tam metin olarak kitaba konulmuştur. *Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali* isimli bu Risale'de, kendi yakın tarihimiz hakkında ilginç görüş ve değerlendirmeler yapıldığı görülecektir. Gene Midhat Paşa'nın Kanun-u Cedit adıyla hazırlattığı taslak Anayasa metni ile Tersane Konferansı dolayısıyla yaptığı konuşmanın tam metni, aynı şekilde kitaba ilave edilmiştir. Şüphesiz ki, bu ilave metinlerin bizce en dikkate değer olanı, Midhat Paşa'nınVasiyetnamesidir. Eşi Naime Hanım tarafından gazeteci Mehmed Rüşdî'ye 1909 yılında verilen bu Vasiyetnâme de, aynen yeni harflere çevrilerek kitabın sonuna ayrı bir bölüm halinde ilave olunmuştur.

Hatıratın birinci cildi olan *Tabsıra-i İbret*'in 268-323 sayfaları arasındaki Ali Haydar Midhat'ın sonradan ilave ettiği *"Midhat Paşa'nın Menfa Hayatı, Mektupları ve Vak'a-i Şehadet"* kısmı, İkinci cildin [*Mirat-ı Hayret*] konusuyla doğrudan ve yakından ilgisi ve tamamlayacısı olma özelliği dikkate alınarak, *Mirat-ı Hayret*'e Altıncı Bölüm olarak konulması tarafımızdan daha uygun bulunmuştur.

Kitabın içinde yer alan sağa blok ara başlıklar, hatıratın aslında bulunmayıp, okuyucunun kitapdaki olayları dikkatle ve yakından takip edebilmesi düşüncesiyle tarafımızdan konulmuştur. Metinde geçen önemli olayların aydınlatılmasında; Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın önemli üç eseri, şüphesiz müracaat ettiğimiz en değerli kaynaklar olmuştur. Bekir Sıtkı Baykal'ın hazırladığı Mabeynci Fahri Bey'in hatıralarını ihtiva eden İbretnûma'sını da bu arada zikretmek gerekir.

Böyle önemli bir hatıratın yayına hazırlanmasında, gözden kaçan hata, eksiklik ve kusurların bulunması kaçınılmazdır. Ancak tarihsever dostum Mehmet Doğan'ın yardım, dikkat ve uyarıları olmasaydı, elbetteki kitab bu kadar daha az hatasız yayınlanamazdı. Dolayısıyla yardımlarından dolayı kendisine çok teşekkür ediyorum. Nihayet, bu zor dizgiye tahammül gösteren Ayhan Özcan'da teşekkürü fazlasıyle hak etmiştir.

O.S.K

MİDHAT PAŞA VE DÖNEMİ KRONOLOJİSİ

1822	Midhat Efendi'nin [Paşa] İstanbul'da doğum tarihi. [Hicri: 1238 Safer]
1832	10 yaşında Kur'an-ı Kerim'i hıfzetmesi
1833	Ağa Hüseyin Paşa'nın Vidin valiliği sırasında Naip (hakim) olarak atanan babası ile birlikte Vidin'e gitmesi.
1834	Ailesi ile İstanbul'a dönerek, Divan-ı Hümâyun kaleminde memuriyete başlaması.
1835	Babasının Lofça kazası niyabetine tayini dolayısıyla birlikte oraya gidip, ertesi sene ailecek İstanbul'a dönmeleri.
1838	Bâb-ı Âlî'deki genç katiplerin devam ettirildiği Mekteb-i İrfaniye'ye devama başlaması ve aynı dersleri önceden gördüğü için mektebi terki.
1839	Medreselerde muhtelif zâtlardan dersler okuması ve özellikle mesnevihan Hoca Hüsamettin Efendi'nin derslerine devam etmesi.
1840	Midhat Efendi'nin Memuriyetini Sadaret Mektubi Kalemine nakletmesi.
1842	Şam Tahrirat Katipliği yardımcılığına 2 500 kuruş maaşla gönderilerek 2.5 yıl Şam ve Sayda'da görev yapması.
1845	Bekir Sami Paşa'nın refakatinde Divan katibi olarak Konya'ya gitmesi.
1847	Gene Bekir Sami Paşa'nın refakatinde aynı görevle Kastamonu'ya gitmesi ve bir sene sonra İstanbul'a dönerek evlenmesi.

		1848	Memuriyetini Meclis-i Vâlâ Mazbata odasına naklederek Mümeyyiz olması.
		1850	Aynı odada yükselip Başhalife olması.
		1850	Bu arada muvvakkat görevle Suriye'ye gönderilerek Şam ve Halep gümrüklerinde yapılan yolsuzlukları teftişe memur edilmesi.
		1852	Meclis-i Vâlâ'daki görevi sırasında, Kırım meselesi gibi önemli harici meselelerin müzakerelerinde kâtip olarak bulundurulması.
		1853	Meclis-i Vâlâ yazı işlerinin Anadolu ve Rumeli olarak ikiye ayrılması üzerine, Midhat Efendi'nin Anadolu ikinci katipliğine getirilmesi.
		1855	Balkanlarda ortaya çıkan başıbozuk askerlerin Hıristiyan teb'aya zulüm yaptığı şikayeti üzerine teb'id göreviyle Balkanlara gönderilmesi.
		1855	Balkanlardan dönüşünde 5 Şubat 1855'de vukuu bulan Bursa depreminde, nezaret göreviyle Bursa'ya gönderilmesi.
		1856	Vidin valisi Muammer Paşa ile Silistre valisi Mirza Sait Paşa'nın durumlarını tahkik için geçici görevle tekrar Balkanlar'a gönderilmesi.
		1857	Âli Paşa'nın sadareti sırasında izin verilerek 6 ay müddetle bilgi ve görgüsünü artırmak ve Fransızca lisanını geliştirmek üzere Avrupa'ya gönderilmesi.
7	Ocak	1858	Sadrazam Koca Mustafa Reşit Paşa'nın ölümü.
11	Ocak	1858	M. Emin Âli Paşa'nın sadarete getirilmesi.
		1859	Midhat Paşa'nın Avrupa'dan dönmesi ve Meclis-i Vâlâ Başkatipliğine yükselmesi.
18	Ekim	1859	Kıbrıslı M. Emin Paşa'nın sadarete getirilmesi.
24	Aralık	1859	Mütercim Rüştü Paşa'nın sadareti.
28	Mayıs	1860	Kıbrıslı M. Emin Paşa'nın sadareti.

31	Mayıs	1860	Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın 3 aylık Rumeli teftişine çıkması.
4	Şubat	1861	Midhat Efendi'ye Vezaret rütbesi verilerek Niş valiliğine tayin edilmesi
25	Haziran	1861	Sultan Abdülmecid'in vefatı üzerine, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması.
6	Ağustos	1861	M.Emin Âli Paşa'nın sadarete getirilmesi.
22	Kasım	1861	Âli Paşa'nın azli ile M.Fuat Paşa'nın sadareti.
		1862	Niş valisi Midhat Paşa'ya birinci rütbeden mecidî nişanı verilmesi.
5	Ocak	1863	Yusuf Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi.
1	Haziran	1863	M.Fuat Paşa'nın sadarete getirilmesi.
25	Ekim	1864	Midhat Paşa'nın Tuna valiliğine tayin edilmesi.
5	Haziran	1866	Mütercim Rüştü Paşa'nın sadarete getirilmesi.
11	Temmuz	1866	Mısır veraset usulünün değiştirilmesi.
11	Şubat	1867	M.Emin Âli Paşa'nın sadarete getirilmesi.
21	Haziran	1867	Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatına çıkması ve dönüşte Tuna vilayetine uğrayarak Midhat Paşa ile görüşmesi.
7	Ağustos	1867	Sultan Aziz'in Büyük bir tantana ile İstanbul'da karşılanması.
6	Mart	1868	Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet Riyasetine tayin edilmesi.
27	Şubat	1869	Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet Riyasetinden Bağdat valiliğine tayin edilmesi.
17	Kasım	1869	Süveyş Kanalı'nın işletmeye açılması.
11	Mart	1870	Bulgar kilisesine istiklaliyet tanınması.
7	Eylül	1871	Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa'nın ölümü.
8	Eylül	1871	Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete getirilmesi.
31	Temmuz	1872	Bağdat valiliğinden istifa eden Midhat Paşa'nın İstanbul'a geldikten sonra Mahmut Nedim Pa-

			şa'nın sadaretten azli ve Midhat Paşa'nın 2 ay 19 gün süren ilk sadaretine tayini.
19	Ekim	1872	Midhat Paşa'nın sadaretten azli ile yerine Mütercim Rüştü Paşa'nın sadarete getirilmesi.
15	Şubat	1873	Mütercim Rüştü Paşa'nın azli ile Ahmet Esat Paşa'nın sadareti ve Hüseyin Avni Paşa'nın bu Kabinede ikinci defa Serasker olması.
16	Nisan	1873	Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa'nın sadareti ve bu kabinede Midhat Paşa'nın Adliye Nazırı olması.
	Ekim	1873	Midhat Paşa'nın Adliye Nezaretinden azledilmesi ve Selanik valiliğine memuriyeti.
	Ocak	1874	Midhat Paşa'nın Selanik valiliğinden azli.
14	Şubat	1874	Şirvanizâdenin azli ile sadarete Seraskerlikle birlikte Hüseyin Avni Paşa'nın getirilmesi.
13	Nisan	1875	Hersek İsyanı'nın başlaması.
25	Nisan	1875	Hüseyin Avni Paşa'nın azli ile Ahmet Esat Paşa'nın sadarete tayini ve Midhat Paşa'nın da ikinci kere Adliye Nazırı olması.
26	Ağustos	1875	Esat Paşa'nın azli ile Mahmut Nedîm Paşa'nın sadarete getirilmesi. Şura-yı Devlet Riyasetine getirilmesinden 6 gün sonra bu ikinci sadaretine başlayan Mahmut Nedim Paşa'nın bu görevi 8 ay sürmüştür.
6	Ekim	1875	Mahmut Nedim Paşa zamanında Avrupa'nın tepkilerine sebep olan meşhur "Tenzili Faiz Kararname"sinin çıkarılması.
1	Aralık	1875	Adliye Nazırı Midhat Paşa'nın görevinden istifa etmesi ve yerine Maarif Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın getirilmesi.
10	Mayıs	1876	İstanbul Fatih, Süleymaniye ve Beyazıt Medreselerinde okuyan Talebe-i Ülûm'un sokak nümayişine başlaması.

11	Mayıs	1876	Talebe-i Ülûm hareketi üzerine Mahmut Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Efendi'nin azli ve sadarete Mütercim Rüştü Paşa'nın, Meşihata Hayrullah Efendi'nin getirilmesi. Midhat Paşa'nın bu kabineye Meclis-i Âli üyesi ve Hüseyin Avni Paşa'nın Serasker olarak girmeleri.
30	Mayıs	1876	Sultan Abdülaziz'in hal'i ve Beşinci Sultan Murad'ın cülûsu.
4/5	Haziran	1876	Sultan Abdülaziz'in şüpheli ölümü.
6	Haziran	1876	Sultan Murad'ın cinnet geçirmesi.
15	Haziran	1876	Çerkez Hasan vak'ası ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi,
31	Ağustos	1876	Sultan Murad'ın tahttan feragati ile yerine Sultan II. Abdülhamid'in cülûs ettirilmesi.
7	Eylül	1876	Sultan Abdülhamid'e kılıç alayı düzenlenmesi.
19	Aralık	1876	Mütercim Rüştü Paşa'nın azli ile Midhat Paşa'nın ikinci sadaretine tayini.
23	Aralık	1876	İstanbul veya Tersane Konferansı adıyla anılan ve Düvel-i Sitte elçilerinin iştirakiyle toplanan Konferansın Bahriye Nezaretinde çalışmaya başlaması.
23	Aralık	1876	Kanun-u Esâsî'nin, Konferans devam ederken top atışlarıyla kabul edildiğinin ilân edilmesi.
18	Ocak	1877	Tersane Konferansına sunulan tekliflerin görüşülmesi amacıyla bir Meclis-i Umûmî toplanması ve tekliflerin reddedilmesi.
5	Şubat	1877	Midhat Paşa'nın 1 ay 17 gün süren ikinci sadaretinden azli ile aynı gün İzzettin vapuruyla Avrupa'ya sürgüne gönderilmesi ve yerine Edhem Paşa'nın sadarete getirilmesi.
19	Mart	1877	Birinci Meclis-i Mebusan'ın açılması.

24	Nisan	1877	Rus Çarlığı'nın 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşını ilan etmesi.
26	Temmuz	1877	Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin azledilerek Şeyhül-harem vazifesiyle Medine-i Münevvereye gönderilmesi.
11	Ocak	1878	Edhem Paşa'nın azli ve yerine Ahmet Hamdi Paşa'nın sadarete getirilmesi.
4	Şubat	1878	Ahmet Hamdi Paşa'nın azli ve Ahmet Vefik Paşa'nın başvekil ünvanıyla sadareti.
13	Şubat	1878	Meclis-i Mebusan'ın Abdülhamid tarafından tatil edilerek kapatılması. Meclis 1908'de 2. Meşrutiyetin ilanına kadar kapalı kalmıştır.
3	Mart	1878	Rus ordularının İstanbul kapılarına dayanması ve Ayastefanos (Yeşilköy) Muahedesinin imzalanması.
18	Nisan	1878	Ahmet Vefik Paşa'nın azli ve yerine Sadık Paşa'nın sadarete getirilmesi.
20	Mayıs	1878	Ali Suâvî Vak'ası.
28	Eylül	1878	Avrupa'da sürgünde bulunan Midhat Paşa'nın affedildiğinin bildirilmesi üzerine Girit adasının Hanya şehrine ikamet için gelmesi.
13	Temmuz	1878	Berlin Muahedesinin imzalanması.
24	Kasım	1878	Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine tayini.
18	Ekim	1879	Küçük Said Paşa'nın başvekil ünvanıyla ilk olarak sadarete getirilmesi.
18	Mayıs	1880	Şair Ziya Paşa'nın Adana valisi iken ölmesi.
9	Haziran	1880	Said Paşa'nın azli ve Mehmet Kadri Paşa'nın sadarete getirilmesi.
5	Ağustos	1880	Midhat Paşa'nın Suriye valiliğinden merkezi İzmir olan Aydın valiliğine tayin edilmesi.
12	Eylül	1880	Kadri Paşa'nın azli ve Said Paşa'nın ikinci defa sadarete getirilmesi.

11	Mayıs	1881	Seryaver Hüsnü Bey'in Aydın valisi Midhat Paşa'nın tevkifi için Sultan Abdülhamid tarafından gizlice İzmir'e gönderilmesi.
12	Mayıs	1881	Tunus Beyliğinin Fransız himayesine girmesi.
14	Mayıs	1881	Sait Paşa kabinesinin Midhat ve Rüştü Paşalar'ın muhakemesi gerektiğine dair Heyet-i Vükelâ kararını Sultan Abdülhamid'e arzı.
17	Mayıs	1881	Midhat Paşa'nın valilikten azli için irade-i seniyye çıkması.
17	Mayıs	1881	Midhat Paşa'nın tevkif edilmek üzere konağının sarılması ve İzmir'deki Fransız Konsolosluğuna iltica etmesi.
19	Mayıs	1881	Midhat Paşa'nın teslim olması ve vali vekili Hilmi Paşa tarafından Konsolosluktan alınarak vilayet binasına getirilmesi.
20	Mayıs	1881	19 Mayısta Midhat Paşa'yı almak için İstanbul'dan vapurla hareket eden Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın İzmir'e gelmesi.
21	Mayıs	1881	İstanbul vapurunun Midhat Paşa'yı alarak İzmir'den İstanbul'a hareketi.
22	Mayıs	1881	Vapurun İstanbul'da Fer'iyye Sarayı önündeki iskeleye yanaşması ve Midhat Paşa'nın Yıldız'daki Çadır Köşkü'ne hapsedilmesi.
22	Haziran	1881	Maznunlara avukat tutmaları gerektiğinin sözlü olarak tebliğ edilmesi.
27	Haziran	1881	Yıldız'da teşkil olunan özel mahkemenin, muhakemeye başlaması.
28	Haziran	1881	Muhakemenin ikinci günü.
29	Haziran	1881	Üç günde 6 celse süren mahkemenin sona ermesi.
30	Haziran	1881	İdam ve kürek cezalarını havi olup 11 maznun ile ilgili mahkeme kararının açıklanması.

6	Temmuz 1881	Midhat Paşa'nın idam kararına Mahkeme-i Temyiz'de itiraz etmesi.
8	Temmuz 1881	Mahkeme-i Temyiz'in mahkeme kararını tasdik ederek Midhat Paşa'nın Temyiz isteğini reddetmesi.
21	Temmuz 1881	Sultan Abdülhamid'in idam kararlarının tatbiki veya hafifletilmesi konusunda müzakere için vükelâ, ulemâ ve ümera'dan ibaret Saray'da bir Fevkalade Meclis toplaması.
28	Temmuz 1881	Midhat Paşa ve diğer mahkumların İzzettin Vapuru ile Fer'iyye Sarayı önünden Taif'e gönderilmek üzere hareketi.
29	Temmuz 1881	İzzettin Vapuru'nun Çanakkale'ye varışı.
31	Temmuz 1881	İzzettin Vapurunun Rodos'a varışı.
1	Ağustos 1881	İstanbul ve Beyoğlunda çıkan gazetelere mahkumlara ait birşey yazmamaları hususunda Saray'dan emir gönderilmesi.
2	Ağustos 1881	Saray'dan verilen emir üzerine vapurun Port-Said'e gitmek üzere Rodos'tan hareketi.
4	Ağustos 1881	Vapurun Port-Said limanına varışı.
6	Ağustos 1881	İsmailiye ve Süveyş'e gelinmesi.
9	Ağustos 1881	Vapurun İstanbul'dan hareketten sonra 12. günde Cidde'ye gelinmesi.
10	Ağustos 1881	Kafilenin Cidde'den Mekkeye hareketi.
11	Ağustos 1881	Hâde denilen yerde bir gün konaklama.
13	Ağustos 1881	Kafilenin Mekke'den Taif'e hareketi.
16	Ağustos 1881	Kafilenin Taif kasabasına gelişi ve menfilerin kale hapishanesine yerleştirilmeleri ve menfa günlerinin başlaması.
20	Aralık 1881	Ünlü Muharrem Kararnamesinin yayınlanması ve Düyûn-u Umûmiye idaresinin kurulması.

2	Mayıs	1882	Said Paşa'nın sadaretten azli.
9	Mart	1884	Midhat ve Mahmut Paşalar'ın kaçırılacağı yolunda şayialar çıkması üzerine, Sultan Abdülhamid'in Hicaz valisi Osman Nuri Paşa'ya aşağıdaki telgrafı göndermesi *"Şişko Mahmud ile Midhat katillerine İngilizler'in fikrine göre bir müşevvik peyda olur da onlar dahi kemal-i cesaretle firara cüret ederler ve o sırada da benim namuslu hanedan-ı Osmaniyyeye sadık askerlerim görerek o firari olan iki katili hükm-i kanun mucibince tüfenklerinde bulunan kurşunlarıyla ketfeynleri orta yerini nişan alarak şu suretle dahi hanedan-ı Osmaniyeye bir büyük hizmette bulunmuş olurlar ve bu yüzden bütün esdika memnun ve hâinleri dahi havf ve dehşete düşürürler. Cenab-ı Hak'tan daima şöylece temenni buyurulup ara sıra dahi zihni işgal eden ve ileride bir fesada sebep olması ihtimali bulunan şu mel'unların bu vechile kürre-i arzdan vücutları kalkarak familyalarının dahi istirahatini mucib olmuş olacağı şöylece malûmunuz olur."*
7/8	Mayıs	1884	Midhat Paşa ile Damat Mahmut Celalettin Paşalar'ın aynı gün boğularak [mahnûken] öldürülmeleri.
6	Haziran	1951	Midhat Paşa'nın Taif'deki mezarının açılarak kemiklerinin bir sandukaya konulması ve Aksu Vapuru ile Türkiye'ye gönderilmesi.
26	Haziran	1951	Zamanın cumhurbaşkanı Celal Bayar dahil askerî sivil devlet erkanı ve halkın katıldığı büyük bir devlet töreni düzenlenerek Midhat Paşa'nın kemiklerini havi sandukanın istanbul Hürriyet-i Ebediye tepesinde hazırlanan anıt mezarına konulması.

İTHAF

Bütün varlığını vatan ve milletin teâli ve teceddüdüne hasreylediği için şehit edilen Sultan Selimi Sâlisin hatıra-i bülendine, yine o maksad-ı necibin takibi uğrunda şehit olan pederim Midhat Paşa'nın şu eserini ithaf ediyorum.

A.H.MİDHAT

ALİ HAYDAR MİDHAT'IN ÖNSÖZÜ

Hürriyete kavuşmamız ve Meşrutiyet'in ilânının yıldönümüne raslayan şu büyük millî bayramda, ya hiç düşünülmemiş veyahut pek az düşünülmüş olan babam merhum Midhat Paşa'nın bu eserini vatandaşlarımın ibret nazarlarına ve basiretlerine arzediyorum.

Adâlet, müsâvat, uhûvvet ve hürriyet esasları üzerine kurulmuş meşru bir hükûmet vücuda getirmek, mahkûmu zevâl olmak üzere tanınan Osmanlı Milletine yeni bir hayat vermek, asayiş ve güvensizlik, adaletsizlik ve idaresizlik sebepleriyle harâbeye dönen mukaddes vatanı imar ve ileri götürmek yüce maksadıyla kırk beş sene bütün varlığı ile, bütün düşünceleriyle çalışan ve bu uğurda hayatını feda eden O Zât, bu gün resmen "mahkûm" olarak yatıyor.

Bu kitap, müşarünileyhin "resmen" mâsumiyetini isbat, beraat ve tezkiyesi için vâki olacak teşebbüsün ilk adımıdır.

* * *

Bu eser Tâif Kalesinde şiddetli bir yasağın, sıkı bir gözaltının hüküm sürdüğü bir yerde kaleme alınmıştır. Bu felaket hayatına şahit olan arkadaşının şahâdetiyle sabittir ki: Merhum babam bu eseri, muhafızların gözlerinden saklayabilmek için kapılara, pencerelere gözcüler konularak, bir ayak sesi, küçük bir patırtı ile kesilmek üzere, binbir zorluk ve engeller karşısında yazılmıştır.

Rahat bir düşünme, müracaat edilecek bir vesika veya istişare edilecek zevat gibi tarih yazmak için gerekli şart ve vasıtaların yokluğuna rağmen, merhum, kırkbeş senelik siyâsî hayatı ve idareciliğini, müstebit ve zâlim bir hükümdarın korkak ve rezil hakimleri tarafından verilen hükme karşı müdafaanâmesini, işte bu şartlarda yazmaya muvaffak olmuş ve bu suretle son günlerinde bile vatanına hizmet etmiştir.

* * *

Eserin bir kısmını emin bir vasıta ile İzmir'de ailesine göndermiş idi ki; el yazısı ile olan bu kısım kutsal bir emanet olarak bende saklıdır.

Avrupa'da yayınladığım kitabın 143 sayfası elimde bulunan bu kısımdan vücuda gelmiş olup diğer bilgiler tarafımdan toplanarak eklenmiştir.

Onu takip eden gönderdiklerinin ele geçip geçmediği hakkında bilgi alamadıkları için, yazdıklarının geri kalan kısmını göndermekten vazgeçmişti. Bununla birlikte her ihtimale karşı eserin bir kaç suretini bulundurmaya lüzum gördüğünden, elyazılı olan asıl nüshalarından başka, merhum Hayrullah Efendi'ye iki kopya yaptırmıştı. Asıl kopyası hapishanede emin bir yerde saklı iken, gece şehâdetinden bir gün öncesinden, bilmem ne için bulunduğu yerden çıkarıldığından cellatların ellerine geçmiş ve Sultan Abdülhamid'e gönderilmiş olması muhtemeldir. Suretlerden birisi müşarünileyh Hayrullah Efendi tarafından bir hurma kutusu içinde *"bu gün Balat Tekkesi Şeyhi Kemâl Efendiye"* teslim edilmek üzere kethüdası Tuğlacızâde Mustafa Efendiye gönderilmiş ise de, eline geçmemiştir. Diğer sureti Fahri Beyefendi tarafından, Taif'de Evrak Müdür Yardımcısı Ali Vasfi Efendiye tevdi edilmiş, adıgeçen de bunu, meşrûtiyetin ilânına kadar teneke kutu içinde toprakta gömülü olarak muhafaza eylemiştir.

* * *

İşte büyük bir fedâkarlıkla kaleme alınan ve büyük bir gayret ile korunan bu eserin yalnız *"Tabsıra-i İbret"* ve *"Lahika"* isimli kısımları bu gün yayınlanıyor. Eserde zikredilen bazı Layiha ve takrirlerle mektuplar için ayrıca bir ilave konuldu. Hapishane hayatı hakkında merhumun ailesine yazılan mektupları yeterli bilgi vermekle beraber, hayatta olan felâket arkadaşlarından alınan sözlü bilgileri eklemek suretiyle bu kısım genişletilmiştir.

Bu gün bu eseri yayınlayarak, Sultan Abdülhamid'in emri ile Tâif zindanında boğdurulan rahmetli Midhat Paşa'nın unutulmuş hatırasını yaşadığımız şu milli heyecan arasında ihyâ etmek, bu suretle şehit merhumun mâsum temiz ruhunun, her şeyden ziyâde sevdiği milletinin sevinçlerine katılmasını istedim.

10 Temmuz 1325 Ali Haydar MİDHAT
[23 Temmuz 1909]

Midhat Paşa'nın Mukaddimesi

Midhat Paşa'nın keyfiyet-i neş'etini bilmek isteyenler için, daha evvelden bazı kimseler tarafından müşarünileyhin tercüme-i hali Türkçe ve Fransızca olarak bir kaç defa kaleme alınarak yayınlanmış ise de, bunun bir kısmı ikiyüz seksen iki [Hicrî: 1282 - Miladî: 1865/1866] ve birazı doksan tarihlerine [Hicrî: 1290 - Miladî: 1873/1874] kadar ahvâl ve vukûatı mübeyyin olup, halbuki Midhat Paşa'nın asıl mühim olan hizmetleri [hıdmeti] ve icraatı o tarihlerden sonraki zamanlarda olduğu ve hususiyle doksan üç senesi [Hicrî: 1293 - Milâdî:1876/1877] Sultan Abdülaziz'in hal'inden doksan dokuz senesine [Hicrî: 1299 - Milâdî: 1881/1882] kadar zaman içindeki vukuat-ı acaibe, müşarünileyhin hayatındaki en önemli sayfaları ithiva ettiği cihetle, kendisinin daha sonraları Tâif kışlasında mahbusluğu ve bittabii boş zamanları arasında bunların da yazılarak hayat hikâyesinin mükemmel şekilde kaleme alınması birlikte bulunduğu arkadaşları [rüfekâsı] tarafından arzu olunmuştur. Bunun üzerine müşarünileyh, doğum tarihi olan iki yüz otuz sekiz [H:1238 M:1822] senesinden, doksan sekiz senesine kadar [M:1881/1882] altmış senelik ahval ve vukuat ve devlet işlerinde zuhura gelen hizmet ve icraatından hatırlayabildiği şeyler kendi takrir ve ifadesi üzerine yazılıp, ismi de *"TABSIRÂ-İ İBRET"* olarak konulmuştur.

Bunda yazılıp anlatılan hikayelerden müşârünileyhin bidayet halindeki hareketleri, ahlâk ve saffeti, aynı devirde kendisinin ahvalini bilenlerin hâzâ bir çoğu hayatta bulunan zevâtın malûmu ve şahidi olduğu şeylerdir. Kırkbeş sene fasılasız bir müddetle Devlet işlerinde zuhura gelen hizmetlerinin derecesi de eserleriyle meydanda ve sabit olduğundan, hangi meselede

tereddüde düşülür ise, bu şüpheleri hâle tatbik etmek pek kolaydır.

Şu kadar ki, bu kadar senelik eser ve vukûattan her birinin günleri ve aylarıyla ve bütün teferruatı ile hatırda kalması mümkün olmadığı cihetle, bunlar yazılıyor iken zaman ve mekanda veyahut miktarında şüphe uyandıran şeyler için mahfuz bulunan evrak ve kayıtlara müracaat ederek düzeltilmesi lazım gelir ise de, müşarünileyhin ve arkadaşlarının mahbusiyet müddetlerinde müracaat olunacak kayıt ve evrak şöyle dursun, kendileri dini hususlarda bile okuyacak kitap ve evrak-ı saireden ve aileleriyle muhabere ve mektuplaşmadan bile memnû olduklarından dolayı, o gibi şüphe olunan şeylerin tashihi mümkün olmayıp, bunun ise ekserisi tarih ve zamanla ilgili olmasıyla ne vakit olsa tashihi kabil olacağından, bu gibi zaruretlerden ve bir de gayet rahatsız edici tazyikler ve çok gizlilik içinde kaleme alınması cihetiyle meydana gelen kusur ve hatalardan dolayı, mütâlaa edenlerin af ve insafına müracaat olunur.

Midhat [Paşa]

Birinci Bölüm

DOĞUMUNDAN NİŞ VALİLİĞİ SONUNA KADAR MİDHAT PAŞA'NIN HAYATI

Birinci Bölüm

DOĞUMUNDAN NİŞ VALİLİĞİ SONUNA KADAR MİDHAT PAŞA'NIN HAYATI

MİDHAT PAŞA'NIN EVVELKİ HAYATI

Midhat Paşa, Ruscuk'lu Hacı Ali Efendizâde kadılardan El-Hâc Hafız Mehmet Eşref Efendi isimli zâtın sulbünden 1238 hicrî senesi safer ayında [Ekim 1822] İstanbulda dünyaya gelmiş olup, doğumunda verilen isim ve mahlası Ahmet Şefik'tir. 10 yaşında Kur'an-ı Kerimi hıfz ederek, ismine hafızlık şeref ve fazileti dahi ilave olunarak Hafız Şefik denilmiştir. 1249 tarihinde [1833/1834] ve Ağa Hüseyin Paşa'nın Vidin valiliği sırasında babası Vidin Naipliğine tayin olunduğu için, onunla ve annesiyle birlikte Vidin'e gitmiş, 1250 tarihinde [1834/1835] yine onlarla beraber İstanbul'a dönmüş ve Hâfız Şefik Efendi daha önce kitabetle ilgili tahsilini yapmış olduğundan, o vakit Hariciye Nazırı makamında bulunan Reisülküttap Akif Paşa'nın delaletiyle Divân-ı Hümâyûn kaleminde memuriyete başlamış, [çerağ olmuş] ve anılan Kalem'e mahsus olan divanî hattını altı ay içinde tahsil ederek, Usul-ü Kalem üzre ehliyet gösteren kâtiplere verildiği gibi adıgeçen Efendiye de Midhat mahlası verilmiş olduğundan ve o vakte kadar bu isim, mahlâs olarak hiç kimsede bulunmadığından, bu Hâfız Şefik isminin yerine kâim olmak üzere bununla anılmaya başlanmış idi.

1251 tarihinde [1835/1836] babası Lofça kazası Niyabetine tayin olununca, çoluk-çocuğu dahi birlikte gitmekle Midhat Efendi za-

ruri olarak ailesiyle birlikte Lofça'ya gitmiş ve ertesi sene yine beraber olarak İstanbul'a dönmüştür. Arapça ilminin başlangıcına evvelce Vidin ve Lofça'daki câmilerde çalışmış, ilmî bilgisinde kabiliyet kazanmış olduğundan hem Kalemdeki memuriyetine devam etmiş, hem de Arapça ve Farsça derslerini okuyup tahsile devam eylemiştir.

Fatih Camiinde Dersiâm Toyranlı Mehmet Efendi ve Zağralı Şerif Efendi ve Şeyh Mehmet Efendi gibi hocaların halka-i tedrislerine dahil olarak nahiv, mantık, fıkıh ve hikmetle ilgili Arapçayı ve meşhur Kethüdazâde ve Murat Molla Şeyhi gibi meşhurlardan ve diğerlerinden Farsçayı senelerce tahsil etmiştir. Gerçi bir aralık yani 1254 tarihinde [1838/ 1839] birinci mektep olarak teşkil olunan Mekteb-i İrfaniye'ye Bâb-ı Âlî kalemlerinde ve tahsil çağında bulunan kâtiplerin gönderildiği sırada Midhat Efendi de bu mektebe gönderilmiş ve bir müddet oraya devam etmiş ise de, mektepte okunan dersleri kendisi daha önce bitirmiş olduğundan, mektebi terk ederek yine Camideki derslerine devama başlamış ve 1257 [1841/1842] tarihine kadar meşhur Mesnevihan Hoca Hüsamettin Efendinin derslerinde dahi hazır bulunmuştur.

Bu müddet zarfında Midhat Efendi yine kaleme devamı terk etmeyip, 1256 [1840/1841] tarihinde Sadaret Mektubî odasına nakledere k,takati derecesinde bir miktar oraca artış sağlanmışsa da, geçim sıkıntısı kendisini maaş tedarikine zorlamış, o zamanlar tahsil çok zamana ihtiyaç gösterdiğinden taşra memuriyetine razı olup 1258 [1842/1843] tarihinde 2.500 kuruş aylıkla Şam Tahrirat Katipliği yardımcılığına tayin olunarak iki buçuk sene kadar orada ve Sayda eyaleti hizmetinde kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüş, ve ertesi bir kaç ay sonra da altmışbir senesinde Sami Bekir Paşa'nın Divan Katipliği ile Konya'ya ve 1263 [1846/1847] senesinde yine adıgeçenle Kastamonu'ya gitmiş ve 1264 [1847/1848] senesinde İstanbul'a gelerek evlenmiştir.

O tarihlerde devlet rütbelerinin kıymeti dolayısıyla güçlükle 1259 [1843/1844] senesinde hocalık rütbesine ve bir sene sonra dördüncü dereceye ve daha sonra üçüncü dereceye nail olup, Kastamonu dönüşünden sonra eskisi gibi tamamıyla mektubî odasına devam et-

mekte iken, o zaman Meclis-i Vâlâ maiyetinde bulunan Mazbata Odası, diğer kalem odalarından daha itibarlı ve mühim sayıldığı için, Meclis-i Vâlâ reisi bulunan Rıfat Paşa'nın yardımlarıyla 1265 [1848/1849] senesinde bu odaya nakletmiştir. Arası çok geçmeden de orada yükselerek 1266 [1849/1850] da ikinci rütbe ile bu kaleme Mümeyyiz ve 1267 [1850/1851] de mütemâyiz rütbesiyle Başhalife tayin olunmuştur.

O Sıralarda Şam ve Halep mülhakatı gümrükleri iltizamından dolayı meşhur Cezayirlioğlu Mıgırdıç ile sarraf Misak [1] arasında meydana gelen dava ortaya çıkarak önem kazanmış ve ara yerde Devlet Hazinesinin 30.000 kese kadar akçesi ilişikte kaldığından, Midhat Efendi hem bu işin tahkikine hem de Arabistan Ordusu Müşiri Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın mübalagalı şekilde rivayet olunan kötü hareket ve icraatlarından dolayı bu durumun teftişine memur olarak gönderilmişti. Midhat Efendi buraya giderek altı ay gibi bir zamanda memuriyetini tamamlamış ve Hazinenin zayi olan parasını 1 400 Kese [kise] fazlasıyla beraber meydana çıkarmış ve tahsil ettirmiştir. Sarraf Misak'ın 5.000 kîse [kese][2] kadar mektûmat [gizlediğini] yaptığını ve çaldığını [sirkat] bu teftişle meydana çıkarmıştır. Mehmet Paşa hakkındaki tahkikatta ise, Dürzî meselesindeki tavrı hatalı bulunarak neticede görevinden azledilmiş olduğundan Midhat Efendi'nin görevindeki iş bu başarısı, feyz ve refeti olarak Vükela-yı Devlet tarafından ve özellikle Sadrazam Reşit Paşa tarafından takdir edilmiştir.

---

(1) Tanzimat döneminde genellikle gümrükler gayrı müslimlerin idaresine verilmiştir. Reşit Paşa zamanında İstanbul ve Beyrut dışındaki gömrükler genellikle ermeni tacirlerin elindeydi. (Cevat Eren, Tanzimat Mad. İA., C.11 S.734)

(2) Kese [kise]: Osmanlı tarihinde belli bir parayı ihtiva eden mali bir kavram olarak kullanılmıştır. Paranın altın veya gümüş oluşuna ve zamana göre değişen bu para ölçüsü, nihayet beşyüz kuruşta veya 5 Osmanlı altınında karar kılmıştır. Mali muameleler yıllardır "akça" ve "yük" üzerine kurulmuş ve ilk bütçeler kese hesabıyla yürütülmüştür. Ancak 1877 yılındaki Osmanlı Devlet bütçesi kuruş esas alınarak hesaplanmaya başlanmıştır. Osmanlı maliyesinde üç türlü kese kullanılmıştır. Kise-i Rûmî= miktarı beşyüz kuruş. Divanî kese= mevcudu dörtyüz onaltı kuruş. Mısır kesesi, ise mevcudu altıyüz kuruş.

1269 [1852/1853] da Reşit Paşa merhumun Meclis-i Vâlâ riyasetine memuriyetinde, Midhat Efendinin kâbiliyetini bizzat kendisi dahi gördüğünden, ondan sonra gerek adıgeçenin gerek Âli Paşa ve Rüştü Paşa ve Rıfat Paşa gibi vükelânın gözünden de kaçmamıştır. Bundan dolayı her birinin riyasetlerinde yapılan önemli toplantıların zabıt, idare ve müzakerelerinde özellikle Midhat Efendi bulundurularak, bu usul senelerce böyle devam ettirilmiştir. Hatta Kırım meselesinin başlangıcında Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın konağında Prens Mençikof ile yapılan toplantı konuşmalarının zabta geçirilmesine usulen Âmedçi [3] olanlar görevlendirilmek gerekirken, bu işte de Midhat Efendi bulunmuştur.

Şekip Paşa'nın riyaseti zamanında Meclis-i Vâlâ yazı işleri, Rumeli ve Anadolu itibariyle ikiye ayrılmış olduğundan ve bu ayrılmada Midhat Efendi birinci rütbe ile Anadolu İkinci Katipliğine tayin olunarak bir müddet burada görev yapmakta iken 1270 [1853/1854] tarihinde Kıbrıslı Mehmet Paşa tekrar Bahriye Nezaretinden Sadarete getirilmiştir. Mehmet Paşa'nın daha önce Arabistan Ordusu Müşirliğinden ayrılmasına Midhat Efendi'nin verdiği Layiha sebep olduğundan ve Midhat Efendi'nin yükselmesini çekemiyen hasımlarının da hakkındaki bir takım suçlamalarından dolayı Paşa bu suretle, Midhat Efendi'nin lekelenerek çürütülmesini ve bunun da kabiliyet ve iktidarının dışındaki başka bir göreve tâyini ile mümkün olacağını düşünmüş ve bu da kendisinin meslek ve iktidarından hariç bir işe memuriyetle hasıl olur zannedilmiştir. O sıralarda Rumeli'nin sağ ve orta kısımlarında ve hususiyle Büyük Balkanların her tarafında ortaya çıkan haydutluk ve yol kesme olayları, içerde ve dışarda pek ziyade ehemmiyet kazan-

(3) Âmedcî, Âmedi Kaleminin memuru demektir. Âmedî Kalemî ise, zamanın Dışişleri Bakanı sayılan Reisüi-küttab'ın özel kalemidir. Bu Kalem özellikle, her türlü anlaşma, protokol, görüşme ve yabancı elçiliklerle ilgili diğer yazışmaları idare eden ve evrakları saklayan bir daire idi. Osmanlı Devletindeki harici münasebetlerin yazışmaları ve şifreleri burada çözülürdü. Bu Kalem aynı zamanda Divan-ı Hümâyun Kalemleri'nin en önemlisi sayılırdı. Zikredilen toplantıda bu kalemden birisinin bulunması gerekirken Midhat Paşa'nın bulunması, onun bu konudaki yeteneğini göstermektedir.

dığından, bunun için kuvvet ve şöhret sahibi birinin seçilmesi lazım gelirken, Bâb-ı Âlî'den kimsenin haberi olmaksızın bu işe Midhat Efendi tayin olunmuş ve kendisine icraat için fevkalâde bir yetki verilmesi konusunda irade de alınmıştır.

Bunun sebeb-i hikmeti mâlûm ise de, vazifenin kabul edilmemesi de imkânsız görüldüğünden 1271 senesi Nisanında [1855 Mayıs] Midhat Efendi aldığı emir gereği tevekkülle hemen görevine gitmek üzere yola çıkmış ve altı ay kadar bizzat Balkan dağlarında ve maiyetindeki askerle fevkalâde bir çalışma ve gayret göstererek 284 eşkıyayı ele geçirmiştir. Bunlardan en çok cinayet işlemiş olan dördünü, elindeki yetki emrini tatbik ederek muhakeme ettirmiş, İslimye ve Cuma ve Şumnu'da hemen sormadan idam ettirmiş ve 80 kadar eşkıyayı da küreğe konulmak üzere İstanbul'a göndermiştir. Diğer eşkıya hakkında da kanunen ve alınan iş tertibine göre muameleleri icra etmekle, Devletçe asıl maksadın hasıl olduğu emniyet ve asayiş tamamen yeniden kurulmuş ve Rumeli'yi harap eden, dost ve düşmanın şikayet vesilesi olan şu haydutluk belâsının ortadan kaldırılması, Midhat Efendi'nin bu görevindeki hareket ve icraatlarının tesiriyle olduğu meydana çıkmıştır.

Bu sıralarda ise Mehmet Paşa'nın azli ile yerine Reşit Paşa Sadrazam olmuş ve Âli Paşa'da Hariciye Nezaretine gelmiştir. Midhat Efendi'nin Rumeliden dönmesiyle teşebbüsleri ve yaptıklarına dair verdiği raporlar [layiha] üzerine, Bâb–ı Âlî'ce umumî bir talimat kaleme alınarak, buna göre ceza hükümlerinin sorulmadan icrasına mezun olmak şartıyla, Rumeli'nin her eyaletine bir reis maiyyetinde birer muvakkat Meclis tayin edilmiş ve Midhat Efendi için de, Balkan eyaleti adıyla bir memuriyet düşünülerek hemen icraata geçilmesi planlanmış iken, Balkanlardaki eyaletlerin tefrik ve tahdidi hususunda zuhura gelen zorluklar ve sonra da Vükelâda vukua gelen değişikliklerden dolayı bu faaliyet geri kalmıştır.

Midhat Efendi'nin Rumeli memuriyetinden dönüşünden sonra meydana gelen büyük zelzelede en ziyade zarar gören Bursa [4] ahali-

(4) Bursa depremi 5 Şubat 1855 tarihinde olmuştur. Bu şiddetli depremde şehir iki defa sallanmış çok sayıda bina yıkılmış ve 3.000 kadar insan ölmüştür. (Bkz. G.A.Muhtar Paşa, Anılar, Age.S.3).

sine iane temin etmek ve dağılan ahaliyi toplamak göreviyle Reşit Paşa tarafından Bursa'ya gönderilmiş, bu memuriyetini ifa edip döndükten sonra da, Meclis-i Vâlâ'nın o sırada Rumeli ve Anadolu itibariyle ikiye ayrılan yazı işleri eskisi gibi birleştirildiğinden, bu yeni teşkilde Midhat Efendi Meclise İkinci Katip tayin olunmuştur.

Reşit Paşa Sadaretten ayrıldıktan biraz sonra Mısır'a gitmiş ve yerine Sadrazam olan Âli Paşa'da harbiye sulhu için Avrupa'ya gidip sadaret kaymakamlığı ile o makama yine Kıbrıslı Mehmet Paşa geldiğinden; adıgeçen, bu defa ki görevinde Reşit Paşa ve Âli Paşa ve Kamil Paşa'nın yokluğundan ve Midhat Efendi'nin aleyhinde bulunan bazı çekemeyenlerinin kışkırtmalarından istifade ederek, Efendi'yi [Midhat Paşa] Bâb-ı Âlî'den uzaklaştırmak için gene çare aramaya başlamış, nizam ve kanun dışı bir takım isnadlarla resmî toplantılarda bile teşhiri yoluna gitmişti. İsnad olunan şeyler, o tarihte bir takım suistimale uğramış olan iltizam [vergiler] işleri olup, gerçi bunun burada geniş olarak açıklanması konu dışında görünüyorsa da, doğurduğu neticeler ve muhakemenin cereyan tarzı ve hükmü pek mühim olduğundan, birazcık anlatılması lazım gelmektedir.

Şöyleki; 1269 [1852/1853] tarihine kadar devletin maktuen ihale ve iltizam olunan emval-i öşriyye ve rüsûmiyesini devlet memurlarının da üstlenmelerine izin verilmesi, nizamî ve kanunî bir hak olmasıyla, Vükelâ ve devletin ileri gelen memurlarının re'sen ve müştereken iltizam işine girdikleri gibi, Midhat Efendi'nin de akraba ve ahbaplarından bazı kişiler ile bir kaç kalem mukata'aya katılmış ve bilâhere, harp meselesinin çıkışı ile konulmuş narhların yükselmesinden dolayı bu işten bazıları temettü [kâr] elde etmiş olduğundan, burası kendini çekemeyen bazı garezkârların hırs ve tama'larını [tamah] tahrik ederek dedikolara sebep olmuştu. 1269 [1852/1853] senesinden itibaren memurların iltizam işine girmeleri resmen yasaklanmış, diğerleri gibi Midhat Efendi de tabii bu emirlere uymuş iken, işbu yasaklamadan sonra mukatâen mültezimine ihale olunan İstanbul Balıkhanesi mukataasına da Midhat Efendinin ortak olduğuna dair Kıbrıslı Paşa'ya malûmat verilmiş olduğundan ve bunun Devlet nizamına aykırı bir hareket bulunması sebebiyle, anılan Paşa bunu vesile sayarak Midhat Efendi hakkında gereksiz sözlerini ve isnatlarını gittikçe çoğaltmıştı.

Gerçi bu gibi aslı olmayan şeylerin bir ehemmiyeti olamaz ise de, Sadaret makamında bulunan bir kişinin bunu ileri geri resmi makamlarda tekrar tekrar ortaya atması ve etrafında bulunan dalkavukların da bu suçlamaları abartarak ilân etmeleri, işi bilen ve bilmeyen adamların arasında bu sözlerin dolaşması, Midhat Efendi'nin bulunduğu makam iktizasınca çok ağır geliyordu. Bundan dolayı Midhat Efendi, Meclis-i Vükelâ'ya bir çok istidalar vererek muhakeme talep etmiş, Kıbrıslı Paşa'nın ise kendine verilen mulûmatlara güvendiğinden, İstanbul'da bulunan bütün Vükela-yı Devlet ve nazırlar, Meclis-i Vâlâ'ya celp ve davet olunarak büyük bir Muhakeme Meclisi teşkil olunmuş ve mümaileyh Efendi'nin [Midhat Paşa] muhakemesi icra olunmuştur.

Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın vekilleri tarafından belirtildiği vechile, muhakemede ilk evvelâ söz konusu olan Balıkhane mukataasındaki [5] şirket maddesi olup, hakikatı anlaşılmak üzere mültezimin ve müteahhidi olan sarrafın getirilmesi ile ifadeleri tetkik ve iltizam senetleriyle belli evrakları incelendiğinde, bu işte iddia olunan şirketin katiyyen aslı olmadığı meydana çıktığı gibi, gerek umumen iltizam maddelerine müteallik hususlarda ve gerek diğer hususlarda Midhat Efendi'ye sorulacak bir şey olmadığı anlaşılmıştır. Mahkeme bu söylentilerin nereden çıkmış ve kimlerin haberi üzerine bina edilmiş olduğunun araştırılmasını ve rivayet eden bazı sarraflar Meclise getirilerek soruşturma yapıldığında kimisi inkâr ederek kimisi nereden duyduğunu hatırlamadığını söyleyerek, hasılı iki gün bütün dairelerin tatil edilmesiyle Meclis-i Vâlâ'da bil cümle Vükelâ önünde yapılan muhakeme de isnad edilen suçun sırf gareze dayandığı ve iftira olduğu meydana çıkmıştır. Bunun üzerine toplantıya son verilmek üzere iken, Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın vekili tarafından bu iş için başka bir şahit daha olduğu söylenerek ertesi gün şahit olarak Meclise getirilen mültezimlerden

(5) Mukataa, İslâm ve Osmanlı devlet idaresinde, belli arazilerin belli bir bedel mukabilinde muvakkaten kiralanması anlamında kullanılmıştır. Bazı mukataalar yıllık, bazıları kaydi hayat şartıyla verilebilirdi. Mîri mukataaların maden, tuz, balık, prinç gibi çeşitleri de vardı. Tanzimattan sonra vergileme usulleri değiştirildiğinden, mukataa usulü de tarihe karışmıştır.

Halit Bey, konu dışında olarak Midhat Efendi aleyhinde irtikapla ilgili bir takım şeyler söylemek istediği halde, yapılan savunmadan sonra adıgeçen kişi bir müddet sustuktan sonra, en son cevabında:

— "Vallahi dediğim şeylerin hiç birinin aslı yoktur. Bana böyle söylemekliğimi emir ve tâlim ettiler, onun için söyledim."

diyerek yalan şahadete geldiğini Mecliste takdir ve itiraf etmiş olduğundan mevcut Vükelâ hayret ve teessüf ettiklerinden hemen çekilmişler, meclis dağılmış ve Halit Bey yalancı şahitlik yaptığından o mecliste kanunen cezası hükmolunarak doğruca oradan hapse gönderilmiştir. Muhakemenin cereyan tarzı ve sonucu efkâr-ı umumiyenin dikkatini çekmesiyle, Midhat Efendi'nin hâl ve sıfatını bir kat daha temize çıkararak kader ve şöhretini artırmış, hasımlarını mağlup ve mahcup etmiştir.

Arası çok geçmeksizin Reşit Paşa ve Âli Paşa ve Kâmil Paşa'nın avdet ederek eski makamlarına gelmiş olduklarından Midhat Efendi evvelkilerden daha fazla olarak cümlesinin gözüne girmiştir. 1273 [1856/1857] tarihinde harp meselesinin bitmesiyle (6) dahili meselelerin düzenlenmesine sıra gelmiş, epey zamandır eyaletlerdeki valilerin kötü hâl ve hareketlerinin duyulmasıyla, önce bunların tahkik ve temizlenmesi iktiza etmiş olduğundan, Halep tarafına İzmirli Emin Efendi gönderilirken Silistre Valisi Mirza Sait Paşa'nın ve Vidin Valisi Muammer Paşa'nın ahvalini tahkike de Reşit Paşa tarafından Midhat Efendi seçilip gönderilmiş ve o sırada Tırnova'da Bulgarlar tarafından çıkarılan hadiselerin önlenmesi ve düzeltilmesi de kendisine ilave bir görev olarak verilmiştir.

Mirza Sait Paşa'nın kötü hali, dairesi halkı ile eyalet defterdarının irtikaplarına göz yummasından ibaret iken, diğerlerinin irtikâp ve cinayetleri mahkeme ile ortaya çıkarılmış olduğundan, Sait Paşa evvelce azledildiği gibi, bu işlere karışanlar dahi kanunî cezalara çarptı-

(6) Burada kastedilen 1853 - 1856 yılları arasındaki Kırım Harbi olarak bilinen Osmanlı - Rus savaşının bitmesidir. Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853 tarihinde resmen Rusyaya savaş ilan etti. Rumeli, doğu ve Kırım cephelerinde süren savaş 1856 da imzalanan Paris Anlaşmasıyla sona ermiştir.

rılarak, lüzumlu evraklar takdim olunmuş ve bu iş bittikten sonra, Midhat Efendi Tırnova'ya dönerek orada çıkan olayları da kolayca düzelterek, buradan Vidin'e geçmiş ve Vidin eyaletindeki kötü idarenin temelinde Muammer Paşa'nın oraca yetersizliği görüldüğünden, Adliye ve Belgradcık [Belogradcık] ve Lum [Luma, lom] kazalarındaki Bulgarların kandırılmaları ve yabancı devletlerin tahriklerine kapılarak hükümet ve devlete karşı koymalarından kaynaklandığı anlaşılmıştır. Hatta Adliye kazasında hükûmet şöyle dursun oraya hizmet için bir zaptiye neferi [jandarma] bile gidemez duruma gelmişken, Midhat Efendi bizzat bu kazaya giderek ve o köy bu köy dolaşarak meydana getirdiği efkâr-ı umumiye sayesinde, hükûmet memurları yerlerine gönderilerek asayiş ve idare yeniden tesis edilmiştir.

MİDHAT EFENDİ'NİN AVRUPA'YA SEYAHATI VE SEBEPLERİ

Midhat Efendi belirtilen bu görevlerini başarı ile yerine getirdikten sonra İstanbul'a geri dönmüş ve evvelce mahallinden gönderilen evrak ve raporları Meclis-i Vâlâ'da ve Meclis-i Vükelâ'da [Bakanlar Kurulu - Kabine] tasdik olunup, Midhat Efendinin başarılı hizmetleri ve hareketleri takdir edildiği için bundan bir mükafaat beklerken; Silistre'den ayrılmış olan Mirza Sait Paşa'nın ve Silistre Kaymakamlığı'ndan azledilen İbrahim Paşa'nın Mabeyn-i Hümayûn'a yakınlığı olan bazı vükelâya mensubiyetleri dolayısıyla bunların hükmünü bozmak Midhat Efendi'nin görevinden dolayı bunların azledilmeleri, kırgınlık ve kızgınlıklarına sebep olduğu için Sultan Abdülmecid merhuma şikayette bulunduklarından, Midhat Efendi'nin tahkikat ve icraatı Mabeyn-i Hümayûn tarafından kabul edilmeyerek red olunduktan sonra ve yeniden tahkikat yapılması için devlet ileri gelenlerinden Fahrettin Efendi fevkalâde maaş ve harcırahla tekrar gönderilmiştir. Lakin bu yeni memur, Midhat Efendi'nin çalışma ve icraatının bir harfini bi-

le değiştirmediğinden, yapılan ikinci tahkikat boşa gitmiş ve evvelki görüşleri üzerine ne hüküm verilmişse, Bâb-ı Âlî tarafından aynen icra olunmuş ve bu yüzden,

"El-hâkku ya'lû velâ yü'lâ aleyh" [Hak üstündür, onun üstüne çıkılamaz.]

maksadı yerini bulmuş ise de, bu yapılanlardan Midhat Efendi'nin karamsarlığa kapılması ve o esnada Reşit Paşa'da vefat ettiğinden, Midhat Efendi'nin bir müddet Avrupa'da seyahat ederek nefes alması için yeni Sadrazam Âli Paşa aracılığı ile izin alarak 1274 [1857/1858] tarihinde Avrupa'ya gitmiştir.

Devlet-i Osmaniye'nin bulunduğu mevkii ve işlerinden dolayı devlet görevinde bulunanların Fransız lisanını bilmeleri çok lüzumlu ve hususiyle Bâb-ı Âlî'de ve siyaset işlerinde bulunanlara göre büyük bir mecburiyet olup, fakat Midhat Efendi'nin tahsilde bulunduğu zamanlarda umumun isteği olmadığından ve tahsil ve tedris bile çok zor olduğundan zarureten Fransızca öğrenmeye muvaffak olamamıştı. Kendisi otuz beş yaşına gelinceye kadar o lisandan bir kelime bilmediği halde, Kırım meselesinden sonra Devlet muamelerinde görülen ve günden güne artan tecrübelere göre, Devlet memurları için mutlaka Fransızca lisanını ve muamelatı bilme ihtiyacı şiddetli şekilde ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Midhat Efendi kendini zorlayarak Meclis-i Vâlâ'ca memur olduğu yazışmalar ve sair tahkikat işleri arasında bu lisanı dahi mümkün mertebe öğrenmiş ve bu cihetle de Avrupa seyahatı, bu lisanının ilerlemesine yardım etmiştir.

Midhat Efendi altı ay kadar zaman içinde Paris, Londra, Viyana ve Belçika taraflarını dolaşarak bu seyahatında Avrupa'nın medeni eserlerini ibretle gördükten ve bunların sebeplerine dair mümkün olduğu derecede malûmat edindikten sonra İstanbul'a dönmüş ve 1275 [1858/1859] senesi içinde Meclis-i Vâlâ'nın Başkatipliğine yükselmiştir.

MİDHAT EFENDİ'NİN VEZİRLİK RÜTBESİ VE NİŞ VALİLİĞİ

Bir zaman sonra Kıbrıslı Mehmet Paşa yine Sadrazam olmuş ise de, bu defaki memuriyetinde artık Midhat Efendi ile uğraşmak yolunu bırakarak bilakis ödüllendirilmesi tarafını tutmuştur. O sıralar Rusya'nın Bulgaristan politikası uyarınca bu havalideki Devlet-i Osmaniye aleyhinde ileri sürülen şikayetleri üzerine tahkikat yapmak ve Avrupa kamu oyunu temin eylemek için anılan Sadrazam, bizzat Rusçuk, Vidin ve Niş taraflarına giderek vaki icraatıyla bir takım memurları sorguya çekip değiştirdiği gibi, Niş eyaletine de Rauf Paşazâde Osman Paşa'yı tayin eylemişti. (7)

O arada Niş Bulgarlarının Sırbistana katılma fikirleriyle çoğu Sırbistana göç edip geri kalanları da fesat karıştırma niyetinde oldukları cihetle, eyaletin her tarafı bir ihtilâl karışıklığı içinde olduğundan Kıbrıslı Mehmet Paşa, Osman Paşa'nın da idaresinden memnun olmadığı için daha oralarda iken münasip ve muktedir bir vali gönderilmesine adeta mecbur kalmıştı. Midhat Efendi'nin iktidarı hakkında ken-

(7) Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa üçüncü sadarete başlamasının ertesi günü fevkalade yetkilerle bir heyetle [31 Mayıs 1860] Rumeli teftişine çıktı. Üç aylık bu gezi sırasında heyetinde Müslümanlar yanında Bulgar, Ermeni ve Rum memurlar da vardı. Gezide Varna, Ruscuk, Şumnu, Vidin, Sofya bölgeleri dolaşılarak halkın şikayetleri dinlendi. Anlaşıldığına göre, halkın zulüm ve yolsuzluklara uğradığı belliydi, ancak, Müslüman ahalinin belki Hıristiyanlardan daha fazla gadre uğradığı tesbit edildi. Midhat Paşa'nın bahsettiği teftiş seyahati budur. Midhat Paşa bu sırada Meclis-i Vâlâ Başkatibi idi ve vezirlik rutbesi verilerek Niş Valiliğine 4 Şubat 1861 / 23 Recep 1277 de tayini kararlaştırıldı. (H.Şentürk, Bulgar Meselesi S. 164-165)

disinin daha önce bu bölgelerde kazandığı tecrübeye göre ve bu defa Ruscuk ve Vidin taraflarındaki seyahatında Midhat Efendi'nin evvelce iki defa oralarda yaptığı memuriyet ve icraatlarının inceliklerini de anlamış olmasından dolayı, anılan Efendi'nin vezirlik rütbesiyle Niş Valisi tayin olunmasını Mâbeyn-i Hümayûna ve Bâb-ı Âlî'ye bildirerek ardından kendisi İstanbul'a geri dönerek işbu iş'âratının ehemmiyetini şifahen de teyid eylemiş idi. Her ne kadar Sultan Abdülmecid merhum, yukarda tekrarlandığı gibi bir aralık bazı yakınlarının çalışmalarıyla Midhat Efendi'ye kırılmış ise de, sonradan yapılan icraatın haklı ve yerinde olduğu, hizmeti ve iktidar liyakatı Padişah'ın nezdinde de anlaşıldığından, 1277 senesi Recep ayında [Ocak-Şubat 1861] Midhat Efendi vezirlik rütbesiyle Niş Valiliğine tayin olunmuştur. (8)

Bu tayin ilk bakışta Midhat Efendi'nin ilerleme ve yükselmesi demek ise de, Kıbrıslı Mehmet Paşa (9) tarafından tayin edilmesini düşünen kişiler arasında değişik şekilde yorumlanmıştı. Kimisi, Sadrazamın Midhat Paşa hakkında geçmişte yaptığı muamelelerin haksız olduğunu sonradan kendisinin de anladığını ve hem kamuoyundan özür dilemek hem de yetenekli bir vali idaresinde Niş Eyaletini korkulu hallerden kurtarmak niyetiyle yapılan bu tayinin hayırlı olduğunu söylemişlerdir. Kimisi de, bunun tam tersi ve kötü niyetli olarak, Niş eyaletindeki Bulgarların fikirlerinin çok bozuk olmasıyla, eğer memurları değiştirilir ve Niş bölgesine 10 tabur asker gönderilerek Sırbistana karşı hudut eyaleti de bir kaç bin muvazzaf erle sarılsa bile yine Sırbistan'a göçün arkası kesilememiş ve eyaletteki İslâm ahalinin güvenliği bütünüyle bozulmuş olacağından orasının nasıl olsa elden çıkmasının kuvvetle muhtemel olacağına inanıyorlardı. Ayrıca Midhat Paşa'nın oraya tayiniyle, evvelce aleyhinde yapılamayan garezkârlıkların tekrar

(8) Hatıratta vezaret rütbesinin tarihi 1277 Recep verilmekte. Bu tarih 23 Recep 1277/4 Şubat 1861 olacaktır. (H.Şentürk, Age. S.164)

(9) Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, 1813 yılında Kıbrısta doğmuş, Akka Muhafızlığı (1844), Halep Valiliği (1850), Arabistan Ordusu Müşirliği (1851) Edirne Valiliği ve Meclis-i Âli Tanzimat Reisliği (1855) gibi önemli görevlerde bulunduktan sonra, üç defa sadrazamlık makamına getirilmiştir. Tanzimat döneminin ilk nesli arasındaki devlet adamlarımızdandır. 9 Eylül 1871 de vefat etmiştir.

ortaya çıkacağı iddia edilmiş ve çok kimse de bunun doğruluğuna inanmıştı. Fakat Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın meslek ve ahlakını yakından tanıyanların doğru ve muvazeneli muhakemesine göre müşarünileyh, temiz kalpli, hayırsever bir devlet adamı olduğu, fakat her duyduğu söze inanarak aniden sinirlenmek gibi büyük bir kusuru da bulunduğundan, Midhat Paşa hakkında geçmişteki muamelelerin kendine yakın bazı garazcı kimselerin eseri olduğunu sonradan kendisi de anlamış ve artık insaf ve adaletle davranarak meydana gelen olayları tamir etmek yolunu tutmuş olması, akla daha yakın görünmektedir.

Her ne ise Midhat Paşa memuriyetine başlamak için hareket edip Niş'e vardığında, eyaletin her tarafı nizamî ve başıbozuk askerlerle çevrili olduğu halde, kasaba ve köylerde bulunan Bulgarların yine bir yandan Sırbistana göç etmekte olduğunu ve İslâm ahaliden hiç kimsenin silahsız ve arkadaşsız kasabadan dışarı çıkamadığını ve eyaletin her tarafını haydutların kapladığını, İslam ve Hıristiyanların birbirlerine güvenlerinin kalmadığını görmüştür. Gerçi bu durumun men ve ıslahı ve her taraftaki asayişin disiplin altına alınması asker kuvvetiyle olursa da, bölgede lüzumundan fazla asker bulunduğu halde bu fenalıkların gittikçe artması, bu hadiselere bir başka yollardan tedbir ve çare aranılması gerektiğini gösteriyordu. Şu halde bu olayların ortaya çıkmasına vesile olan sebepler neler ise önce onların bilinip ortaya konması ve buna göre yeni tedbirler alınması gereği ortaya çıkıyordu. Kasaba ve köylerde olan Bulgarların ileri gelenlerini ve İslâm ahaliden de lüzum görülenleri Midhat Paşa çağırarak defalarca münferiden ve toplu olarak görüşmeler yapmış ve alınan ifadelerden ortaya çıkan malümatı mücmeleye göre: Memleketin hiç bir yanında araba işleyecek şose yolu olmayıp mahsülün taşınmasında halk çeşitli zorluklarla karşılaşmakta ve bir kaç yıldan beri artan eşkiyalık ve yol kesme belaları ile de bütün bütün muamelata gelen durgunluk herkesi fakirleştirmiş ve ahalinin bir kaç yıllık vergisi toplanamayarak kalmıştır. Ayrıca çiftlik sahiplerine de on milyon kuruştan fazla borçları biriktiğinden, ahalide tam bir karamsarlık hasıl olmuştur.

Halbuki eyaletin bitişik komşusu olan Sırbistan'da, her taraf muntazam yollarla imar edilmiş olup, emniyet ve asayiş de mükemmel olduğundan, bütün Bulgarlar bundan dolayı Sırbistan'a göç etmek ve-

yahut oraya iltihak etmek arzusunun bundan doğduğu ve hükûmet tarafından bunların ıslâhı ve çaresi aranılacak yerde, Bulgarları göçten caydırmak için hudut boylarındaki Bulgar köylerine yirmişer otuzar nefer muvazzaf asker konulmuş ve bunların da çoğu Bulgar evlerine yerleşip sahipleri açıkta kaldığından, bu durumun da herifleri bir kat daha göçe zorladığı anlaşılmıştır.

Bunun üzerine Midhat Paşa tarafından bütün ileri gelen ahali tekrar toplanarak her ne istiyorlarsa yapılacağı ve iki seneye kadar gerek Hazineye ve gerek çiftlik sahiplerine [10] olan borçlarından kurtarılacakları ve eşkiyalık belâsının tamamen yok edileceği taahhüt edilerek, buna mukabil kendilerinin de istenilen teklifat hizmetlerini yerine getirmelerinin şart olduğu anlatılarak, onlar da bunu yapacaklarını kabul ve taahhüt ettikten sonra hemen o gün köylerdeki muvazzaf askerler kaldırılarak harçları kesilmiş ve yerlerine gönderilmiştir. Bir kaç gün sonra Niş-Sofya yolunun Niş tarafındaki şosenin yapılmasına başlanmış ve eyalet dahilinde bulunan haydut ve eşkiyanın yakalanması için her tarafa müteaddit kollar yollanarak yakalanıp getirilenlerden Niş'de bulunan geçici Mecliste kanunen cezalarına hükmolunan cinayet işlemiş kişilerin cezaları derhal infaz edilmiştir.

Diğer taraftan çiftlik sahiplerinin Bulgarlarla olan hesapları incelenmek üzere evvelce Kıbrıslı Paşa'nın emriyle kurulmuş Komisyonların kararları derhal uygulamaya konulmuştur. Gerçi bu icraatlar efkâr-ı umumiyeyi birden bire tatmin etmemiş ise de, bir dereceye kadar heyecan ve kaynaşmayı durdurarak ilerisi için ümit vermiş ve hatta bu teşebbüsler arasında Midhat Paşa'nın neşreylediği umumî îlanda, Sırbistan'a göçeceklerin gizli kaçmalarına hacet kalmaması için "her kim gidecekse hükûmetçe izin verilmiştir." diye haber yayılarak, bila-

(10) Osmanlı Devletinde fethedilen topraklar umumiyetle devlet mülkiyetinde idi. Buradaki çiftlik sahipleri belli bölgeleri, mukataa karşılığı devletten kiralayanlardır. Özellikle Balkanlardaki çiftlik sahipleri, sonradan bir nevi ağalık düzeni (Gospodarlık) kurarak köylüyü ezmişler ve adeta köleleştirmişlerdir. Bilhassa Rumeli'deki baş gösteren isyanların temelinde, çiftlik sahibi olanların bu uygulamalarının yattığı belirtilmiştir. [Bkz. Halil İnalçık, Vidin Gospodarlık Rejimi ve İlgası, (Osmanlı İmparatorluğu) İstanbul 1996 S.115 vd.]

kis göçün arkası kendiliğinden kesilmiş ve bundan sonra giden olmamıştır.

Ahalinin ıslahat fikirleriyle istenilen idarenin meydana gelmesine en tesirli çare ve tedbirin bu yolda yapılacak icraatlar olduğunu artık gereği gibi anlaşılmıştı. Her şeyden evvel yolların yapım ve onarımına gayret gösterildiğinden, ilk sene epeyce şose yollar yapılmış ve evvelden 150 kıyye[11] yük üç günde bir yere taşınırken, şose yolda bir araba ile 500 kıyyenin bir günde taşınabildiğini Bulgarlar görüp faydasını anlayınca, yolların çoğalmasını kendileri de istemişlerdir. Ertesi sene her tarafın yollarına birden başlanılmış, Niş'den Kumanova'ya kadar 24 saat ve gene Niş - Sofya yolu ile Pazarcık sınırına kadar 30 saat ve Sofya'dan Dobnice yolu ile Selanik sınırına kadar 18 saat ve Şehirköy'den [Pirot] İsveti Nikola Balkanı yolu ile Lum kazasına kadar 24 saat mesafeleri olan geçit yollar tanzim ve tesviye olunup nehirler üzerine yapılan küçük ve büyük birçok köprülerden başka Morava nehri üzerine de üç köprü inşa edilmiş ve yolların emniyeti için lüzumlu yerlere ve özellikle Balkanlardan Sırbistan sınırıyla geçen Çobren yolu üzerine gayet sağlam ve dayanıklı karakollar inşa edilmiştir.

Geçit yollarının kolaylık ve emniyeti dolayısıyla ahalinin mahsullerini ve çok miktardaki şarap mamülâtını Selanik, Manastır ve Filibe taraflarına taşımaya başladıklarından ticaretleri genişlemiş, o zamana kadar Tuna nehri yoluyla gerek Avrupa'dan ve gerek İstanbul'dan Niş'e ve Niş'den oralara gelip-giden eşya ve yolcu mecburen Sırbistan üzerinden gelip geçerken, yeni açılan Çobren yolu sebebiyle o ticaret de beri tarafa geçmiş olduğundan, yani çok kısa bir zaman içinde vaziyetler değişip herkeste bir ilerleme ümidi doğmuş ve evvelden Sırbistan'a göç edenler de geri dönmeye başlamışlardır.

Bu suretle görülen kalkınma faaliyetlerinin en büyük başlangıcı, yolların düzenlenmesi ve bir de eyaletteki haydut ve eşkiyalığın yok edilmesiyle ticaretin canlanması meselesi olduğu gibi, sair iş ve icraatların da halkın hoşuna gitmesi ve memleket refahının artmasına çok

(11) Kıyye: okka, 100 dirhem

etkisi olmuştur. Özellikle Niş'de devamlı olarak bulunan bir kaç bin süvari ve piyade askerini barındıracak yeteri kadar kışla olmadığından, askerlerin çoğu hanlara ve ahali hânelerine konularak çok fazla kiralar ödendiği halde sahiplerinin şikayetleri de bitmiyordu. Bu mahzuru da ortadan kaldırmak için ahalinin gayret ve yardımıyla kasabanın dışında bir alay süvari ve bir tabur piyade barınabilecek bir kârgir kışla yaptırılıp altı ayda tamamlanmış ve cürüm ve cinayet işleyenlere mahsus elverişsiz ve harap olan hapishane yerine yeniden bir hapishane binası yapılmış ve yeni yapılan şoselerde posta ve yolcu taşıyacak bir araba şirketi kurularak işletmeye açılmıştır.

Nişâve [Nişava] nehrinin her yıl taşmasıyla memleketin bir kısmını basıp büyük zararlar verdiğinden, memleketin ortasından bir kanal [hark] açılıp bu zarar önlenmiştir. Diğer taraftan hükûmetçe idare şekli daha disiplinli ve düzgün bir hale konulmak için Merkez Odası namıyla bir Cemiyet kurularak, gece gündüz her saatte baş vuranlara kapısı açık olmak üzere belli kaide altına konulmuştur. Ayrıca Kethüda ve Kavas ve Kavasbaşılık gibi hizmetler kaldırılarak yeni kurulan Zaptiye idaresine devredilmiş ve memleketçe bilinen bir takım zararlı adetler de kaldırılarak mesela, evlenme işlerinde israfın evlenmeye engel olduğu anlaşılarak bunun için meşru sınırlar dairesinde yeni şekil tayin olunmuştur. İslam ve Hıristiyan bazı kimsesiz ve yetim çocuklar şurada burada sürünüp mahv ve telef olduklarından, böyle kimsesiz ve aciz çocukların toplattırılıp, hayırseverlerin yardımıyla bir yer yaptırılarak tahsil ve terbiyelerine bakmak, sanat öğretmek için hocalar ve muallimler tayin olunduğu gibi, geçim ve idareleri için lüzumlu vâridat da tedarik ve tahsis olunmuştur.

Yetim ve kimsesiz çocukların bu şekilde yetiştirilmeleri, ıslahı, muhafaza ve terbiyeleri yolunda herkesce kabul edilen hayır ve menfaat cihetiyle, bu husus bittabii herkesin hamiyyet ve mürüvvetini celp etmesiyle idare ve işletilmesi için gerekli olan varidatı günden güne çoğalmış ve varidat arttıkça çocukların sayısı da çoğalıp yüzleri aştığından, bu iş bizim memlekette yeni kurulan ve benzeri de olmayan bir şey olduğundan münasip bir isim bulunup konulamamıştı.

Nihayet Kur'an-ı Kerim'den ne hüküm zuhur ederse bu ismin konulması uygun bulunduğundan ve esta'izü-billâh : *"Ve yeselûneke*

'ani'l-yetâma kul islahûm lehüm hayr" âyet-i celîlesi zuhur etmekle, buna uyularak "Islahhane" adı verilmiş ve bundan sonra diğer mahaller ve vilayetlerde de buna benzer olarak yetimlerin terbiyesi için açılan böyle yerlere aynen bu Islahhane ismi konulmuştur. (12)

(12) Sana yetimlerden sorarlar. De ki: Salâh ve Islâh onlar için daha hayırlıdır.

PRİZREN EYALETİNİN NİŞ EYALETİNE BAĞLANMASI

Yukarda yazılı tesisat ve icraat ile Niş eyaleti üç sene zarfında beklenenin üstünde intizam ve gelişme göstererek belli bir düzene sokulduğu halde, ona civar ve hudut olan Prizren eyaletinin [13] bilakis kötü idare dolayısıyla her tarafı bozulmuş, İpek ve Yakova ahalisi ve Malisye kabileleri [Arnavut malisörler, köylüler] vergi ve asker vermedikleri gibi Yakovalılar da hükûmet memurunu kovmuş ve İpek ahalisi oradaki Askerî Hastaneyi bastıktan sonra oranın kaymakamı Şahin Bey'i de kurşunla vurarak adeta isyan etmişlerdi. Bu durum Vükela-yı Devletin nazarı dikkatini çekmiş, Prizren Valisi azledilerek bu eyalet tamamıyla Niş eyaletine bağlanarak Midhat Paşa'nın idaresine

(13) Prizren halen Makedonya'da Arnavutların çoğunlukta olduğu bir şehirdir. Midhat Paşa'dan önce müstakil eyaletti. Bir müddet Niş eyaletine bağlı kaldıktan sonra, 1 Şubat 1877 de oluşturulan Kosova vilayeti'nde sancak merkezi oldu. Yakova, Luma[Lum], Kalkandelen ve Gusine vilayetin kazaları idi. Kosova da Midhat Paşa'nın Sadramlığı sırasında vilayet oldu ve valiliğe Kamil Paşa, vali müsteşarlığına Hıristiyan Arnavut Vaso Efendi getirildi. Bu durum Mithat Paşa ile II. Abdülhamid'in arasının açılmasına da sebep oldu. Prizren şehrinin asıl önemi, 1877-1878 Osmanlı - Rus savaşından sonra bölgenin Karadağ'a bırakılması sırasında siyasi bir merkez olmasıyla ortaya çıktı. 1878 Kasımında Arnavutlar burada toplanarak Prizren Arnavut Birliğini'ni kurdular ve reisliğe Müderris Prizrenli Ömer Efendi'yi getirdiler ve mücadele ile Karadağ kuvvetlerini bölgeden çıkardılar. Bölgenin bir kısmını Karadağ 'a teslim için Bâb-ı Âlî'den gönderilen Abdullah Paşa Arnavutlar tarafından öldürüldü. Prizren'deki olaylar epey devam etti ise de, Arnavutların asıl amacı bağımsızlıktı. Karadağ'ı istemedikleri gibi, Osmanlı'yı da istemiyorlardı. Berlin Anlaşması sonrası Rumeli elimizden çıkınca, bu bölgeler Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında paylaşıldı. (Bkz. Skender Rızaj Midhat Paşa'nın Rumelide Vilayetler Kurması, UMPS. Tebliğ, TTK. Ankara 1986 S.62)

verildiğinden, bizzat oraya giderek anılan eyalette de ıslahata başlanılması Bâb-ı Âlî'den kendisine bildirilmiş ve emredilmişti.

Burada yerleşmiş bulunan halk Arnavut olduğundan ve bunların daha evvelki hareketleri bilindiğinden üzerlerine diğer vilayetlerden gönderilen askerlerin şiddetli muamele gösterildikçe Arnavutların da öfkesini artırarak daha ziyade baş kaldırmaları malum olmasıyla bu defaki hareketleri üzerine, birden bire şiddetle hareket etmekten ise bunları muhalefete ve isyana sevk eden vesile ve sebeplerin araştırılarak onun ıslah çaresinin aranılması daha doğru bir yol sayılarak, Midhat Paşa, askerî kuvvetler kullanılmasını en sona bırakarak Niş'ten yalnız bir bölük süvari nizamiye askeri alarak Prizren'e geldi. Geldiğinde İpek, Yakova, Malisya ve Ragova ve diğer mülhakat reislerini oraya çağırıp toplayarak yapılan görüşmelerden ve başka yerlerden alınan bilgilerden, ahalinin bu derece sert ve hoşnutsuz ve ikide bir devletin düzeni ve kanunlarına karşı gelmelerinin en büyük sebebinin Arnavutlar arasındaki kan davaları olduğu anlaşılmıştır. Şöyle ki, bu kan davası çok kere aileler ve nesillerden miras kalan kişisel bir düşmanlık halinde devam etmekte ve her iki taraf birbirinden korunmak için silah taşımaya mecbur kaldıklarından, silah taşıma adeti küçük çocuklara varıncaya kadar umumî bir ihtiyaç haline gelmişti. Bu sebeple üzerlerinde devamlı silah bulundurmakla, kendilerinde fazla bir kuvvet duymaları tabii sayılacağından herkesin istediği şeyi yapması ve istemediğini geri bırakması, kanun ve nizamdan ziyade silahını kullanması tabiat ve alışkanlık haline gelmiştir.

Bununla birlikte bu Kiga Arnavutları sadık ve iyi niyet sahibi insanlar olup, yalan söylemek, sözünden dönmek ve bir de mal ve ırza dokunmak en büyük cinayetlerden sayılmış olduğundan, idarelerine verilen memurların bir kısmı bu temel esaslara ters işler ve ahlakta bulundukları ve hususiyle âşâr ve vergi toplanmasında ve askere alınmada pek çok suistimaller yapılmış olmasıyla, bütün ihtiyaçlarında silaha sarılmaktan başka mercî bilmeyen halk, bu zulümlere karşı da silah kullanmış olduğundan bütün fenalıkların bundan doğduğu anlaşılmıştır. Midhat Paşa'da meselenin tedbirlerini düşünürken, bu sebeplerin düzeltilmesinde aramak lüzumuna inanmıştır.

Bunun üzerine toplanan rüesa ve ümera ile defalarca yapılan görüşme ve müzakereler sonunda, kendilerince yapılması mümkün olan

emirlere uymaları taahhüt edilmiş olduğundan, Midhat Paşa tarafından tecrübe mahiyetinde bazı şeylerin yapılması teklif edilmiştir. Bunlardan birincisi, istisnasız bütün ahalinin silah taşımasının yasaklanması. İkincisi öldürme ve yaralamaya dair geçmiş davaların münasip bir diyet ödenerek barışçı bir çözümle bitirilmesi. Üçüncü olarak askeri kur'alara icabet edilmesi. Dördüncüsü bakiye emvâl-i mîriyenin ödenmesi. Beşincisi Askeri Hastaneyi basan ve İpek kaymakamını vuran kimselerin hükûmete teslim edilmesi. Altıncısı kabul etmedikleri yeni zabtiye kararlarının tamamen yerine getirilmesi. Yedincisi ise Hıristiyan ahaliye ve Yakova ile İpek arasındaki Dican manastırına Müslümanlar tarafından müdahale edilmemesi meselesidir.

Belirtilen bu hususlar, rüesa ve ümera tarafından çoğunlukla kabul edildiği halde, gerçi Malisörler [Arnavut köylüleri] kabul etmek istememişler ise de, bunlar da üç günlük devamlı uğraşmalar sonunda ve tehditle onlar da yola getirilerek, bu konuda kendilerinden yazılı olarak taahhütname alınmış ve icraatın sonuna kadar rehin olarak verdikleri adamlar alıkonularak, hemen o günden itibaren gerekli çalışmalara başlanmıştır. Bu yapılanlardan sonra, eyaletin bütün ahalisi silahlarını çıkarmış, İpek ve Yakova'da kurulan komisyonlar marifetiyle, kan davalarından cinayet için 4.000 ve yaralama için 1.000 kuruş sulh bedeli [diyet] alınarak, dört bine yakın dava dört ay içinde sulh yoluyla çözümlenmiş ve geri kalan kısımları takside bağlanarak her tarafta tahsilatana başlanılmış ve ayrıca Zabtiye Askeri Teşkilatının kurulmasına da girişilmiştir. İpek askeri hastanesini basan on iki kişi reislerinin [rüesâ] verdikleri söz üzerine 10 gün içinde yakalanarak Prizren'e teslim edilmiştir. Velhasıl verilen taahhütler harfi harfine tatbik edilmiş, sadece kaymakamı vuran kişiler Bosna taraflarına kaçmış olduklarından yalnız bu husus hakkında gereken yapılamamıştır. (14)

(14) Midhat Paşa'nın bu vilayetteki başarıları Avrupalılar tarafından takdir edildiği gibi, Padişah tarafından da Liyakat Madalyası verilmiştir. (Takvimi Vekâyi S.624). Berlin Anlaşması ile Niş Sırbistana bırakılınca Türkler Niş'den ayrıldılar. Bu sıralarda Niş'de 18 cami, 4 hamam, 1 hastane, 14 fabrika, 4 kışla binası, 14 ibtidai mektep, 8 muallimli 1 rüşdiye, 1 kilise ve bir havra vardı. 1870 nüfus sayımında 30.000 yetişkin nüfus vardı. (A. Cevat Eren, İA. Niş Maddesi C.IX S.297).

Bu işler arasında Midhat Paşa bizzat Yakova ve oradan İpek tarafına giderek oralarda da lazım olan şeyleri yaptıktan ve bir müddetten beri isyanda olup bu defa verilen sözlerin dışında kalmış olan İstenk, Istralca ve Ragova bölgesi eşkiya ve çetelerinden 44 kişi kolayca yakalanarak Niş'e gönderilmiştir. Bundan sonra Sancak'ta yapılacak işler ve başlanan yolların tamamlanması o vakitki Prizren Mutasarrıfı Nazif Paşa'ya havale edilerek Üsküp yoluyla Niş'e avdet etmiş ve Midhat Paşa bu yolculuk ve memuriyetinin bütün masraflarını 24.000 kuruş olmakla, mezkûr meblağı mal sandığından almıştır.

İkinci Bölüm

TUNA VALİLİĞİ VE ŞÛRA-YI DEVLET RİYASETİ DÖNEMİ

İkinci Bölüm

TUNA VALİLİĞİ VE ŞURA-YI DEVLET RİYASETİ DÖNEMİ

VİLAYETLER USULÜNÜN İHDÂSI VE NÜMUNE OLARAK TUNA VİLAYETİNİN KURULMASI (15)

Prizren eyaletindeki ihtilâf bu suretle önlendikten ve asayiş fazlasıyla sağlandıktan sonra, Niş eyaleti üç yıl içinde pek çok ilerliyerek hâlen ve mülken kamu düzeni takdir kazandığı cihetle, evvelki gibi yabancılardan ve Sırbistan cihetinden tahriklere müteallik şeylerin şikayet vesilesi yapılarak kullanılan sözlerin arkası kesilmişti. Ancak

(15) Vilayetler usulünün getirilmesi, Âli ve Fuat Paşaların Osmanlı idare sistemine çeki düzen vermek amacıyla düşündükleri bir sistemdir. Bunu uygulamak için seçtikleri kişi de Midhat Paşa'dır. Vilayetler Nizamnamesine göre, örnek olarak kurulan ve idari yapıyı eyalet sisteminden vilayet sistemine geçirmeyi amaçlayan bu çalışmanın ilk örneği Tuna Vilayeti projesidir. Bu vilayetin arazisi bugün ki Bulgaristan'dan daha büyük ve nüfusu 3 milyondan fazlaydı. Vilayet merkezi Ruscuk olup 7 sancak ve 48 kazadan ve 6 bine yakın köyden ibaretti. Varna, Tulca, Ruscuk, Vidin, Tırnova, Niş ve Sofya sancak merkezleri yapıldı. Tuna Vilayet Umumi Meclisinde 14 Müslüman ve 14 Hıristiyan aza vardı. Ancak Vilayet İdare Meclisinde 7 Müslümana karşı 4 Hıristiyan bulunuyordu. Midhat Paşa bu vilayette gerçekten önemli işler başardı. Bundan en çok rahatsız olan da, Pan-Slavizmin ve Bulgar bağımsızlığının kışkırtıcı Rusya Elçisi İgnatiyef idi.

Vidin ve Silistre eyaletlerinin hâl ve idareleri uygunsuz olup bu iki eyalette ve bilhassa Balkan cihetindeki Bulgarların mağduriyet ve mazlumiyetlerine dair Rusların Avrupa'ya duyurduğu şikayetler çoğalmıştı. Merhum Âli Paşa ile Fuat Paşa'nın Mebûsan Meclisine başlangıç olmak üzere, bir müddetten beri tasavvur ettikleri Vilayetlerin Usûlü İdaresine dair çalışmalarda, Midhat Paşa'nın Niş eyaletindeki başarılı icraat ve tecrübelerinden yararlanmak ve birlikte müzakerelerde bulunulmak üzere 1280 senesi içinde [1863/1864] Midhat Paşa telgrafla acele olarak İstanbul'a çağırılmıştı.

Midhat Paşa İstanbul'a geldiğinde Sadrazam Fuat Paşa tarafından kendisine verilen izahata göre, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilerek Tuna Vilayeti adıyla bir vilayet teşkil olunması ve bunun için hususî nizamlar getirilerek tecrübe ve noksanları tamamlandıktan sonra, diğer eyaletlere teşmil edilerek Tuna valiliğine Midhat Paşa'nın memuriyeti Vükelâ Meclisinde kararlaştırılmış, Padişahın irade-i seniyyesi alınmış ve sıra nizamnamelerin hazırlanmasına gelmişti. Fuat Paşa ile Midhat Paşa geceleri baş başa vererek, vilayet heyetlerinin teşkiline dair bir Nizamname[16] kaleme alınmış ve Meclis-i Vükelâ tarafından tasdik edilerek hemen yürürlüğe konulmasını teminen Padişahın iradesi de alınarak, 1281 senesi [1864/1865] ... ayından itibaren mezkûr vilayet teşkil olunarak valiliği Midhat Paşaya verilmiştir.

Vilayet Usulü, devletin mülkî idaresini ve maliyesini intizam ve disiplin altına almak ve belli bir nizama sokmak niyetiyle düşünülmüş bir sistem olup, bu icraatın devlet ve ahali üzerinde iyi ve faydalı neti-

(16) Teşkil-i Vilâyât Usûlüne göre yeni Vilâyât Nizamnamesi hazırlanınca eski eyalet usulüne son verildi. Eski sistemde Eyalet, vilayet ve kaza meclisleri hem idari işlerle ve hem de yargısal işlerle uğraşıyordu. Örneğin hukuki ve cezai davalar da idarenin işleri arasındaydı. Yeni vilayet usulünde hem bir miktar yargısal görevler idareden ayrılmış ve hem de yeni kurulan idari birimlerle işlerin merkezi bir sisteme bağlanarak güçlendirilmesi, asayiş, imar ve kalkınma işleri düzene sokulmak istenilmiştir. Demokrasi tarihimizde fevkalade bir önemi haiz olan bu meşhur nizamnane kuvvetler ayrılığı ilkesinin ilk olarak merkezde değil de taşrada uygulamaya konulduğunu gösterir. Nizamnamenin neşir tarihi: 13 Ekim 1864 (Danişmend, Kronoloji, age. c.IV. s.226]

celer doğuracağı belli olduğu halde, zamanın Şeyhülislâmı Saadettin Efendi ile Fuat Paşa arasındaki anlaşmazlık ve kişisel düşmanlık yüzünden yalnızca umumun faydasına olan bu eserin Fuat Paşa zamanında ve onun yardımıyla meydana gelmesini çekemiyerek bu kararı engellemek istemişlerdi. Hatta Vükelâdan bazı kimseler de, bu düzenlemenin fiilen icrasını ve ondan maksat olan neticenin husulünü ümit etmediklerinden ve kesin olarak tatbikinden beklenen neticelerin elde edilmesinden umutlu olmadıklarından onlar tarafından da pek çok itirazlar yapılmıştı. Ne varki, Fuat ve Âli Paşaları bu kararlarından döndürmek mümkün olmadığı gibi Midhat Paşa'nın niyet ve azimetini tehire de muvaffak olamadıklarından, Midhat Paşa vilayet nizamlarının hepsinin icrası için bütün mesuliyeti üzerine alarak Tuna'ya azimet eylemiştir.

Yeni Vilayet Usulüne göre, üç eyalet birleştirilerek sancak ve kaza ve nahiyelerinin yeniden düzenlenmesi ve bölünmesi için vilayet hudutlarındaki altı bin kadar köyün mevkilerine göre yeniden ayrılması ve ilhakı, kaza kaymakamı ve nahiye müdürlerinin seçilmeleri, meclislerin kurulması ve zaptiyesinin tertibi ve maliyenin ve memurlarının nizamnameye göre düzenlenmesi hususları gayet zor ve büyük bir iştir. Midhat Paşa gece gündüz bunlarla uğraşırken ve bir taraftan da üç eyaletin cari işlerini yürütmekte iken, vilayet merkezi idarecileri olmak üzere İstanbul'dan seçilerek tayin olunan memurların içinde, vilayet usulünün aleyhinde bulunan kişilerin seçilip gönderilmesiyle ve bunlardan Ruscuk Naibi Süruri Efendi ile Vilayet Mektupcusu Senih Efendinin vilayet nizamlarının icrasına meydan vermemek için kamu oyunu fesada çalıştıkları, Müfettiş-i Hükkâm Nazif Efendinin de bunlara uyduğu haber alınmıştır. Fesat niyetleri bazı hareket ve fiillerinden de ortaya çıkmış ve hatta Vilayetler Usulüne göre Naiplerin mahkemede yalnız başına davalara bakmayıp Temyiz Meclisine memuriyet eylemeleri icap ettiği halde, Süruri Efendi mahkemeyi terk etmeyerek yanına gelenlere Vilayet Usulüne göre mahkemelerin kapanması ve şeriat hükümlerinin kaldırılması gerekiyor gibi sözlerle bir takım safdîlane halkın kafalarını karıştırmış olduğundan İslâm ahali arasında münasebetsizlik yaratmaya râmak kalmış iken, Müftü Mehmet

Efendi'nin vaaz ve nasihatıyla teskin edilmiş olup, bu kişilerin bu hareketlerine, İstanbul'dan gelirken muhalifler tarafından, özellikle Saadettin Efendi [17] tarafından verilen talimatların sebep olduğuna şüphe olmadığı cihetle kendilerinden emniyet münselip olmuş ve evvelce Tuna vilayeti dahilindeki bazı bölgelere iskân edilen Çerkes muhacirlerinin iskânlarına memuren gönderilmiş olan Nusret Paşa'da, bütün Çerkes ve Nogay muhacirlerinin, meskun oldukları mahallerin hükûmetleri haricinde ve kendi idaresinde bir başka devlet teb'ası sayılarak, bütün idarî işlerini kendi üzerine almıştı. Hatta cürüm ve kabahatten hapse düşen bazı muhacirleri, bizzat hapishaneye gidip kapılarını kırarak zorla almak istediği ve hükûmetin bu göçmenlerin işlerine karışmasını tanımadığından, Vilayetler İdaresi Usulünün kurulmasıyla bu imtiyaz ve ayrıcalığın elinden çıkacağını gördüğü için, o da diğer muhaliflerle birleşerek zorluklar çıkarmaya başlamıştır.

Bu kadar düşmanca saldırılar karşısında teşebbüs olunan büyük işlerin yapılması mümkün olamayacağından, bunların hepsi hemen kovularak İstanbul'a iade edilmiş ve yerlerine başka münasip kişiler tayin edilmiştir. Böylece hiç bir zorluk çıkmadan vilayetin teşkilat ve düzenlenmesine geçilerek altı ay içinde yapılacak esas işler tamamlanmış ve bu müddet içinde meydana getirilen Vilayet İdare Heyeti, devletçe istenilen şekle tamamen uygun olarak kurulduğundan, Tuna vilayetinin benzeri olarak aynı esaslar üzerine Edirne ve sonra Halep eyaletleri de vilayet şeklinde teşkilatlandırıldığı gibi, bu usul az zaman sonra diğer eyaletlere de tamim olunmuştur. [18]

---

(17) Saadettin Efendi, 1858-1863 yılları arasında Meşihat makamında bulunan Osmanlı Şeyhülislamıdır. Kadılık mesleğinden yetişip Meclis-i Vâlâ üyeliğine kadar yükselmiştir. Sadrazam Fuat Paşa ile geçinememesi azline sebep olmuştur ve 5 yıla yakın Şeyhülislamlığı vardır. Ünlü Osmanlı Şeyhülislamı ve Tac'üt-Tevarih yazarı Hoca Saadettin Efendinin soyundan gelmektedir. 1866 yılında İstanbul'da ölmüştür. Midhat Paşa Tuna valisi olduğu sırada, Saadettin Efendi meşihat makamından azledilmişti. Dolayısıyla Paşa, burada göreve gelmesinden önceki anlaşmazlıkları belirtmiş olmalıdır.

(18) Tuna Vilâyeti Nizamnamesinin tam metni için Bkz. Dr. Hüdai Şentürk, Bulgar Meselesi, TTK. Ankara 1992, s.253-271.

MEMLEKETİN İMARI REFAHIN ARTMASI VE HALK İÇİN BAZI TEŞEBBÜSLER

Vilayet İdare Usûlünün böyle yeni ve düzgün bir hale konulmasındaki asıl maksat, memleketin kalkınması, ahalinin refahının yükselmesi [tezayid-i servet] ve saadet içinde yaşamasıdır. Ana Nizamname'de de belirtildiği üzere, yapılan bütün bu işler, yani köylerde ihtiyar heyetlerinden başlıyarak her kazada idare ve dava meclisleri adıyla heyetler kurulması ve bunların sancaklardaki Meclislere ve onların da tamamiyle vilayet merkezine bağlanması ve yılda bir kere Vilayet Genel Meclisinin toplanması, vilayet muavini ve merkez mutasarrıfı, yabancı işleri ve nafıa müdürleri namıyla değişik memurlar tayin edilmesi gibi icraatların hepsinin asıl maksadı imar ve kalkınmaya hizmet etmek için kullanılacak vasıtalardır. Bunların asıl maksatlarına uygun kullanılması, vilayetin ve ahalisinin ümran ve asayişini tamamlayacak tedbirlerin alınması valinin görevi bulunduğundan, evvelce Niş eyaletinde şose yollarının ve bir de ticaretteki emniyet ve kolaylığın memleket kalkınmasındaki hızlı etkileri büyük tecrübelerle görüldüğünden, bu iki husus diğer işlerden öne alınarak hemen çalışmaya başlanılmıştır. Menafii Sandıkları, Tuna ticaret gemileri ve şirket arabaları ile ıslahhane ve fabrika, hastane ve hapishaneler ve hükümet binaları gibi imar çalışmaları da birbiri ardından vücuda gelmiştir. Hasılı Midhat Paşa'nın üç buçuk yılı içinde, vilayeti dahilindeki memleket ve ahalisinin refah ve kalkınması fevkalade yükselmiş ve bu ilerlemenin tabii sonucu olarak hazinenin varidatları da yüzde elli nisbetinde artmıştır.

Yapılan şeylerin tamamını saymaya ve dökümünü yapmaya bu kitabın [mecelle] tahammülü olmayıp, fakat Tuna vilayeti, diğer vilayetlere örnek alınarak oralarda meydana getirilen icraat ve sair bütün muameleler ve talimatlar esas alınmış ve ortaya çıkan eserler dost düş-

man herkesin kabulüne mazhar olmuş ve Avrupa'da bile şöhret kazanmış olduğundan şu halde kalkınmaya [imar] sebep olan şeylerin en önemlilerinden bir nebze bahsetilmesi münasip görülmüştür.

Bunlardan *birincisi* şose yollarının yapımı olup gerçi yol ve köprülerin inşaatı için Nafıa Nezareti tarafından çıkarılmış kanun ve nizamlar malum ise de, bu mevzuata göre ahaliden para toplanarak yol yaptırılması veyahut yolda çalışmak için nüfus başına belli gün tahsis ve taksimi kabil ise de, bundan netice alınamadığından, Niş'de tecrübe ve icra olunduğu gibi, yapılacak yolun ölçülmesi ve bu yoldan istifade edecek ahalinin nüfusuna nisbetle taksim ve bu hesapca bir köy ahalisinin işleyeceği yol nerede ve ne miktarı kaç zir'a[19] ise, köylü tarafından gün içinde gidip yapmaları kendilerine teklif olunarak yaptırılması gayet önemli bir kaide olup bu usûl köylülerin mizaç ve tabiatına daha uygun geldiğinden ve Niş tarafındaki yollar bu şekilde yaptırıldığı gibi Tuna tarafındaki yol ve köprüler hususunda da bu kaide uygulanmıştır. Gerçi köprü masrafları çoğunlukla kasabalardaki zengin kişilere yükletilerek üç sene içinde vilayetin her tarafında muntazam şoseler ve pek çok sayıda köprüler yaptırılmıştır ki, Niş bölgesi de dahil olarak hepsi hesap edilirse, şose yollarının uzunluğu 3.000 kilometreye, büyük - küçük köprü sayısı da 1.420 adedine ulaşmış olup köprülerin en büyüğü Yantara üzerindeki Bele köprüsü olup büyüklüğü ikinci derecede sayılan köprülerin en büyüğü de Morova ve Iskır nehirleri üzerindeki beş tane köprü bulunmuştur.

İkincisi ise emniyet ve asayiş meselesidir. Rumeli'de haydutluk ve yol kesme olaylarının en çok yaşandığı yerler Büyük Balkanların iki tarafı olmakla beraber, hicrî yetmiş bir senesinde [1854/1855] Midhat Paşa'nan muvakkat memuriyeti esnasında Silistre eyaleti ve İslimye sancağı tarafları bu gibi muzır eşkiyadan temizlenmiş ve Niş bölgesinde de asayiş tamamen sağlanmış idi. Ancak Vidin ve Silistre ve Tırnova ve İslimye taraflarında hükûmet memurlarının göz yummasıyla

(19) Zir'a: Osmanlı döneminde ve doğuda kullanılmış bir uzunluk ölçüsü birimi. Parmak ucundan dirseğe kadar olan kol boyu uzunluğu esas alınmıştır. 68 santimlik uzunluğa arşın, 60 santimlik uzunluğa endaze deniliyordu. Mimar arşını ise 75.8 santim idi. Mimar arşınına aynı zamanda zir'a da deniliyordu.

yeniden bir çok eşkiya türemiş ve o bölgedeki emniyet ve asayiş ortadan kalkmıştı. Vilayetin asker ve zaptiyesi, bu defa yeni vilayet kurulma usulünden dolayı gayet düzgün ve disiplinli bir şekle girdiğinden, bu kuvvetlerle eşkiyaların yok edilmesine önem verilerek az vakitte kökü ve arkası kesilmiş ve vilayetin her tarafında emniyet ve asayiş tamamen sağlanmıştır.

Üçüncüsü Menafî Sandıklarının [Yardım Sandıkları] kurulmasıdır. Çiftçilerin daima muhtaç oldukları borç para için zarureten tefecilere [murabahacılara] başvurdukları ve ağır ve fahiş faiz yükünden dolayı mahsullerinin faydasını görmediklerinden ve memlekette Avrupa gibi düşük ve mutedil faizli borç para verecek bankalar teşkilini temin eyleyecek derecede henüz istidat olmadığından, Midhat Paşa Niş valiliğinden beri buna bir çare düşünmekte idi.

Bu defa vilayetlerin yeniden teşkilatlanması sırasında bu meseleye de yeni bir yol bulunmuştur. Şöyle ki; Kokoroz [mısır] mahsulü diğerlerinden daha bereketli olup, çok köyler dahilinde sahipsiz kalmış arazi bulunduğundan bir köy kaç hane ise ve hane başına yarım dönüm hesabiyle boş araziden yer ayrılarak, boş veya sahibi belirsiz arazi yoksa bu oranda bir tarla kiralanarak köylerde kokoroz ekilmiş ve bunun ihtiyaç gösterdiği çalışmalar Müslüman köylerinde tatil günü olan cuma, Hıristiyan köylerinde ise tatil olan pazar günleri bütün ahali tarafından imece usuliyle yapılmak ve mevsiminde mahsulü toplanmak üzere planlanmıştır. İş bu ziraatten ne miktar mahsul elde edilmişse köy ihtiyar meclisleri marifetiyle toplanıp bağlı olduğu kaza merkezine götürülerek, idare meclisi nezaretinde orada müzâyede ile satılmak ve bir kazanın dahilindeki bütün köylerinin bu şekilde satılan kokoroz [mısır] paraları ne miktar olmuş ise, her kaza merkezinde bu parayla Yardım Sandığı [Menafii Sandığı] adıyla bir sandık kurulmuştur.

Bu Sandık, tüccardan olup köylülerin itimat ettiği bir Müslüman ve bir Hıristiyan kişiyle ve bir de kuvvetli kefalete bağlanarak görev verilen devamlı bir kâtibin idaresinde bulunacak ve haftada bir veya iki defa kasabanın pazarına raslayan günlerde Sandık açılacaktı. O kazanın köylerinden olup yalnız çiftçilik yapanlara, sandıktan akçe istikrazına şâyan bulunduğu, köy ihtiyar heyetinin sandıktan borç para ala-

bileceğine dair tasdikli belgeleri üzerine, nihayet 2.000 kuruşa kadar ve aylık % 1 faizle bir sene müddette geri ödenmek üzere kredi verilebilecekti. Bu Sandığın sermayesi ahalinin malı olup, her köyün hisse miktarı belli ve kayıtlı olduğundan her sene hesabı görülüp faizlerden ne miktar para düşüyorsa, her köyün sermayesine isabet eden miktarından üçte ikisi, ahalinin istidasıyla evvela bu köye çeşme, mektep ve kaldırım gibi imar masraflarına harcanmak üzere kendilerine verilecek ve üçte biri Sandığın ana sermayesine eklenecekti.

Bu işlerin bütün usul ve esasını belirleyen tafsilatlı bir Nizamname yapılıp, bütün sandıklar için özel müfettişler tayin edilmişti. Bu usule dayanılarak yapılan muameleler ile vilayet kazalarında bulunan Yardım Sandıklarının [Menafi Sandıkları] (20) umum sermayesinin miktarı üç sene içinde 300.000 lirayı geçmiş ve bir kaç yıl sonra gazetelerde yayınlanan bir hesabında, bunun 500.000 liraya ulaştığı görülmüştür.

Köylerin ahalisi kalkınabilmek ve ziraat yapmak için muhtaç oldukları akçeyi bu şekilde kolayca borçlanarak, diğer yandan yapılan şose yollarının verdiği kolaylıklarla mahsullerini emniyetle istedikleri yerlere istenilen miktarda taşıyabiliyor olmalarından dolayı, özellikle bu üç aslî konuda yani yol, emniyet ve menafii sandıklarının sağladıkları kolaylıkların tesiri olarak bütün vilayet halkının az zamanda kazandığı refah seviyesi, komşuları olan Sırpların ve Ulahların bile hasedini çekmiştir.

Dördüncü olarak Tuna ticaret vapurları meselesi gelmekte olup, herkesin bildiği üzere Tuna nehrinin deniz ticaretine asıl elverişli olan yerleri Vidin'den aşağıdaki tarafı olduğundan, bunun bir tarafı Memleketeyn ve diğer tarafı Osmanlı toprağı olduğu halde, iki tarafın da göz yummaası sonucu nehir ticareti tamamen Avusturya vapurlarına kalmıştır. Gerçekten de onların bu ticaret kuvvetiyle vardıkları noktada onlarla rekabet mümkün değilse de, hiç olmazsa Vidin'den seneye kadar vilayet kıyılarına Osmanlı vapurlarının işlemesi kabil olmuş ve

(20) Bu konuda hazırlanan 17 Rebuyülevvel 1284 /18 Temmuz 1867 tarihli Nizamnamenin tam metni hakkında bkz. Midhat Paşa'nın kurduğu Memleket Sandıkları, Seçil Akgün, UMPS. Tebliğ, TTK. Ankara, 1986 S.185 vd.

Midhat Paşa tarafından lüzumlu vapurların tedariki için münasip karşılık bulunmasına çalışılarak, öncelikle Karasu ve sonradan Cuma panayırlarının düzenlenmesi çalışmalarına da başlanmıştır.

Yani bu panayırlardan evvelkisi her yıl yağmur mevsiminde açıldığından yaş ve çamur içinde kalıyor, Cuma panayırı ise kasabanın dar ve elverişsiz sokaklarında kuruluyor olmasından dolayı bu mahsurların giderilmesi için oralarda münasip boş arazi üzerine mal ve ticaret eşyasının korunmasına yarıyacak modern panayır yerleri ve gerekli binalar yaptırılmış ve Karasu'da panayır yerlerinin satışından ve alınan harçlardan 3.000 liraya kadar bir temettü temin edilmiştir. Cuma panayır yeri ise, 100.000 zir'a [21] dan fazla bir alan üzerinde, binalar ve dükkanlar yapılarak bir takım yerlerinin beheri zir'a ile yarım liradan bir liraya kadar bir değer ile satılmaya başlanmasıyla topunun hayli şey tutacağı anlaşılmıştır.

Bir de Tırnova içinde İslam ve Hıristiyan köyleri arasında müşterek olan ve baltalık denilen koruluğun müştereken kullanılmasında, iki taraf arasında her sene bir çok cinayetler işleniyor ve kavgalar çıkıyordu. Taraflar arasındaki tecavüzlerden koruluk bile harap olduğundan bütün ahalinin rızası ile koruluk bundan böyle Selvi kazasındaki ahaliye verilmiş ve her köyün nüfusuna bölünerek tapu senediyle ve birer bedel karşılığı olarak halka verilmek suretiyle hem koruların gelişmesinin hem de devamlı çıkan kavgaların son bulmasının sağlanacağı düşünülerek, bu şekilde çözümlenmesi Vilayet Umumi Meclisi tarafından da tasvip olunmuştur. Bu işin fiiliyatına hemen geçilerek, ilk olarak ayırım ve dağıtımı yapılan Dobreval isimli korudan 4.000 lira kadar para [akçe] toplanmış, gerek bu konunun diğer benzerleri hakkında da uygulanmasından ve gerekse Cuma Panayırı arazisinin satılmasıyla elde edilen para ile Tuna için tedarik ve satın alınacak vapurların parasını karşılayacak sermaye hasıl olduğu anlaşılmış olduğundan, bu paralar karşılık tutularak, önce Niş ve Seyyare ve sonra da Sofya ve daha sonra da Midhat Paşa ismindeki vapurlar satın alınarak,

(21) Bugünkü ölçülere göre pazar yerinin 78 dönümlük bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır. Zir'a=78cm.

İdare-i Nehriyye namıyla bir de idare heyeti kurularak vapurlar çalıştırılmaya başlanmış ve Midhat Paşa'dan sonra vapurların sayısı artırılmıştır.

Beşinci konu [madde] şirket arabaları meselesidir ki, bu arabalar daha önceleri Niş'de kurulmuş olduğu halde, daha sonra vilayetin her tarafına yayılmış olan şose yollarından dolayı, işbu Araba Şirketi genişletilerek vilayet dahilindeki her mevki'ye işlemek üzere bir çok yerlerde merkezler ve duraklar yaptırılmış, Ruscuk'ta şirketin malı olarak bir fabrika inşa olunup, gerek bir yerden diğer yere yolcu taşıyan ve gerekse kasaba içinde kiracılık eden araba ve faytonlar orada yapılmaya başlanmıştır.

Şirketin beher hissesi 20 lira kıymetinde olarak açılan ve hisselerinin toplamı 250 hisseden ibaret olduğu halde az zamanda ilerliyerek hisse başına senede şirket idaresi tarafından ikişer lira temettü dağıtıldığı gibi, Midhat Paşa Bağdat valisi iken kendine gönderilen defter kayıtlarına göre, şirketin Fayton ve adi araba olarak üçyüz bu kadar arabası ve 500 baştan ziyade mevcut beygiri ve Ruscuk ve Tırnova ve Gabrova şose yolları üzerinde bir çok binaları olup en düşük kıymetle hepsinin bedeli toplam 10.000 liradan fazla takdir ve tahmin olunmuştur. İş bu şirketin gerek yolcuların taşınması [iyâb ü zehâb], gerek postaların taşınması hususunda sağladığı fayda ve kolaylığın derecesi herkes tarafından kabul edildiği gibi, usul ve kuralları, idaresi ve diğer hususları dahi ikiyüz yetmiş maddeyi havi detaylı ve acıklayıcı bilgiler, mufassal olarak matbu Talimatnamesinde belirtilmiştir.

Altıncı konu Islahhâneler meselesidir ki, evvelce birinci defa olarak Niş'de kurulan Islahhânenin daha mükemmeli sayılmak üzere Ruscuk ve Sofya'da Müslüman ve Hıristiyan kimsesiz ve yetim çocuklar toplanarak birer Islahhâne yapılıp, çocukların talim ve terbiyesini öğrenecekleri sanatların kurallar ve hareketlerini göstermek üzere bir Nizamnâme yapılmış ve TUNA gazetesi namıyla önce Tuna vilayetinde kurulan vilayet gazetesinin hükûmet ve ahalice lüzumlu olan sair matbuatın basılabilmesi için modern makinalar getirtilerek bir de matbaa kurulmuştu. Rusçuk Islahhânesi çocuklarının öğrendikleri terzilik ve kunduracılık ve şirketin Araba Fabrikasında araba yapımı gibi

sanatlardan başka, çocuklardan bir takımı da matbaaya alınarak müretteplik ve taşbasmacılığı [litoğrafyacılık] sanatlarında yetiştirilmiş ve Sofya Islahhânesi Çuha Fabrikası yapılmaya elverişli olduğundan, orası için de Viyana'dan mahsus makinalar ve ustalar getirtilerek, mevcut çocuklardan ekserisi iki yıl içinde muallime muhtaç olmayacak derecede bu sanatı öğrenerek usta olmuşlardır.

Bu üç yerdeki Islahhânelerin her birinde mevcut olan çocukların sayısı yüz elliden ikiyüz elli kişiye kadar olup, devamlı masraflarını karşılamak üzere Niş Islahhânesi için tedarik ve tahsis edilen irad yıllık 200.000 kuruş raddesinde olduğu halde, Rusçuk Islahhânesi vilayet merkezinde bulunduğundan varidat tedariki daha kolay olmakta ve Varna demiryolunun inşaatı sırasında Hezargrad ve Işıklar istasyonları civarında Islahhâne hesabına olarak 200.000 kuruş harcanarak yapılan kârgir zahire ambarlarının senevî 100.000 kuruşa kiraya verilmesi gibi bazı nafıa vesilelerinin tesadüf eylemesiyle Rusçuk Islahhânesinin senelik varidatı 300.000 kuruşu geçiyordu. Bundan dolayı sonradan birde kız ıslahhânesi dahi ilave kılınmış ve fakat Sofya Islahhânesinin varidatı, yani iradı muayyeni gerekli ve istenen düzeye ulaşmamışsa da, fabrikasında yılda 30.000 metreye kadar kaba çuha [çuka] imal olunup hayli temettû [kâr] bıraktığından, orasının da mecburen gelirini azaltmıştır.

Yedincisi Çerkes ve Tatar göçmenlerinin iskanı meselesidir. Yeni vilayet teşkilinden evvel gelmiş olan muhacirlerden Niş eyaletine gönderilenlerin orada münasip köyler kurularak iskânları sağlandığı gibi, Silistre ve Vidin eyaletlerine gelenler de o vakitler iskân memuru bulunan Nusret Paşa tarafından kurulan köylere yerleştirildiğinden iskân bakımından yapılacak bir şey kalmamıştı. Ancak vilayet dahilinde bulunan muhacirlerin kadın ve erkek sayısı 350.000 kişiye varıp, bunların içinde iş göremeyecek sakatlar, ihtiyar ve hasta, dul ve yetim ile Islahhânelere alınamayacak yaşta zayıf çocuklar olmasıyla bunlar nafaka ve beslenmeye muhtaç olduğu gibi, devletçe kurulan köylerde cami, mektep gibi şeyler yapılmak, hoca ve imam gönderilmek de lüzumlu olduğundan ve muhâcir takımı gelişlerinden itibaren on sene müddetle âşar vergisinden muaf ve müstesna kılındıklarından ve muafiyet müddetinin bir kaç senesi geçmiş olduğu halde içlerinde ziraate

başlayanlar az ise de, bunların kendi rızalarıyla mahsullerinden öşre karşılık bir miktar şey alınırsa, hem kendi ihtiyaçları bununla ifa kılınır ve hem de öşür hususunda eski ve yeni ahali arasındaki karışıklık da ortadan kalkmış olurdu. (22)

Binaenaleyn muhâcirlerin ulemâ ve ümerâsı marifetiyle buraları kendilerine anlatılıp efradı razı edildikten sonra, o vakit Rusçuk'ta bulunan ve muhacir işleriyle görevlendirilen kurmay subaylarımızdan Şakir Bey'in, —ki şimdi Müşir Şakir Paşa'dır— başkanlığında bir İdare Komisyonu kurularak bu komisyon vasıtasıyla muhacir âşârı toplanmış ve bunun miktarı, doğrusu pek hatırımda kalmamış ise de, tahminen ilk senesi sekiz on yük kuruş miktarında idi. Bu miktar ancak birinci derecedeki zaruri ihtayaçlara yeterli olacağından bunun karşılık alınmasıyla aciz erkek ve kadınlarla çocuklardan ianeye muhtaç olanlara yevmiyeler tahsis olunarak biraz köylere mektep ve cami yapılarak ilk sene böyle geçmiştir. İkinci sene öşrün miktarının artmasıyla yevmiye de artırılmış olduğundan ve sair köylere umumen okullar yapılıp hocalar tayin edildikten başka, vilayette iyilik ve hayır severlerin yardımlarıyla kurulan yedi adet hastaneden Rusçuk, Tulcu [Tulca], Plevne ve Sofya hastanelerinde olan hastaların çoğu göçmenlerden ve ıslahhânelerdeki çocukların bir takımı da bunlardan olmakla, göçmenlerin aşar hasılatından bunlara da yardım olunmuştur.

Çerkeslerin ahvali düzelmeye başlamış ise de, çoğunlukla beylerin esareti altında erkek ve kadın bir çok köleleri olup, bunların içlerinde kırkar ellişer yaşında ihtiyarları bulunduğu gibi onların evlat ve ahfadı ve ailelerinin esir oldukları iddia edilmekte idi. Bu durum ise hem devlet idaresinin ve hem de insaf ve insanlığın dışında olduğundan, Çerkeslerin ileri gelenleri çağırılarak buraları izah edildikten son-

(22) Rumeli bölgesinde iki ayrı zamanda Tatar, Noğay ve Çerkesler iskan edilmiştir. Burada bahsi geçen Çerkesler, 1864 yılında Şeyh Şamil önderliğindeki savaşta, Çerkeslerin Ruslara kesin mağlubiyetinden sonra ortaya çıkmıştır. 1864 Ağustosunda Kafkaslardan kaçan Çerkes göçmenlerinin bir kısmı Anadolu'ya, bir kısmı da Tuna boylarına yerleştirilmişlerdir. Yüzbinlerce Çerkes'in yurdundan sürüldüğü ve yollarda öldüğü bu mücadele ve göçün hazin hikayesi için (Bkz. İsmail Berkok, Tarihte Kafkasya, İstanbul 1958).

ra, nihayet köle denilenlerden 8-10 yaşlarına kadar olan küçük çocukların kendileri tarafından satılmalarına göz yumulmak üzere büyüklerinin âzâd edilmeleri teklif olunmuş ise de, kabul etmemişler, buna ikna ve razı olmamışlardır.

Bunun üzerine ihtiyarları hükûmet tarafından azad edilerek akitnameleri ellerine verilmiş ve 8-10 yaşından büyük olanların da mükâtebesine [23] mecburen rıza ve muvafakat etmişlerdir. Böylece bu gibi kişiler yaş ve durumlarına göre kimisi iki üç, kimisi dört beş yıl daha efendilerinin hizmetlerinde çalıştıktan sonra hür ve serbest kalmak üzere senetlere bağlanarak bu işe de bu şekilde nihayet verilmiştir. İşte Tuna vilayeti dahilinde iskân edilen göçmenlerin malûm ve meşhur olan iyi idareleri ve refaha kavuşmaları yapılan bu çalışmalar neticesinde meyvesini vermiştir.

Sekizinci husus ise hükûmet dairelerinin ve hapishanelerin düzenlemesidir. Şöyle ki, yeni vilayet idare usulü gereğince Mutasarrıf ve Kaymakamlar ve Naipler ile idare ve dava meclislerinin bir yerde bulunmaları gerektiği halde bir çok kazanın hükûmet binaları buna uygun ve elverişli değildi. Hususiyle hapishaneler vilayetin düzgün haline yakışmayan bir düzensizlik içinde idi. Bunlardan Vidin hapishanesi, bütün Rumeli bölgesinde cinayet işleyenlerin konulduğu bir merkez hapishanesi niteliğinde olduğundan Rusçuk'ta yeniden inşa olunan mutasarrıflık binası yanında vilayet merkezi için muntazam bir hapishane yapıldığı gibi, Vidin'de de Avrupa hapishanelerine muadil gayet büyük bir hapishâne binası inşa ettirilmiş ve her kazada icabına göre yeni yeni hükûmet daireleri yapılmış ve ekseri hükûmet binalarının mefruşat ve döşemelerinin masrafları ise kasaba tüccarları ve sair zenginleri tarafından iftiharla ödenmiş ve yapılmıştı.

Büyük Balkan'da Orhaniye denilen kaza, seksen haneli ve Somuncu namıyla anılan bir köy iken, uygun ve merkezî konumu dolayısıyla vilayetin kurulmasından sonra orası bir kaza merkezi yapılarak

(23) Mükâtebe: Osmanlılar döneminde belli bir karşılık veya bedele bağlanarak ve bedelin tamamlanmasından sonra kölelerin sertbest kalmalarını ifade eden hukukî bir terim. Akitnamesinde bununla ilgili şartlar belirtilirdi.

ismi Orhaniye olarak değiştirilmiş ve Totrekan köyü de aynı şekilde müstakil kaza merkezi yapılmakla bu iki köy az zaman içinde birer kasaba görünümüne girmiş ve kalkınmışlardır.

Dokuzuncu husus ise Belediye daireleridir. Evvelce İstanbul'da kurulan altıncı belediye dairesinden başka Osmanlı ülkesinin [Memalik-i Mahrusa] hiç bir tarafında belediye dairesi yoktu. Halbuki memleketlerin intizam içinde bulunması belediyelerin varlığına bağlı olduğundan ve yukarıda kaldırıldığı bildirilen varidat-ı rüsûmiyeden zararsızca olanları beldelerin düzenlenmesine bırakılarak her kasabada birer belediye teşkilatı kurulmakla, kasaba içindeki sokakların temizlenmesi ve genişletilmesi, kaldırımların tertip ve düzenlenmesi, erzak ve ihtiyaç maddelerinin muhafazası, ölçü ve tartıların kontrolu, fiyatların ayarlanması [is'âr] gibi hususlar, velhasıl kasabaların bütün düzenlemeleri bu Dairelere [Belediye dairesi] bırakılmış ve bu konudaki talimatlar yerine getirilerek az çok her yerde faydaları görülmüştür.

Beldelerin düzeni ve zabıtası için en lüzumlu olan işlerden biri de polis teşkilatı ise de, o vakitler bu isimle memur ve hizmet erbabı kullanılmasına bazı düşünceler engel olduğundan, onun yerine geçmek üzere Müfettiş namıyla bir sınıf ihdas edilerek, bunun için çıkarılan özel talimatta gösterildiği gibi, bunlar sınıf ve derecelere bölünerek vazife ve hizmetleri belirtilmiş, hasılı kasabaların polis hizmet ve görevleri de bunlara gördürülmüştür.

Buraya kadar izah edilen çeşitli hususların ve bunlarla ilgili işlerin belli bir nizama sokulması ve düzenlemelerin yapılması sırasında, bir taraftan da vilayetin maliye işlerinde Defterdar Edip Efendi'nin himmet ve gayretiyle kaleme alınan Nizamnamede tarif ve tafsil olduğu üzere, maliye işleri yeniden sağlam ve mazbut esaslara bağlanmıştır. Evvela Muhasebe-i Umumiye eski ve uygulanamaz şeylerden temizlenerek, tahsili mümkün olmayan bir takım eski hazine alacakları eski defterlerden çıkarılmış ve umumî rüsûm varidatı içinde zulüm sayılan bir çok varidat azaltılmış veya kaldırılmıştır. O vakitler gayrımenkullerden alınan emlak vergileri, emlâkin yazılması kaidesine [tahrir usulü] göre alınmadığından, mevcut olan vergi zam ve tenzil edilmeyerek toplamı dairesinde ve efradı arasında değiştirilip düzeltil-

mekle beraber, hazine alacağının tahsili zaptiye idaresinden alınarak, bunun için ayrı bir tahsildar idaresi kurulmuş ve bunların görevleri hakkında ayrıca özel bir Talimatname hazırlanmıştır. Talimatnamede yazılı olduğu gibi, vergi ve askerlik bedelleri ile âşâr varidatının Ocak ayı [Kanunusâni] içinde son ödemesi bitirilmek üzere tahsilatı taksitlere bağlanmış ve teslimatı için ise efradı ahalinin kendisinde yani, borçlarını ödemiş olanların kendi ellerinde kalmak, muhtarların ve kabzımalların hile ve fesatlarından korunmak üzere beheri beşer ve birer kuruşluk bir nevi matbû biletler [şimdiki vergi pulları gibi] çıkarılmıştır. Bu disiplin ve emniyetin halk üzerinde yarattığı servet ve memnuniyet ve rahatlamanın semere ve nişanesi olarak da, devlet alacaklarının [evmal-i miriye] tahsilinde bakaya bırakılmayarak, vadesinde tamamı tahsil olunmaya başlanmış ve hatta sekseniki senesinin [1865] bütün emvâli, yılı içinde tamamen tahsil olunup, gelecek yıla bir akçe bile devredilmemiştir. Bunun hiç bir vakitte ve hiçbir yerde emsali olmadığı halde Tuna vilayetinde meydana gelmesi herkesi taaccüp ve hayrete düşürmüştür.

İşte bu usul ve çalışmalar ile devlet hazinesinin varidat ve aidatı esasen sağlandırılmış ve tahsilatı da kolaylaştırıldığı için, ahalinin de refah seviyesi yükseldikçe hazinenin varidat miktarı da fevkalade artış göstermiştir. Şöyle ki, vilayetin ilk kuruluşunda Maliye Nezaretinden verilen ve halen muhafaza edilen defterlerde müfredatlı olarak gösterildiği gibi, vilayeti meydana getiren Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin yeni vilayet usulüne geçilmeden evvelki gümrük, tuz ve tütün [dühan] vergilerinden başka bütün varidatı 226.000 bu kadar keseden ibaret olduğu halde, yeni düzenlemeden sonra bir takım varidat-ı resmiye kaldırılmış ve tenzil edilmiş ve bundan başka Avusturya'dan otlak [ra'y] için her yıl Dobruca ovasına gelen külliyetli koyun sürülerinin [mugan ağnamı] girişlerinin yasaklanması ile bundan alınan vergiler de tabii düşmüş, SUVAD adıyla her yıl iltizama verilen miri çayırlarının da çoğuna Çerkesler iskân edilmekle geliri ortadan kalktığından kararlaştırılan vergi ve âşâr ve rüsûmata yeniden hiç bir akçe zam ve ilave yapılmadığı halde, mevcut gelişmelerin tabii sonucu olarak vilayetin 1282 [1865/1866] senesi varidatı 300.000 keseye ve 1283 senesi [1866/1867] 350.000 keseye çıkmıştır. Ertesi sene Sabri Paşa'nın

müddeti olan 1867 [H:1284] yılında 370.000 keseye [kise] varmıştır ki, altın hesabiyle 1.850.000 lira demek olur.

Masraflara gelince, vilayetin bütün memurları mükemmel olmakla beraber, zaptiye erlerine varıncaya kadar cümlesinin maaşları dolgun olduğundan ilk kuruluşta masrafların eskisinden 6.000 kese daha fazla olduğu görülmüşse de, varidat açısından bakılınca onun yirmi katı oranında meydana gelen artış ve yükselmeler, vilayetçe yapılan bu kadar işler dolgun maaşla çalışan ehil ve liyakatlı memurların doğruluk ve gayretleri neticesi olmuştur.

Buna rağmen İstanbul tarafından hazine masraflarının değiştirilmesi ve tasarrufun, memur maaşlarının azaltılması ve indirilmesinde zanneden bazı Vükelânın [bakanlar-vekiller] gözünde Tuna vilayeti memurlarının masrafları çok görülmekten [istiksâr] geri kalmamış ve bu mülahaza ile Vilayet Muavinliği [vali muavini] ve ondan sonra da Ecnebi Müdürlüğü gibi memuriyetler kaldırıldığından, zarureten bu maksada riayet için vilayetçe sair hususlarda da bazı değişiklikler yapılmasıyla, masrafların toplamı eski derecesine indirilmiş ve Midhat Paşa'dan sonra memurların maaşları yarı yarıya tenzil edilerek tabii suistimallerin meydana gelmeye başlamasıyla, varidatın miktarı da seneden seneye azalarak yapılan zamların çoğu yok olduktan başka, aşağıda belirtildiği gibi, bu suistimaller çok büyük zarar ve tehlikelere sebep olmuştur.

Yukarda sayılan iş ve tanzim çalışmaları neticesi olarak, ahali eriştiği güven, refah ve hürriyetin lezzetini alarak taraf taraf ticaret gelişmiş, kalkınma ve kurtuluş yolu olarak ziraatı kolaylaştırmak için Avrupa'dan orak ve harman makineleri gibi edavat getirtilerek Rusçuk civarında bir de Numune Çiftliği kurulmasıyla ziaat hususunda herkese yeniden bir şevk ve gayret gelmiştir. Velhasıl Tuna vilayetinin iki yıl içinde kazandığı intizamlı durum, her tarafta şöhret bulmuş ve bütün bu yapılanlar Bâb-ı Âlî tarafından da takdir olunmuştur.

Böylece vilayet usulünün yani, Tuna'da tecrübe edilen yeni idare usul ve kaidelerinin diğer eyaletlere de yaygınlaştırılmasına karar verilmiş, Tuna vilayetinin kuruluşunda ne yapılmışsa ve ne kadar nizam ve talimat yapılmışsa birer suretlerinin ve Tarifnamelerinin Bâb-ı

Âlî'ye gönderilmesi irade buyurulmuştur. İstenilenlerin hepsi vilayet mektupçusu Rifat Efendi tarafından —ki şimdi vüzerâdan Rıfat Paşa'dır— ve onun gayret ve himmetiyle toplanarak takdim kılınmış ve İstanbul'ca [yani hükûmetçe] bastırılarak buna göre hareket olunması için nüshaları bütün diğer vilayetlere gönderilmiştir. Bu ahkâm-ı nizâmat devlet işlerinde düstûr alınmak üzere [düstûr'ül 'amel] Mecmua'i Düstûr' da aynen neşr olunmuştur.

Vilayetlerin çoğunda bu usul ve kaidelerin bir kısmı aynen uygulanmış ise de, Edirne, Selanik ve İzmir gibi kalkınmış ve zengin yerlerden başka diğer vilayetlerin istidat ve kabiliyetleri Tuna ile mukayese edilemiyeceğinden, çoğu devam edemiyerek bozulmuş, fakat bazı vilayetlerde Yardım Sandıkları bir dereceye kadar kurulmuş ve hatta İzmir vilayetindeki Yardım Sandıklarının [Menafii Sandıkları] 1297 [1879/1880] senesinde sermayesinin 200.000 liraya varmış olduğu görülmüştür.

Tuna vilayetinin yeni teşkilatlanması dolayısıyla 7 Sancak ve 48 Kaza ve 15 kadar Nahiyeye ayrılmış olup, sancakların Mutasarrıfları Sabri Paşa, Rasim Paşa ve Abdurrahman Paşa gibi kibar ve muktedir kimseler olduğu gibi, kaza Kaymakamları ve Nahiye Müdürleri de tecrübeli, doğrulukları belli olan adamlardan seçilmiştir. Şer'iye memurlarının da geçici müddetleri feshedilerek, daha ziyade ehil ve liyakatli olan Nâip'ler [24] daimi olarak yerlerinde bırakılmış olduğundan, dürüstlük ve işlerinden emin olan memurlar memuriyetlerinde güven duymuşlardır. Bununla beraber maaşlarının yeterli olmasıyla kimsenin gözü başka yere kaymamış, büyük - küçük bütün vilayet memurlarının bir aile üyesi gibi birleşerek samimi bir gayretle çalışmalarından dolayı bu yoldaki ilerleme günden güne genişlemiştir.

(24) Osmanlı idari teşkilatında Nâip, ilmiye mensuplarının kadılık vazifesini gören bir zümresinin ismidir. Mevali denilen büyük kadılar yerlerine, kadı evsafını haiz kimseleri vekil tayin ederlerdi. Naiplik, asıl sahibi tarafından emanet veya iltizam suretiyle verilirdi. Bilhassa iltizam usulu o kadar yozlaştırıldı ki, rüşvet ve irtikaba sebep oldu ki, parayla alıp satılan meslek haline geldi. Devletin haysiyeti yanında şeriatın (hukukun) da vakarı berbat oldu. Adalet mekanizması mütegallibenin eline geçti. (Tarihi Cevdet VII. 148) Nâipler yaptıkları hizmet kar-

Vilayet dahilinde yol kesmek ve mal gasbı gibi şeyler tamamen ortadan kalkmış, âdi cinayet ve hırsızlık gibi cinayetlerin dahi arkası kesilmek derecesinde azalmış, genel asayiş tamamiyle yerine gelmiş ve hele rüşvet ve irtikâbın lakırdısı bile unutulmuştur. Müslüman ve Hıristiyan bütün vilayet sakinlerinin bu durumları gördükçe ve kendileriyle ilgili maddi ve manevi faydalarını hissettikçe onlara da bir şevk ve gayret gelerek cümlesi memnun ve sevinçli olduklarından artık Rusların Balkan politikası gereği devletimizi itham etmek ve dünyanın ve özellikle Avrupa'nın nazarı dikkat ve nefretini çekmek için on beş seneden beri yaptıkları şikayet ve tahriklerin de dayanağı kalmamıştı.

Lakin Rusya Devletinin politikası gereğince Islav milliyetini uyandırmak ve Bulgarların hepsini birleştirmek için Rusya'da olan Islav Cemiyetleri para yardımıyla her sene Bulgar çocuklarından bir çok gençleri ilim ve fen tahsili bahanesiyle Rusya'ya götürdüklerinden, bunlar orada tahsilini bitirip döndükten sonra kendileriyle aynı fikirdeki gençleri yanlış yola sürüklüyorlardı. Gerçi bu durumların büyük zararları biliniyor ise de, ilim ve fen tahsili için yabancı memleketlere gidenlerin geri dönüşlerini yasaklamak mümkün olamıyacağına göre, vilayet halkının büyük çoğunluğu Bulgar olduğu cihetle, devlet tarafından yapılmış veya devletin yardımıyla kurulmuş bir mektep de bulunmamaktaydı.

Gerçi İslâmlar için mevcut Sıbyan Mektepleri bir dereceye kadar ıslah edilmiş ve her kasabada birer Rüşdiye mektebi [ortaokul] mevcut bulunmuş ise de, bunların İslam ahali için bile yeterli olmadığı gibi İslâm ve Hıristiyan çocukların kendi dinlerini [mezheb] başka başka birinci derecede olan kendi mekteplerinde okuyup öğrendikten

şılığı belli oranda kendisi harç alır, mahkeme masrafları dışındaki kısımdan geçinirdi. Tanzimattan sonra bu işe çeki düzen verilmek istendi ve Naiplerin mahkeme harcı almaları usulü lağvedilip, maaşa bağlandılar. Nitekim bu sistemin ilk uygulaması Tuna Vilayet Nizamnamesiyle ortaya kondu. (Bkz. Naiplik, İA., C.IX S.52) Hatıratta ismi geçen Rusçuk Naibi Sürüri Efendi'nin Midhat Paşa'yla çatışma sebebinin başında bu konu gelmektedir. Aynı Sürüri Efendi yıllar sonra II. Abdülhamid tarafından Midhat Paşa'ya idam hükmü veren mahkemenin başkanı yapılmıştır. Naiplik sistemi, Cumhuriyet dönemindeki şer'i mahkemelerin kaldırılmasıyla sona ermiştir.

sonra, ikisi birleştirilerek maarif ve lüzum-u fünûn-u birlikte tahsil etmek ve artık Bulgar çocuklarının yabancı memlekete gitmelerine hacet ve vesile kalmaması için vilayet merkezinde bir Mektebi Sultani [lise] ve yedi sancağın merkezlerinde de birer mekteb-i idadiyye-i mülkiye kurulması düşünülmüştü. Ayrıca kolaylık sağlanması için bazı kazalarda şubeler kurulması, ve Türkçe ve Fransızca öğrenmek için öğretmenler getirtilmesi hususunda işin erbabı olan kişilerle müzakere edilerek kararlaştırılmıştı. Bu konuda geniş raporlar hazırlanmış ve buna lazım gelecek yıllık 50.000 lira kadar masrafın yarısı, vilayetin varidatından karşılanmak üzere devlet tarafından ihsan buyurulduğu halde ve diğer yarısının da vilayet ahalisi tarafından ödenmesine Vilayet Genel Meclisinde karar verilmiş ve bu konuda hazırlanan rapor da [layiha] Bâb-ı Âlî'ye arzolunmuştu.

RUSYA ELÇİSİNİN ENTRİKALARI

Bu işler bir taraftan bu şekillerde icra edilirken, diğer taraftan vilayetin tesisat ve tanzimatı günden güne gelişmesi Rusların ve Rusyadaki Islav komitelerinin efkâr ve tasavvurlarına dokunuyordu. İstanbulda bulunan Rus Sefiri İgnatiyef [25] bütün bütün Tuna vilayetine

(25) Nikola Pavloviç İgnatiyef, O devrin meşhur Rus generali ve siyaset adamı (Petersburg, 1832-1908). 1864 yılında Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliğine tayin edilmiştir. Sultan Abdülaziz ve Mahmut Nedim Paşa dönemlerinde Bâb-ı Âlî ve Saray üzerinde büyük bir itibar kazandı. Nitekim bu etkisinden dolayı halk arasında Mahmut Nedim Paşa'ya Rus yanlısı politikasından dolayı "Nedimof" ünvanı verilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla İgnatiyef'in itibarı kayboldu. Balkanlardaki Bulgar ve Sırp isyanlarının ve Islav milliyetçiliğinin arkasındaki ve Avrupa kamu oyunun Osmanlılar aleyhine kışkırtılmasındaki en önemli rolü oynayan kişidir. 1876 Tersane Konferansında ve 1878 Osmanlı-Rus savaşı sonundaki Ayastefanos Antlaşmasının müzakerelerinde Rusya murahhası olarak bulundu. Midhat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde Bâb-ı Âlî ile hiçbir zaman anlaşamamış ve hatta Midhat Paşa'nın görevden alınmasına büyük etkisi olan bir Rus diplomatıdır.

dikkatini çevirerek bu yeni düzenleme çalışmalarını baltalamak için her türlü entrikalardan ve çirkefliklerden de geri durmuyordu. Kendisi hayli zaman İstanbul'da bulunup her işi anlamış ve Mâbeyn-i Hümayunca dinlenecek şeyleri öğrenmiş olduğundan, buralarla ilgili telkinlerinde [ilkaât], *"Midhat Paşa Osmanlı ülkesinin kanun ve nizamları dışında yeni bir yol izleyerek yakın zamanda Tuna vilayetini Mısır gibi imtiyaza kavuşturacaktır. Bu kaideler Padişahın İstiklâline dokunacak Meclis-i Mebusan'ın başlangıcıdır"* diyerekten bu gibi sözleri merhum Sultan Abdülaziz'e kadar duyurmayı başarıyordu.

Gerçi merhum Hakan bu sözlerin hangi kaynaklardan çıkarıldığını ve hangi niyetlerin eseri olduğunu bildiği için ehemmiyet vermemiş ise de, General İgnatiyef'in fikirlerine hizmet eden vasıtalar Midhat paşa'nın yaptıklarını bozmaya yönelikti. O sıralarda vilayet merkezinde toplanan Vilayet Umumi Meclisi azasına dair Tuna gazetesinde yazılan bir yazıda, tesadüfen meclis azası denilecek yerde nasılsa *"mebusan vekilleri"* ifadesi kullanılmış olduğundan ve bu meselede çekinilen ve belki de korkulanlar düşmanları tarafından îka olunan evhamı teyid eylediğindenden, maarif hususunda yazılarak İstanbul'a arzolunan raporumuz da kabul olunmayarak red olunmuş ve Bâb-ı Âlî'den gelen cevapta Hazinenin durumunun bu masrafı karşılamaya müsait olmadığı beyan edildiğinden, düşünülen icraat da geriye bırakılmıştır.

BULGAR AYAKLANMASI [İHTİLÂLİ]

Bulgaristan denilen yerlerde bulunan müslim ve gayri müslim bütün ahalinin önceden belirtildiği gibi, nail oldukları refah ve saadet seviyesi dolayısıyla yukada ifade edilen Islav Cemiyetlerinin ve bunların şubeleri olarak Kişinev [26] ve Bükreş'te kurulan komitelerin Bulgarlar hakkında evvelki gibi vasıtalarla ve manevi kışkırtmalarla çıkarılan fesatların tesiri olmadığından, seksenüç senesi [1866] yaz mevsiminde vilayet dahiline silahlı eşkiya komiteleri sevk edilerek Bulgarları zorla kandırıp isyana kışkırtma teşebbüsünde bulundukları Midhat Paşa tarafından haber alınarak, o vakit Sadrazam olan Âli Paşa'ya yazıyla bildirilmişti.

Gelen cevapta Bâb-ı Âlî'nin istihbarat ve duydukları da bu yolda oluğundan, hemen lüzumlu tedbirlerin alınması ve bu gibi eşkiyanın zuhurunda derhal yok edilmesi emir olunduğu cihetle, Midhat Paşa durumu gizli tutarak gerekli askeri tertibat kararlaştırıldıktan sonra, ne taraftan ve hangi noktadan haber geleceği beklenmekte iken seksenüç sene-i Rumîyesi [1866] Mayıs ayı başlarında Ziştovi'den gelen bir telgrafta şöyle deniliyordu.

"Dün gece Eflâk tarafından Ziştovi'nin [27] üst tarafına bir kaç fırka silahlı eşkiya geçerek Ziştovi Bulgar gençlerinden kalabalık bir grupla birleşip sabahleyin kuzu otlatmak için kasaba dışına çıkmış

(26) Kişnev=Kişinev veya Kişinyov: Halen Moldovya Özerk Cumhuriyetinin başşehri olup, Dinyester nehrinin bir kolu kıyısında kurulmuş bir şehirdir.

(27) Ziştovi= Bulgarca Sviştov: Bulgaristan'da Tuna nehrinin sağ kıyısında Niğbolu-Ruscuk arasında bir şehirdir. Osmanlı- Avusturya devletleri arasında 1788-1791 savaşına son veren Ziştovi Antlaşması bu şehirde imzalanmıştır.

olan beş müslüman çocuğunu feci bir şekilde öldürdükten sonra Tırnova'ya doğru gitmişlerdir."

Midhat Paşa o anda hemen iki bölük asker alarak ve tesadüfen o sırada islim üzerinde bulunan bir vapura binerek Ziştovi'ye geldiğinde, İslâm ve Hıristiyan ahalinin cümlesini bir dehşet ve vahşet içinde bulmuş olup ancak, asıl iş ilerde olduğundan ve telgrafla Tırnova, Selvi ve Gabrova'dan alınan bilgiye göre bu eşkiyaların sayısı Ziştovi'den katılan Bulgarlarla birlikte 180-200 kişiden ibaret olduğu halde, evvelce ettikleri muhabere üzerine civar kasabalardaki Bulgar gençleri de yolculuk sırasında bunlara katıldığından sayıları gittikçe büyüyerek çoğalmıştır. Niyetleri Gabrova'ya gitmek ve oradan Balkan'ı tutarak Gabrova'nın üst tarafında bulunan ve evvelki ayaklanmalarda eşkiyanın toplanma yerleri sayılan Kapinova ve Eblanova [Ablanova] manastırlarına evvelce Midhat Paşa tarafından dörder bölük asker konulmuş ve Tırnova'da da iki tabur asker bulunduğundan, eşkiya topluluğu o tarafı söktüremeyerek en büyük grubu Selvi kazasında bulunan Tusa Balkanına girmiş ve derhal Tırnova tarafında hızlı tedbirler alınarak gerekli yönlerden asker ve ahali ile çevrildikleri anlaşılmıştır.

Eşkiyanın Ziştovi'de sekiz on yaşlarındaki masum İslâm çocuklarını zalim ve gaddarca öldürmeleri, bölgenin İslâm ve Hıristiyan ahalisi arasında bir karışıklık çıkarmak ve Müslümanları Hıristiyanlar aleyhinde kışkırtmak ve Müslümanlar Hıristiyanları kırıyorlar dedirtmek için bu olaylar komitelerin talimatı ile çıkarılan vahşiyâne bir hareketti. Bu konuda iktiza edenlere gerekli nasihatlar verildikten sonra Rusçuk'tan götürülen asker bölgeyi korumak için orada bırakıldıktan ve bir de vilayet memuru ve asker içeri taraflarda bu ayaklanma belasıyla meşgul iken, Tuna'nın diğer noktalarından da bir takım eşkiya gruplarının daha geçirileceği haberi alınmıştı. İşte bunun için de Vidin ve Rusçuk ve Tulçu'da [Tolçu] bulunan askerlerden sahillere geçici karakollar kurulmak üzere evelce yerleri belirlenmiş ve kumandanlarına malûmat verilerek gerekenlerin yapılması için hemen o gün lazım gelen emir ve talimatlar da verildikten sonra Midhat Paşa süratle Tırnova'ya yetişmiştir.

Eşkiyanın Tuna'dan beri tarafa geçmesi henüz iki gün olmuşken İslimye, Kazgan, Troyan [Toyran], Ivraca gibi üç beş günlük mahallerden bir takım silahlı Bulgarlar onar yirmişer nefer birlikte olduğu ve bir kısmı suvari bulunduğu halde Tırnova ve Selvi havalisine yayılmış ve uğradıkları köyleri dehşet ve heyecana düşürmüş olduklarından Müslüman köylerin ahalisi Hıristiyanlardan çekinerek camilere, Hıristiyanlar Müslümanlardan korkarak kiliselere sığınmaya başlamışlardı.

Bu aralık iki milletten bir takımı edepsiz ve münasebetsiz kişiler ve özellikle Kıptî gürûhu da bu hali fırsat bilerek ve silahlanarak yağmacılığa ve mal gasbı için ellerinden gelen fenalığı yapıyorlardı. Asıl eşkiyanın Tusa Balkanındaki cemiyeti bir gün evvel güzelce sarılmış ve onların nasıl olsa yakalanıp tepeleneceği kararlaştırılmışsa da, olayın en ziyade korkulan sakat tarafı dağılan ve etrafa yayılan Bulgarların saldırılarından doğan bu gibi fenalıklar olduğundan, işin bu yanına pek ziyade önem verilerek başta silah taşınması muvakkaten ve kesinlikle yasaklanmıştır. Bunun yanında yabancı ve silahlı kişilerin toplanması, cami ve kiliselere kapanan köy halkının serbest bırakılması ve bu ayaklanmaları fırsat bilerek uygunsuz hareketlere kalkışan kimseleri yakalamak üzere ve her tarafa nizamiye askeri ve zaptiye kolları gönderilerek o kabilden pekçok kişi yakalanmakla Tırnova'da hapse konulmuştu. Tusa Balkanındaki eşkiya ile asker ve ahali arasındaki çatışmalar uzayıp taraflardan epeyce yaralanan ve ölen olduktan sonra, gerek o cemiyette ve gerek etrafa dağılan sair eşkiyadan yakalananları o sırada gelmeye başladığından, bunların muhakemesi için Tırnova'da altısı Müslüman ve altısı Bulgar olmak üzere ahalinin mûteberanı olan oniki kişiden mürekkep bir mahkeme meclisi kurulmuştur. Ayrıca Rusçuk'ta bulunan konsolosların bazıları ile bizzat bazılarının taraftarlarından kançılaryaları vekaleten muhakemede bulunmak üzere Tırnova'ya gelip onların da hazır olmalarıyla eşkiyaların muhakemeleri yapılmıştır.

Dava konusunu ve muhakemeyi öyle uzun uzun açıklamaya gerek olmayıp, asıl cinayetleri işleyen bir takım kişilerin yabancı ülkelerden kalkıp gelerek Osmanlı memleketi ahalisinden bir kısım halkı devlete karşı isyana ve birbirlerini öldürmeye zorlamak için silahla ha-

reket etmek ve üzerine giden devlet askerine silahla karşı koymak hususundan ibaret olarak, bunların kavil ve fiilleri bu ahvali ziyadesiyle ortaya koyduğu için, icra olunan muhakemeleri üzerine, Ceza Kanunu tatbik edilerek Meclisce idamlarına hüküm olunanların mazbataları yapıldıkça hemen asılarak [selb ile] cezaları infaz ediliyor ve yerli Bulgarlardan bunlara cephane götürmek ve kılavuzluk etmek gibi sair çeşitli yardımda bulunarak ikinci derecede suçlu sayılanlar da, kezalik yapılan hüküm mazbataları [mahkeme kararı] mucibince bir taraftan prangaya ve küreğe konulmak üzere Vidin'e gönderiliyor ve yapılan icraatların hepsi günü gününe adedi ve keyfiyeti Bâb-ı Âlî'ye bildirilerek, Âli Paşa tarafından takdir ve tebrikini havi cevaplar alınıyordu.

Muhakeme ve icraat konuları bu şekilde gayet süratli ve dikkatli olarak muntazam şekilde cereyan ediyordu. Fakat diğer takımın yani, eşkiyaya iltihak etmek üzere etraf ve civardan gelerek birleşmeye ve fiilen eşkiyalık yapmalarına vakit kalmayarak yakalanan Bulgarlar ile karışıklıktan istifade ederek yağmacılığa kalkışan güruhun sayıları pek çoğalınca, tevkifleri halinde hapishanelerde yer kalmadığından, bunlardan isim ve şahısları belli olanların veya hâlen ve sıfaten mazur bulunanların ellerinden silahları alınarak ve her birine nasihatlar verilerek kasaba ve köylerine geri gönderilmek mecburiyetinde kalınıyordu. Fiilen cinayetle itham olunanlar ise bunlardan ayrılarak tevkif olunuyor, Bulgar ve İslâm ve Kıptî güruhundan ve rezil kişilerden olup da köylerde yağma ve soyguna karışan serseri takımlarına ise kırkar ellişer değnekten yüzer değneğe kadar vurularak ve her biri kefalete bağlanıp serbest bırakılıyordu.

Ziştovi'de beş müslümün çocuğunu bizzat katleden kişiler Tusa Balkanı bölgesindeki eşkiya içinde olduğu halde, bir kaçı çarpışmalarda tepelenerek ve ikisi sağ olarak yakalanmış olup, bunların eşkiyaya katılan Ziştovi Bulgarlarından olduğu anlaşılmış ve yapılan muhakemelerinde idamlarına hükmolunduktan sonra, cezaları Ziştovi'de infaz olunmuştur. Kezalik çete başı olup idam cezasıyla mahkum edildikleri halde, müsademede yaralanmış olanlar hastanede bulunduklarından, yaraları iyileşinceye kadar tevkif olunmuşlardır.

Bir Garip Cinayet Hikayesi ve Mehmet Çavuşun Kurşuna Dizilmesi

Bu ayaklanmalar sırasında acayip ve garip bir olay da zuhur etmiştir. Şöyle ki, Tırnova'nın Balkan cihetinde Birova ahalisinden bir Bulgar köylüsü karısıyla tarlasında çalışırken, ikisi birden kesilerek katledilmiş olmakla, bu cinayetin görünüşte İslâmlar tarafından işlenmiş olabileceği kuvvetle tahmin edilmekte ise de, o taraflarda İslâm ahali olmadığından ve her gün Midhat Paşa tarafından çıkarılan ilanlar ve teftiş ve ihzara müteallik yapılan hizmetler dolayısıyla zaptiye neferleri ve saire gönderildiğinden, bu katliamın olduğu gün mezkûr bölgeye gelip-giden memurlar ve zaptiye askerleri buldurulup ihtiyaten tevkif olunmuş ve meselenin üzerine gidilerek sair sûretle de tahkikatına pek ziyade ehemmiyet verilmiştir.

Öldürülenlerin cesetleri tarladan kaldırılırken, bunları kesmiş olan kılıcın balçığı (!) birinin cesedi altında bulunmuş ve muayenesinden sonra nizamî asker veya zaptiye süvarisinde [atlı zaptiye] bulunan beylik kılıç balçığı olduğu anlaşılarak, derhal iki sınfı asker yoklama ettirildiğinde [arandığında] balçıklarının tamam ve yerinde olduğu görülmüştür. Kendilerinden şüphelenilerek tevkif olunan zaptiyelerin ve özellikle o mahalde pek iyi tanınmayan zaptiye Mehmet Çavuş'un kılıçları da noksansız bulunmuşsa da, Mehmet Çavuş'un cinayet günü o taraflarda sarhoş olarak görüldüğü tahkikattan anlaşılmıştır. Maktüller kılıçla kesilmiş ve bulunan balçık bu işte kullanılan kılıcın parçasından bulunmuş olduğu cihetle, Mehmet Çavuş'un kılıcının noksansız olması tereddüdü mucip olmuş, fakat kendisi böyle bir suçu işlemediğini kati surette inkâr etmiştir.

Nihayet yapılan tetkikat sonunda, silah tamir eden tüfekçi esnafı celp edilerek, içlerinden birisi Mehmet Çavuş'un kılıcındaki balçık kayıp olduğundan, bir balçık yapmak üzere kılıcını üvey oğlu ile kendisine göndermiş, o da dükkanda mevcut perakende edevat içinde bir eski balçık takmış olduğunu söylemiş ve çavuşun oğlu da bu ifadeyi doğruladığı için Mehmet Çavuş'un inkara mecali kalmamıştır. Sarhoşluk halinde Bulgar karısının ırzına tasallut ederken kocası üzerine gelince ikisini birden kılıcıyla öldürdüğünü itiraf etmiştir. Mehmet Ça-

vuş hemen o gün, askerî kaidelerin uygulanmasıyla kurşuna dizilmek suretiyle idam olunmuştur.

Hadisenin şiddeti en ziyade üç gün kadar sürmüş olup, bu müddet içindeki çatışmalarda karşılıklı telef olanlardan başka, günde sekizer onar mahkum kişinin asılması ve bir o kadarının kürek ve pranga cezalarıyla cezalandırılması bir taraftan da müslim- gayri müslim ayrılmaksızın fesada karışan rezillerin meydanda değneklenmesi ve en sonra Mehmet Çavuş'un da kurşuna dizilmek suretiyle adaletin yerine getirilmesi herkese ibret olmuş ve böylece ayaklanma hareketi üç dört gün içinde bertaraf edilmiştir. Balkanların Niş ve Sofya cihetindeki Bulgarlar müstesna olarak onlardan başka yerlerde ve Filibe ve İslimye taraflarında birçok kasaba ve köyler evvelce isyana hazırlanmışken bu tedbirler cümlesine dehşet ve ibret vermiş olduğundan, dafaaten her tarafa bir sükûnet gelmiş ve bunun üzerine Midhat Paşa bir hafta kadar daha Tırnova'da kalarak emniyet ve asayiş meselelerini tamamladıktan sonra Ziştovi'ye dönmüştür.

Eşkiyanın karşı taraftan rahat rahat [ferih fahûr] Ziştovi'ye geçmesi, oradan bir çok şahısların bunlarla birleşmesi ve isyan eden ahaliyi silahlandırmak için Ziştovi civarındaki manastıra fazla miktarda silah yığılarak depolandığı ve bunun Ziştovi Bulgarlarının malumatiyle yapıldığında şüphe yok ise de, önceki emirde, geçen eşkiya içerlere doğru ilerlemiş iken her taraf karışmış olduğu halde, bir de Ziştovi'de bunun sebeplerinin ve kökünün araştırılması gibi o sırada orda da bir meşguliyet çıkarmak uygun görülmediğinden, yalnız muhafaza için bir miktar asker bırakılarak meselenin hitamına tâlik edilmiştir.

Bu defa tam sırası gelmiş olduğundan beş küçük çocuğun katilleri orada asılarak idam olunduktan sonra, Ziştovi'de fesat ve ayaklanmaya karışanlar, tahkik olunarak meydana çıkarılmış ve Tırnova'dan eşkiya artığı olarak getirilen ve Ziştovi'de de yerli ve yabancı papaz güruhundan eşkiyaya maddi ve manevi destekleri anlaşıldığı için yakalanan seksen dört muhtelif kişiyi Midhat Paşa Ziştovi'den bindiği vapura alarak Haziran başında Rusçuk'a avdet etmiştir.

Bu şahısların Rusçuk Meclis-i Kebiri Temyizinde tetkikat ve muhakemeleri görülerek, içlerinden idam ve kürek cezalarına çarptırı-

lanların cezaları Ruscukta infaz edilmiş ve bir kaç [çend] papaz Aynaroz'a sürüldüğü gibi, yabancılar da konsolosları aracılığıyla memleketlerine sürgün edilerek meseleye nihayet verilmiş ve tafsilatı kaide üzerine Bâb-ı Âlî'ye arz olunmuştur.

Bu durum üzerine vilayetin emniyet ve asayişi tamamıyla yeniden sağlanmış ve o aralık Sultan Abdülaziz merhumun Avrupa'dan Tuna yoluyla dönüşü haberi gelmiş olduğunda, Midhat Paşa Budapeşte'ye kadar gidip orada istikbal etmiş ve merhum Hakan bir gece Vidin'de iki gece Rusçuk'ta hükûmet dairelerinde misafir olup, Midhat Paşa'nın bütün çalışmalarını takdir ederek kendisini yeniden taltifat-ı şahaneleriyle sevindirmişlerdir. (28)

(28) Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatı Fransa Kralı III. Napolyon'un daveti üzerine yapılmıştır. 21 Haziran 1867 de deniz yoluyla İstanbul'dan kalabalık bir heyetle hareket edilerek deniz yoluyla ve Napoli, Tolon hattıyla 30 Haziranda Parise varılmıştır. Padişah gezisinde Paris'ten sonra Londra, Brüksel, Viyana ve Budapeşte'ye uğrayarak 47 günlük gezisini tamamlamıştır. Kalabalık bir heyetle gerçekleşen bu seyahat, padişahın Avrupayı yakından görmesine vesile olduğu kadar, bu gezinin ünlü Paris sergisinin açılışına denk gelmesiyle, diğer ülkelerin devlet yetkilileriyle yapılan temaslarla önemli politik sonuçlar da elde edilmiştir. Gerçekten Tuna valisi Midhat Paşa Abdülazizi Budapeşte'de karşılamış 3,4,5 Ağustos tarihlerinde Vidin, Rusçuk ve Varna'da ağırlamıştır. Sadrazam Âli Paşa ile Serasker ve erkânı padişahı karşılamak için Tuna'nın merkezi Rusçuk'a kadar gelmişlerdir. Sultan Abdülaziz 7 Ağustosta deniz yoluyla İstanbul'a dönmüş, büyük bir tantana ile karşılanmıştır.

Ayrıca Sultan Aziz Rusçuktaki karşılama töreninden çok memnun kalarak, burası neresi diye sorunca, Midhat Paşa: "Tuna vilayeti Rusçuk kasabasıdır, Efendimiz" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz: "Paşa teşekkür olunur. Avrupa'da gördüğüm yerlerden farksız bir hale getirmişsiniz" demiştir. (Bkz. Danişmend, Kronoloji IV.S. 222 / G.A. Muhtar Paşa Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli İst. 1996 S.28, Yeni Osmanlılar Tarihi, Ebüzziya Tevfik, Kervan Yayınları, İstanbul 1973, c.I s.230).

KÖY HALKINDAN İHTİYAT ASKERİ ADIYLA BİR HEYETİ MUNTAZAMA TEŞKİLİ

Vilayetteki hadiselerin bitmesiyle emniyet ve asayiş yeniden sağlanmış ise de, Rusya ve Bükreş'te Islav komitelerinin görülen devamlı gayretleriyle ilerde bu gibi olaylardan sonra, belki daha etraflı ve mükemmel hadiselerin ortaya çıkabileceğinden şüphemiz yoktu. Halbuki her yerde ve her noktada devamlı asker bulundurmak da kabil olmayıp köylerin ahalisi böyle durumlarda, belli bir kaideye tabi olmadığı cihetle böyle ani hadiselerin vukuunda, müslim ve gayri müslim ahali emniyetin ortadan kalkmasıyla şaşırıp bir birine saldırmak iddiasına düştükleri bu defaki olayda görülüp anlaşıldığı üzere, bu büyük mahzurlara bir çare bulunması için Midhat Paşa bu yolda mecburen yeni tedbirlerin alınmasını gerekli görmüştür.

Buna göre müslüman köylerin ahalisinden nizamiye askeri ve redif mesleğinde olan ve müstahfızlık hizmetiyle mükellef bulunan nüfustan başka mevcut ne kadar erkek varsa, onbeş yaşından altmış yaşına kadar olanlar ihtiyat askeri sayılarak, nizamiye askerinin kuralları üzere onbaşı ve çavuşlar tayini ve boş günlerde mümkün mertebe talim yapılarak ve aniden bir hadise çıktığında nizamiye askerinden bölük zabitleri tayin olunarak her kaza dahilinde toplanılarak üzerlerinde bulunan zabitlerin emrinde hareket edilmesi ve gereğinde kaza hududunun dışına çıkılırsa her nefere miriyeden günde 40 para verilmek üzere ve sair değişik şeyler de dikkate alınarak bunun için bir Talimatname hazırlanmış ve Bâb-ı Âlî'ye arzolunmuştur.

Bunlar için 40.000 tüfenk istenilmiş olduğundan mucibince icrasına müsade buyurulmuş ve tüfenklerin de bir haylisi gelip taksim edilmiş olmakla, vilayetin mevcut askeri kuvvetlerine ilaveten böyle

bir ihtiyat kuvveti dahi hasıl olmuş ve bunun faydaları ortada olarak tanzim ve tertibi dahi vatan ve memleketlerinin muhafazası için umumi Müslüman ahalinin istek ve arzusuyla yapılmışken, Bulgaristan'ı en sonunda bir Rusya memleketi yapmak efkârında bulunanların işine gelmediği cihetle, Mahmut Nedim Paşa'nın ilk sadrazamlığında Tuna vilayetinin tesisatından en evvel kaldırılıp ilga edilen şeylerin biri de bu maddedir.

TUNA VİLAYETİNDE SAHİL VE HUDUT KARAKOLLARININ KURULMASI

Vilayetin dahildeki muhafazası ne kadar önemli ise Tuna sahillerinin korunması da o kadar önemli olup, özellikle Tuna Vilayeti bir taraftan komşusu olan Sırbistan'ın sınırları üzerinde ve diğer yandan Eflâk ve Boğdan'ın Tuna boyunda her noktada karakolları varken, bizim tarafta hiç karakol olmayıp boydan boya boş ve açık arazi ile kaplı olduğu için pek çirkin ve pek elverişsiz olduğundan, buna da bir çare bulunması vilayetin görevleri arasında olmakla birlikte, nehir ve kara sınırları arasındaki mesafe de pek uzundu. Burada en mühim olan cihetler Vidin'deki Timok nehri sınırı ile ondan Tulcu'ya kadar ki Tuna sahili ise de, bunun mesafesi de yüz saatten fazla bir mesafe idi. Bu kadar uzun ve geniş mesafenin her noktasını devamlı surette korumak için nizamiye askerleri kullanmak da, pek usule uygun değildi. Maaş ile muvvazzaf birlikler tertip edilse, bu da yılda yirmi-otuz bin lira bir masraf istediğinden, ilerde tabiatıyla bunun temini de zor görülüyordu. Karşı yakada Ulahların ve diğer tarafta Sırpların hudut karakollarında kurdukları şekilde, yani bu işin halka yüklenmesinden başka çare yoktu. Dolayısıyla onların yaptıkları gibi karakol hizmetlerinin redif sınıfındaki neferlere bırakılması ve onlardan faydalanılması düşünülmüşse de, bizdeki askeriyenin buna müsait olmadığı anlaşılmıştır. Ancak bu hizmetin yalnızca bir gözetleme hizmeti olduğu ve görevin icrasında müslim ve gayri müslim halkın bir farkı bulunmadığından, bunun için gerekli erler istisnasız her sınıf halktan alınmak suretiyle ve ilk olarak

Vidin'den aşağı taraftaki önemli noktalara yaptırılan 60 kadar karakolda ve tecrübe mahiyetinde olarak aşağıda yazılı tertibat alınmıştır:

Şöyle ki, her karakolda onbaşı rütbesinde birer muvazzaf asker konularak, köylülerden de münavebe ile beş nefer tayin edilerek ve altı kişi bir karakolu idare eder denilerek, bu neferlerden hasıl olmak ve yalnız üç ayda bir kere, bir hafta karakol nöbetinde bulunmak üzere, her karakola civar olan İslâm ve Bulgar ve Çerkes ve Tatar ve Kıptî sınıfından olan halkın onbeş yaşından büyük erkeklerinden her karakol için yediyüz kişi yazılmış ve bu da on kısma taksim edilerek, birinci grup olan yetmiş kişinin on kişisi ihtiyatlığa ayrıldıktan sonra kalan altmış neferi üç takıma bölünmüştür. Her takıma beher hafta beşer nefer olmak üzere üç ayda bir kere karakol nöbetinde bulunmak, birinci kısım birinci yıl böylece nöbetini ifa ettikten sonra ikinci senesi ikinci grup ve devam eden on seneye kadar üçüncü ve dördüncü kısımlar bu suretle değiştirilerek görevini tamamlamak gibi bir kaide konulmuştur.

Bu kaideye göre bir adama on senede bir ay nöbet sırası gelip o nöbetini de bir yıl içinde aralıklı olarak dört haftada yerine getirmiş olacağından hiç kimseye zahmetli ağır gelmeyip, kendi işine de engel olmayacağı cihetle cümle tarafından iyi kabul görmüş olduğundan bu esasa göre fiilen uygulamaya geçirilmiştir. Böylece her karakola altı tüfek ve palaska ve nöbetçilere mahsus demirbaş olarak altı yağmurluk ve fes, yaz günleri için beyaz pantalon ve setre ceket verilmiştir. Yılda 1.800 kuruş karakoldaki onbaşı maaşı olmak ve 200 kuruş sair masraflar karşılığı olarak her karakola senevî ikibin kuruş tahsis edilip odun ve su gibi ihtiyaçları da yakındaki köylere yüklenmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, düzenlenen ihtiyat askerler ve Tuna kıyılarına konulan karakollar münasebetiyle, vilayetin emniyeti devamlı olarak daha da kuvvetlenmiş ve vilayet içinde sekiz yerde bulunan redif depolarındaki [debboy] silahlar eskimiş olduğundan, o sıralarda yeni çıkmış olan iğneli tüfeklerden 8.000 adet tüfek vilayet halkı tarafından satın alınarak bir vatan hizmeti olmak üzere depolara konulmasına Vilayet Umumi Meclisinde karar verilerek müslim ve gayri müslim ahali tarafından paraları kısa süre içinde hoşnutlukla ödenmiş, tüfekler sipariş olunarak Sabri Paşa merhumun zamanında tamam olarak getirtilmiştir.

CERMANYA VAPURU HÂDİSESİ

Bu sıralarda Rusçuk İskelesinde meydana gelen ve her tarafa yayıldığı için meşhur olan bir vapur hadisesi meydana gelmiştir ki, tafsilatını da şöyle anlatalım:

Vilayetin emniyet ve asayişi düzelip gelişmeler başlayınca, Islav cemiyetlerinin ve Kişinev ve Kalas ve İbrail'de ve Bükreş'te bulunan ihtilal komitelerinin gayret ve çalışmaları da bu oranda artmış ve yine huduttan beri tarafa çetelerini geçirmek teşebbüslerinde bulundukları haber alınmıştı. Buna karşı uyanık olmak, tedbirlere devam etmek ve itina göstermek gerekiyordu. Bu durum içinde adı aklımda kalmayan şöhretli çete reislerinden bir Sırplı ile bir Bulgarın, Kalas'tan talimat alarak Belgrat'a gittikten sonra tekrar asker toplayarak beri tarafa geçirmek üzere yine Kalas'a gidecekleri öğrenilmiş ve kendilerinin Rusçuk'a uğrayan Avusturya yolcu vapurunda bulunduğu, hal ve hareketleri iyice öğrenilmek ve mümkün olursa yakalanmak üzere Midhat Paşa tarafından bunların yanına iki nefer gizlice memur edilmişti.

Memurlardan birisi bunlarla beraber Kalas'a gidip kurdukları çete grubuna dahil olarak emniyetlerini kazanmış ve icra edecekleri planlarını ve hareketlerini öğrenerek Midhat Paşa'ya yazmış ve hatta eşkiya reisi heyetine mahsus elbise ve silahlarıyla birlikte kendisi de olduğu halde üçünün bir yerde çekilen fotoğraflarını da göndermişti. Müteakiben de Kalas'da anılan çete başıların işlerini bitirerek talimatlarını almak üzere Germanya [Cermanya] adındaki Avusturya posta vapuruyla Belgrat'a gitmek üzere Kalas'dan çıktıklarını da bildirmişti.

Bunların çeteciliktеki şöhretleri gibi fotoğrafları da delil ve belge [senet] olduğundan Midhat Paşa bunların ele geçirilmesini planlayarak mezkur vapurun Rusçuk iskelesine geldiğinde hakikaten bunla-

rın vapurda oldukları haber alınmış ise de, yabancı bandırası altındaki bir gemiden ve hususiyle içindeki ikiyüz kişiden fazla yabancı yolcusu bulunan bir posta vapurundan zorla adam yakalamak mümkün olamayacağından şu çare ve tertibe başvurulmuştur. Evvelce tertiplenen iki müfettişin [dedektif] yanına Avusturya Konsolosluğundan da bir memur katılarak vapura gönderilmiş, müfettişler verilen talimat gereğince adıgeçenlerin hallerini anlamak ve pasaportlarını görmek üzere bazı sorular da sordukları sırada, çete reisliğinden mağrur ve o gurur ile mest ve mahmur olmalarıyla, bu iki kişi Türkler hakkında kin ve düşmanlıklarını hazmedemeyerek, tabancalarını [rovelver] çekip hemen müfettişlerin üzerine boşaltmışlardır. Çeteciler daha sonra vapurun baş kamarasına girmişler ve attıkları kurşunlar isabet etmediği cihetle müfettişler bunları takip etmemiş ise de, vapur yolcularının hepsi önce silah seslerinden ve sonra çetecilerin iki çanta dolusu silah ve cephanelerini meydana çıkarıp patlatmaya hazırlandıklarından korkup paniğe kapılarak hepsi vapurdan dışarı kaçışmış ve vapurun kaptan ve tayfaları da her biri bir yana savuştuklarından, koca vapur bu iki haydudun eline kalmıştır.

Bunun üzerine Midhat Paşa tarafından zaptiye askeriyle vapurun etrafı sarılarak muhafazaya alınmış ve dehşet içinde vapurdan kaçan yolcular bir yere toplanmıştır. Bu sırada Avusturya Konsolosu vapur acentesiyle birlikte ve telaşla Midhat Paşa'ya gelerek bu durumun ıslahıyla vapurun yola devamı için çok görüşmeler yapılmışsada çeteciler baş kamaraya saklanarak, kapısını kapatmışlar silahlar ellerinde müdafaaya ve ateşe hazır hale geçmişlerdir. Haydutlar çıkarılmadan dışarıdaki yolcular da vapura binmek istemedikleri gibi vapurun kaptanı da aynı beyanda bulunmuştur. Gerçi vapur ve Konsolosluklar gibi ecnebi bandırası olan yerlere asker sokmak ve onlardan zorla adam yakalamak gibi şeylere yabancı anlaşmalar mani bulunmakla birlikte, işbu yasak olan mahallere silahlı baskınların vukuu halinde, konsolosların hükümetten yardım istemesi halinde, müdahalenin mümkün olacağı düşüncesiyle, konsolos bu haydutların yakalanması için askeri operasyona [ameliyat] razı olmuştur.

Bunun üzerine Midhat Paşa'nın emir ve kararı ile bir tabur ağası kumandasında vapura giren iki çavuş ve üç zaptiye askeri kamaraya

yaklaşarak, teslim ol çağrısı yapmışlar ve küfür cevabı almalarıyla, kapı balta ile kırılarak açılınca, içeridekilerin iki ellerindeki tabancalarla birden asker üzerine ateşinden erlerden Hafız Çavuş göğsünden vurulup düşmüş, ancak zaptiyeler tarafından Sırplı şaki tepelenmiş ve arkadaşı olan Bulgar da yaralı olarak yakalanmış ve o da iki üç saat sonra ölmüştür.(29)

Bu olay üzerine vapur yolcularını alıp yoluna devam etmiş ve keyfiyet Midhat Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye telgrafla bildirilince Sadrazam Âli Paşa tarafından yapılan işin uygun olduğu takdir edilmiştir. Bu hal içinde olayın meydana gelişi Avrupa gazetelerinde derhal yazılarak mübalağa edilmesine meydan verilmemiş ve bu meselede iki meşhur çetecinin ortadan kaldırılmasından başka, bazı kimselerin sandıkları gibi itirazı mucip bir durum da olmamıştır.

Fakat Avusturyalılar konuya önem vermek için konsolosu itham ederek derhal azletmişler ve Sırplar da öldürülen çetecilerden dolayı Bâb-ı Âlî'ye şikayette bulunmaya başlamışlardır. General iğnatiyef bunu fırsat bilerek Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinden alınması için baskılara başlamış ve bir seferinde Sırp Kethüdasıyla birlikte Mâbeyn-i Hümayuna kadar çıkmış ise de Midhat Paşa'nın memuriyet vazifesini yaptığı cevabı verilmiştir. Avusturyalılar da konsolosun haksız azledildiğini anlayarak, aynı kişiyi Trabzon Konsolosluğuna tayin ederek ödüllendirmişlerdir.

(29) Midhat Paşa'nın tarih vermediği bu olay muhtemelen 1876 Temmuz veya Ağustos aylarında vukubulmuştur. Çete reisinin biri Sırp İstevko, diğeri ise Bulgar olup öldürülmüşlerdir. Sonradan Sırp Şâki'nin ailesi hakkında Bâb-ı Âlî bir araştırma yaptırmış ve "ihtiyar ve meczube" bir annesi ile üç küçük kardeşinin bulunduğu ve fakir bir ailesi olduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine, irade-i Seniyye ile bu şâkinin ailesine padişahın merhameti galebe çalarak, 700 kuruş aylık maaş bağlandığı belgelerden anlaşılmaktadır. Acaba bu çatışmada ölen Osmanlı zabtiye askeri Hafız Çavuş'un ailesine de aynı merhamet hissi gösterilmiş midir? Belgelerde buna dair herhangi bir kayıt görülmemektedir. (Bkz. Dr.H.Şentürk, Bulgar Meselesi age, s.208)

MİDHAT PAŞA'YA YAPILAN SUİKAST MESELESİ

Rusların ve tabiatiyle Sırpların asıl amaçları Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinden kaldırılması olduğu ve bunu başaramadıkları cihetle, Bürkeş'teki Islav komitesi tarafından ve bir de Sırbistan Prensi Mihail [30] tarafından Midhat Paşa'nın alçakça öldürülmesi için teşebbüsler olmuştur. Öncelikle karşı taraftan gönderilen iki kişi bu suikastı bizzat yapmaya cesaret edememiş olduklarından, Islahhanedeki kundura sanatı öğretmeni olup ismi hatırımda kalmayan Nemçe'li [Macaristan-Avusturya] birini kandırmış olmalarıyla, Midhat Paşa bir gün Islahhane otelinin bahçesinde olduğu halde bu adam çalılık arkasına gizlenerek oradan elindeki tabancayla [piştov] ateş edeceği sırada havf ve telaşa [paniğe] kapılarak nasılsa düşüp bayılmış ve bu hareketinden pişmanlık duyarak oradan doğruca Avusturya Konsolosloğu'na sığınarak olan biteni anlatmış ve kendine verilen akçeler ile tabancasını teslim etmiştir. Bu keyfiyet için Konsolosluktan geniş bir rapor yazılarak bu adam raporla birlikte derhal Midhat Paşa'ya gönderilmiştir. Ancak bu adamın ifadesi ile daha önceki durumları ve ahlâken kendisi bu alçakça işi yapabilecek biri olmadığı halde, sarhoş edilerek aldatıldığı ve ilerisi için çok kuvvetli teminatlar da verilmiş olduğundan hakkında hiçbir işlem yapılmayarak hizmetinde bırakılmıştır.

(30) Sırp Kralı Miloş'un oğlu olan ve Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Sırbistan Prensi olan Mihail Obronoviç. 16yaşında kardeşi Milan'ın ölümü üzere tahta çıkarıldı (1839). Ancak çok geçmeden tahttan indirilerek yerine Aleksandır Karayorgi geçirildi (1842). 18 yıl sonra tekrar tahta geçen Mihail (1860-1868), bu dönemde Sırbistan'ın tam bağımsızlığı için Osmanlı Devleti ile mücadeleye girişerek, bir çok isyan ve ayaklanmaya sebep oldu. Bir ara İstanbul'a gelerek Osmanlı hükûmetiyle temaslar yapmıştır.

Yine o sıralarda Sırbistandaki Köprü Palangası denilen kaza halkından tahminen otuzbeş yaşında ve İvan adında bir Sırp, Midhat Paşa'nın seyislik ve kilercilik gibi bir hizmetine girmeye çalışmış ve işe alınmaması üzerine herif bu kabul edilmeyişini kendisinin Hıristiyan olduğuna bağlayarak, Müslüman olmak için Mutasarrıflık idare meclisine arzuhal vermiş ve orada muameleleri yapılarak Ömer adını alan bu adam, tekrar bu isim ve vasfına istinaden Midhat Paşa'nın özel hizmetine girmeye talip olmuş ve hatta bunda ısrar dahi etmişti. Halbuki Sırbistan'da doğup büyüyen ve çoluk çocuk sahibi olan bir Sırbın memleketini terk ederek Rusçuk'a kadar gelmesi ve adi bir hizmete talip olması hiç münasip olmadığı gibi Müslümanlığı kabulü de kendisi hakkında büyük bir şüphe uyandırıyordu. Bu sebeplerden dolayı adamın hareketlerine göz kulak olunması için Müfettişlik dairesinden bir kaç hafiye memurları da görevlendirilmişti.

Yirmi gün kadar zaman geçtikten sonra memur hafiyelerden birinin getirdiği bilgiye göre, işbu Ömer Ağa veya namı diğer Yuvan [İvan], oturduğu Bulgar evinin bir odasında Sırbistan'a gizli bir mektup yazarak ve bunu delinmiş bir çoban sopasının içine yerleştirerek kara yoluyla Belgrad'a götürmek üzere bir Bulgar'a teslim ettiği haber alınmıştır. Derhal arkasından adamlar çıkarılarak mektubu götüren bu kurye adam sopasıyla birlikte Plevne'de yakalanarak getirilmiş ve sopanın içinden tafsilatlı olarak yazılmış iki sayfa Sırpça bir mektup çıkmıştır.

Sırp Suikastçi İvan,
Çoban Sopasına ne Koydu?
Ve Suçunun Cezasını
Neden Diyarbakır Kalesinde Çekti?

Mektubun tercüme ettirilmesiyle Köprü Palanga'lı İvan [Yuvan] tarafından Sırp Prensi Mişel'in yani Mihail Bey'in yakınlarından [kurenâ] bir kişeye yazıldığı ve mealinde: Prensin iradesi mucibince Rusçuk'a gelerek Paşa'nın hizmetine girmek istemiş ise de kabul olunmadığından müslüman dahi olmuş ise de fayda etmediğinden işini, silah-

la bitirmeğe mecbur kalacağını ve fakat Paşa'nın yanındaki Arnavutların kendisini sağ bırakmayıp öldüreceklerinden Prens tarafından memleketteki çoluk çocuğunun mahrum bırakılmamasını bilitiraf yazmıştı.

Bunun üzerine adıgeçen getirtilerek, yazı yazdırılıp yazı numûnesi alınmış ve mahut mektup ile tatbik olunarak onun tarafından yazıldığı ortaya çıkarılmış ve bunu kendisi de inkâr edememiştir. İfadesinde *sarhoşluk neticesi böyle bir şey yaptım* demekten başka bir şey söylemek istememiştir. Vilayet Temyiz Meclisinde yapılan muhakemesinde düzenlenen kararda [mazbata] açıklandığı üzere, anılan kişinin Prens tarafından özellikle ve suikast için gönderilmiş olduğu sabit olmakla hakkında kanunen ağır ceza tertip edilmiş ve fakat Midhat Paşa'nın kişiliği aleyhinde bir husus olduğu cihetle kendisi yerine getirilmesini istimediğinden, gereğinin yapılması Bâb-ı Âlî'nin takdirine ve Padişahın iradesine bırakılarak, dava dosyası adıgeçenle birlikte İstanbul'a gönderilmiştir. Rusya Sefiri General İğnatiyef bu şahsın korunması için hayli çaba göstermişse de, Bâb-ı Âlî'den müebbet kürek cezası hüküm olunarak Diyarbakır kalesine gönderilmiştir.

Bu olaydan sonra gene suikastle ilgili bazı olaylar da meydana gelmişse de, tatbik edilmesine vakit bırakılmadan, bu yolda olanlar ele geçirilerek önü alınmıştır. Midhat Paşa'da o sıralar bazı görüşmelerde bulunmak üzere Bâb-ı Âlî tarafından İstanbul'a istenilmiş olduğundan, yola çıkmıştır.

MİDHAT PAŞA'NIN ŞÛRA-YI DEVLET RİYASETİNE MEMURİYETİ

Sadrazam Âli Paşa Girit adasında [ceziresinde] olup Hariciye Nazırı Fuat Paşa [Keçecizâde] sadaret makamında kaymakam bulunduğundan, Tuna vilayeti ve diğer vilayetlerle ilgili bazı işlerin görüşülmesinden sonra Midhat Paşa görevi başına dönmek üzere iken, Âli Paşa'da Girit'ten geri dönerek Şûra-yı Devlet veya Ahkam-ı Adliye kurulması ile ilgili düşüncelerini tatbike koymak için Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet riyasetine ve Cevdet Paşa'nın da Ahkam-ı Adliye Nezaretine tayinlerini Fuat Paşa'yla birlikte kararlaştırmışlardı. Bunun için lüzumlu olan irade-i seniyye de alınmıştı. (31) 1284 senesinde [1867/1868] Midhat Paşa Şûra-yı Devlet'e [Danıştay] reis tayin olunmuş ve İzmir Valisi Sabri Paşa'da evvelce Vidin'de Mutasarrıflık yapmış ve Tuna Vilayetinde yetişmiş olduğundan, Midhat Paşa'nın yerine Tuna valiliğine de Sabri Paşa memur edilmiştir.

O vakte kadar mevcut olan Meclis-i Vâlâ, bütün işlerin mercii olduğu halde, onun yerine Şura-yı Devlet ve Ahkam-ı Adliye'nin yerleştirilip kurulması ve yasama görevinin siyasi işlerden ayrılması maksadına mebni olarak konan bu usul mucibince, bunların asıl kurulma sebebi bu iki müessesenin yeniden tertiplenip düzenlenmesi olacağından Midhat Paşa, Âli Paşa'dan buna dair aldığı talimat üzerine Şûra-yı Devlet'in kurulmasına teşebbüs ederek az bir zaman içinde daireleri, kalem işlerini, memur ve hademeler gibi sair işleri de düzenleyerek, kuruluş tamamlanmıştır. Midhat Paşa'nın bir yıl kadar devam eden süresinde, pek çok kanun ve nizamlar yapılmıştır ki, eski ölçü ve tartı usulünün değiştirilmesine dair yapılan yeni düzenlemeler, Tabiiyet

(31) Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet riyasetindeki görev süresi, (6 Mart 1868 - 27 Şubat 1869) tarihleri arasında devam etmiştir.

Kanunu, [Vatandaşlık Kanunu] Madenlere dair nizamnâmenin değiştirilerek yeni baştan düzenlenen Maadin Nizamnamesi [Madenler Tüzüğü] gibi şeyler, Midhat Paşa'nın riyaseti sırasında Şûra-yı Devlet müzakereleri ile yapılan kanunların cümlesindendir. (32)

(32) Şimdiki Danıştay'ın ilk şekli olan Şûra-yı Devlet, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'nin son halkası olup, ikinci kuşak Tanzimatçıları sayılan Âli ve Fuat Paşalar'la Midhat ve Ahmet Cevdet Paşa'ların eseridir. İmparatorluğun taşra teşkilatında yapılan bu yeni düzenlemeler, yani eyalet sisteminden vilayet sistemine geçiş (sancak, kaza, eyalet, nahiye) özellikle merkezde böyle bir teşkilatı zorunlu hale getirmişti. Meclis-i Vâlâ'da hazırlanan rapor 1868 yılı şubatında görüşülmeye başlandı. Görüşmelere Tuna vilayetinden Midhat Paşa ile Halep Vilayetinden Cevdet Paşa ve Fransa Büyükelçisi de katılmışlardır. 2 Nisan 1868'de Abdülaziz'in iradesiyle Şûra-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye resmen kurulmuş oldu. Bu iki kuruluşun amacı, yasama ve yürütme ile yargı görevlerini birbirinden ayırmaktı. Böylece hükümetin yargıya müdahelesi önlenecek, kanun ve nizamnameler de Şûra-yı Devlette yapılacaktı. [Burada Osmanlı Devletinde henüz Parlamento bulunmadığı dikkate alınmalıdır.] Divan-ı Ahkam-ı Adliye sanki Temyiz Mahkemesi gibi çalışacak, Şura-yı Devlet'de bütçe dahil bütün kanun ve nizamları inceliyecekti. Şûra-yı Devletin kurucusu Midhat Paşa olup, bu düzenlemeye yeni Osmanlılardan destek gelirken, ulema tepki göstermiştir. Ulemanın esas tepkisi, Şer'i mahkemelerin bazı görevlerinin yeni kurulan Ahkam-ı Adliye nezareti bünyesinde teşkil olunan mahkemelere devriyle ilgilidir. Şûra-yı Devlet gerçekten ilkel bir parlamento hüviyetiyle ilk yıllarda önemli görevler yaptı ve sonraları değişikliklere uğratıldı. Şura-yı Devlet tanzimat - meşrutiyet arasında köprü olan önemli bir kuruluş olarak anılmalıdır. (Bkz: Meclis-i Vâlâ, Mehmet Seyithanoğlu, Ankara 1994 TTK./ İlber Ortaylı Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979 TODAİE)

İSTANBUL'DA SANAYİİ MEKTEBİNİN KURULMASI

İstanbul'daki Sanayi Mektebi ile Emniyet Sandığı'da aynı şekilde Midhat Paşa'nın Şûra-yı Devlet reisi iken kendisinin bizzat özel gayretiyle kurulmuş iki faydalı amme müessesesidir.(33) Şöyle ki, vilayetlerde yapılan Islahhaneler bir takım düşkün ve kimsesiz yetimlerin korunması ve terbiyesi ile beraber, dahili sanayiin ve sanat erbabının çoğaltılması için bir kaynak olacak mektep olduğundan, İstanbul'da da böyle bir şey yapılması hükûmet tarafından arzu olunarak, Sultanahmet semtindeki terkedilmiş Kılıçhane binası mektep yapılmak üzere tahsis edilmiştir. Eski köprüden [Unkapanı köprüsü] geçen hayvan ve arabalardan alındığı gibi yaya geçenlerden de ücret alınması kararlaştırılarak, buradan bir yılda toplanan 400.000 kuruş miktarında akçe de bu mektebin masraflarına karşılık tutulmuş ise de, yapılan planlar mucibince mektebin inşa masrafının, külliyetli akçeye ve daimi mas-

(33) Midhat Paşa bu okulun kuruluş yılını belirtmemekle birlikte, Şûra-yı Devlet Reisliğine 1868 yılında başladığına göre, okulun kuruluşu bu yıllardadır. Midhat Paşa, Tuna vilayetinde Niş ve Rusçuk ve sonraları Halep ve Selanikte açtığı "Islahhane" tecrübesine dayanarak bu okulu daha mükemmel şekilde İstanbul'da kurmuştur. Adına bu sefer Islahhane değil "Mekteb-i Sanayi" ismi verilmiştir. Okulda, en basit ihtiyaçların bile yabancılardan temin edilmesi nedeniyle padişahın da arzusuyla el sanatlarının tüm bölümleri bulunmaktaydı. Bu sanatlar dokuzu demir ve madeni eşya, dördü ahşap, altısı diğer imalatlar olarak ondokuz sanat dalında ehliyetli ustalar elinde öğretiliyordu. Bazı sanat dalları okulda öğretilemiyordu. Örneğin tuğla kiremit Karağaç civarındaki fabrikalarda, boya ve dericilik Kazlıçeşme ve Beykozdaki imalathanelerde gösteriliyordu. Her sanat için beher sene mektebe 88 öğrenci alınıyordu. Mezun olanlara kalfa diploması veriliyordu. Tersane, tophane gibi yerlerde tercihen işe alınıyordu. Doğrudan esnaf olanlara on sene vergi muafiyeti tanınıyordu. Mektebin binası halen Sultanahmet'te aynı amaçla kullanılmaktadır.

raflara karşılık gösterilen iradın dört beş katına ulaşacağını gösterdiğinden, bu konuda bir yıldan fazla komisyonlarda müzakere edildiği halde hiçbir neticeye varılamamıştı. Nihayet Şûra-yı Devlet'in kuruluşu esnasında bu mektebin kurulması da Âli ve Fuat Paşa'lar tarafından Midhat Paşa'nın şahsi himmetine havale ve tevdî olunmuştur.

Böyle şeylerin yapılması veya düzenlenmesi zaten Midhat Paşa'nın fazlasıyla zevk duyduğu ve iftihar ettiği işlerden olup fakat araya başka kişilerin karışmasıyla bu işin olamayacağından, işine kimsenin karışmaması şartıyla bu binanın 500 talebe alacak yatılı bir sanayi mektebi, yani Islahhane şekline getirilmesi ve tahsis buyurulan gelir ile idaresini taahhüt ederek hemen o günden faaliyete başlanmış ve üç ay içinde çocuklar ve yetimlerden oluşan ikiyüz kadar talebeyle mektep kurularak, öğrenime başlamış ve ondan sonra kısa sürede talebesinin mevcudu beşyüzü geçerek, Islahhaneler Nizamnamesi gibi, bunun da dahili idaresi için ayrı bir Nizamname hazırlanmıştır.

Mektebe irat olarak ayrılan eski köprü hasılatını o zamanlar Bahriye Nazırı bulunan Mahmut Nedim Paşa Tersane masraflarına tahsis etmek üzere zaptetmiş olduğundan, onun yerine yine Âli Paşa merhumun yardımlarıyla devlet emlakinden olup Galata'da yılda 450.000 kuruş kadar iradı olan Komisyon Hanı verilmiş ve bu hanın bina olarak ve mevkii itibarıyla kıymeti cihetiyle, üzerine bir kat daha ilave edilir ise şimdikinin iki katı daha kira geliri elde edileceği anlaşıldığından, Midhat Paşa 10.000 lira borç alarak hanın binası üzerine bir kat daha ilave ettirmesiyle ve Galata'daki Borsa mahallinin de oraya taşınmasıyla hanın yıllık kirası 4.000 liradan 8.000 lirayı tecavüz etmekle mektep için beklenen irad elde edilmiştir.

Mektebin ilim tahsili ve sınai çalışmalarına gelince, çocukların okuma yazma ve hesap konularındaki muvaffakiyetleri terakki ettikte, matematik ve kimya v.s. gibi derslerin tedris ve talimi için yeni muallimler tayin edilmiş ve sanayinin çeşitli dallarından demircilik, dökümcülük, marangozluk, mürettip ve mücellitlik, litoğrafya [basım], harf dökümcülüğü, kibrit imali ve terzilik, saraçlık ve oymacılık, modelcilik, kurşun boru imali gibi memlekette en gerekli sanat ve meslek dalları kurulmuştur. Bunlar için gerekli her türlü makina, alet ve eda-

vat, öğretmen v.s. tedarik edilerek orası mükemmel bir fabrika görünümüne girmiş olmakla az zaman içinde bu mektebin, memleketin ilerleme ve kalkınmasında, maddi ve manevi yönden yararları herkes tarafından görülmüştür. (34)

(34) Mekteb-i Sanayi'nin 1869'da Midhat Paşa tarafından atanan ilk müdürü İbrahim Edhem'dir. İbrahim Edhem, aynı zamanda Üsküdar Özbekler Tekkesinin Şeyhi olup, ilginç bir kişiliği ve özelliği olan kimsedir. İbrahim Edhem bir numaralı ebru ve teknik resim ustasıdır. Bu zât aynı zamanda doğramacılık, dökümcülük, mühürcülük, demir, tesviye, makina, matbaacılık gibi bir sürü sanatın tam ustasıdır. Özbekler Tekkesi bu bakımdan yetenekli bir şeyhe sahiptir. Midhat Paşa işte bu adamı kurduğu Sanayi Mektebine müdür yapmıştır. Türkiye'deki ilk kurşun boru dökümü bu okulda gerçekleştirilmiştir. Sultan Abdülaziz'in gittiği Paris'teki ünlü sergiye İbrahim Edhem'de katılmış ve kuyudan otomatik su çeken bir aleti ile madalya almıştır. Türkiye'de 1875 yılında üç beygirlik ilk buharlı makineyi yapan da odur. O devrin çok ünlü kişileri Özbekler Tekkesi'nin müdavimi ve Şeyhin de özel dostudurlar. İbrahim Edhem, Midhat Paşa tarafından müdür yapıldığına göre, herkesten fazla yakınlığı olması doğaldır. Şeyh İbrahim Edhem 1904 yılında ölünce yerine Şeyh Mehmet Ata geçmiştir. Bu Tekkenin en büyük özelliği Milli Mücadele başlangıcında İstanbul'dan bir sürü kişinin Ankara'ya geçisine yardımcı olmasıdır. Karakol Cemiyeti ile bu işi üstlenen Üsküdar özbekler tekkesi, örneğin İsmet İnönü, Fevzi Çakmak, Celalettin Arif, Halide Edip gibi daha bir sürü ünlülerin Anadolu'ya kaçışına yardımcı olmıştur. (Bkz. Özbekler Tekkesi, Cengiz Bektaş, Tarih ve Toplum, 1984/II s.9.10).

İSTANBUL'DA EMNİYET SANDIĞININ KURULMASI

Yukarıda sözü edilen Emniyet Sandığı'da memleketimizde halkın ihtiyaçlarını kolaylaştırmak için icad edilip kurulan eserlerden birisi olup, ekonomi politik, yani uluslararası sermaye ve maliye bilimlerine vakıf olanların malûmu olduğu üzere, medeni toplumların ihtiyaçlarına cevap vermek için kurulan bankaların çeşitleri vardır. Bunların hepsi sermayeye bağlı ve muhtaç ise de, asıl kuruluş amacı kredi meselesi olduğu gibi, sermayesiz ve yalnızca kredi kuvvetiyle çalışan bankalar da vardır. Yine ekonomi ilminin iktizasından olduğu üzere amele ve memur gibi çalışan kişilerin yevmiye kazandığı paraları biriktirmek için Avrupa'da özel şirketler ve müesseseler bulunduğundan, anlatılan bu kredi bankalarının ve biriktirme sandıklarının kuruluş ve çalışma usulleri hakkında bilgi alınarak, bizim ülkemizde de halkın durumu ve istidadına göre bir nevi sandık kurulmasını Midhat Paşa Tuna valisi iken düşünerek, bununla ilgili bir rapor [layiha] hazırlatmışsa da, tatbike geçirilmesi için vakit kalmamıştı. Bu defa Şûrayı Devlet Reisi olarak İstanbul'a döndüğünde, meydana koyduğu eserler arasında bu sandığı da ihdas ve tesis ettirmiştir ki. Büyük Yenihan'da Emniyet Sandığı adıyla muamele yapan Sandık budur.

Nizamnamesini inceleyenlerin göreceği gibi bu Sandık, hem para biriktirme hem de ikraz ve borç verme bankasının vazifesini yapmakta olup, asıl muameleleri halkın yevmiye yirmi kuruşa kadar sandığa getirip yatırdığı paraları biriktirerek, yılda yüze dokuz faizle istediği zaman sahibine geri vermek ve ihtiyacı olanlara da rehin mukabilinde yüzde oniki faizle borç vermekten ibaret bulunmuş ve sandığın hizmetine karşılık kazancı ve ticaretinin yüzde üç faiz farkına münhasır kalması az görünmekte ise de, halkın emniyet ve güveni ile kullanı-

lan kredi arttıkça iş hacmi de genişleyerek git gide her yıl bir kaç yüz bin lira devrettiğinden oniki-onüç yıllık süre içinde, masraflar çıktıktan sonra elde edilen kazanç 20.000 lirayı aşarak, o da Sandığın sermayesine zam ve ilave kılınmıştır.

İKİNCİ TUNA İHTİLALİNİN BASTIRILMASI İÇİN MİDHAT PAŞA'NIN TEKRAR MEMURİYETİ

Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinden ayrılması üzerine Islav komiteleri fırsat bularak evvelki ayaklanmanın ertesi sene yaz mevsiminde öncekinden daha planlı ve düzenli eşkiya fırkaları tertip ederek Tuna nehrinden beri tarafa geçirdikleri bu çeteler, geçen seneki fesat ve ayaklanmayı tekrarlamak ve Tuna vilayetine yeni bir gaile çıkarmak istiyorlardı. Bu defa ki çete gruplarının bir kısmı, Büyük Balkanın Filibe taraflarına da saldırmaları üzerine, Edirne vilayetinde de bir telaş meydana gelmişti. Alınan bu haber ve malûmat üzerine Sultan Abdülaziz merhum Midhat Paşa'yı çağırarak, *"bu heriflerin ancak sen hakkından gelirsin ve işi kısa zamanda bitirip tekrar İstanbul'a dönersin"* diyerek bu işe benim görevlendirildiğimi ve hemen yola çıkmam gerektiğini irade buyurmuştu. Bunun için ayrıca özel bir vapur da hazırlanmıştı.(35)

Midhat Paşa doğruca Rusçuk'a ve oradan da çetelerin toplanma yeri olan Tırnova'ya gelmişti. Gerçi bu seferki çete ve eşkiya grupları,

(35) Anlaşıldığı kadarıyla Midhat Paşa 1868 yılında 20 günlük geçici bir görevle isyanı bastırmağa gönderilmektedir. Bu ikinci Bulgar Ayaklanması denilen hadise de 124 çete mensubundan 101 kişi öldürülmüş ve 22 kişi yaralanmıştır. Nizamiye askerinden 17 şehit 25 yaralı verilmiştir. Halktan da 20 ölü 35 yaralı verilmiştir.

eskisinden daha kalabalık ve hareketleri mükemmel görünüyorsa da, birinci ayaklanmada edinilen tecrübelerin neticesiyle, köylerde fazla bir karışıklık ve telaş olmamıştı. Nizamiye ve zaptiye askerleri ile ahali de geçen tecrübelere göre hareket ettiklerinden Balkanların bir çok yerinde toplanmış ve sığınmış olan eşkiya ve çete bölükleri, bulundukları yerlerde vurulmuş, sağ yakalananları ise mahkemeden sonra verilen hüküm mucibince idam olunmuşlardır. Hasılı geçen seneki fesat ve ayaklanmada nasıl hareket ve muamele olunmuş ise, Midhat Paşa yine aynı şekildeki hareket ve icraatlarıyla yirmi gün içinde işini bitirip İstanbul'a geri dönmüştür.

Bunun üzerine vilayetin asayişi tamamıyla düzelmişse de Tuna valisi Sabri Paşa ayaklanmanın başladığı sırada aşırı telaş göstererek Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği telgrafında, memuriyetinden istifa etmiş olduğundan, yer değiştirme [becayiş] suretiyle Selaniğe nakledilmiş ve Tuna vilayetine Selanik valisi Akif Paşa tayin olunmuştur.

Üçüncü Bölüm

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ

Üçüncü Bölüm

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİ

MİDHAT PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİĞİNE MEMURİYETİ

Midhat Paşa yine Şûra-yı Devlet Riyasetinde devam ile çalışmakta ise de, nizamlar ve inşaatlar ve kanunlara ait işlerin tamamı Şura-yı Devlet'in Esas Nizamnamesi gereğince burada tetkik ve müzakere edilmesi lazım gelir iken, demir yollarının ve diğer bazı mühim şeylerin Şûra-yı Devlete havale edilmeyerek icra olunmaya başlanması ve bu iş de Şûra-yı Devletin umumi heyetine ve bahusus Midhat Paşa'ya dokunduğu cihetle, gerçi Âli Paşa hakkındaki hürmeti iktizasınca Midhat Paşa buna tahammül etmişse de, bir suretle kırılıp üzüldüğü için bir vilayet valiliğini buna tercih ve arzu etmiştir.

O sırada Bağdat Valisi Nakıyettin Paşa'nın azledilmesiyle Bağdat Valiliği boş mış ve Midhat Paşa tarafından hoşhava gösterilmesi üzerine ve Âli Paşa'nın da muvafakat etmesiyle, Midhat Paşa 6. Ordunun düzenlenmesi amacıyla Bağdat Valiliğine memur edilerek, 1285 Senesi Mart ayında [1869 Mart ayı] İstanbul'dan Bağdat'a hareket etmiştir.

BAĞDAT'TA MUZIR RÜSÛMATIN KALDIRILMASI VE YERİNE ÂŞAR KONULMASI

Yeni vilayet düzenlemesinin bütün diğer vilayetlere yayılması sırasında Irak bölgesi de vilayet itibar olunmuşsa da, vilayetin usul ve kurallarına dair hiç bir şey yapılmayıp mülkî ve mâli vaziyeti aynen

eski usulde kalmıştı. İhtisap ve bâç rüsûmu gibi varidat-ı muzırra, vilayet sistemi kurulunca en evvel kaldırılması gereken şeyler olduğu halde, oralarda geçerliliğini aynen korumaktaydı. Bilakis Bağdat ve civarındaki arazinin mahsulâtı da âşardan istisna kılınmış idi.

Diğer yandan 6. Ordu'nun tertip ve teşkili için evvelce gönderilmiş olan Türk alaylarının yerleri değiştirildikçe yerine Irak ahalisinden asker alınması gerekirken, yalnız Kürdistan tarafından kur'a neferleri alındığı halde, Bağdat'ın kendisinde ve mülhakatında kur'a icrası kabil ve mümkün olmuyordu. Bundan dolayı alay ve taburların noksanı zuhur ettikçe, eski usulde olduğu gibi şuradan buradan adam toplanıyor ve bazan da hafif suçlu mahkumlar hapisten çıkarılarak askere yazıldığından mevcut askerin ekseri eczası bu suretle derme çatma ve disiplinsiz bir ordu meydana geliyordu.

Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelmesi ile beraber bu iki mesele öncelikle dikkatini çekmiş ve ilk olarak zararlı vergilerin [rüsûmat-ı muzırra] ve özellikle de en belli başlı varidat unsuru sayılan *İhtisap Rüsûmunun* [36] kaldırılarak, buna karşılık Bağdat civarı arazisi ve bahçelerin mahsullerinden şer'i öşür alınması kararlaştırılmıştır.

Bağdat vilayeti, Bağdat ve Musul ve Şehr-i Zor, Süleymaniye, Dilim ve Kerbelâ ve Hille ve Basra ve Amâre Sancaklarına şâmil olduğu gibi, Müntefik'de bir sancak hükmünde ve o genişlikte olmasına rağmen, hükûmet ve idaresi iltizam suretiyle ve maktuen Nâsır Paşa uhdesinde idi. Halbuki bu şekildeki usul ve nizamlar devlet idaresi sistemine uymayacağından, vilayetin sancak ve kazaları mümkün mertebe, yeni vilayet sistemindeki kurallara uydurularak yeniden değiştirilmiş ve tanzim olunmuştur. Müntefik Sancağı da maktuiyetten çıkarılarak mülkî ve malî işleri sair sancaklar kaidesine göre idare olunmak üzere memurlar tayin olunup Mutasarrıflığı da bu şartlarla yine Nâsır Paşa'ya verilmiştir.

(36) İhtisap resmi, Osmanlı döneminin bir vergi çeşididir. Genellikle bir hizmet karşılığında alınan ve devlet varidatında bazan önemli bir yer tutan, şimdiki anlamda vasıtalı vergi idi. İhtisap Ağaları veya ihtisap eminleri vasıtasıyla toplanan bu vergi halen uygulanan damga ve harç resmi, ölçü ve tartı aletlerinden veya pazar alışverişinden belli bir nisbette alınırdı. Daha sonraları belediye teşkilatları kurulunca, onlara devredilmiştir. Bâc resmi de kısmen bunlara benzeyen bir vergi çeşidi idi.

ASKERLİKTE KUR'A USULÜNÜN İCRASI VE ONDAN DOLAYI ZUHUR EDEN AYAKLANMA

Bir taraftan bu şekilde ahvali mülkiye ve maliyeye dair icraatlar yapılırken, bir taraftan da askerlikte kur'a usulünün kurulmasına teşebbüs olunmuş ise de, bu konuda efkâr-ı umumiyenin muhalefette bulunduğu ve ısrar edilmesi halinde her tarafta bir hoşnutsuzluk ve bir bela çıkacağı meydanda idi. O zamana kadar eski memurların tereddüdü ve müsamahası da bundan ileri gelmiş olup, ancak halkın bu meseleye karşı çıkışının cehalet ve vahşet eseri olduğu anlaşılmış ve bu meseleye öncelikle Bağdat'ta teşebbüs edilirse, artık diğer yerlerde de kolaylıkla uygulanabileceği sezilmiştir.

Neferatı cedideye olan ihtiyaç üzerine ordunun yaptığı hesaplara göre, askere yeni alınacak neferlerden Bağdat şehrine üçyüz kadar nefer isabet ettiğinden, bu sayıdaki neferin yeni usule göre hemen kur'a çekilerek alınmasına karar verilmiş ve askeriyeden tayin olunan komisyonlar marifetiyle askerlik çağma gelenler tesbit edilmiştir. Ertesi gün kur'a çekilmesine sıra gelmiş olduğu halde, akşam üstü gün batmadan önce bazı silah sesleri işitilmeye başlanmıştır. Alınan haberlerde şehrin değişik yerlerindeki ahaliden silahlı toplulukların fesat ve ayaklanma belirtilerinden olmak üzere, *"Hose"* tabir olunan mavallar okuyarak grup grup sokakları dolaştıkları ve bir çok münasebetsiz ve yağmacı kimselerin de çarşıya ve Hıristiyan ve Yahudi mahallelerine doğru gittikleri anlaşılmıştır.

MİDHAT PAŞA'DAN ORDU NEZARETİNİN ALINMASIYLA İSTİFA ETMESİ

Kaldı ki, Midhat Paşa'ya Bağdat vilayetinin tevcihinde, kendinden öncekiler gibi ordunun nezaret ve idaresi de birlikte verilmişti. Bu

durum da zaten Irak bölgesinin durumuna göre mecburi ve farz olan bir şeydi. Ne varki bu durum, Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın fikirlerine muhalif olduğundan Midhat Paşa'nın Bağdat vilayetine gelişi ile mülkiye ve askeriyenin düzenlenmesine teşebbüs eder etmez, İstanbul'da bazı kötü niyetli adamların [bedhâhân] ortaya koyduğu gayretlerle ordunun idaresi kendisinden alınarak ordu kumandanı Ferik Samih Paşa'ya verilmiş olmasıyla onun üzerine Midhat Paşa da valilik görevinden istifa etmişti.

Yukarda bahsedilen ayaklanma hadisesi bu istifa meselesinin ardından ortaya çıkmıştı. Asker kullanma yetkisi Samih Paşa'da olduğundan, artık olayın yatıştırılmasına ve bunun için asker kullanılmasına Midhat Paşa'nın karışmaması gerektiği halde, hadiseyi meydana getiren kur'a işi, ordu idaresinin ayrılmasından önce Midhat Paşa'nın fikriyle kararlaştırılmış ve her ne ise böyle bir vaziyet ortaya çıkmış olduğundan, bunun alel acele teskini ve ıslahına bakılmayacak olur ve iki saat geçirilir ise maazallah ikinci Şam olayının doğabileceği anlaşılıyordu.

Midhat Paşa derhal kışlaya giderek askeri silah başına toplamış, öncelikle Hıristiyan ve Yahudi mahallelerinin ve konsoloslukların korunması için yeteri kadar asker sevkedilmiş ve Dicle köprüsü açtırılarak Şatt [37] üzerine de sandallar tertip edilerek karşı tarafın geçiş yolu kesilirilmiş ve bir de şehirden dışarıya kaçacak kişilerin yakalanması için bir alay süvari ile şehrin etrafı kuşatılmak gibi tedbirler alınmıştır.

Çünkü ayaklanmanın en büyük topluluklarından birisi Kamber Ali ve diğeri Şeyh mahallelerinde olduğundan, Midhat Paşa tarafından Şeyh mahallesine dört bölük asker ve bir top ile Liva Samih Paşa ve Bağdat Mutasarrıfı Şakir Bey ve Kamber Ali Mahallesine kezalik dört bölük asker ve bir top ile Liva Feyzi Paşa memur edilerek ve kendilerine şiddetli ve kati emirler verilerek gönderilmişti.

İhtilalcilerin alınan bu tedbirlerin gayet etraflı ve şiddetli olduğunu görüp haber aldıkları ve sonra dağıldıkları cihetle, hiç bir taraf-

(37) Şatt'ül-Arab: Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek Basra Körfezine dökülen büyük nehire verilen isim.

tan silah kullanmalarına vakit kalmamış ve böylece fitne ve fesat bastırılmıştır. O gece ve ertesi günü bu işe karışan kabahatli ve zî-medhal olmak üzere yakalanan şahısların adedi yüz seksen kadar adama baliğ olmuştur. Bunlardan askerlik çağı gelenler kur'asız askere alınmış, diğerleri hakkında da tahkikat yapılarak, muhakemeleri için Temyiz Meclisine havale edilmiş ve ertesi gün belirlenen yerlerde kur'a çekilerek isabet eden neferler kolaylıkla askere alınmış, bu mesele de tasarlandığı gibi bütün Irak hattında yani Müntefik ve Dilim ve Amâre gibi çoğunluk ahalisi çadırda yaşayan ve bedevi olan yerlerden başka yerlerde de, askeri kur'a usulünün uygulamasına başlangıç olmuştur.

ORDU NEZARETİNİN TEKRAR UHDESİNE VERİLMESİ

Bu vak'anın üzerinden bir kaç gün geçtikten sonra, Midhat Paşa'nın istifasına cevaben Bâb-ı Âlî'den gönderilen cevabî telgrafta, Ordunun nezaret ve idaresinin gene eskisi gibi tamamen uhdesine bırakıldığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Bağdat'ta yapıldığı gibi Kerbelâ ve Hille sancaklarının da askerlik kur'aları çektirilerek, esas mesele bu şekilde yerleştirilmiştir.

Bu sırada İran Şahı Hazretleri tarafından özel olarak gönderilen bir memur Bağdat'a gelerek, Süleymaniye tarafında ve sınırdaki dağlık bölgede bulunup da İran'a tabi olan Oraman ahalisi İran hükümetine karşı isyan etmiş olduğundan o taraftan üzerlerine asker sevkedilmesinin kararlaştırıldığı bildirilerek, şayet Devlet-i Osmaniye topraklarına geçip sığınmaları halinde bunun önlenmesi talep ve teklif olunmuş, zaten Bâb-ı Âlî'den bu yolda emir de gelmiştir.

Vak'a üzerine yapılan araştırmalara göre, bu dağlık bölgenin halkının sunnî ve şâfiî mezhebinde olduklarından İran memurlarıyla ihtilafları bundan ve diğer bazı zulüm ulgulamalarından da rahatsız olduklarından mezkûr ahali mağdur ise de, Bâb-ı Âlî'nin emrini yerine

getirmekten başka, Bağdat'ça bir tedbire mahal ve imkan da yoktu. Yirmi otuz bin nüfuslu ve çoğu kahraman ve bahadır olmasıyla tanınan bu dağlık bölge halkının sınırdan geçmelerini önlemek askere ait bulunduğundan hudut üzerine dört beş tabur asker gönderilmişti.

Diğer taraftan İran askerlerinin bu dağlık bölgeye [cebel] girmeleriyle çok şiddetli çatışmalar başlamış olduğundan bütün ahali, Devlet-i Osmaniye toprağına iltica etmek ve beri tarafa geçişlerine engel olmak için gönderilen askerlerin her türlü engellemelerine rağmen kucaklarında küçük çocukları ve karılarını da önlerine katarak, Osmanlı toprağına canlarını kurtarmak üzere atmışlardır. Velhasıl, erkek-kadın, yirmi bine yakın insan topluluğu Süleymaniye'ye geçmiş olduklarından bunlar geçici olarak münasip kaza ve köylere yerleştirilmişlerdir. Sığınmacılara üç ay kadar zaman devlet tarafından bütün zaruri ihtiyaçları karşılanarak gerekli misafirperverlik gösterilmiş ve sonra Bâb-ı Âlî vasıtasıyla İran devleti bunlara affı umumî çıkarmış ve kuvvetli teminat da alınarak cümlesi huzur içinde gene kendi bölgelerine iâde edilmiştir.

DAGÂRA MESELESİ HİLLE MUTASARRIFI İLE MİRALAY VE BİNBAŞININ ÖLDÜRÜLMELERİ

Irak'taki tatbikatta, emvâli mîrîyenin, yani mîrî arazinin tahsisi ve taksimat şekli başka bir usulde olup, tahsilatı dahi asker gücüyle yapılmakta idi. Gerçi bu durumun ilerde düzeltilmesi kararlaştırılmış ise de, bunun nasıl yapılması gerektiği zamana ihtiyaç gösterdiğinden ve bir takım kabile ve aşiretlerin zimmetlerinde mukata'at-ı mîrîye bedellerinden çok miktarda alacak bulunup, ara-sıra [aralıkta] askeri garnizonlardan nizamiye askeri gönderilerek tahsilat yapılması mûtad olduğundan, bu defa da Divaniye ve Afek aşiretlerindeki devlet alacakları [matlubatı mîrîye] için eskisi gibi Divaniye garnizonundan [mevkiinden] bir tabur Nizamiye askeri miralayları kumandasında ve Hille Mutasarrıfı ile birlikte gitmişlerdi. Borçlu bulunan aşiret halkı

ziraatla uğraşmakta ise de, bunların çoğu çadırlarda göçebe yaşayan bedevi takımından kimselerdi. Giden askerler öncelikle Dagâra [Degâre] ve Afek denilen yerlere vararak, 380 kişi mevcutlu tabur bir hurmalığın [nahılistan] kenarına çadırlarını kurarak yerleşmişlerdir.

Halbuki bu bölgenin etrafı bir takım vahşi kavim ve kabilelerle çevrili olduğu ve Afek ahalisinin de isyana yatkın bulunduğu evvelce yapılan tahkikattan biliniyordu. Miralay ve Mutasarrıfın bizzat gitmiş olmaları da bu önemine binaen düşünülmüş iken, kendilerinin gaflet ve ihmallerinden dolayı seçilen askeri konaklama yerinin bir tarafı hurmalık ve diğer tarafı pirinç tarlaları olarak askeri bakımdan gayet tehlikeli bir yerde bulunuyordu.

Hille Mutasarrıfı, Miralay ve Binbaşının Öldürülmesi

Araplar da bu vaziyeti anlamış olduklarından, asıl borç sahibi olan şeyh ve reislerinin fesadı ile sekiz onbin kadar Arap toplu halde gelip askeri sarmış ve askerin suyunu kesmiş olduklarından bu hal içinde taraflar arasında çatışma başlamış olup, asker layıkıyla müdafaaya devam etmiş ise de, üç gün üç gece süren bu çatışmada askerin cephanesi tükenmiş ve susuz kalmış olmaları bir yana, bu hal içinde mutasarrıf, miralay ve binbaşı ve birçok zabitan ve asker şehit olmuşlardır. Bunun üzerine geri kalan askerler dağılıp kaçarken Arapların eline düşmüşler, Afek ve Dagâra [Degare] Araplarının bu hareketlerini örnek alan civardaki Arap aşiretleri de isyan etmişlerdir. Hille ve Divaniye'den telgrafla bu durumun bildirilmesi üzerine Midhat Paşa tarafından derhal Ferik Samih Paşa kumandasında bir kaç tabur askeri derhal görevlendirmiş ve o bölgedeki taburlardan da mümkün olanlar ayrıca hadise mahalline arkadan gönderilmiştir. Evvelce Müntefik Mutasarrıflığına tayin olunan Nâsır Paşa ve biraderi, kabileler arasında hatırı sayılır [kadr ve nüfuz ashabı] kişilerden olduğundan ve özellikle Nâsır Paşa yeni görevinin verdiği şevk ve heyecanla devlete bir kat daha sadakat ve hizmet niyetinde bulunduğundan, Midhat Paşa'nın çağrısı üzerine adıgeçen de 4.000 süvari ile Divaniye'ye gelip Samih Paşa ile birleşmişlerdi.

Bu anlatılan vukuat Dagâra [Degare] meselesi namıyla bilinen olayların başlangıcını teşkil etmektedir. Bu şekilde Divaniye'de toplanan askeri kuvvetler, yedi tabur piyade ve bir alay süvari Nizamiye ve 4.000 müntefik atlısı ve 1.500'den ziyade Kürt ve Çeçen süvarisi olarak top ve cephane ve sair askeri malzemeleri de mükemmel olduğu halde ve Ferik Paşa'nın Divaniye'ye gelmesine kadar bir ay kadar zaman geçtiği halde hiçbir harekete teşebbüs olunmamıştır.

Araplar bu bir aylık gecikmeyi korku ve çekinmeye yorarak şımarmışlar ve bölgedeki Hazail ve Beni Hâkim ve Cibur ve Ebu Sultan aşiretleriyle sair bedevi kabilelerinden birçoğu da bunlarla birleşmişlerdi. Bunlar değişik yerlerde ve bazı kalelerde bulunan askerleri kuşatarak sıkıştırmaktan başka, Askeri fırkanın bulunduğu Divaniye kasabasını da içindeki askerle birlikte kuşatmışlar, Hille'den Fırat yoluyla askere gönderilen zahire ve erzak da yağmalanmış olduğundan işler günden güne büyüyüp önem kazanmış ve bir taraftan da eşkiya takımı yolları tutup telgraf tellerini keserek haberleşmeyi kesmişlerdir.

Asiler Divaniye Fırkasını Kuşatıp Teslim Alıyorlar

Bu vaziyet biraz daha devam edecek olursa, fesat ve ayaklanma diğer yerlere de yayılacağından ve işin vehameti meydanda olduğundan ve Bağdat'ta iki tabur piyade ile topçudan başka asker de kalmadığından, imdat için Divaniye'ye yeteri kadar asker gönderilmesi imkanı da olmadığından, Midhat Paşa bizzat azimeti göze aldırarak mevcut iki taburdan üçyüz kadar asker seçerek, o vakit Bağdat'ta Erkân-ı Harp Binbaşılarından olan Yahya Bey'le birlikte hareket etmiştir.

Divaniye Bağdat'a otuziki saat mesafede olup, ara yerde Hille kasabası bulunur. Midhat Paşa bu kasabaya geldiğinde Ferik Paşa ve Nâsır Paşa ile Liva Ahmet Paşa ve bunca ümerâ ve zabitan ile beraber Divaniye içinde muhasara edilmiş olan askeri fırkadan nasıl haber alınacağını düşünüyorlardı. Fırka ile beraber orada olan Erkan-ı Harp Reisi Tahir Bey -ki şimdi Tahir Paşa'dır- isyan halinde bulunan Cibur aşiretlerinden otuz-kırk kadar suvarinin himayesi altında olarak ve heyet değiştirerek Hille'ye gelip Askeri Fırkada bulunan kumandan ve

bil cümle ümera ve zabitanın mühürüyle mühürlü bir mazbata getirmiştir.

Mazbata mütalaa olununca mealinde, isyancı ve eşkiyaların külliyetiyle beraber gittikçe çoğalıp genişlediğini ve çoğunun elinde işe yarar silah bulunduğunu, bunlarla çatışmaya girip kan dökmemek ve köylülerin ziraatlerinin de durması sebebiyle, vakti gelince icabına bakılmak üzere sulh yapılmasının daha münasip ve müreccah olacağı belirtiliyor ve bu şekilde davranılması isteniyordu.

Tahir Bey'in sözlü ifadesine göre, taraflar arasında sulhnâme imzalanması, Araplara teminat verilmek üzere rehin gönderilmesi ve Ferik Paşa tarafından yazılan buyrultuya Kur'an-ı Kerim [Mushaf-ı Şerif] bağlanması gibi askerlik ve hükûmetin şan ve şerefine yakışmayacak şeyler de yapılmak isteniyordu. Böyle yapılması halinde yalnız oraların değil bütün Irak bölgesinin de idareden çıkmasına kadar gidecek vahim akibetlerin zuhuru mukadderdi.

Gerçi yollar isyancı ahali tarafından tutulmuş ise de, Midhat Paşa'nın maiyetindeki yaver kolağası Tahsin Efendi, oralarda hareket sürati meşhur olan süvari kuvvetiyle ondört saat mesafesi olan Divaniye'ye, isyancı eşkiya içinden geçerek üç dört saatte varılabileceğini taahhüt etmiştir. Bunun üzerine Midhat Paşa tarafından, fırka kumandanı Samih Paşa derhal azledilerek yerine aynı fırkadan Liva Ahmet Paşa'yı tayin etmiş ve adıgeçene yazılan mektupta, zikredilen mazbata münderacatının hükümsüz [keenlemyekûn] tutulması istenmiştir.

Yani Midhat Paşa bir tabur askerle bizzat Hille'den Fırat üzerindeki Dagâra denilen yere geleceğinden ve bu yer Divaniye ile Hille arasındaki yola paralel olduğundan, Ahmet Paşa'nın da isyancılarla yapılan anlaşmayı bozup Fırkanın iki taburunu Divaniye'ye bırakıp geri kalan askerle asilerin kuşatmasını yararak Dagâra sırtlarına gelmesi istenilmişti. Midhat Paşa Bağdat'tan birlikte getirdiği üçyüz neferi Hille'de bulduğu perakende neferlerle bir tabura tamamlayarak ertesi günü yola çıkmış ve Ahmet Paşa'da verilen emre uygun harekete geçmiş ve iki asker Hille ile Divaniye arasındaki Dagâra sırtlarında birleşmişlerdir.

Burası Fırat nehri üzerinde olup, Fırat'ın doğusunda bulunan Dagâra ve Afek ve diğer aşiretlerin zirai arazilerini sulamak için ev-

velce Fırat'tan açılmış olan kanalların [hark] genişletilmesiyle git gide oralardaki boş araziyi su başmıştır. Gerçi kanaldan geçen sular alt tarafta Şattülkâr denilen mecra ile Şattül-Hay'e paralel olarak yine Fırat'la birleşmekteyse de, su basan arazinin zemini çukurda bulunmasıyla burada kırk saat genişliğinde bir bahire yani göl teşekkül etmiştir. Arasında biraz yüksekçe ve ada gibi kalan yerleri asiler sığınak yapmış olup, mezkur adalar top menzilinden uzak olduğu gibi etrafındaki suları da sığ olduğundan büyük kayıklarla yanaşmak da mümkün olmamakta ve o civardaki Araplarların ikide birde isyan edince buralara sığınmakta oldukları anlaşılmıştır.

Binaenaleyh işin en kestirme tedbiri, gölün ortadan kaldırılması için sularının kurutulması ve ziraata yetecek miktarda su için başka kanallar açılmak üzere öncelikle de mevcut hark ve gölün bentlerle kapatılması idi. Gerçi genişletilmiş olan kanal, dört zir'a derinliğinde ve 60 zir'a genişliğinde olmak üzere Fırat nehrinin nerdeyse yarısı oraya aktığından bunun yapılması çok zor gibi görünüyorsa da, Arapların ve özellikle Hindiye ahalisinin bu fen ve sanatta pek ziyade becerikli oldukları öğrenilmişti. Midhat Paşa daha Hille'de iken Hindiye'den bazı becerekli ustaları getirip bunlar on-oniki gün içinde yamacın [sadr] seddini ve suyunun kesilmesini, bendin yapımını taahhüt ettiklerinden, hemen işe başlattırılmış olduğu gibi bir taraftan da mevcut asker ve muvazzaf erler Nâsır Paşa ile beraber olan Müntefik süvarisi, Dagâra sırtı ile Fırat'ın teşkil eylediği üç cenaha yerleştirilmiştir.

Bu işlerle uğraşılırken iki eşkiya topluluğu gelip akşamdan sonra Ordugâh etrafını sararak üç gece durmadan asker üzerine kurşun atmışlar ise de tüfek mermilerinin atış menzili kısa olduğu için tehlike yaratmamış, ancak beri taraftan bilmukabele atılan top ve tüfek mermileriyle kendileri önemli hasara uğramışlardır. Bir aralık Ceyyur Şeyhi Halil, pişman olarak 2.000 kadar atlısıyla askeri fırka dışında uygun bir yere yerleştirilmiş olduğu halde, bir gece takımıyla ordudaki Müntefik Süvarisi üzerine hücum ederek bazı zarara sebep olmuşsa da, Nizamiye askerlerinin müdahelesiyle mecalsiz firar eylemişlerdir. Şu halde bu eşkiya ve asiler kendilerinin askere karşı gelecek güçte olmadıklarını da anlamışlardır. Lakin bunların topluluğu 100.000 nüfustan ziyade olup, Divaniye fırkası tarafından gördükleri müsamaha ve

müsaade ile şımarmış ve bu hal arasında Şemmer [Şammar] aşireti Şeyhi Abdülkerim'in işbu gaileden istifade için bir hayli Şemmer atlısıyla Halep ve Urfa taraflarından kalkıp Bağdat taraflarına geldikleri haber alınmıştır. Bu hal ile beraber gölün kurutulması hepsine dokunduğundan buna engel olmak için gündüzleri de taraf taraf hücuma başladıkları sırada, ordugâha yarım saatlik bir mesafede çalılığa gizlenmiş olan 5.000 kadar piyade ve ve bir hayli atlı eşkiya, fırkada bulunan atlara [süvari civanlarına] saman tedariki için o tarafa doğru giden bir bölük askere hücum etmişlerdir. Bunun haberi gelmesiyle Midhat Paşa derhal her taburdan ikişer bölük asker alarak Ahmet Paşa kumandasında bunlar üzerine sevk etmiş ve hemen orada çıkan çatışmada nizamiyeden altı er şehit ve bir miktar yaralı olduğu halde eşkiyanın beşyüz kadarı tepelenmiş ve geri kalanı kaçarken Dagâra nehrine atılarak birazıda orada boğulmuş olduğundan, diğer taraftaki grupların da cesaretleri kalmayarak dağılmaya başlamışlardır.

Çeçen ve Kürt Süvarileri Bedevî Avında...

Bunların takibi için süvari ve nizamiye askerleriyle Müntefik ve Çeçen ve Kürt atlılarından ve katır süvari ve piyade kolları tertip olunarak ve taraf taraf sevkedilerek, kaçan âsilerin bir haylisi yakalanmış ve hatta telgraf hatlarını kesenler dahi yanlarındaki telgraf telleriyle birlikte yakalanarak götürülmüşlerdir. O sırada Dagâra göğsünün tıkanmasının başlamış olduğunun tam on üçüncü gününde seddin binası tamamlanmış, suyun kesilmesi üzerine gölün suları da çekilerek kurumaya başlamıştır. Bu durum isyancıları tam bir üzüntüye düşürmüş olduğundan, âsilerin hepsi pişman olarak kusurlarını kabullenmiş ve iki aydan beri alevlenen fesat ve ayaklanma ateşi de bu icraatın semeresi olarak sönmüştür.

İşbu Dagâra hadisesi Irak'ta birbirini kovalayan isyan ve ayaklanmaların [ihtilallerin] hepsinden önemlisi ve büyüğü olarak Hindiyelilerden başka o havalide ve şia mezhebindeki aşiret ve kabilelerin de birleşmesiyle 100.000'i aşkın bir isyan topluluğu meydana getirmiş ve başta Afek tarafına giden tabura yakarıda belirtilen suikast tertibiyle miralay, mutasarrıf, binbaşı ve birçok subay ve erin şehit edilmesi, as-

keri fırkanın yolunun kesilmesi, telgraf tellerinin kesilmesi ve tahribi gibi eşkiyalık işlerinin [ef'al-i bagiyane] her çeşidine başvurulmuştur.

Bu gibi cinayetleri tertipleyen bu güruh hakkında lazım gelen ceza hükümleri belli ise de, kabile ve aşiret halkının bu yapılan kötülükleri farketmeye ve anlamaya, işin perde arkasını bilmeye durumları müsait olmayıp, bütün fiil ve hareketlerin arkasında şeyh ve reislerin arzularına tabi olmalarıyla bu olayların asıl suçluları da onlardı. Özellikle Afek'teki taburun felaketine sebep olan Afek Şeyhi Denan ve Dagâra Şeyhi Bedevi isimli kişiler olarak, devlet malını zimmetlerine geçirmek çürütmek ve kapatmak için Arapları mukateleye sevk eden ve emreden bu kişeler idi. Bu sebeple bu reislerin yakalanarak gerekli cezaların tatbik edilmesi ve Afekte dağılan taburun tüfek ve topu ile sair silahlar ve eşyaların neredeyse tamamen geri getirilmesi şartıyla ahali hakkında genel bir af ilan edilmiş ve mesele bitirilerek, Midhat Paşa Dagâra settinin muhafazası için bir miktar asker bırakılıp geri kalan askerle Divaniye'ye dönmüştür.

Dağılan taburun diğer askerleri de üçer beşer Divaniye'ye gelip toplandıkları gibi tüfek, kılıç, çadır ve karavana gibi sair eşyası da Araplar tarafından tamamen bulunarak ortaya çıkarılmış ve hatta olaylar sırasında topu arabasıyla birlikte Fırat nehrine attıklarından, yine kendileri tarafından bin bir güçlükle çıkarılarak bize teslim edilmiştir.

Asilerin Divaniye Köprüsüne Asılıp İdam Edilmesi

Afek ve Dagâra Şeyhleri Denan ile Bedevî kaçtıkları için, Nâsır Paşa'nın himmetiyle takip edilerek onlar da yakalanmış olmakla Divaniye'de kurulan muvakkat Mecliste, bunların hiyanet ettikleri taburun subay ve erleri huzurunda yargılamaları icra edilerek, şer'an ve kanunen idamlarına hükmolunarak, ikisi de Divaniye köprüsüne asılmak suretiyle, hak ettikleri cezaları görmüşlerdir. Asi aşiretlerin reislerinden ele geçirilen, bir kaç kişi de Rumeli cihetine sürülmek üzere İstanbul'a gönderilmiş ve Dagâra meselesi ve ona terettüp eden icraat da böylece kapatılmıştır. Bu mesele de Nâsır Paşa ile kardeşi Mansur Paşa'nın çok büyük hizmet ve yardımları görülmüştür.

Dagâra olayından istifade niyetiyle çok sayıdaki süvari ile Bağdat tarafına geldiği yukarda anlatılan Şemmer aşiretleri reisi Abdülkerim, meselenin sonunu haber alıp telaşa düşerek dönüp gitmezden evvel ve kötü niyetini kapatmak için Divaniye'de Midhat Paşa'nın yanına gelerek güya orduya yardım için Bağdat'a hareket etmişse de yetişemediğinden söz ederek, aklınca tevil ve özürlerde bulunmuştur. Bu sözler dinlemeye değmez ise de, bunun kötü niyetini isbat etmenin zamanı olmadığından ve mesele de kapanarak bölgenin aşayişi sağlandığından, Midhat Paşa Şeyh Abdülkerim'i [38] yanına alarak aralıkta Bağdat'a dönmüştür.

IRAK ARAZİSİ MESELESİ

Irak [hıtta-ı Irakiye] taraflarında eskiden beri bu gibi dert ve sıkıntılar [gaile] birbirini takip etmiş olup, özellikle Hindiye ve Müntefik, Benî Lâm ve Hille taraflarında defalarca nasıl isyan ve ayaklanmalar [ihtilâller] çıktığı ve ne cihetle asker sevkedilerek çatışmaların yaşandığı oraların ahvaline vakıf olanların bildiği hususlardandır. Gerçi bu hadiselerin gaye ve sebepleri hususunda muhtelif fikirler ileri sürülmektedir. Kimileri oralar halkının, yani isyan eden aşiretlerin umumiyetle Şia [şiilik] mezhebinden olmaları dolayısıyla devletin memur ve yetkililerine mezhebden dolayı karşı geldiklerini söylemektedirler. Kimisi de Şeyhler ve kabile reislerinin zimmetlerinde olan devlet alacaklarını [emval-i mîriye] çürütmek için yalnız onların iğfalât ve tahriklerini sebep göstermektedirler.

(38) Şemmer [Şammar] aşîretleri reisi Şeyh Abdülkerim, daha sonra tekrar isyan etmiş ve idam edilmiştir. Bu konuda daha sonra gelecek olan Şemmer hadisesi bölümüne bakılmalıdır.

İsyanların Asıl Sebebi: Toprak Rejimidir

Halbuki bu kadar kimsenin umumen ikide birde silaha sarılarak isyan etmeye ve kanlarını dökmeye mecbur olmalarına, bu isnat olunan sebepler ve durumlar kafi gelmemektedir. Dikkat ve hakikatle tetkik edilir ve bizzat yaşanan şeyler göz önüne alınarak muhakeme edilirse ortaya çıkar ki, bu durumların asıl sebep ve kaynağı Irak arazisinin sair yerler arazisinden *"muamelât ve ahkâmca"* farkı ve ayrıcalığı dolayısıyla, ahalinin araziyi kullanamaması ve arazi üzerinde yetişen mahsüllerin faydasından mahrum kalması meselesidir.

İşte Irak arazisinin genişliği ve ahalisinin çokluğu ile beraber, bu derece harap kalması ve sakinlerinin çoğunlukla fakir ve ihtiyaç sahibi bulunması, olur olmaz sebeplerle bir takımının ayaklanıp isyana kalkması, bütün bu sebeplerden dolayı meydana gelmektedir. Dolayısıyla bunların düzeltilme tedbir ve çareleri de yine bu esaslarda aranılmak gerekeceği cehetle bu hususlarda bazı açıklamalar yapılması ve geniş malûmat verilmesi iktiza etmiştir.

Şöyleki Irak arazisi aslen *"arazi-i haraciyeden"* [39] olduğu için, hukuku tasarrufiyesi adeta diğer mülkler ve devlet çiftlikleri gibi [çiftlikat-ı mîriyye], devlete ait ve içinde bulunan ziraatçi kimseler de çiftlik hizmetçisi ve ortakçı ve yarıcı sayılmakla, ziraata elverişli arazi, *mukata'at* namıyla çeşitli parçalara bölünmüştür. Tohumu devletten verilerek ve ziraat için ahaliden fellah getirilerek toplanan mahsulün üçte ikisi devlete ve üçte biri fellaha ait olmak üzere bir kaide konulmuş ve mukatâ'alar bu kurala uyularak çoğu da iltizam suretiyle mültezimlere maktuen ihale edilmektedir.

Gerçi hali hazırda bu usul halk için zararsız görünüyorsa da, efradı ahali kendi mal ve mülkü olarak bir karış toprağa sahip olmayıp, adeta hizmetkâr gibi çalışmakta ve seyyar olduğu cihetle ileri memleketlerin sakinleri [sekenesi] gibi ağaç yetiştirmek, ev yapmak, hayvan beslemek gibi şeyler yapmayıp sadece hisselerine düşenle [hisse-i fel-

(39) Arazi-i haraciye, İslâm hukukuna bağlı Osmanlı toprak rejiminde, öşür yerine maktu vergiler alınan yerler hakkında kullanılmıştır. Bunun çeşitleri ve zamana göre değişik uygulamaları olagelmiştir. Esasen bu konu, hatıratta çok detaylıca açıklanmaktadır.

lâhiye] kanaat getiriyorlardı. Belki mültezimlerin ve kendi şeyhlerinin haksız zulümlerinden dolayı ellerine o da geçmiyordu. Halkın bir kısmı da çoluk çocuğunu besleyecek iş bulamadığından, tabii halinden hoşnut olmayarak, az çok bir olay çıktığında kaybedeceği ve tehlikesinden çekineceği bir durum da olmadığından, her türlü iğfâlât ve ifsadâta kolayca meylediyorlardı.

Diğer yandan şeyhler ve reisler de aynen ahali gibi olup, hazineden bir veya iki seneliğine aldıkları devlet mukatâını kendi malları olmadığından dolayı arazinin ve nehirlerin bir sene sonra olacak imarını vazife edinmeyip, yalnız iltizam müddetlerindeki kendi menfaatlarına gayret ediyor, bir kısmı da zimmetlerini çürütmeye yol bulmak için bir hadise ve gaile zuhurundan faydalanmak istiyordu. İşte bu durumlar bir taraftan ahaliyi ve bir taraftan da memleketi ve arazisini harap etmesiyle, eski devirde her tarafı mamur ve fevkalade bereketli olan dünyaca meşhur olan Irak arazisinin, bu suretle harap olması ve memleketin taraf taraf emniyetsiz bir halde kalmasının hakiki kaynağı budur.

Hz. Ömer Devrinden Beri Uygulanan Sistem

Söylemeye lüzum yoktur ki, bir memleketin ahalisi o ülkenin sahibi ve bütün medeni hakların sahibi demek olup, memleket menfaatinin muhafazası ve ilerlemesi de bu kuvvete bağlıdır. Hukuk-u medeniyenin temel esası olan emlâk ve arazi tasarrufundan yoksun edilerek gezici bir halde dolaşan halkı, gerçekten o memleketin halkından saymamak ve dolayısıyla ondan da bir şey beklememek tabiidir.

Hatta Faruk-u Âzam Hazretlerinin [Hz.Ömer] zamanı hilafeti seniyelerinde Irak'ın fethedilmesiyle şer'i hükümler gereğince, arazisinin arazi-i haraciye itibar olunarak savaşan müslümanlara bölüştürülmesi lazım gelmişken, Hz. Ömer (R.A) Efendimizin her hususta adalet ve hikmet olan fikirleri ve davranışları uyarınca ve bu yoldaki şeref südûr olan irade-i âliyyelerinde ahaliye arazi tasarruf hakkı tanınmıştır. Zira ahali tasarruf hakkından mahrum edilirse, gazâ müslümanları Medineye döndükten sonra, düşman saldırıları karşısında bit-

tabii toprakla alakası bulunmayan ahalinin memleketin müdafaasına katılmayacakları düşüncesiyle muhakkak surette araziye sahip olma hususunda efradı ahalinin hissedar edilmesini buyurmuş oldukları mâlum ve meşhurdur.

Bununla birlikte Hz. Ömer'in fethinden sonra Irak bölgesi türlü inkılâp ve değişiklere uğrayıp, arazinin bittabi hükmü değişmiş ve adeta devlet arazisi hükmünü kazanmış iken, devletçe birşey yapılmayarak eski halde bırakılmış ve bu da hasılatından öşür yerine üçte bir ve yarım alınmak ve bu kadar büyük arazi devletin hazinesinin malı ve mülkü olarak nasıl isteniliyorsa öyle tasarruf olunmak zan ve düşüncesinden neşet etmiştir. Halbuki Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki ikiyüz saatten fazla uzunlukta genişliği bulunan büyük arazinin, eski zamanda olduğu gibi her tarafından nehirler açılıp ziraat yapmak ve bu kanalları her yıl temizleyip tamir etmek ve bunlar için sermaye vermek gerekmektedir.

Bu Kadar Büyük Bir Memleket Çiftlik Gibi İdare Edilemez

Velhasıl bu kadar arazinin bir çiftlik idaresi gibi doğrudan doğruya idare edilmesi, her türlü ihtiyaçların ve mukteziyatının devlet hesabına yapılması, hiç bir zamanda ve hiç bir devlette kabil ve mümkün olamayacağı açıktır. Arazinin pek çoğu metruk ve muattal olarak işlenmediği için ahalisi dağılmış ve eski zamanlarda Habur ve Fırat nehirleyle sulanarak mamûriyet ve bereketi dünyaca bilinen Mezepotamya denilen geniş ovalar çölleşerek Şemmer ve Anze Araplarına ve diğer vahşi bedevilere eşkiyalık alanı haline getirilmiştir.

Bağdat'ın alt tarafında bulunan Şattulhây'dan Kurna'ya kadar, iki şattın arasında olan ve bunların iki tarafında bulunan nehirler ve arazi de aynı şekilde muattal ve harap halde olduğundan, çoğu ahalisi bedevi haline gelmiş [göçer] olduğundan, geride kalan ve tarım yapılan arazi de buna nisbetle pek az kaldığından, bunun idare şekli de yukarıda tarif ve beyan olunduğu gibi devam ederek bu güne kadar böyle gelmiştir.

Bundan dolayı Irak'ın kalkınıp gelişmesi için lazım gelen tedbirlerin en başında geleni, bu hususların düzeltilmesi keyfiyeti olduğundan Midhat Paşa Dagâra'dan [Degare] döner dönmez öncelikle bu işe el atmış, mevcut araziyi devlet arazisi [mîrî arazi] hükmünde tapulanmak esası üzerine bir kaide ittihaz edip düşünce ve fikirlerini Bâb-ı Âlî'ye arz ile irade-i seniyyeyi aldıktan sonra icraatına teşebbüs etmiştir. Tafsilatının özeti şudur ki:

Irak Arazisi
Anadolu ve Rumeli Arazisine
Benzemez

Irak arazisinin tabii mevkii ve konumu itibariyle Rumeli ve Anadolu arazisiyle mukayesesi mümkün değildir. Burasının çoğu nehirlerle sulandığı gibi ziraatin de arazi ıslahı yoluyla daha bir çok çeşitleri olduğundan ve bunların içinde bir hayrata vakfedilmiş veya irat namıyla bazı hasılatı bir tarafa bağlı yerler de bulunmaktaydı. Bu cihetle işlenen ve işlenmeyen arazinin durumuna göre hepsi çok çeşitli kısımlara ayrılarak bunların en kıymetlisi nehirleri bulunan ve hasılatından canib-i mîriye için üçte bir ve yarım ve üçte iki hesabıyla vergi [rüsûmat] alınan mukataalar olmasıyla bu nevi arazinin hasılatından arazi-i mîriye kaidesi üzere yalnız öşür alınmak üzere ihaleye çıkarılsa [tefviz] kıymeti pek ağır geleceğinden, ihale ve satınalmak için bedelinin defaten ödenmesine de herkesin gücü yetmeyeceğinden kolaylık sağlamak için çare aranmıştır.

Bunun çaresi de, bunların hasılatından iki öşür yani yüzde yirmi alınmak ve eğer müşterisi vereceği bedelden başka beş senelik öşrünü, yani beş yıllık hasılatından yüzde on miktarına eşit bir parayı da ayrıca verirse, iki öşür bir öşüre indirilmek ve uzun müddet muattal olması nedeniyle yeniden kanal [hark] ve nehir açılmaya muhtaç olan arazi mahsülatından öşür alınmak üzere müzayede ile satılması mümkündü

Bundan başka dolaplarla sulanan veya sulanmayarak mevkiinden dolayı yağmurla yetişen yerler kimlerin elinde ise öşürden başka bir şey alınmamak şartıyla kendilerine bırakılarak tapularının verilme-

si ve Hindiye ve Amâre mukâta'larında olduğu gibi ziraat ahalisine mahsus olan yerlerinde dönüm ve "cerib" hesabıyla ayrılarak birer münasip bedelle ahaliye taksim edilerek ihaleye çıkarılması kararlaştırılmış ve ilk sene bir hayli arazinin bu kaideye uygun olarak ihaleleri de yapılmıştır.

Araziler Devletin mi,

Yoksa Halkın mı Olmalıdır?

Bu suretle ihaleleri yapılan arazilerin beledlerinden 100.000 liradan fazla ilk sene için hasılat elde edildiği gibi, senelik devlet varidatı yüzde altmış ve elliden yüzde on ve yirmi derecesine indirilmesine nazaran, varidat toplamı da bu nisbette azalacağı sanılırken, bilakis inmeyip mahsulatın artmasıyla birlikte ziyadeleşmiş ve ertesi yıllar eski miktarını da geçerek, fiilî neticesi devlet hazinesi için düşünülen para menfaatı da görünmeye başlamıştır.

Bununla beraber evvelki usul gibi emaneten veya maktûen ziraat yapılan arazide bir dikilmiş ağaç veya imara delalet edecek bir bina görülmez iken, yeni usule göre satılan yerleri alanlar, kendilerinin senetli mal ve mülkü olduğundan emin olarak, bir iki yıl içinde ekserisinin bina yapıp ağaç diktiği görülmüş ve öteden beri fakirlik içinde yaşayan ve her vakit isyan ve patlamaya hazır ahali mülk sahibi olmanın zevkiyle hadiselere karışmaktan geri durmuş ve her sene ortaya çıkan gailelerin arkası kesilmiştir.

Bu konunun bir büyük delili de Hindiye mukataası meselesidir ki, bu mukataa, Irak'ın en geniş mukataalarından olup evvelce senelik sekiz onbin kese akçe bedelle mültezimlerine maktuen ihale olunduğu halde, üç dört yılda bir kere bedeli alınabilmek mümkün olabiliyordu. Çok seneler ahalinin muhalefet ve isyanı yüzünden, bu bedel de çürüyüp kaybolduğundan başta Serdar Ömer Paşa ve Abdi Paşa, Reşit ve Namık Paşalardan her birinin zamanlarında vukuu bulduğu gibi, üzerine asker sevkedilmesi nedeniyle hem fazla masraflara sebep olmuş ve hemde nüfusca büyük zayiat ve telefat meydana gelmişti. Bunların asıl sebeplerini öğrenmek için Midhat Paşa Bağdat'a gelişinin ikinci ayında bizzat Hindiye'ye gidip aldığı bilgiye göre, burada yaşayan halkın

ziraatleri yalnızca pirinç ziraati olduğundan, elde ettikleri pirinç mahsulünün tohumu bile kendilerinden olduğu halde meydana getirdikleri hasılatın yüzde altmış altısı devlet hissesi olarak [hisse-i mîriye] ellerinden alınıyordu ve artan kısmın bir çoğu da Şeyh aidatı, nehir kirası, kantar ücreti gibi şeylere tutulunca kendilerine bir şey kalmıyordu.

Halk, işte bu haksızlıklar yüzünden isyana mecbur bırakılmış ve çok yıllar Hindiye gailesi adıyla ortaya çıkan olayların kaynağının bu olduğu anlaşıldığından, Midhat Paşa tarafından hisse-i mîriye derhal yüzde elliye indirilmiş ve bir takım masraf ve aidatlar da kaldırılmıştır. Bununla beraber halkın dürüst davranması halinde ise devlet payının [hisse-i mîriye] gelecek yıl yüzde kırka, sonra yüzde otuz ve daha aşağıya indirileceği de Midhat Paşa tarafından kendilerine verilen buyrultuya yazılarak taahhüt edilmiştir. Bu karardan sonra, çok geçmeden yukarıda belirtilen Dagâra meselesi meydana gelmiştir.

Hindiye Ahalisi Neden İsyancılara Yardım Etmedi?

Hindiye'de ise onbeş binden ziyade silahlı kişi mevcut olduğu ve Dagâra isyancılarına birinci derecede bunlardan yardım beklendiği halde, Hindiyeliler yerlerinde sebat ile hiç biri yardıma koşmadıkları gibi, mahsullerinden elde edilen devlet payını da [hisse-i mîriye] dürüstlükle ve elbirliği ile ödeme gayreti göstermişlerdir. Mukataanın yüzde altmış altı hesabıyla evvelce alınan devlet payı tamamen istihsal olunan en dolgun yıllar hasılatına eşit olarak o seneki devlet hissesinden de altıbin tegar (!) yani altı milyon kıyye pirinç hasıl olmuş ve daha önce yazılı şekilde taahhüt iktizasınca ertesi sene hisse-i mîriye de, yüzde elliden daha aşağıya indirildiği halde hasılat-ı mîriyenin miktarı azalmamıştır.

DİCLE VE FIRAT VAPURLARI

Hasılı Bağdat vilayetinde yapılması en ehemmiyetli işlerin başında bu arazi keyfiyeti olup bu yolda verilen kararların fiiliyatına yukarıda belirtilen şekilde teşebbüs olunmuş ve bunun mal ve mülk olarak iyi tesirleri görülmeye başlanmış ise de, yalnız bununla da tamamen maksat hasıl olmamıştı. Çünkü memleketin mahsülatını bir çıkış yerine götürmek ve dışardan getirilmesini kolaylaştıracak yollar [maâbir] ve nakliye vasıtaları olmadığından, mahsüllerin çok ve bereketli zamanında satılamayıp elde kalıyor ve dışardan getirilmesi de zor olduğundan, memleket ahalisi yokluk içinde sıkıntıya düşüyordu. Bu sebeple arazi konusundan sonra Irak'ın kalkınması için en lüzumlu işlerden biri de bu nakliyat [taşımacılık] meselesiydi.

Bu taşımacılık [nakliyat] konusunun ilk akla gelen yolu, Dicle ve Fırat nehirleri olması tabii ise de, Fırat nehrinde evvelce İngilizler vapur işletmesine teşebbüs ederek bir kaç vapur inşa etmiş ve işletilmesine yıllarca uğraşmışlarsa da, vapurların kazaya uğraması sebebiyle muvaffak olamadıkları gibi, Dicle nehrinin de Bağdat'tan yukarısı vapur işletmeciliğine pek elverişli değildir. Yalnız Bağdat-Basra arasındaki kısımda iki vapur işletmek için bir İngiliz kumpanyası evvelce devletten izin alarak bu işe teşebbüs etmiş ve buna rekabet etmek üzere Namık Paşa'da Avrupa'dan parça olarak üç vapur getirtip ikisi Bağdat'ta monte [terekküp] edilmişse de, işletmeye geçirilememiştir.

Orda Süveyş Kanalı
Burada da Dicle ve Fırat Nehirleri

Midhat Paşa bu vapurların üçüncüsünü monte ettirerek [terekküp] Bağdat ile Basra arasında işletmeye sokmuş, edinilen tecrübeye

göre, büyük bir ticaret ve menfaat olacağı anlaşıldığından ve vilayetin kalkındırılması için senevî onbeş bin kese kadar akçe harcanmasına Bâb-ı Âlî tarafından izin verilmiş olduğundan, Midhat Paşa bu tahsilattan Dicle vapurlarının sayısını sekize çıkararak bunun için bir de Nehir İdaresi kurulmuştur. Ayrıca Bağdat'ta daha önce yaptırılıp da muattal bırakılmış olan fabrikanın da [Tersane] edevatını tanzim ile vapurların tamir ve sair ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir.

Diğer taraftan o sıralarda Süveyş Kanalı da [40] açılmış olduğundan, Bağdat ile Basra arasında hasıl olan nakliyat vesilesi ve vasıtalarının lüzumu kadar gemi ile takviye edilip genişletilmesiyle Irak için önemli bir ihracat vücuda gelecekti. Hatta Basra Körfezinde, Umman ve Necid sahillerinde ve Kızıldenizde Osmanlı sancağı taşıyan gemilerin devamlı bir seyrü seferiyle iktisadi ve politik fayda ve tesirleri de olabilecekti. Bu düşünce ve niyetin hemen tatbikata geçirilmesi için ilk defa Babil adında biri büyük ve ardından Ninova ve Necid isimlerinde ikisi daha küçük olmak üzere üç vapur daha satın alınmıştır.

Evvelce nehirde ve denizde işletmek üzere alınmış olan Asur vapuru da bunlara eklenerek, her üç ayda bir kere Süveyş Kanalı yoluyla İstanbul'a ve bir kere de ingiltere'ye gidip gelmek üzere sefer düzenlenmesi ve bunların en lüzumlu ihtiyacı olan kömürün İngiltere'den getirilmesi zaruri olduğundan, Aden ve Maskat ve Bender-Buşir'de Osmanlı bayrağı altında özel mahaller ve idaresi için yerlilerden vekiller tayin olunarak gemilere mahsus bir kumpanyanın ihtiyaçlarını temin için ne lazım ise yapılmış ve hatta Aden'de daimi olarak sekiz on bin tonilato kömür bulundurulmakta olduğundan, Tersane-i Âmire'den memuriyetle Kızıldeniz'e gelen vapurlar da kömürünü Aden'de mevcut kömürden almaya başlamış ve onlar için büyük bir kolaylık ve menfaat sağlanmıştır.

Babil vapuru İngiltere ile Avustralya arasında işlemek üzere 88.000 liraya yaptırılmış iki yıllık bir vapur olup, İngiltere'de kumpanyasının iflası dolayısıyla müzayedede 33.000 liraya alınmışken,

(40) 161 Km. uzunluğunda olan Süveyş Kanalı 17 Kasım 1869 tarihinde açıldığına göre, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği dönemine rastlamaktadır. Midhat Paşa Bağdat valiliğine 1869 yılı Mart ayında başlamıştır

Basra'dan İstanbul'a yaptığı ilk sefer hac mevsimine rasladığından, sadece bu gidiş-dönüşün navlun hasılatı 35.000 liraya varmıştır.

Kurulan bu gemi idaresine Umman-ı Osmanî adı verilmiş olmasıyla temiz ve düzenli işletmeciliği her tarafa bu namla şöhret salmış ve nehir vapurları ise ayda [şehriye] 1.000 liraya kadar temettü ve ticaret getirmeye başlamış olduğundan devam ve terakkilerini temin etmiş ve memlekete o cihetten bir güzel mahreç olmuştur. (41)

Lakin Irak'a çıkış kapısı olmak için yalnız Basra-Atlantik [Bahr-i muhit] yolu yeterli olmayıp, yukarı taraftan ve Halep üzerinden Akdeniz'e vasıl olmak için Fırat yolu da pek ehemmiyetli olup, Midhat Paşa'nın dikkat ve itinası bu cihetten de bir çıkış yolu bulunması üzerinde toplanmıştır.

(41) Midhat Paşa, Bağdat valiliği sırasında kendisi tarafından kurulan ZEVRA gazetesi kayıtlarına göre şu gemileri Avrupa'dan getirterek sefere koydurmuştur:

Babil: 450 beygir gücünde, 303 adım boyunda 35 adım eninde 25 adım derinliğinde olup 39.877 liraya satın alınmıştır. ilk seferinde 35.000 lira kâr sağlamıştır.

Ninova: 150 beygir gücünde ve 1800 tonluk yük kapasiteli bir vapur idi.

Necid: 150 beygir gücünde 415 adım boyunda, 30 adım eninde idi.

Asur: 120 beygir gücünde 214 adım boyunda bir vapur idi.

Diyale: 120 beygir gücündeki bu gemi Hindistan'dan satın alınmıştır.

Alûs: 30 beygir gücünde 92 adım boyunda 15 adım eninde idi.

Nâus, Süreyya, Telvefer gemilerinden başka ayrıca küçük gemiler de satın alınarak asayiş ve posta hizmetlerinde kullanılmıştır. (Bkz. Yaşar Yücel, Midhat Paşanın Bağdat Valiliğindeki Altyapı Hizmetleri, UMPS, Tebliğ, s.178 TTK. Ankara 1986)

FIRAT NEHRİNİN TEMİZLENMESİ

Yukarıda da zikrolunduğu cihetle Fırat nehrinde vapur çalıştırılması konusunda evvelce İngilizler istekli olmuşlar ve Kolonol Çeşni [Albay Kaptan Chesney] çok çalıştığı halde muvaffak olamamıştı. Anılan Albayın Birecik'te birleştirerek Fırat'a indirmiş olduğu vapurların batması ve telef olması bir kaza olup aslında Fırat nehri Meskene'den ta Basra'ya kadar ekseri mahalleri gemiler için seyr ü sefere elverişli büyük bir su yoludur. En ziyade arızalı yerleri Hit adlı kasabadan Ane'ye kadar olan mesafede bulunduğu ve bunlar da, çok eski zamanda Fırat'ın iki yakasındaki binaların ve su dolaplarının yıkılmasıyla enkazından meydana gelmiştir.

Bu cihetle Midhat Paşa bizzat yerine giderek bu arızaları görmüş tamirlerinin mümkün olduğunu anladıktan sonra ertesi yıl vilayetin nafıa işleri memuru olan Şakir Bey'in -ki şimdi müşir Şakir Paşadır- maiyetine iki vapur ve lüzumlu mühendis ve teknik elemanı tahsis ederek Fırat'ın Meskene'ye kadar her tarafında keşif ve araştırma yapılması için göndermişti.

Şakir Bey'in yaptığı araştırma sonuçlarına ve getirdiği malûmata göre, Fırat'ın tamamıyla gemi trafiğine açılabilmesi için çalışmaya başlanmış ve amelesi tertip olunarak heyet tarafından önce Filyovi. Cebe ve Alus adaları civarındaki arazilerin temizlenmesine girişilmiş velakin Fırat'ın çok yerlerinde şiddetli akıntılar bulunduğundan ne kadar temizlense bile su hızının istenilen seviyeye indirilmesi mümkün olamayacağından bu şekilde işleyecek vapurların sürati 12 milden hızlı olması ve az su çekmesi gerekeceğinden başlangıçta tecrübe edilmek üzere Avusturya'lıların girdapta kullandıkları dört çarklı ve daha süratli vapurları gibi bir varup sipariş edilmiştir. İşbu vapurun inşaası uzadığı için, Midhat Paşa'nın Bağdat vilayetinden ayrılmasından sonra parça parça getirilerek monte edilmiş ve MESKENE adı verilerek işletmeye başlanılmıştır. Halen Fırat'ta mevcut olarak Bağdat ile Meskene arasında işleyen vapur budur.

ADALAR (CEZÂİR) SETLERİ İÇİN İLK TEŞEBBÜS

Irak'ın ilerlemesi için yapılması lazım gelen en önemli hususlardan biri de, adalara set yapılması idi. Şöyle ki, Fırat nehri Müntefik arazisinden Kurna mevkiine kadar geçtiği yerlerde iki tarafa taşarak, ta Basra'ya ve oradan aşağı *Hüver Abdullah* denilen yere kadar kırk elli saat uzunluğunda bir çok araziyi tahrip ediyordu. Eskiden bu arazinin korunması için büyük setler yapılarak muhafaza edilmiş ise de, sonraları bakımsızlıktan bu setler yıkılmış ve dağılan sular evvelki mahalleri kaplıyarak su altında bıraktığından ve ayrıca Basra'nın arka tarafından denize diğer bir mecra bulup git gide Basra'nın etrafını sararak havayı da bozuyordu.

Bu setlerin inşasında mal ve mülkün menfaat ve ehimmiyeti belliyse de, set yapılacak yerler Hindiye ve Sıklavye ve Dagâra nehirleriyle mukayese edilemeyip, yirmi saatten ziyade su taşan yerlerin set ve bentlerle kapatılması ve bir taraftan da asıl Fırat nehri yatağının kazılması ve temizlenerek derinleştirilmesi lazım geliyordu. Bu da tarama vapurları ve dubalar gibi bazı edevata ihtiyaç gösterdiğinden başka, bu işin bitirilmesi günde yüz bin işçi ile mevsiminde dört ay çalışmaya bağlı idi.

Bu cümleden olarak, bu işin yapılması her hususta, iyi hizmeti görülen Nâsır Paşa'nın gayretiyle ancak mümkün olacağından, bu zât ile görüşülerek, Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelişinin ikinci senesi güz mevsiminde bizzat yerinde keşif yapıldıktan sonra Nâsır Paşa ile birlikte bu işe başlanılmasına karar verilmiştir. Bunun için bir nehir tarama vapuru ile bazı araçlar da getirtilip hazırlanmışken, İran Şahı Nasreddin Şah Hazretlerinin o sene şahane ziyaretleri için Bağdat'a vukuu bulacak seyahatleri münasebetiyle, Midhat Paşa hizmet-i maiyetleriyle meşgul olduğundan, adalara set yapılması işi bittabii gelecek yıla bırakılmıştır.

BAĞDAT'TA EMNİYET SANDIĞI HASTANE VE ISLAHHÂNE GİBİ İHDAS OLUNAN MÜESSESELER

Midhat Paşa Bağdat valiliğinin ilk iki yılında ilk olarak ortaya çıkan kur'a-i askeriye ve Oraman ve Dagâra meselelerini yukarıda yazıldığı şekilde bitirdikten sonra arazi meselesinde verilen kararların icrası, deniz ve nehir nakliyatının tertibat ve teçhizatı ve Fırat nehrinin temizlenmesi, bazı nehirlerin ve özellikle Kenaniye kanalının hafriyatı ve bir de bu iki yılda bir birini kovalıyan kıtlıktan vilayet halkının ihtiyaçlarının tedariki gibi gailelerle uğraşmıştır.

Daha sonra vilayetin ahvali maliye ve mülkiyesini ve sâir işleri mümkün mertebe Vilayet Usulüne yakışacak bir şekil ve surette yoluna konularak, belediye daireleri tahsilat usulü ve teftişi gibi şeyler de belli bir intizama sokulmuştur. Bu icraatlara ilaveten İstanbul'da tesis edilmiş olan Emniyet Sandığı gibi Bağdat'ta da bir Emniyet Sandığı kurulmuş ve ayrıca diğer vilayetlerdeki Islahhanelerin kaide ve nizamlarına uygun olarak ahalinin yardımıyla bir de ıslahhane yapıp, Zevrâ [42] adıyla kurulan vilayet gazetesi münasebetiyle tesis edilen matbaayı dahi işbu ıslahhâneye ilave eylemiş ve yine halkın yardımıyla büyük bir Gurebâ hastanesi inşa edilmiş, hatta gerek ıslahhâneye ve gerek hastaneye erbabı hayrat tarafından yapılan yardımlar sırasında Nasreddin Şah Hazretleri canibinden de Hastahane ve Islahhaneye 4.000 tümen yani 2.000 lira bağışta bulunulmuştu.

(42) Zevra Gazetesi Midhat Paşa'nın valiliği sırasında neşir hayatına başlamış bir vilayet gazetesi olup, önemli bir bölge gazetesi niteliği vardır. Bu gazete Midhat Paşa'nın Bağdat'ta yaptığı imar çalışmalarına çok geniş yer ayırmıştır. Bu gazetenin başında, sonradan Midhat Paşa'ya düşman kesilen gazeteci Ahmet Midhat Efendi bulunuyordu.

MEMLEKET BAHÇESİ
SU MAKİNELERİ
GAZ MADENİ VE PİRİNÇ
FABRİKASI

Ve yine Midhat Paşa'nın bu müddet içindeki icraatı cümlesinden olmak üzere, umum için nezahatgâh [gezinti yeri, park] olarak bir memleket bahçesi, belediye hesabına yapılmıştır. Pirinç temizlemek amacıyla bir fabrika kurulmuş ve Dicle'nin büyük köprüsü yeniden inşa edilmiş ve Bağdat şehrinde çeşme olmayıp halkın su ihtiyacı Dicle'den sakalar [43] ile taşınmakta iken, bir çok yere buharla idare olunan tulumbalar konularak, bunun için de halka kolaylık sağlanmıştır.

Mendli taraflarında bulunan gaz madeninden faydalanmak üzere Avrupa'dan getirilecek araçların gelişine kadar, oraca tedarik edilen aletlerle damıtılan gazın kıyyesi belediye dairesine yetmiş paraya kadar mâl olduğundan, çarşılarda ve devlet dairelerinde yakılan susam yağı yerine işbu gaz kullanılmaya başlanarak Amerikan gazından vaz geçilmiş ve her kasaba yeniden gaz fenerleriyle süslenmiştir.

(43) Saka, halk arasında su taşıyan kimselere verilen isimdir. Eskiden Yeniçeri Ocağı'nın su ihtiyacını temin eden sakalar olduğu gibi, Saray'da da böyle bir teşkilat vardı. Sakalar İstanbul'un önemli çeşmelerini nerdeyse inhisarlarına aldığı için, halkın şikayetleri çoğalmıştı. Sonradan bunun için bir Nizamname bile çıkarılmıştır.

KÂZIMİYE TRAMVAYI

Kâzımiye kasabasına yapılan tramvay da bu ikinci senenin buluşlarından olup şöyleki, bu kasaba Bağdat'a bir buçuk saat mesafede olarak ahalisinin çoğu Bağdat'ta ticaret ve sanatla uğraştıklarından ve bunların çoğu merkeple gidip gelmeye mecbur kaldıkları gibi, ziyaret günleri de oraya pek çok ziyaretçi gittiğinden ve bu cihetle gidip gelenler tadat ettirildikte, güne isabet eden nüfûsun, oraya günde bir tramvay konulmasının gerekli kıldığı anlaşılmış, hem halka kolaylık sağlanması hem de böyle şeylerin eserleri gösterilerek Irak ahalisi alıştırılmak üzere yedi kilometre mesafesi bulunan bu yere bir tramvay yapılması düşünülmüştür.

Her bir hissesi ikişer buçuk Osmanlı lirası değerinde olarak 6.000 hisseden ibaret bir şirket kurulmuş ve bu şirket, yolun demirlerini ve arabalarını İngiltereden getirterek inşaatını da gene o yıl nihayetinde tamamlanmak suretiyle tramvayı işletmeye açmıştır.

Bu tramvayın demirleri ve arabaları ve hayvanları ve durakları velhasıl bütün teferruatıyla birlikte masrafı 18.000 liraya çıkmıştır. Zaten arzedilen hisselerden bin adedi satılamadığından, masrafların altı bin liraya yakın fazlası bulunmuş ise de, tramvay ilk yıllar yüzde on sekiz ve yirmi oranında temettuat [kâr] getirmiş ve bundan birer miktarı hisse sahiplerine dağıtılmış olup sene be sene fazlasıyla borç ödenmiş olduğundan, şimdiki halde bu tramvay şirketi 5.000 hisseden ibaret kalmıştır. (44)

(44) 6 Km. olarak planlanan fakat işletmeye açıldıktan sonra gösterdiği başarı nedeniyle 1 Km daha uzatılan bu atlı tramvay işletmesi, Bağdat-Kazımiye arasında günde birkaç bin yolcu taşıyabiliyordu. Tramvay, içi geniş iki katlı bir araba idi. 8 arabalık bir parkı mevcuttu. İlk yıl % 20 gelir sağlamış ve bunu % 3 senet sahiplerine pay olarak ayırmıştı. 50 kişiden fazla yolcu alınmayan atlı tramvayın alt katı 1. sınıf olup ücreti 40 pare üst kat ise, kenarları açık olarak 2. sınıf 20 pare ücret karşılığında biniliyordu. Midhat Paşa'nın kurduğu bu atlı tram-

NİZÂMİYE ASKERİ ELBİSESİYLE EKMEK YAPIMI İÇİN MAKİNA ALINMASI

6. Orduya mensup olarak Bağdat vilayetinde bulunan nizamiye askerî sınıflarının bütün ihtiyaçları ve festen başka, elbise, çadır ve diğer lüzumlu levazımatı yerinde tedarik ve imâl olunmakta idi. Gerçi bunlara lazım olan yapağı ve pamuk gibi asıl maddelerin ve mahsulatın mahallinde bulunması hususu doğru ise de, iplikleri el ile bükülüp dokunmakta olduğundan başka, askerin ekmeğine [nan-ı azîz -i ta'yınat] lüzumlu un imali için Namık Paşa zamanında yapılan bir kaç beygir değirmeninden başka değirmen de mevcut değildi.

Bu cihetle buğday çok defa el değirmenlerinde üğütüldüğünden ve şu asırda böyle büyük bir askeri topluluğun ihtiyaçlarının hiç bir ileri memlekette geçerli olmayan, terkedilmiş eski bir usulle temin edilmesi layıksız ve münasebetsiz olup hususuyla ordunun mevcudu 7.000 nefer iken, umumileştirilen kur'a usulü askerlik uygulaması ve gönüllü erlerle birlikte asker sayısı 10.000 kişiyi geçmekteydi.

Bu usullerle, yani el emeği ile ihtiyaç maddelerinin temini zor olduğundan, günde 300 metre çuha, 400 metre kalın bez yapmak ve 2.000 kıyye ekmeğe lazım olan un elde edip ekmeğini de pişirmek üzere bir iplik ve bir de un fabrikası yapılması düşünülmüşür. Midhat Paşa bunun için Avrupa'da bu işi yapanlara müracaat ederek yetmiş beygir gücünde olmak üzere, böyle bir makinenin bütün edavatıyla

---

vay sistemi tam 70 yıl hizmet görmüş, 1938'de Bağdat'ta Belediye Otobüs İşletmesi kurulunca, tramvayın ruhsatsız oluşu bahene edilerek kaldırılmasına karar verilmişti. Henüz İstanbul'da kullanılmaya başlanmasından 2,5 yıl sonra tramvayın Bağdat'ta kullanılması işin dikkati çekiçi bir yanıdır. (Yaşar Yücel, Midhat Paşa'nan Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları, Tebliğ, UMPS. s.180-181 Ankara, 1986)

12.000 liraya imalini Fransa'da bir fabrika taahhüt etmiş olduğundan anlaşması [kontrato] yapılarak, makinenin sureti îmaline nezaret etmek üzere bir de mühendis gönderilmişti.

O aralık Fransa ile Prusya arasında çıkan muharebe münasebetiyle, makinenin imali geri bırakılmış, nihayet imal olunduktan sonra Bağdat'a gelmesi Midhat Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmasından sonraya kalmıştır. Ne var ki, Basra'ya gelen bu makineye hiç kimse sahip çıkmadığından, Basra limanında yıllarca, kum ve toprak içinde kaldıktan sonra Hüseyin Fevzi Paşa'nın 6. Ordu Müşirliği zamanında Bağdat'a getirilerek ve binası yapılıp yerleştirilerek işletmeye başlandığı haber alınmıştır.

İRAN ŞAHI'NIN BAĞDAT ZİYARETİ VE İRAN MESKÛKATI MESELESİ

1286 senesi içinde [1869/1870] İran Şahı hazretleri Bağdat'a gelip, hakkında fevkalade icrayı tazimat ve ihtiramat yapılmış ve kutsal yerleri ziyaretleri sırasında Necef ve Kerbelâ ve Samâra taraflarına azimetlerinden velhasıl üç ay kadar süren seyahatlerinde Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin iradeleri veçhile Midhat Paşa maiyetlerinde bulunmuşlardır.

Anılan sene yokluk kıtlık münasebetiyle erzak ve zahirelerin ve hususiyle hayvanlara lüzümlu ot ve saman gibi şeylerin tedariki hususunda büyük zorluklar çekilmiştir. Buna rağmen Şah'ın maiyetinde gelmiş olan kadın erkek büyük bir topluluğun ve 15.000 üstünde hayvanın lüzumlu ihtiyaçları Devlet-i Osmaniye tarafından karşılanmak üzere tedarik ve ita olunarak işbu seyahat-i Şahînin bütün masrafları, kendisi için inşa ve tefriş olunan kasr-ı âlîyenin masrafları ile birlikte 30.000 lirayı geçmemiştir. (45)

(45) Burada adı verilmeyen İran Şahı, Kaçar Hanedanından 4. İran Şahı olan Nasırüddin Şah'tır. Nasırüddin Şah 1848-1896 yılları arasında İranda hükümdarlık yapmış, 1872 yılında Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a uğrayarak

Şah hazretlerinin bütün vükela ve etrafıyla birlikte vukû bulan bu seyahatından istifade olunarak, İran ile Bağdat vilayeti arasında çok vakitten beri ortaya çıkan bazı zor ve müşkil meselelerin hal ve düzeltilmesine Midhat Paşa tarafından itina gösterilmiştir.

Bu meselelerden biri, Bağdat'ta geçerlilikte [tedavülde] olan İran parası [mezkukatı] meselesidir ki, vilayet dahilinde beş kuruşa tedavül eden Kırân sikkesinin [46] düzensizliği cihetiyle, hakiki değeri üç kuruş on paradan ve nihayet dört buçuk kuruşa kadar muhtelif değerde olduğu halde ve beş kuruşa tedavül etmesi, Irak halkını zarara soktuğundan, bunun için kurulan komisyonda İran Vükelâsı ikna edilerek bundan böyle İran parasının Bağdat vilayetinde adeta emtia ve yabancı eşya gibi hakiki değeriyle alınıp verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar gereğince Kırân sikkesinin üç kuruş on paradan yukarıya geçmemesi ilan olunmuştur.

Mezkûr meselelerden birisi de, memleket-i İraniye'den Atabeti Âliye civarına defnolunmak için devamlı nakil olunan cenazeler keyfiyetidir. Filhakika cenazelerin kokması memleketin sıhhat ve temizliğinin muhafazası için gerekli tedbirin alınması elzem olduğundan, bu adete mecbur olan ahali-i şiadan vefat edenlerin yerlerinde defn olunarak, isteyenler olur ise bir sene sonra kemiklerinin taşınması suretiyle de cenaze naklinde olan maksat hasıl olabilirdi. Böylece o günden sonra vefat edenlerin yerlerinde vefatiyle bir yıl zaman geçmedikçe nakil olunmaması için bir anlaşma yapılmıştır.

Sultan Abdülaziz'le görüşmüştür. İran Şahı'nın bu gezisi dolayısıyla devrin Osmanlı Sadrazamı Âli Paşa tarafından Bağdat valisi Midhat Paşa'ya gönderilen ve Acem Kavmi ile ilgili değerlendirmelerini yansıtan önemli bir mektubu için ilerideki sahifelerde "Necid Ahvali" bölümüne (sahife 143'e) bakılmalıdır.

(46) Kırân: 1848-1927 yılları arasında İran'da kullanılan gümüş para. 1.25 dolar değerinde olup, 1 Kırân 10 toman kıymetinde idi.

NECEF'TE GÖMÜLÜ OLAN TEBERRÜKÂT EŞYASI

Mezkûr meselelerden birisi de Necef-i Eşrefte birkaç yüzyıldan beri Hintli ve İranlı bir takım hayır ve hasenat sahiplerinin hediyeleriyle birikmiş ve seksen sene evvel Vahhâbilerin hücüm ve saldırılarına karşı zemin altında bir mağaraya gömülmüş bulunan güzel sanat eserleri ve mücevherat eşyaları meselesidir.

Bu kıymetli eserler İran vükelası hazır oldukları halde Midhat Paşa vasıtasıyla çıkarılarak muayene edilmiş ve bunların içinde bulunan kıymetli Mushaf-ı Şerif ve şal örtüler gibi bir çok kıymetli eşya [eşyayı nefîse] çürüyüp mahvolduğundan, geri kalan elmas ve yakut ve inci nevinden mücevherat ve altın ve gümüş gibi kıymetli eşya, taraflarca tayin olunan katipler tarafından bir deftere yazılmıştır.

Bunların cümlesi 200 - 300.000 lira kıymetinde olduğundan, bunların muattal ve beyhude zemin altında bekletilmesi yerine, paraya çevirilerek Necef'ten İran'a kadar bir demiryolu yapılması veya hiç olmazsa İranlı ziyaretçilerin hizmetine sunulmak için Necef ve Kerbelâ'ya han ve misafirhane gibi binalar yapılmasının daha hayırlı olacağı Midhat Paşa tarafından teklif olunmuş ise de, İran ulemâsı tarafından cevaz verilmemiştir. Bunun üzerine mücevherat ve eşyalar tekrar yerine gömülerek kapısı Midhat Paşa ile İranlı'lar tarafından mühürlenmiştir. (47)

(47) Bilindiği üzere Necef ve Kerbelâ şehirlerindeki Hz. Hasan ve Hüseyin'in mezar ve türbeleri şi'a mezhebinde bulunanlar için kutsal yerlerdir. Buralara yapılan ziyaretlerde, türbe ve kabirler için çeşitli ve kıymetli eşyalar bağışlanmaktadır. Vahhabi mezhebi ise, her türlü türbe yapılmasını, ziyaretini ve adak adanmasını yasaklamıştır. Dolayısıyla vahhabiler bu eşyalara saldırıp yağma ettikleri için, bunların muhafazası o devirde problem olmuştur. Midhat Paşa'nın kastettiği olay ve perde arkasındaki sebep işte budur.

HAMÂVEND MESELESİ

Bağdat ile İran arasında öteden beri mevzu'u bahs ve tartışma konusu olan önemli hususlardan biri de hudut üzerinde bulunan Kürt kabilelerinin iki tarafa da zarar ve hasar vermeleri hususudur. Özellikle Şehr-i zor aşiretlerinden olup eşkiyalık [şekâvet], mazarrat ve mel'aneti ile şöhret bulan Hamâvend [Hamavand] (48) eşkiyası, beri tarafta devamlı olarak adam öldürme ve yol kesme suretiyle o havalinin huruzunu kaçıran bir cemiyeti muzırra ve bâgîyye olarak üzerlerine asker gönderilince de, İran tarafına kaçarak o taraftan yardım görüp korunuyorlardı. Diğer taraftan İran aşiretlerinden olup her yıl kışlak için beri tarafa gelen Sincâbi (49) aşiretlerinin dahi kötü hareketleri çekilmez ve dayanılmaz bir hal almıştı.

Yukarıda anlatıldığı gibi İran'a kaçan Hamâvend eşkiyasının himaye ve kabul edilmeyerek bu tarafa geri verilmeleri ve Sincâbî aşiretiyle diğer aşiretlerin de tecavüzlerinin önlenmesi hususunda Midhat Paşa tarafından ortaya konulan şikayet ve tekliflerin ehemmiyeti üzerine İran Şahı Hazretleri ve İran heyetinin efkarı bu gibi zararlı faaliyetlerin yasaklanıp düzeltilmesine yatkın oldukları görülmüş ve bu konuda söz vermişlerdir.

Bu görüşmelerden sonra, hayli zaman iyi sonuçlar vermesi beklenmiş ise de, hudut üzerinde bulunan bazı ilkel düşünceli aşağılık

(48) Hamâvend, kötü şöhretli bir Kürt aşireti olup, Midhat Paşa'nın dönemi ve sonrasında Musul'un güneyindeki bölgeler bunların yağmacılıklarına sahne olmuştur. Hamâvendler bu bölgeye güney İran'daki Kirmanşah'tan göçmüş bir Kürt aşiretidir. (İA. V.s.179)

(49) Sincabî aşireti, İran'ın Kirmanşah bölgesinde göçebe olarak yaşayan bir kabilędir. Büyük bir kısmı Şii mezhebinde olup, 1913 yılındaki sınır düzeltmesinde kışlaklarının bir kısmı Osmanlı Devletine bırakıldı. Sincabi aşireti 1.Dünya Savaşında Türk Ordusuna katılarak İngiliz ve Ruslara karşı savaşmışlardır.

[hevânin] kimseler ve İranlı memurların muvafakat etmemeleri sonunda bu anlaşmanın fiilen yerine getirilmesi mümkün olmamıştır. Sınırın bu gibi eşkiya tecavüzlerinden silahla korunması bir mecburiyet haline geldiğinden, icap eden geçit yerlerine, Midhat Paşa tarafından bilahare bir kaç karakollar yaptırılmıştır.

BASRA'DA TAHMİN USULÜNÜN KALDIRILMASI VE AĞAÇ VERGİSİNİN ARAZİ ÜZERİNE ÇEVRİLMESİ

Yukarıda belirtildiği üzere, belirlenen yeni kaidelere göre arazilerin tapu ile ihaleleri yapıldıkça, onlardan meydana gelen hazine varidatı arttığından, Hazine'de yoluna girmeye başlamıştı. Ancak ağaçların [eşcâr] ve hurma ağaçlarının meyvelerinden alınan mürettebat-ı mîriye her yıl takdir ve tahmin suretiyle tahakkuk ettirildiği için, özellikle kıymet takdirinin yapılması sırasında bir çok fesat ve hileler olmakta ve bu durumun hem mal sahibine hem de hazineye zararı dokunmaktaydı.

Basra'nın emareti özellikle hurma bahçelerinden [nahılistan] ibaret olduğu için, hurma hasılatı için tahmin ve takdir [hırs] yoluyla her yıl kıymet biçilmesi sırasında ve harrasların [tahmincilerin] aldıkları rüşvet ve irtikapları her tarafta şöhret bulmuştu. Midhat Paşa Dagâra meselesini neticelendirdikten sonra bir aralık Basra'ya giderek bizzat yaptığı tahkikata göre, kıymet takdiri sırasında hakikaten kıymet takdiri hususunda yapılan işlerin açık bir zulüm olduğunu görmüştür.

Hurma mahsulünden Hazinenin alacağı ve mahsül sahiplerinin vereceği şey "Harrâs" denilen tahmincilerin insafına kalmış ve bu fesatlar pek çok kimsenin menfaat ve gayrı meşru kazançlarının vasıtası olmuştur. Bu durumun düzeltilmesi şart olduğundan, hurma hasılatı, buğday ve arpa [şa'îr] gibi defaten ve toplıca meydana gelir şey olmadığı için, devlet hissesinin [hisse-i mîriye] iki tarafa da adil ve kolay gelecek bir usulde tahsilinin çareleri düşünülmüştür. Bu sebeple hur-

manın yetiştirilmesine vakıf ve tecrübeli kişilerle, bizzat arazileri işleten kişiler çağırılarak bu konuda karşılıklı görüşmeler yapılmıştır.

Bu konudaki eski tarihi uygulamalara bakılırsa, bu tahmin ve kıymet takdir usulü eski bir şey olmayıp evvelce hazineye [beytül mâl] ait hissenin dönüm [cerîb] üzerinden maktû şekilde alındığı ve bunun da Hazreti Faruk Radiyallahü anh [Hazreti Ömer] zamanında konulan ve uygulanan bir kaide olduğu halde sonradan bozularak kıyaslama yoluyla takdir usulünün getirildiği anlaşılmıştır.

Gerçekten de ağaçlar üzerindeki mahsulü her yıl tahmin ederek buna göre vergi hesaplanmaktan ise, Rumeli'de bağ ve bahçeler hakkında tatbik olunduğu gibi, ağaçların bulunduğu arazinin dönüm ve cerib [dönüm] gibi yüzölçümü üzerine konulması her türlü yolsuzluk ve hileyi önleyeceği gibi, hem mamuriyeti ve hem de varidatının tahsilini kolaylaştıracaktı. Bu kaideye tatbiken hurmalığın [nahilistan] mürettebat-ı mîriyesi her bir dönümden senevî onbeş kuruş hesabıyla alınarak, tahmin ve takdir usulünün [hırs] tamamen kaldırılmasına cümlenin ittifakıyla karar verilmiştir.

Bu hususa dair yapılıp yayınlanan ve bir sureti o vakit Bâb-ı Âlî'ye takdim edilen Tarifnâmede yazılı olduğu gibi, hurma ağaçlarının az veya çok, sayısına bakılmadan bütün arazinin yüzölçümü vergilemeye esas alınmıştır. Bu usulde ara yerdeki ağaçsız boşluklar da hesaba dahil edildiğinden, bahçelerin boş veya ağaçları seyrek kısımlarına sahiplerince hemen ağaç dikilmeye başlanarak ve ertesi yıl kalkınma emareleri görülmeye başlamıştır. Basra'nın yıllık geliri kırk sekiz yük kuruş olduğu halde, iki yıl sonra yetmiş yük kuruşu geçmiştir. Bu durum devlet varidatının umulandan fazla artmasına ve tahsilatın da düzen altına girmesine mucip olmuştur.

Şu kadar ki, diğer yerlerdeki hurma bahçeleri Basra gibi toplu ve yalnız hurmalık "Nahılistan" olmayıp ağaç ve mahsullerin başka çeşitleriyle de karışık olduğundan, böylece tahmin ve takdir usulünün mahzurları da ortadan kalkmıştır. Onlar için de, yerine göre beher hurma ağacı için kırk paradan üç kuruşa kadar maktû bedel tesbit edilmiştir.

BASRA KASABASININ ŞATT-ÜL ARAP SAHİLİNE TAŞINMASI

Basra'nın ve havalisinin kötü ve tehlikeli [vehamet ve redâet] havası malûm olduğu halde, Basra kasabası asıl Şatt-ül Arap'tan çıkan ve "nehr-i aşar" (!) denilen bir kanalın [hark] nihayetinde ve ağaçlarla çevrili ve bahçeler arasında bir yer olduğundan, havası her taraftan ziyade fena ve mazarratlıdır. Yukarıda da beyan olunduğu üzere bu fena havanın asıl sebebi, müstakil olan cezayir [ada] setlerinin inşasıyla ortaya çıkan mahzurdur. Çünkü memleket sakinlerinin ekserisi her ne kadar, müstakil ada setlerinin yapılmasıyla bu zarar kısmen giderilmiş ise de, halkının çoğunluğu nehir ve deniz ticaretiyle uğraştığından, mevkii de ticaret yeri olup, ticaret gemileri de Şatt-ül Arap üzerinde seyretmektedir. Ticaret erbabının akşam-sabah işe gidip gelmesi ve ticaret mallarının gemilerden boşaltılarak "nehr-i aşar" vasıtasıyla Basra'ya ve sonra tekrar bu nehir ile gemilere taşınması tüccar için de zorluk doğurmakta idi.

Halbuki kasabanın Şatt-ül arap kıyısına taşınmasıyla bu zorlukların ortadan kaldırılması mümkün olabilirdi. Böyle bir planın uygun görülmesi üzerine, hali hazır hükümet için Basra'da kiralanmış binanın terkedilerek bir yeni hükûmet konağı yapılması da zaten kararlaştırılmış olduğundan, diğerlerine örnek ve teşvik olmak üzere Şatt-ül Arap kıyısında bir hükümet binası yapılmasına başlanmıştır. Tüccarlardan bazıları da bina yapımına başladığından, işin mukaddimesi böyle olmuştur.

NÂSIRÎYE KASABASININ KURULUŞU

Yukarıda belirtildiği üzere "maktûiyet" suretiyle idareden mutasarrıflığa dönüştürülen Müntefik Sancağı, Bağdat vilayetinin en büyük

sancaklarından biri ise de, ahalisinin çoğu bedevî olarak yaşamakta olup, diğer vilayetler gibi şehir ve kasabaları da mevcut değildir. Gerçi hükümet merkezi olarak "sevk-ül şüyûh" adında küçük bir kasabası varsa da, kurulduğu mevki itibarıyla muvakkaten tamir ve ıslahı da pek mümkün değildi. Halbuki medeniyet ve ilmin kaynağı, terbiye ve kültürünün gelişmesi için halkın büyük şehirlerde yaşaması gerekir ve buna bağlıdır. Bu sebeple yeni teşkilatlanmanın imar faaliyetlerine başlangıç olmak üzere, o civarda ve Fırat nehri kenarında belirlenen bir yere, yepyeni bir kasaba kurulması düşünülmüştür.

Nâsır Paşa ile bizzat konuşularak kararlaştırılan ve uygun bulunan yere kurulacak bu kasabada, hükümet binası ile bir kışla, mektep ve cami gibi şeylerin kendi tarafından akçe sarfıyla kurulmasına Nâsır Paşa tarafından söz verilmiş ve Bağdat'tan yapılıp gönderilen planlara uygun olarak, bu kasaba taahhüt edilen binalarla beraber Paşa tarafından inşâ edilmiştir. Gücü yetenler de evler ve dükkanlar yaparak bu işe yardımcı olmuşlar ve kasabanın adı Nasıriye olarak konulmuştur. Müntefik Mutasarrıflığının hükümet merkezi işte bu Nâsıriye kasabasıdır. (50)

KUVEYT KASABASININ BASRAYA KATILARAK OSMANLI DEVLETİNE BAĞLANMASI

Basra'ya denizden altmış mil uzaklıkta ve Necid bölgesi [kıt'ası] sahilinde bulunan Kuveyt adındaki kasaba tahminen 6.000 hâneye sahip bir memleket olup, ahalisi tamamen Müslüman olduğu gibi hiç bir tarafa da bağlı değildi. Benden önceki vali Nâmık Paşa tarafından bunların Basra'ya bağlanmak üzere himaye ve idare edilmesine niyet ve teşebbüs olunmuş ise de, buranın halkı her türlü teklifat-

(50) Nâsıriyye, halen Fırat kıyısında bulunan, hurma bahçeleri ile ünlü Irak'ta bir şehir merkezidir.

tan [vergi] müstesna bir idareye alışmış olduklarından vergi ve gümrük rüsûmu gibi mükellefiyetlerden çekindikleri için muvafakat etmedikleri cihetle oldukları gibi kalmışlardır.

Bunların soyları Hicaz tarafından gelmiş olup, bundan beşyüz sene önce Mutayr [51] aşiretinin bir kolu olarak buraya gelip konmuş olan aile halkından Sabah adında birisi, işbu Kuveyt memleketinin ilk kurucusu olmakla, git gide cemiyetleri çoğalarak heyet-i hazırası üzere bu Kuveyt meydana gelmiş olup, hali hazırdaki Şeyh ve reisleri olan Abdullah el-Sabah o sülaleden bulunmaktadır.

Halkın çoğunluğu şâfiî mezhebinden olup idare usulleri tamamen şerîat hükümlerine dayanmaktadır. Ulemâ, kadı ve müftü gibi hakim ve müderrisleri kendi içlerinden olup, bulundukları yerde müsait bulunduğu cihetle, öteden beri cumhuriyet şeklinde bağımsız bir topluluk olarak kendi kendilerini idare etmişlerdir.

Bunların ziraat yapacak uygun yerleri olmayıp, yalnızca deniz ticareti ile uğraşırlar. Büyük küçük iki bin parçadan fazla gemileri bulunduğundan Bahreyn ve Umman sularında inci ticaretiyle ve ekseri büyük gemileri ile de çok defa Hindistan ve Zengibar taraflarına giderek deniz ticareti ile meşgul olurlar.

Gemilerine kendilerine ait özel bir sancak çektikleri için, yakın zamana kadar bu sancak altında seyahat ve ticaret etmişlerse de, bir müddetten beri yabancı tecavüzlerinden emin olamadıkları ve denizlerde rahat dolaşabilmeleri amacıyla bir kısmı Felemenk bir kısmı da İngiliz bandırası çekmeye mecbur olmuşlar ve böylece yavaş yavaş ecnebilerin himayesine girmenin ilk belirtileri görünmeye başlamıştır.

Bu durumlar ise Bağdat vilayetince ve özellikle Basra mevkii bakımından büyük mülkî sakıncaları ortaya çıkardığından, Midhat Paşa Basra'da iken halkın reislerini oraya çağırtarak, hâl ve zamanın tehlikelerine dair lazım gelen nasihat ve izahatlar verildikten sonra, çekindikleri gümrük resmi ve vergi gibi bir mükellfiyette olmayacakları

(51) Mutayr kabilesi, bu gün Arabistan içindeki Necid bölgesinde o zamanlar yaşayan Utayba, Kahtan, Sabay ve Davasır kabileleri arasında yaşayan bir aşiret idi.

yolunda kendilerine yazılı teminat verilerek, muvafakat ve rızalarıyla Basra'ya bağlanmaları kararlaştırılmıştır.

Bundan sonra Abdullah el-Sabah'ın Kuveyt kaymakamlığı adıyla, yine memleketin reis-i hükûmetinde ve kadı ve müftü gibi memurların kezalik yerlerinde aralarında geçerli olan hükûmet usul ve kurallarının da mevcut şekliyle bırakılmasıyla beraber, memurlar için İstanbul'dan resmî emirler ve camiler için ber'at-ı şerife getirtilerek tabiiyet ve merbutiyetleri için muktazi olan muameleler tamamı ile icra kılınmış ve gemilerindeki yabancı bandıraları da derhal kaldırılarak yerlerine Osmanlı sancağı çekilmiştir.

NECİD
AHVALİ

Necid kıt'asının bir köşesinde olan bir memleketin merbutiyet ve idaresi bu suretle temin olunmuş ise de, bütün Necid kıt'ası bir buhran ve karışıklık içinde bulunuyordu. Uzaktan görünen yabancı müdahaleleriyle bu yarımadanın da Aden, Maskat ve Umman tarafları gibi elden çıkabileceği anlaşıldığından, bu ahval Midhat Paşa'nın efkâr ve nazarı dikkatini çekmiştir. Ertesi sene yani Midhat Paşa'nın Bağdat'a gelişinin üçüncü senesi Necid'e asker sevki ve Ahsâ bölgesinin zabtedilerek idare altına alınması gibi takip eden hadiseler işin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu mesele hakikaten mühim ve dikkate değer olduğundan bazı tafsilat verilmesi münasip görülmüştür. (52)

Necid Denilen Ülke ve Vahhabiler

Şöyle ki: Necid denilen kıt'a, Arap yarımadasının [ceziret'ül - Arab] dörtte bir veya bir başka görüşe göre beşte bir kısmı olup, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Portekizlilerin Basra Körfezi'ne saldırıları püskürtüldükten sonra, oraları ve Bahreyn adası ile Osmanlı ülkesine [Memalik-i Mahrusa] dahil olan Necid'in en ziyade mamur olan Ahsâ cihetine İstanbul'dan vali tayin olunarak uzun süre bu suretle idare altında kalmıştır. Bundan bir asır evvel Vahhâbîlerin zoruyla Hükûmeti Necidiye Suud evladının eline geçmiş ve Bahreyn adası da ecnebi himayesi altında müstakil bir hükûmet şekline girmiştir.

(52) Necid ismi, Suudi Arabistan kurulmadan önceki Hicaz bölgesinin bir kısmana verilen isimdir. Bu isim daha ziyade Hicaz'ın yani Suudî Arabistan'ın Basra Körfezi kıyıları ile orta ve kuzey bölgeleri için kullanılmaktaydı. 1932 yılında şimdiki Suudi Arabistan Krallığı kurulmadan önce o bölgede Necid Krallığı mevcut idi.

Vahhâbîlerin [Vehhâbî] bilinen ahvalleri üzerine, bilahare Necid'in tekrar idare altına alınması için bundan altmış sene evvel Mısır'dan asker sevkedilerek Riyaz [Riyad] ve Der'iye taraflarının ve Ahsâ [53] bölgelerinin nisbeten Devlet-i Âliye'ye bağlılığı yenilenmiş olduğu halde az zaman sonra Mısır askeri çekilmiştir. Devletin diğer gailelerinden dolayı da oralara bakılamadığı için öylece bırakılmış ve adeta unutulmuş olduğundan bu bölgeler de yine Vahhâbî ailesi elinde kalmıştır.

İki Düşman Kardeş: Suud ve Faysal

Suud Vahhâbî'nin evladından en sonraki şeyh ve reis bulunan Abdullah el-Faysal, her ne kadar istiklâl-i hükûmet davasında ise de, kendinden evvelkiler gibi Devlet-i Âliye'ye muhalefet ve bir takım mezhep davalarıyla etrafına zarar vermek niyetinde olmayıp, mutedil bir yol seçmiş olduğu halde, kardeşlerinden Suud, bazı tarafların teşvik ve kışkırtmalarıyla Abdullah'ın elinden Necid hükûmetini almak sevdasına düşüp Hindistan'a giderek İngilizlerin manevi desteğiyle etraftan asker toplayarak, seksenaltı [1869/1870] senesinde kardeşi aleyhine baş kaldırarak isyan etmiş ve meydana gelen çarpışmalarda Abdullah'ı yenerek önce Ahsâ bölgesini ele geçirmiş el-Hufuf ve el-Muberrez bölgelerindeki kalelere ve sahildeki Katif kalesiyle sair yerlere asker ve memur yerleştirdikten sonra, hükûmet merkezi olan Riyaz [Riyad] [54] taraflarına ve daha içerilere doğru yürümüş olduğundan, Abdullah el Faysal çaresiz kalarak Midhat Paşa'ya mektup ve adam göndererek yardım ve imdat talebinde bulunmuştur.

---

(53) Ahsâ [Lahsâ, Al-Hasâ], Arabistan'da Necid bölgesinin, Kuveyt-Katar arasındaki batı kısmıdır. Önemli şehirleri Katif ve Hufuftur. Bölge 16.asırda Kanuni zamanında fethedilmişse de, kısmen vahhabilerin kontrolünde kalmıştır. Midhat Paşanın Bağdat valiliği zamanında ise tamamen Osmanlı topraklarına katılmıştır.

(54) Riyaz [Riyad]: Şimdiki Riyad şehri, o yıllarda Necid bölgesinin kervan yolu üzerindeki önemli bir yerleşim yeri olup, Riyaz ismiyle anılıyordu. Daha sonraları 19.yy Vahhâbî hareketinin merkezi olarak siyasi önem kazandı. Şu anda Suudi Arabistan'ın başşehri olup Riyad olarak anılmaktadır.

Haber verildiğine göre adıgeçen Suud, Abdullah el-Faysal gibi olmayıp gayet tedbirli ve bahadır bir adam olduğundan, Necid halkının büyük çoğunluğunu ve aşiret ve kabilelerini kazanmış, teşebbüslerini de İngilizlerin manevi yardımlarıyla kuvvetlendirmiş olduğundan Abdullah'ın Bağdat'a gönderdiği mektubundan ve adamların ifadelerinden anladığımıza göre, bu iş için muvakkaten bazı gemiler ve bir miktar asker gönderilmesi yeterli olmayıp, daha fazla kuvvet ve külfeti gerektirdiği anlaşılmıştır. Irak tarafında başımızda yeterli gaileler bulunması ve Bâb-ı Âlî'nin de müsadesinden pek ümidimiz olmadığından, bu isteğin cevabı için Midhat Paşa tarafından bir müddet düşünmek ve susmak yolu tercih edilmiştir.

İngilizler Sömürgeciliği Gerçekten İyi Biliyor

Lakin bir zamandan beri İngiliz seyyahlarının Necid içerlerinde dolaşarak yazdıkları seyahatname notlarında belirtilen fikirlerde ve Suud'un bütün teşebbüslerinde İngilizlerin yardımlarına dayanmasına nazaran Necid bölgesindeki başkaldırmalar, aşiretler ile Araplar arasında her zaman meydana gelen çatışmalara [mudarebe ve muharebe] benzememektedir. Çünkü İngilizler'in politika usulüne göre, bu gibi sahipsiz buldukları yerleri doğrudan doğruya zabtedip idareleri altına almayarak, önce şeyh ve reislerini parayla elde ettikten ve onlar vasıtasıyla halkı kendine çektikten sonra, yine bir müddet hükûmetlerine ve idare usullerine karışmaksızın fakat başka taraftan bir zarar ve saldırı gelecek olursa önlemek ve bir cemaatın diğer cemaatle düşmanlığı ortaya çıkınca araya girmek ve ıslah etmek gibi yollarla bir müddet himayelerine alıştırdıkları ve bu usul ile müdahale ettikleri böyle yerlere yavaş yavaş sahip oldukları bilinmektedir.

İşte bunun gibi Maskat ve Mukalla ve Umman ve Hadramut bölgeleri ve Bahreyn adası öteden beri Şeyhleri idaresinde ve bunların bazıları da Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunduğu halde, bu târif edilen usül üzere İngilizler oralarda himaye ve nüfuzlarını yerleştirmiş olmaktadırlar. Gerçi idare zâhiri olarak şeyhlerin elinde ise de, İngilizlerin muvafakatı olmadan hiç bir şey yapamadıkları meydandadır. Efradı ahali ise yüz yıllardan beri birbirini vurup kırmak ve kuvvetlisi zayıfını ezmekle meşgul iken, İngilizlerin araya girmesiyle bu karışık-

lıklar önlenip onun yerine huzur sağlanıp, rahatlık ve adaletin zevki alınınca, tabii o tarafa kaymaktadırlar. Bu cihetle, anılan bölgelerdeki yerler hakikatte İngilizlerin memleketi hükmüne girmiştir.

Bu durumlara bakılırsa, Suud'un Necid'e hücum ve saldırısı, anlatıldığı gibi tamamen İngilizlerin para yardımı ve müdahalesiyle olmasına nazaran, Suud'un Necid bölgesini zaptederek ele geçirmesiyle arkasından yabancı himayesi çıkacağından şüphe olmadığına göre ve bir kere oraları böyle ele geçiripte Şatt-ül Araba kadar Necid kıyıları elden çıkacak olursa, o zaman İngilizlerin Basra'dan Maskat'a kadar himayeleri altına girecek yerlerin mesafesi ve Fırat vadisinden Hindistana açılmayı arzu ettikleri yolun önemiyle beraber dikkatle alınırsa, ilerde meydana gelecek mahzur ve müşkilatın derecesi de pek kolay hesaplanabilir. İşte bu düşünceler o zaman Midhat Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye arzolunmuştu.

Kaldı ki, Suud'un saldırısını önlemek ve Necid'in düzenlenmesi gibi işleri asker göndererek yapmak Bağdat için zor değilse de, Vahhabilerin, hükûmeti devirlerinde memleketlerine dışardan hiç kimseyi sokmadıkları ve Irakla ticari münasebetleri ve saireleri de bulunmadığı cihetle askerden, ahali ve memurlardan oraların ahvalini bilen bir kimse olmadığı gibi memleketlerinin adını duyanlar bile pek nadir idi. Dolayısıyla hâl ve vaziyeti bilinmeyen bir bölgeye asker gönderilmesi de caiz ve mümkün değildir.

Bağdat Valisinin Gizli Ajanları

Bunun için mümkün mertebe bir keşif ve gizli tahkikat yapmak üzere vilayet memurlarından böyle işleri bilen ve beceren münasip bir kaç kişi tebdili heyetle ve ticaret vesilesiyle Asur vapuruna bindirilip, kendilerine de bazı ticari eşyalar verilerek oralara gönderilmiştir.

Bunlar, iki ay gibi bir zaman içinde oralarda gezip dolaşarak, Suud'un kuvvetlerine, silahlarına ve kalelerine sahillerde büyük gemi yanaşacak ve asker çıkarılabilecek yerlere ve içerilere giden yolların vaziyetine dair çeşitli bilgiler toplayarak geri dönmüşlerdir. Ve bu zaman içinde ayrıca Sadrazam Âli Paşa ile yazışmalar yapılarak, vükelayı devletin bu konudaki asıl düşünce ve görüş noktaları ile büyük bir kargaşaya sebep olmamak ve fazla masraf yapmamak gibi öne sürülen

şartlar öğrenilmiştir. Bu şartlar Midhat Paşa tarafından taahhüt ve temin edilerek, bu hususlarda hemen icab eden tedbirlerin alınması konusunda Midhat Paşa'ya gerekli yetki verilmiştir. Bu meseleden dolayı Tersane-i Âmire'den Lübnan ve İskenderiye adında iki korvet vapur gönderilmiş olduğu gibi 6. Ordu'dan Necid'e sevk edilecek askerin yerinde bulunmak üzere Midhat Paşa'nın talebi üzerine 5. Ordu'dan Bağdat'a bir piyade Nizamiye alayı da gönderilmiştir.

Yukarda zikrolunduğu vechile Necid vilayetinin en önemli ve bayındır tarafı Ahsâ bölgesi olup, deniz kenarında el-Katif adında bir kasabası ve eski usulde ayrı ve müteaddit ve müteferrik kaleleri olduğu gibi, içerde de Katif'e 32 saat uzaklıkta el-Hufuf ve el-Muberrez adında bir büyük kasabası ve ayrıca sur ile çevrili iki büyük kasabası daha olduğu bu kasabalara bağlı olarak mâmur nahiyeleri ve köyleri ile etraf ve civarında çadırlarda yaşayan çok sayıda aşiretler ve kabileler bulunduğu ve sahillerinde büyük gemiler yanaşacak liman ve iskeleleri yoksa da Katif'e altı saat uzaklıktaki Re's-el Tennûr denilen burunun büyük gemilerin yanaşmasına ve asker çıkarmaya elverişli bulunduğu yaptırılan araştırmalardan anlaşılmıştır.

Suud Vahhâbî evladından Abdülazizin hükûmeti zamanında ve eski Bağdat valisi Büyük Süleyman Paşa'nın valiliğinde Vahhâbîler aleyhine olarak Bağdat'tan Ahsâ'ya asker gönderilmesi gerektiğinden, adıgeçenin kethüdası Ebû İzere Âli Paşa ve Müntefik Şeyhi çok sayıda asker ve top, 60.000 deve ve katırla karadan sevk edilmişlerdir. Yolda Müntefik Şeyhi Sevini (!) Vahhâbîler tarafından bir fedâi vasıtasıyla hıyanete uğrayarak şehit edilmiş ve hayvanların çoğu telef olmuşken, Ali Paşa bakiye askerle yoluna devam ederek Necid'e varmıştır. Hufuf ve Muberrez'i bir müddet muhasara etmişse de, muvaffak olamadığından başka, geriye kalan hayvanlar ve topları kurtamayı da başaramadığından, çoğunu orada terk ederek geri döndüğü tarih sayfalarında yazılıdır.

Bu haber ve hikayelere ve memleketin coğrafi mevkii ve vaziyeti hakkında alınan bilgilere göre, bu işin ehemmiyet ve büyüklüğü kabul edilmiş olduğundan, Kâtif iskelesi denizden Basra'ya 360 mil mesafeden ibaret olup, askerî kuvvetlerin mühimmat ve erzak ve sairenin vapurlarla gönderilmesinde haberleşme ve gönderilme kolaylığı sağla-

ması sebebiyle buraya sevkedilmesi kararlaştırılmıştır. Gerçi kalelerde bir takım eski toplar ve müdafa amacıyla Vahhâbîler tarafından konulmuş asker mevcut ise de, bunların hiç bir surette düzenli askere ve hususiyle yeni silahlara dayanamayacakları malum idi.

Abdullah el-Sabah Osmanlılar Safında

İlk kafile olarak 6. Ordu mevcudundan beş tabur piyade ve bir miktar topçu ve süvari askeri ayrılarak bir fırka tertip olunmuş ve seksen yedi senesi [1870] başlarında Ferik Nafiz Paşa'nın kumandasında Basra'dan vapurlara bindirilerek ve Mansur Paşa'da bu fırkaya ayrılarak gönderilmişlerdir. Evvelce Basra vilayetine bağlanan Kuveyt ahalisi de mücerred onurlu bir hizmet sayarak asker maiyetinde bulunmak ve erzak ve eşya taşımak üzere seksen parça kadar büyük-küçük gemiyle bu kuvvete katılmışlardır. Bu gemilerin çoğu Kuveyt Kaymakamı Abdullah el-Sabah'ın bizzat idaresinde olarak işin sonuna kadar meccanen ve bilâ ücret hizmet etmişlerdir.

Bu mezkûr fırka doğrudan Re's-el Tennûr denilen yere çıkarak, oradan kara yoluyla Kâtif üzerine vardıklarında, Suud tarafından Kâtif kalesinin müdafaasına bırakılan kuvvet savunmaya geçmiş ise de, bir kaç top atılır atılmaz korku ve telaşa kapılmışlardır. Zaten memleket halkı da onların aleyhinde bulunduğundan, hepsi kaçışarak Padişahın askerleri heyetiyle birlikte memlekete girmişlerdir. Etraf ve civarda bulunan diğer kaleler de birer birer kolayca alınarak harekâta devam olunmuş, askeri kuvvetler oradan Hufuf ve Muberrez üzerine hareketle henüz mahalline varmadan Suud'un bütün âvânesi memleketlerini terk edip kaçmış olduklarından, zikrolunan kasabalar da bütün mülhakatıyle birlikte zaptedilerek idare altına alınmıştır.

Necid meselesinde askeri kuvvetlere ait önemli bir hedef de bu şekilde kolaylıkla ele geçirilmiş ise de, Suud'un oralardan tamamıyla def' edilmesi, geleceğinin temini ve bu bölgenin maddi ve manevi her türlü yabancı saldırılardan korunarak huzura kavuşturulması ve oralarda bir hükûmet otoritesi kurulması çok önemli olduğundan, bunun için Midhat Paşa bizzat Necid'e gitmek üzere hazırlanırken Şemmer [Şammar] gailesi ortaya çıktığı için, bir zaman da onunla uğraşılmak mecburiyeti doğmuştur.

ŞEMMER [ŞAMMAR] HÂDİSESİ

Bu vak'anın da kısaca açıklaması şudur ki: Bağdat'ın yukarı taraflarında yani Halep ve Urfa ve Diyarbakır ve Musul arasında Mezopotamya denilen bölgeyi zaptederek, etraf ve havalisini tahrip ederek eşkiyalık alanı [cevelangâh-ı şekâvet] olarak seçmiş olan Şemmer aşireti reisi ve Şeyh-ül Meşâyihi Abdülkerim, kendine bağlı bulunan kabile ve aşiretlerin çokluğu ve cesaretinden mağrur olarak ve biraz da devlet tarafından lüzumundan fazla gösterilen iltifatlardan da şımararak ve adeta eski zamanlardaki gibi etrafındaki bölgeleri hükmü altına almak hayaline düşmüş bir adam idi. Yukarıda da kısmen anlatıldığı üzere, Dagâra hadisesini bir fırsat bilerek o vakit çok sayıda süvari ile Bağdat'a kadar gelmiş olmasıyla, gailenin sona ermesine rastladığı için dönüp gitmişti. (55)

Şeyh Abdülkerim Cengiz Han Gibi Yürüyor

Bu defa da, ondan daha büyük ve ehemmiyetli olan Necid meselesi ortaya çıkınca, Irak bölgesinde asker kalmadığını tahmin ederek

(55) Şemmer Hadisesi, Şemmer Kabilesinin sebep olduğu bir olaydır. Şemmer âşireti bir Arap aşireti olup, esas yaşadıkları bölge Irak'ın güneyinde ve Necid bölgesinin kuzey kısmındaki Şammar dağlık bölgesidir. Dolayısıyla bu aşirete Şammar ismi de verilmiştir. Irak'ın Dicle-Fırat arasındaki bölgesinde yaşayan Şemmer kabilesi de, Necid'dekilerin akrabasıdırlar. Arabistan'da çıkan kâbile savaşı sonunda, bir kısmı Irak bölgesine gelmişler ve tamamen göçebe olarak yaşamışladır. Yerleşik Araplara göre daha cesur olup, Midhat Paşa döneminde de devlete karşı gelmişlerdir. Hatırat metninde ismi geçen İbni Reşid (Raşid olmalı), Necid ve Irak'taki bütün Şemmer kabilelerinin reisi durumundaydı. Burada adı geçen Şeyh Abdülkerim ise, Irak bölgesindeki Şemmer aşiretinin reisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu aşiretler Vahhâbî mezhebindendir.

kabile ve aşiretleri halkından süvari ve merduf [yaya] olarak 30.000'den ziyade haşerattan mürekkep bir toplulukla harekete geçerek, önce Urfa ve Siverek ve Mardin ve Musul etrafındaki bir hayli köyü yağma ve tahriple, erkek-kadın ahaliden bir çok kişiyi katledip öldürdükten sonra, temmuz ayı içinde güya Cengiz Han gibi Bağdat üzerine yürüdüğü haberleri gelmişti. Midhat Paşa ise anlatıldığı gibi Necid işleriyle meşgul olup hemen harekete hazır iken, hiç hesapta olmayan şu Abdülkerim gailesinin ortaya çıkmasıyla meşgul olduğu diğer işleri geri bırakmıştır.

Bu eşkiyanın ilk hamledeki saldırısında en ziyade Diyarbakır bölgesindeki yerler zarar ve hasara uğramıştı. O zaman Diyarbakır Valisi bulunan Kurt İsmail Paşa eşkiya topluluğunu Musul'a kadar takip etmek üzere, harekete hazır idiyse de, durumu telgrafla Midhat Paşaya bildirdiği için Bağdat tarafından verilecek emri beklemekteydi. Bunun üzerine derhal Musul'da bulunan iki tabur asker İsmail Paşa'nın kumadasına verilmiş ve Bağdat'tan da Ferik Eşref Paşa kumandasında lüzumu kadar asker çıkarılıp Fırat ve Dicle boyunca ve Şehr-i Zor taraflarında da gerekli tedbirler alınmıştı.

Eşkiya topluluğunun bir fırkası Bağdat taraflarına geçmiş ve bir fırkası da Şehr-i Zor dahilindeki yerlere yayılmış olduğu halde Kürtlerle muharebeye tutuşarak hezimete uğramış ve diğer bir kolu Musul'un alt tarafındaki Şırak denilen bölgede sabah erkenden İsmail Paşa tarafından aniden bastırılarak tenkil edilmiştir. Üçüncü fırkası ise Bağdat'a doğru inerken ilerde asker olduğunu görünce yolunu değiştirmiş, Dicle nehrinin etrafı da önceden tutulduğu cihetle o tarafa da yanaşamayarak sıcak mevsimde her şeyden lüzumlu su ihtiyacı için evvelden bildikleri çöl ortasındaki kuyulara gitmişler ise de, Allah'ın hikmeti olacak ki onlar da kuruduğu için isyancıların bir çoğu da bu suretle telef olmuştur.

Bunun üzerine Abdülkerim, yanında kalan iki bin kadar atlı adamıyla, Fırat'ı geçip ecdadının asıl vatanı olan Şemre dağlarına firar etmiş ise de, Midhat Paşa tarafından dağın hakimi İbni Reşid'e [Raşid olmalı] yazılan tehditlerden dolayı oraya da kabul edilmemiştir. Oradan Kerbelâ ve Hille havalisinde her hangi tarafa gitmiş ise karşısına

asker çıktığından nihayet Necid bölgesindeki Araplar arasına sığınmak üzere Müntefik sancağından geçerken Nâsır Paşa tarafından yaralı olarak yakalanıp Bağdat'a teslim edilmiş ve nihayet doğrusu Nâsır Paşa bu yolda da çok fedakarca hareketlerle devlete büyük hizmet etmiştir.

Şeyh Abdülkerim'in İdamı

Şeyh Abdülkerim, Bağdat Meclis-i Temyizinde aleni muhakemesinde kanunen idamına hüküm olunmuş, ancak kendisi rütbe sahibi olduğundan mahkeme kararı [mazbata] Bâb-ı Âlî'ye takdim olunarak biraz sonra kendisi de İstanbul'a gönderilmek üzere yola çıkarılmış olduğu halde ve Musul'a vardığında cezasının infazı telgrafla vilayete bildirildiğinden, kendisi orada asılarak idam olunmuştur.

Merkumun kendisiyle aynı yaşta ve durumda bulunan kardeşleri bu defaki çatışmalarda ölmüşler, fakat hayatta kalan şekâvet ve isyana karışmayan büyük birâderi Ferhan Paşa, İstanbul'da tahsil ve terbiye görmüş bir adam olduğundan, Şemmer kabilesinin bir çoğu Abdülkerim'den sonra Ferhan Paşa'nın yanında toplanmışlardır. Bunlar için Musul'dan aşağı Dicle kenarında boş arazi gösterilerek orada dolapla ziraat yapmak üzere Ferhan Paşa kendilerine reis tayin edilmiş ve elde edecekleri mahsulün öşründen Ferhan Paşa'ya 20.000 kuruş maaş bağlanmış olduğundan, birinci senesi yüzyetmiş dolap meydana gelmiş ve bu cihetle açıkta ve müteferrik halde şuraya buraya dağılan fırkaların hükmü ve evvelki gibi bir daha toplanmaya mecali kalmıyarak Şemmer belası da tamamen ortadan kalkmıştır. Ancak aşağıda anlatılacağı gibi, İstanbul'da icra olunan maaşların indirilmesi sırasında, mezkur maaşın tenziliyle, ziraata alışmış olan Şemmerler, dolapları terk ederek yine eski hal ve yerlerine dönmüşler ve diğerleri de birarayа toplanarak, Şemmer aşiretleri adıyla tanınmış olan eşkiya topluluğu yine tamamıyla ve heyetiyle vücut bulmuştur.

MİDHAT PAŞA'NIN NECİD'E GİDİŞİ VE MUVAFFAKİYETİ

Şemmer belası bu suretle sona ermiş ve ortadan kaldırılmış olduğundan yine Necid işleriyle iştigalin sırası gelmişti. İlk olarak Midhat Paşa tarafından kumandan Nafiz Paşa'ya yazılı talimat verilerek, talimatta yazılı olduğu vechile Necid üzerine asker gönderilmesinin bütün bütün Necid hükûmetinin zaptı niyetini taşımadığı, aslen Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye'ye bağlı olan hükûmet aleyhinde Suud'un vukû bulan saldırı ve tecavüzlerinin önüne geçilerek bu bağlılığın bir kat daha artması için gerekli düzenlemelerin yapılması ve ahvali atiyyesinin garanti altına alınması maksadına dayalı olduğu belirtilmişti. Bu maksada başlangıç ve nişane olmak üzere Necid Şeyhi Abdullah el-Faysal'ın mutasarrıflık ünvanıyla ve aylık 30.000 kuruş maaşla hükûmet başında bırakılması, mülkiye ve maliye konularının belli kaidelere bağlanması kararlaştırılarak, evvelce Müntefik Mutasarrıflığında yapıldığı gibi muavin, muhasebeci ve Nâip gibi memurlar ile yeteri kadar zaptiye neferleri de gönderilmişti.

Abdullah el-Faysal Müstakil Hükûmet İstiyor

Abdullah el-Faysal bu maksatla Ahsâ'ya davet edilerek, yukarıda yazıldığı gibi ünvan ve sıfatı ile memuriyeti icra kılınmış ise de, soya ve aileye bağlı [ebâan ced] müstakil hükûmet şeklinde her istediğini yapmaya alışmış olduğu için, bu şekildeki bazı kayıt ve kaideler altında hareket etmek kendine ağır geliyordu. Bir müddetten beri kardeşi Suud'un tasallut ve baskısı altında iken şimdi ondan kurtulup her türlü gaileden de sıyrılmış olduğu için, yeni vazife ve ünvanından memnuniyetsizliğini belirtiyor, asıl istek ve arzusunun asker ve memurların geri çekilerek kendisinin eski şekilde bırakılması olduğunu ifade ediyordu.

Halbukî kardeşi Suud'un topluluğu dağılmış ise de, taraftarlarının kuvvetiyle içerilerden tedarik olunan haşerâtın Ahsâ'ya hücum et-

mek için hazır ve fırsat kolladığı mahallinden gelen haberlerden anlaşılmıştı. Bununla beraber o havalinin mevki'i ve ahalisinin mizacı hükmünce vergi ve resimler gibi varidat konulması dahi caiz değildi. Zira İngilizlerin himayesi altında bulunan Aden, Maskat ve Umman gibi sahil memleketlerinin hiç bir tarafında vergi değil gümrük resmi bile olmadığı halde onlara bitişik ve yakın olan bir memlekette vergi konulması ve ihdası elbette zararlı sonuçlar doğurabilirdi.

Bundan dolayı kumandana yazıldığı bildirilen talimatta zikrolunduğu gibi, alınacak varidatın yalnız zekat namıyla hayvanlardan alınması meşru olan resimlerle bir de arazi mahsullerinin şer'i âşârından ibaret iken; bu defa devlet tarafından asker gönderilmesi ile ihtiyar olunan tekellüfâttan maksat, ihtisap ve gümrük resmi gibi vergiler konulması ve o bölgeden asker alınması düşüncesine dayalı olduğuna dair fesatçılar tarafından çıkarılan ve zihinleri bulandıran bu uydurma isnatları teyit edecek bazı haberlerin ahalide bir dereceye kadar korku ve telaş yarattığı görülmüştür.

Bir de Bahreyn adası [cezîresi] Necid'in bir parçası olduğu halde, vaktiyle İngilizlerin himayesi altına girmiş olduğu gibi, Bahreyn ile Umman ve Necid toprağında olup, tahminen yirmişer saat kadar uzunluk ve genişliği olan Bahreyn adasına münasebeti yok iken, bu defa Suud'un Necid memleketine musallat olması sırasında orası da Bahreyne bağlı sayılarak o taraftan zabtolunmuştur. Halbuki mezkûr bölge ziraata elverişli değilse de sakinlerinin [sekenesinin] 4.000 parçadan fazla gemi ve kayıkları olduğu ve inci avlanan yerlerden bulunduğu cihetle, coğrafi mevki'i de gayet önemlidir. Binaenaleyh bu işlerin de tanzim ve tesviyesi için Midhat Paşa'nın gidişinin önemi bir kat daha ortaya çıkmış olduğundan müşarünileyh anılan senenin Eylül ayında bizzat Necid'e hareket eylemişti.

Midhat Paşa Hicaz Yollarında

Bu aralık Abdullah el-Faysal Ahsâ'dan ansızın savuşup Riyaz tarafına gitmiş olduğu için, Midhat Paşa Kâtif sahillerini ve karşısındaki Narut ve Dâreyn isimli mamur ve meskun adalarla sair yerleri dolaşıp gördükten sonra Acir iskelesi yoluyla Hufuf'a geldiğinde Ab-

dullah el-Faysal'ı temin ve davet için özel mektup ve adam göndermiş ise de, kabul etmediği cihetle kendi hakkını kaybetmiştir. Bunun üzerine Ahsâ bölgesinde bulunan kasabalar tabii bir sancak sayılarak ve mutasarrıflığı kumandanlığa ilaveten Nafiz Paşa'ya verilmiş ve lüzumlu memurlar da buna göre tertip ve tayin olunmuştur.

Bu aralık Suud, taraftarlarından ve yerli aşiretler takımından yedi sekiz bin kadar haşerattan ibaret bir topluluk ile Ahsâ üzerine gelmiş ise de, askeri fırkadaki Liva Hamdi Paşa kumandası ile üzerlerine gönderilen iki tabur asker bunları hemen darp ve tenkil etmekle artık Suud takımının bir daha harekete mecalleri kalmayarak kendisi de bütün bütün def'olup gitmiştir. Ve Bahreyn'e bağlı ve mülhak olduğu iddia olunan Katar bölgesi hakkında Hindistan hükûmeti ile yapılan yazışmalar üzerine orası da kurtarılarak lüzumlu yerlerine ve gemilerine Osmanlı Sancağı çekilerek Ahsâ Mutasarrıflığına bağlanmış ve ilhak edilmiştir.

Hufuf ve Muberrez kazaları deniz sahiline Kâtif cihetinden otuz iki ve Acir iskelesinden onbeş saat kadar uzaklıkta olup, Necid ile arası tamamen kumdan ibaret ve bozkır [beyâban] ise de, kasabaların bulunduğu vadideki kaynaklardan büyük küçük yedi tane nehir doğmaktadır. Bu iki kasabanın ve bunlara bağlı olan elli kadar köyün etrafı ve havalisi ziraat ile meşgul olmakta ve özellikle hurma ve pirinç mahsulü orada her yerden ziyade ve bereketli olduğundan ahalinin başlıca gelir kaynağı budur. Kasaba hayatı dışında çadırda yaşayan bedevi Arapların ve aşiretlerin takımından yirmi sekiz kabile Ahsâ'ya bağlı olup bunlar da deve ve koyun [ağnam] cinsinden hayvanlarla geçindikleri gibi, hurma ve pirinç mahsullerini de Ahsâ'dan almaya mecbur olduklarından ihtiyaçlarını hayvan mübadelesi yaparak satın almaktadırlar.

Şehirli [medenî] ve bedevî bütün ahali İslâm olarak beş mezhebe ayrılmış olup içlerinden Hanbeli mezhebinden olanlar daha sonra Vahhâbî mezhebine geçerek, hükûmet dolayısıyla diğerlerinden imtiyazlı ve her nevî zulmü işledikleri halde, Vahhâbî mezhebinde olanların hepsi bu defa Ahsâ bölgesinden çekilip içerilere kaçtıklarından diğer mezhep mensupları hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Bölgedeki aşiret ve kabilelerin ekseriyeti Vahhâbî mezhebinde bulunanlardır.

Ahaliden alınması kararlaştırılan varidat-ı mîriyye, yalnızca âşâr-ı şer'iyye ile bir de zekattan ibaret olduğu, Midhat Paşa tarafından resmen ilan olunarak kasaba ve köylerdeki arazi mahsullerinden iktiza eden öşr pek kolay toplanmış ise de, zekat alınacak hayvan sahipleri Arap ve aşiret takımı olup bunlar ise dağınık halde ve uzak çöllerde bulunduğundan suret-i şeriyyesine tevfikan zekât tahsili imkansız olmuştur. Buna karşılık kendilerinin kasabadan aldıkları mahsulün her deve yükü için birer Riyal alınmasına şeyhleri razı olmakla bu da bu şekilde karara bağlanmıştır.

Fırka-i askeriyenin oraya gelişi 1287 hicrî senesinde ise de rumî itibariyle marttan evvel olmakla [1871 Mart öncesi] varidatın toplanmasına o vakitten itibaren başlanmış ve çok şeylerde kusur ve eksik bulunmuş olduğu halde, Eylül sonuna kadar yedi ayda elde edilen varidat toplamı 37 yük kuruşa varmıştır. Memleketin emniyet ve aşayişi düzeldikçe, girişilen bir takım düzenlemeler ve yapılan işlerle halkın refahı ve memleketin imarı arttıkça vergilerin artması da tabii olduğundan, gelecek yıllarda vergi varidatının da artacağı belli olmuştur.

Mezkur bölge halkı buğday ve arpa ve mısır [kokoroz] gibi şeyler ekmeye alışmadığından, genel olarak hurma ile geçinmektedir. Hayvanları bile hurmadan başka yeme alışmadığından, bu gibi ziraat oralarda bilinmemektedir. Bu halde hububat ekimini bilen askerlere tecrübe mahiyetinde ekim yaptırılmış, faydası görülünce ilk yıl ahali tarafından çok yerlere ekim yapılmıştır. Evvelce Vahhâbîler tarafından gasbedilerek, kendi haline terkedilmiş ve şunun bunun eline geçen sahipsiz bir hayli boş arazi devlet hesabına elkonularak, mezârua şartlarına göre ziraat yapanlara verilmiş ve ertesi sene bundan da epeyce varidat temin edilmiştir.

Vahhâbîlikte türbe ve mezar yasaklanmıştır ölüler bahçelere gömülüyor

Vahhâbî mezhebinde türbe ve mezar yasaklanmış olduğundan, ölülerin cesetleri bahçelere defnolunarak biraz zaman geçtikten sonra toprağa karıştırılıp yok edilmek adet olduğu gibi bu adet ve usuller Vahhâbîler tarafından diğer mezhep mensuplarına da zorla icra ettiril-

diğinden, bu cihetle hiç bir kasaba ve köyde mezarlık bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kötü adetin terkedilmesi ile usulü meşrua üzere mezarlıklar [kabristan] kurulmasına ruhsat verilerek yerleri gösterilmiştir. (56)

Tütün ve enfiye kullanma yasağı kaldırılmış ve Muberrez kasabasına yarım saat uzaklıktaki çok eski zamandan beri bulunan, faydaları ve tesirleri bilinen ve tarih-i kadimden beri meşhur olan kaplıcanın binası Vahhâbîler tarafından tahrip edilip suyu da kesilmiş olduğundan, bu defa yeni bir bina yaptırılarak çalışır hale getirilmiştir. Vahhâbîler tarafından kapatılan kasabalardaki mescit ve ibadet yerleri cümlesinden olan I. Sultan Süleyman zamanında Ahsâ Valisi olan Mehmet Paşa'nın Hufuf'da (57) İstanbul camilerinin mimarî şekline uygun yaptırdığı caminin kubbesi, mihrap ve mimberi mevcut ise de içi ahır olarak kullanılmaktaydı. Kapısı üzerindeki kitabesinde yazıldığı gibi, bu cami Mehmet Paşa'nın ihya ettiği Osmanlı eserlerinden olmak üzere bu camii şerif de Nafiz Paşa'nın gayretleriyle yeniden tamir edilerek ibadete açılmıştır.

Hasılı Midhat Paşa orada kırkgün kadar bulunduğu [ikamet] sırada, hükûmetin kurulması ve memleketin manevi terakki ve kalkınması için imkan ölçüsünde ne yapılmak lazım gelir ise onlara başlamış ve çalışmaların devamı için memurlara lüzumlu talimatları vererek Kâtif'e geri dönmüştür.

Midhat Paşa'nın ilk olarak Bağdat'tan Necid'e gelirken, Bahreyn Adasının öneminden dolayı bizzat oraya da uğramak Midhat Paşa'nın düşüncesi arasındaydı. Binaenaleyh bindiği Babil vapurundan

(56) 1745 yıllarında Abdülvehhab tarafından kurulan Vahhâbîlik mezhebine göre, Allah'a vasıtasız ibadet edilir. Peygamber ve evliyadan yardım istemek şirktir. Türbe yapmak, kandil yakmak, ölüleri ziyaret etmek, yasaktır. Namazı terketmek ve dinin gerektirdiği ibaretleri bırakmak küfürdür.

(57) Hufuf [Hofuf], halen Arabistan'da Basra Körfezi kıyısındaki bir şehir olup önemli ticaret merkezidir. 16. asırda Kanuni zamanında burası fethedilmişse de, sonradan vahhâbîlerde kalmış ve daha sonra Mısırlı İbrahim Paşa tarafından hakim olunmuştur. Bölge ciddi şekilde Midhat Paşa'nın bu seferiyle Osmanlı hakimiyetine bağlanmış olmaktadır.

başka Lübnan ve İskenderiye korvetlerini de birlikte almış ise de Midhat Paşa her ne cihete giderse İngilizlerin Basra Denizi Fırka-i Bahriyesi Kumandanı Albay Pelli [kolonel] dört parça İngiliz korvetiyle devamlı peşini bırakmadığından, Bahreyn'e gitmesi mümkün olmamakla birlikte, gemilerin ihtiyaç ve seyahatları için istediği limanlara serbest olarak yanaşmasına engel de bulunmadığı için, bu iki korvetle Basra Bahriye Kumandanı Arif Bey talimatla Adaya gönderilmiştir. Kumandan Arif Bey, iki korvetle Bahreyn'e gidip adanın içini ve dışını ve sularını keşfetmek ve limanında devlet hesabına kömür deposu ve buna uygun binaların yapımı için uygun arazi tedarik ve satın almak üzere gerekli tetkikatta bulunmuştur.

Bahreyn Emiri Şeyh İsa ve Osmanlı Korvetleri

Anılan Korvetlerin Re's-el Tennûr'dan hareketiyle beraber Albay Pelli'de maiyetindeki dört parça gemisiyle hareket ederek daha önceden Bahreyn önlerine varmış ve Arif Bey'de sonradan yetişmiş olduğundan, denizcilik kurallarına uyularak mutad olan merasim yapıldıktan sonra karaya çıkarak Bahreyn Emiri [hakimi] olan Şeyh İsa ile görüşmüştür. İkiyüz yıldan beri Bahreyn sularına Osmanlı sancağı taşıyan gemi gelmemişken, mevcut İngiliz kuvvetleri karşısında böyle iki büyük harp gemisinin gelişi ahali arasında pek büyük tesiratı mucip olmuştur. Şeyh İsa Devlet-i Osmaniye hakkında tazimat göstermekle beraber kömür deposu ve aksamı için limanda istenilen yeri terk ederek ve para da almayarak senedini vermiştir. Ada halkının daveti üzerine bahriye askerlerimiz münavebe ile adaya çıkarılarak ziyafetler çekilmiştir. Bu ahval arasında adanın sularına dair lüzumlu bilgiler de edinilmiştir. Midhat Paşa'nan Hufuf'dan Kâtif'e gelmesiyle beraber, gemiler de Bahreyn'den oraya gelmişler ve Paşa bunlarla birlikte evvelki sene Basra'ya ilhak olunan Kuveyt'e dönmüştür.

1871'de Kuveyt Nasıl Bir Yerdi?

Yukarıda kısaca belirtildiği gibi Kuveyt kasabası deniz sahilinde beş altı bin haneli bir kasaba olarak sekenesi [sakinleri] ilim ve fenden

habersiz oldukları cihetle hâli hazırda yaşayışları bedevilere benzer gibi görünüyor ise de, memleketin asayiş ve düzenini bir aile halkı gibi müşterek bir vazife sayarak bütün hareket ve muamelelerinde şer'i hükümler ne ise ondan dışarı çıkmadıklarından aralarında kötü durumlar nadiren meydana gelmektedir. Çoğu İranlı ve Felemenkli yani Hollandalı olarak oraya ticaret için gelen yabancılar da, memleketin usul ve kurallarına aynen uyduklarından, koca bir memlekette hiç bir nefer asker ve zaptiye [jandarma] gibi vasıtalara ihtiyaç kalmamakta ve yalnız bir kaymakam ve bir kadı ile idare olunmaktadır.

Ve sokakları ve binaları gayet pak ve temiz bulunduğu ve bununla beraber ahalisinden bir kısmı büyük kimselerle ticaret için Hindistan'a gidip geldiklerinden, Avrupalıların usul ve adetlerinden din ve mezhepçe kendilerine yasak ve zararlı görülmeyen bazı adetlerin alınmasında bir taassupları olmadığı bizzat görülmüştür. Ve memleketlerinde otuz beş yıldan beri icrayı hükûmet-i şeriyye için mevcut olan kadının murafaat ve senedatından herhangi bir aidatı olmayıp umuru abadî hasbetenallah rüyet etmekte olduğundan [davalara baktığı], yerli ve yabancı bütün halk adalet ve doğruluğuna inanarak onun kararlarına uymuştur. Binaenaleyh bu memlekette yeniden yapılacak bir şey olmadığından Midhat Paşa oradan Basra'ya gelmiştir.

Evvelce, yani Süveyş Kanalı'nın açılmasından beş yıl önce, Ümit Burnu yoluyla Basra'ya gönderilen Bursa ve İzmir isimli korvetler tamire muhtaç olarak, İzmir korveti İstanbul'a alınmış ise de Bursa korveti gidemeyip zaman geçtikçe daha ziyade harap olduğundan, bu vapur Midhat Paşa tarafından bir ara Bombay'a gönderilerek serenlerine varıncaya kadar her yeri 10.000 lira masrafla her yeri saçtan olmak üzere yenilenmişti. Buna ilaveten İstanbul'dan da Lübnan ve İskenderiye korvetleri gelmiş olduğu gibi ticarete tahsis olunan Babil, Ninova, Necid ve Asur adındaki dört vapur da bu cümleye katılmıştı. Ayrıca İdare-i Nehriyye vapurları da on parçaya varmış olduğu için Basra'da tersane işleri ehemmiyet kazanmıştır.

Gemiler için en lüzumlu olan şey havuz meselesi olmakla birlikte, özellikle büyük gemiler için gerekli olan havuz inşaası çok masraflı olduğundan ve mevcut durumda bunun yapılması mümkün değilse de,

git-gel [cezir ve med] durumu ile on iki kademe kadar su çeken gemiler için Şatt-ül Arap kıyısında bir havuzun pek kolay vücûda geleceği anlaşıldığından Kût'ül-frengî adı verilen mahalde yapılması için hemen harfiyata başlanmış olmakla beraber, Basra'nın Şatt-ül Arab'a taşınması hakkındaki düşünce ve karar üzerine teşebbüs edilmiş olan çalışmalara ve Basra'da diğer bazı hususlarda iktiza eden işler ile de meşgul olunduktan sonra sene âhirinde Bağdat'a geri dönülmüştür.

Sadrazam Âli Paşa:
Şu Acem Kavmi Öyle Bir Millet Ki!..

Midhat Paşa'nın bütün bu yaptıkları ve teşebbüsleri yani, önce Irak'ın tanzimatı ve ıslahatı ile Necid meselesindeki çalışmaları Padişah tarafından ve Bâb-ı Âlî' canibinden takdir olunmuş ve hatta Âli Paşa'nın kendi el yazısıyla [hatt-ı destiyle] en sonra gönderilen muharreratından birinde aynen şu ifade kullanılmıştır.

"Necid kıt'asının inzimamiyle hıtta-i Irakîye eser-i himmet-i âliyeleri olarak az vakitte Mısır-ı Sâni ve belki bu mukaddem o tâli olacağı..." [Necid bölgesinin devlete bağlanmasıyla Irak bölgesi yüce himmetiniz eseri olarak az zamanda ikinci Mısır olacağı ve belki ondan sonra geleceği].

Midhat Paşa'nın hizmet ve çalışmaları bu şekildeki takdir ve tebrik olunduğu gibi merhum Sultan Abdülazîz dahi Necid meselesindeki başarılarının bir nişanı olarak murassa bir kılıç gönderip ihsanda bulunarak Midhat Paşa'nın kaderini bir kat daha yükseltmiştir. (58)

Necid meselesinin başından sonuna kadar bir sene kadar zaman geçtikten sonra, bütün taşımacılık [sevkiyat ve irsalat] düzgün ve mü-

(58) Paşa merhumun, Midhat Paşa evrakı metrukesi arasında bulunan ve aynı konu ve meselelere dair bir diğer takdirnamesinin suretidir:

Devletlû Efendim Hazretleri,

Bir müddetten beri giriftar olduğum kuvvetli zafiyet ve halsizlik [za'afı kâvi ve kuvveti za'af] geçende, ikbâl'üd-Devle hazretlerine ve seyahatı Şâhiye dair ihsan buyurulmuş olan şıka-i mahsusanın teehhürü cevabına sebep oldu. Ol bâbda olan mazeret-i hakikiyemin kabulünü rica ederim. Evvel be evvel Necid

kemmel bir şekilde cerayan etmiş olduğu halde bütün masraflar 5.000 lirayı geçmemiş, toplanan varidat ise orada devamlı surette bulunması lazım gelen üç dört tabur askerin, memurların ve mülkiye ve maliye ve sairenin masraflarını karşıladığı gibi fazlası da olacağı ilk seneden belli olmuştur. Tabii ki bu durum, konulan usul ve esasların iyi uygulanması ve gayretli çalışmalar neticesinde meydana gelmiş iken Midhat Paşa'dan sonra Bağdat Valisi olan bazı büyük müşirler tarafından Ahsâ bölgesinde bulunan nizamiye askerleri Bağdat'a alınıp, bu böl-

---

maslahat-ı mühimmesinde dahi meşhûd-u dide–i îbtihâc ve mefharet olan muvaffakıyyeti seniyyeleri şekl-i mahsusda dahi tebrik ve tahanniyeye mübaderet eylerim. Asir kıt'a-i mühimmesinin fesadat-ı mütenevvie-i malûmeden istihlasıyla saye-i tevfika tevabe-i hazret-i mülûkanede doğrudan doğruya taht-ı inzibat ve idareye alınması ve bununla beraber Necid gibi azim ve cesîm ve ehemmiyet-i politikası müsellem bir kıt'anın dahi, bî Hamdullahi teala eseri hüsnü tedabir-i âsifaneleri olmak üzere bu suretle ele girmesi hidmeti haremeyn-i muhteremeyn ünvan-ı celilini te'bid ve te'bid [ebedileştirme] etmiş ve biavni sübhane bütün Ceziret'ül-Arabın çok geçmeden aslı asıl kadîmine ric'at edeceğine berâat-i istihlâl olmuştur.

Vakıa, Şah hazretlerinin seyahatinin bizim taraftaki şiaya başka şekilde tesir edeceği yolunda bazı endişeler belirmişti. Lakin hayırlı yardımlarınız neticesi olarak seyahat, arzumuza uygun geçmiş ve işitildiğine göre Kaçar Hanedanı evlâd ve ahfadına duyulan nefret kifayet edecek dereceye gelmiştir. Bu Acem kavmi, iyilik ve doğruluk üzere hareket eder ve dürüstlüğün kadrü kıymetini bilir sözün ve namusun yüceliğine inanır, yalan ve dolandan çekinir adamlar olmadığından, kendilerine gösterilen misafirseverlik beyhûde oluyor. Şu Hamavend işinde gösterdikleri namussuzluk bayağı hepsini bastırdı.

Nevvâb İkbâl'üd-Devle hakikaten doğru bir adam olduğundan, Acemlerin şu hallerini red ve takbih edeceği açıktır. Bu defa şahsıma hediye ettikleri akik mührün hat yazısını fevkalâde güzel bulduğumu ve kendilerine çok teşekkür ettiğimi bir aralık lütfen tebliğ buyurmalarını niyaz ederim.

Şehzâde Abbas Mirza geldi gitti. Burada bulunduğu müddetçe iki kere Huzur-u Hümâyun'a kabul olundu. Kendisine 20.000 kuruş maaş ve 100.000 kuruş harcırah ihsan buyuruldu. Nazik ve zeki bir adama benzer. Bilmem ahlakı nasıldır. Bâki olasın.

El-Seyyid Âli Mehmet Emin
23 H. [Haziran] Sene 1288
[5 Temmuz 1872]

genin zabtiye ve muhafazası zaptiye [jandarma] adıyla tertip olunan bir takım başı bozuk Arap ve Kürt askerlerine bırakılmış ve mutasarrıflığına da, Müntefik eşrafından olup devlet idaresinden hiç anlamayan Abdurrahman adında birisi gönderilmiştir. Bununla beraber yukarda belirtildiği üzere, oralarda vergi ve rüsûmlar gibi teklifat şöyle dursun gümrük resmi bile koymak caiz olamayacağından yalnız zekât ve âşar hasılatı ile yetinileceği evvelce devlet adına taahhüt ve ilân edilmişken, varidatı artırmak tam'aıyla ihtisâp ve bâc resimleri gibi yeniden bir takım rüsûmat dahi konulmuştur. Böylece, iki yıl evvel devlete itirazsız ve memnuniyetle uyup tâbi olan bu ahali, birden bire eşkiya olarak ve isyan ederek devlet memurları aleyhine ayaklanmışlar, ara yerde hayli nüfus kırılmış ve kurulan devlet çarkı da bozulmuştur.

Bunun üzerine Bağdat'tan askerle Müntefik mutasarrıfı Nâsır Paşa gönderilerek, ihtilal ateşi bastırılmış ve İstanbul'dan Ahsâ'ya mutasırrıf ve nâip gibi yeniden memurlar gönderilerek Bağdat vilayetinin hataları ile ortaya çıkan kesireler [kusurlar, eksiklikler] düzeltilmeye çalışılmış ise de, olmayacak vaadlerin Arap halkındaki kötü tesirleri zâil olmayarak kalmıştır.

ADALAR [CEZAYİR] SETLERİ

Yukarıda zikri geçen Adalar[Cezayir] setlerinin inşaatı düşünülürken, İran Şahı hazretlerinin seyahatı dolayısıyla geri bırakılmış ve ertesi sene de Necid meselesi ortaya çıktığından bu defa işbu meselenin sona ermesiyle sıra Adalar meselesine gelmiş ise de, inşaatı güz mevsiminde uygun olacağından ve o zamana kadar Midhat Paşa arazi hakkındaki teşebbüsler ve Fırat nehrinin temizlenmesi için başlanan çalışmalara devam etmiştir. Bahusus Fırat nehrinden yeniden açılan kanalın ikmali işleriyle de meşgul olmuştur. Çünkü Bağdat şehri ile Fırat nehri arasındaki geniş arazi, vaktiyle Fırattan açılmış olan Sak-

lavye kanalıyla sulanarak ekilen mümbit bir arazi olduğu halde, Saklavye kanalının göğsü, yani ağzının genişlemesiyle Fırat suyunun büyük bir kısmı beri tarafa sapmıştı. Bu cihetle bir taraftan Bağdat'ı su basmış, diğer taraftan da Hindiye ve Hille arazisinin susuz kalıp harap olması korkusu herkesi telaşa düşürmüştü. Merhum Gözlüklü Reşit Paşa zamanında büyük para harcanarak Saklavye kanalı kapatılmış ve mahzuru bertaraf edilmiş ise de, onunla sulanan bu kadar geniş arazi ekilemeden boş kalmıştır.

İşbu Saklavye kanalının [hark] iki saat kadar üst tarafında Kenaniye adıyla eski zamanda yapılıp halen kalıntıları mevcut bulunan kanal açılıp da Eklûs denilen bir köprü [kantara] (59) yapılacak olursa, her türlü sakıncası giderilerek bu arazinin yeniden ekilmesi ve ihyasının mümkün olacağı yerli ve Avrupalı mühendisler ve erbab-ı vukûf tarafından ifade edilmişti. Bunun yapımına iki yıl önce başlanılmış ve ertesi yıl on metre genişlik ve dört metre derinlikte açılan kanal ile ondört saat mesafeye kadar lüzumu kadar su meydana geldiğinden, iki tarafındaki geniş arazi tamamen ekilmişti.

Lakin bir aralık Fırat suyunun taşmasıyla, yapılan kârgir köprüyü [kantara] harap etmiş ve kanalın bazı yerlerini de bozmuş olduğu cihetle eskiden Saklavye kanalı hakkında olduğu gibi bu sefer de halkın ve mülk sahiplerinin bir kısmı telaş ve vesveseye kapılarak, kapatılmasını istemişlerse de, bu mülahaza, denizin tehlikeleri düşünülerek deniz seyahat ve ticaretinin durmasını doğuracağından, böyle büyük ve umumî faydaları meydanda olan bir işin ufak bir mahzuru görülünce terk edilmesine sebep olamayacağı, aksi halde dünyada hiç birşey yapmanın kabil olamayacağı tabiidir. Dolayısıyla asıl iş onun çaresini bulup zararını ortadan kaldırmakla ortaya konur. Eski zamanda mamur ve abâdan olan bunca arazinin ziraatten hâli ve boş bırakılması düşünülemeyeceğinden, Midhat Paşa Necid'den döner dönmez en ziyada bu işe gayret göstermiştir.

(59) Kantara: Taştan yapılan kemerli büyük köprü

MİDHAT PAŞA'NIN İCRAATI İSTANBUL'UN DÜŞÜNDÜKLERİ VE İSTİFASI

Tarihte yaşanan olaylardan anlaşılıyor ki, dünyada insanın gene insanlara hizmet için çalışması ne kadar iyi niyet ve temiz düşüncelere dayansa bile, eserleri ve işlerine az çok dil uzatılması adet olmuştur. Özellikle bizim memlekette bu adetin ileri seviyede bulunmasına ekseriya cehalet de eklenerek, ne derece ileri gidilmiş olduğunu anlatmak izaha muhtaç değildir.

İşte bu kabilden olarak, mesela Irak bölgesinin Mısır'dan daha ziyade zenginlik ve refaha kabiliyeti yakından bilindiği halde, nice yıllardan beri harap şekilde kalmasından, bu kadar İslâm nüfusu ve geniş topraklarının iyi kullanılamayıp istifade edilememesinden her yerde ve her mecliste üzüntüyle bahsedenler; üç yıldan beri Irak'ta yapılan şeylerder sevinmek ve hiç olmazsa yapılanlar hakkında doğru bilgi almak gerekirken, memleketin kalkınmasının çareleri hakkında en ufak bilgi ve tecrübesi olmayan ve belki İstanbul'un kapısından dışarı çıkmamış bazı kişiler, Irak'ta bir biri ardından zuhur eden Dagâra, Şemmer ve Necid gibi meseleleri, büyük büyük olayları, deniz ve nehir gemileri, fabrika [Tersane] ve kanallar hakkındaki icraatları işittikçe, güya Bağdat'ın İstanbul'u idare eden zenginlik kaynakları tükenecek ve kesilecek derecesinde cahilane bir düşünce ile itiraza kalkışmışlardır.

Zaten Midhat Paşa'nın namını çekemeyen bazı hasımları da bu kışkırtmalara yardım etmekteydiler. Gerçi Sadrazam Âli Paşa'nın nazarında ve zamanında bu dedikoduların fazla bir tesiri olmamışsa da, bu sene içinde onun vefatı üzerine yerine Sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa, (60) Rusya politikasına muhalif olan vükelâ hakkında kötü bir niyetle koltuğuna oturmuştu. Bu cümleden olarak, Midhat Pa-

(60) Sadrazam Mehmet Emin Âli Paşa 7 Eylül 1871 tarihinde ölmüştür. Mustafa Reşit Paşa ve Fuat Paşa'nın ölümünden sonra, Âli Paşa'nın ölümü ile Tanzimat döneminin büyük devlet adamları sahneden çekilmiştir. Artık bundan sonra devlet hep ikinci nesil tanzimatçılar eline kalmıştır. Nitekim Âli Paşa'dan sonra sadarete 8 Eylül 1871 tarihinde Gürcü Mahmut Nedim Paşa tayin edilmiş olup, sonradan Midhat Paşa ekibinin en büyük rakibi ve hasmı olmuştur.

şa'nın icraatı ve hususiyle sarfiyatı aleyhindeki rivayetleri tamamen hakikat sayarak Bağdat'a gönderdiği emirlerde, yersiz bir takım tekliflere ve malümata ve en ziyade akçe konusunda sıkıştırmaya başlamış ve hazır senenin başı iken vilayetin hakiki durumu etraflıca anlatılarak Midhat Paşa tarafından üç yıllık makbuzlar ve elde edilen tahsilat miktarı ve ondan sonra sene sene Irak'taki takarrür eden varidat ve harcamaların muvazenesini [bilançosunu] gösterir defterler tanzim olunup İstanbul'a gönderilmişti.

İşbu muvazene [bilânço] cetvellerinde açıklandığı gibi, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğine görevlendirilme yılı olan Rûmî 1285 yılı başında [Mart 1869] vilayetin bütün varidatı 148.000 kese akçe olup, gerçi ondan sonra bazı memur ve zaptiye [jandarma] askerinin maaşlarının yükseltilmesinden dolayı masraflar artış göstermişse de, diğer yandan muvazzaf asker adıyla istihdam edilen başıbozuk neferlerin azaltılması ve bir takım masrafların kısılmasından dolayı üç sene nihayetinde masrafların toplamı eski derecesine düşmüş olduğu halde, varidat toplamı 220.000 keseye baliğ olmuştur. 6. Ordunun süvari ve piyade bütün mevcudu 7.000 neferden ibaret iken 13.000 bu kadara çıkmış, deniz kuvvetleri artmış olduğundan bu yeni tertip üzere yapılan hesapta, varidattan 80.000 kesenin ordu masraflarına ve 10.000 kesenin Basra Tersanesi tahsisatına karşılık gösterilerek, bu miktardan da mahalli masraflar çıktıktan sonra, imar işlerine ayrılarak senede 50.000 kesenin İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmış ve bunun Rûmî 1288 [1872] senesi Martından itibaren aylara bölünmesiyle ve Bombay yolu ile Londra üzerine poliçelerinin gönderileceği de arzedilen taahhütte yazılmıştı.

Namık Paşa'nın yedi yıllık Bağdat valiliğinden sonra İstanbul'a dönüşünde beraberinde götürdüğü 30.000 keseden ve bir de Midhat Paşa'nın iki defa gönderdiği 40.000 bu kadar liradan başka, Bağdat'tan varidat fazlası olarak hiç bir vakit devlet hazinesine akçe gönderilmemiştir. Midhat Paşa'nın bu kadar icraatı ve mübâyaatıyla beraber, yukarda söylenen senevî 250.000 lira gönderilmesini taahhüt etmesi takdir olunacak yerde, burasına hiç bakılmayarak o vakitler Islahat Komisyonu adıyla Bâb-ı Âlî'de kurulan komisyona yaptırılmış olan hesaplara göre, vilayetin umumî masraflarından 24.000 kese indirilerek bu para da nakit olarak istenilmiştir.

Halbuki, işbu tenzilatın bir kısmı ziraat için nehirlerin temizlenme ve tamir masrafları ve mahsülü korumak için kullanılan korucu maaşları gibi şeylere sarf olunuyordu. Bu masraflar yapılmadıkça, dahili muvazene olan varidattan o kısmının istihsâli mümkün olamayacağı gibi, bu kısıtlama hükmünce 2.000 kuruş maaşı olan bir kaymakamın maaşını yarıya ve daha aşağıya, doksan kuruş maaşı olan zaptiye neferinin aylığı elli kuruşa ve hatta bazı Nâiplerin maaşlarını ikişer üçeryüz kuruşa indirmek lazım gelmekle bu ise memurların ahlakını bozacağı gibi tabii suistimalleri yaygınlaştıracağından zararı kârından daha ziyade olacaktı.

Bu hususlar tekrar tekrar Bâb-ı Âlî'ye telgrafla bildirilerek hatırlatılmış ise de, Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın niyeti başka olduğundan dinletilememiş ve bu ahval ise vilayet işlerini darmadağın [hercümerç] ederek, bunca emekle meydana getirilen şeyleri tamamen ortadan kaldıracağından Midhat Paşa istifaya mecbur olmuş ve Bâb-ı Âlî tarafından istifası derhal kabul olunarak Bağdat vilayetine 6.Ordu Müşirliği ile beraber tayin olunan Rauf Paşa'nın çok acele gelmesiyle, Midhat Paşa vilayet işlerini Rauf Paşa'ya devrederek İstanbul'a dönmek üzere 1288 senesi Mayıs ayında [1872 Mayıs] Bağdat'tan İstanbul'a hareket etmiştir.

MİDHAT PAŞA'NIN İSTANBUL'A AVDETİ MAHMUT NEDİM PAŞA'NIN HASMÂNE TEŞEBBÜSLERİ

Fırat nehrinin vapur nakliyatına [seyir ve sefâin] engel olan yerlerinden birazı evvelce temizlenmiş olduğundan Midhat Paşa nehir vapurlarından Fırat adlı vapurla Meskene'ye gelip oradan Halep'e geldiğinde yeni Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın garip icraatlarına ve bu arada Hüseyin Avni Paşa, Şirvani Rüştü Paşa ve zabtiye müşiri Hüsnü Paşa ile İşkodra valisi İsmail Paşa ve Haydar Efendi ve Emin Bey gibi

bir takım kimselerin sürgün olduklarına [nefy ve iclâ] dair aldığı mâlumat sırasında kendisinin de Sivas'a sürülmesine dair Halep'de söylentiler çıktığını duymuş ve o sıralar İstanbul'dan kendine gelen hususi mektuplarda da bu haberler doğrulanmıştı.

Tanzimat-ı Hayriyenin esas şartı olan ve 35 sene devlet idaresinde yerleşmiş bir Kanunun böyle bir keyfi irade ve şahsi kin ile defaten kesr ve mahvedileceğine inanmak müşkil olduğundan Midhat Paşa bunların doğruluğuna inanmayarak, bu düşünce ile İstanbul'a [Dersaadet] gelmiştir.

Midhat Paşa Bağdat'ta iken işittiği havadis ve yolculuk sırasında duyduğu söylentileri bu defa tam olarak İstanbul'a geldiğinde bizzat öğrenmiştir. Buna göre Mahmut Nedim Paşa, Rusya politikası taraftarı olduğundan, Sadaret makamına geçer geçmez General İgnatiyef'in tavsiyesiyle Bulgarları Rum patrikhanesinden ayırarak müstakil bir Eksarh idaresi kurmuş ve devleti bir başka idare şekline koymak için kendinden öncekilerin yaptıklarının cümlesini bozma teşebbüslerine başlamıştı. İlk olarak Rumeli demiryolları anlaşmalarını feshederek ve Vilayet Nizamnamelerini değiştirip küçük küçük valilikler teşkiline kalkışarak işe başlamıştı.

Bu tertibat cümlesinden olarak Sofya'yı Tuna vilayetinden ve Şarkî Karahisar'ı Trabzon'dan ve Maraş'ı Adana'dan ayırıp ayrı valilikler yapmış olduğu gibi, Bosna'nın öteki ucunda bulunan Hersek sancağını beri taraftaki Yeni Pazar'la birleştirip onu da bir valilik yapmıştı. Bütün vilayetlere ayrılan tahsisat ve masrafları hesapsız ve ölçüsüz kısmış olmasıyla, idare zaafa uğratılmış, tabii memurların suistimalleri ve zaptiye erlerinin ve âşâr ve rüsûmat memurlarının zulmünden her tarafta şikayetler ortaya çıkmıştı. En garibi taşra memurlarının çoğu ve belki hepsi azil veya diğer yerlere nakledilerek [61] yerlerin-

(61) Mahmut Nedim Paşa'nın, Âli Paşa'nın vefatı üzerine getirildiği 8 Eylül 1871 tarihinden 31 Temmuz 1872 tarihine kadar süren, on aylık ilk sadaretinde, 5 Serasker, 4 Bahriye, 4 Adliye, 5 Maliye Nazırı, 6 Tophane Müşiri, 5 Sadaret ve 6 Serasker müsteşarı azil ve tayin ettirmiştir. Valiler ve taşra memurları dama taşı gibi yerlerinden oynatılmışlardır. Vali ve Mutasarrıf değişikliklerinin bu hızla yapılması rüşvet vesilesi olmasındandır. (Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar c.1 s.259)

den edilmiş ve bütün devlet memurları gezginci [seyyar] olmuştu. Hiç bir devlette bulunmayan kanun ve kaidelerle daha bir çok ahval ve usuller icad edilmiş, velhâsıl devlet işlerinin her asıl ve şubesi bozularak memleketin her yanında bir hali buhran ve kargaşaya sebebiyet verilmiştir.

Bu hal içinde Mahmut Nedim Paşa her nasılsa, Sultan Abdülaziz'in kazanmış olduğu teveccühüne güvenerek, kendisinin serbest hareketine engel olacağını tahmin ettiği devlet erkânından Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanîzâde Rüştü Paşa'yı ve sairlerini kolayca sürgün ettiği gibi, Midhat Paşa'nın da Bağdat'tan hareketi üzerine daha yoldayken onun da, Sivas'a sürülmesi hakkındaki iradeyi de almıştı. Ancak icraya vakit kalmadan Sultan Abdülaziz tarafından İrade-i Seniyye geri alındığından Mahmut Paşa bu maksadına nail olamamış ise de, Midhat Paşa İstanbul'da olduğu müddetçe, Mahmut Paşa masterih ve emin olamayacağından İstanbul'a dönmesinden ve üzerinden on gün geçmeden ve haberi olmadan Edirne vilayetine tayini icra kılınmıştır.

Midhat Paşa'nın gerek Padişahın nazarında, gerekse hayır sever devlet ve millet yanında, en ziyade övgüye değen işlerinden biri olan Tuna ve Bağdat vilayetlerinde gösterdiği hizmet ve çalışmalarıdır. Tuna vilayetinin ilerlemesi Rusların hoşuna gitmemiş olduğu bilinmekle beraber Mahmut Nedim Paşa, hem Midhat Paşa'nın eserlerini mahvetmek ve önemini azaltmak ve hem de Ruslara bir cemile göstermek için Tuna vilayetinin harap olmasına her vilayetten ziyade gayret göstermiştir. Bunun için evvela vilayet nizamlarını değiştirdiğinden, vaktiyle bunca çalışma ve gayretle meydana getirilen ve muntazam bir makine halinde işleyen vilayet idaresi birden bire duraklamış ve bir çok memur kadro dışı bırakılarak, kalanlarının da maaşları indirilmekle bittabî ehliyetsiz memurlar çoğalmış ve emvali mîriye tahsilatının silahlı zaptiye neferlerinden kurtarılması için önceden kurulan "tahsildar sınıfı" ortadan kaldırılarak, bu iş yine eskisi gibi zaptiye neferlerine ihale edilmiştir.

Gerek maaşlarının yarı yarıya indirilmesi gerek daire intizamından çıkan sair memurların tecavüz ve suistimalleri vilayet halkını ve özellikle Bulgarları aşırı şikayetlere zorlamış, şose yollar için vaktiyle

konulan kaideler hükümsüz sayılarak tamir ettirilmemiş, şoseler ve ekseri köprüler kullanılamaz hale gelmiş, eşkiyalardan korunmak için köy halkından tertiplenen ihtiyat askerleri kaldırılmış ve Tuna kıyılarına yapılan karakollar da kaldırılmış olduğundan bu tahribatın tesirleri Tuna vilayetindeki eserlerin yalnız tahribiyle kalmayıp, ondan üç sene sonra meydana gelen Bulgaristan olaylarının gûya bu icraat ile sebepleri de hazırlanmış oldu.

Mahmut Nedim Paşa tarafından Tuna vilayeti için gösterilen bu gayretin ilk senesi bu eserlerin yıkımında görüldüğü gibi, Bağdat vilayeti hakkında da Rauf Paşa'ya özel talimat verilerek o zât da ilk hamlede, Umman-ı Osmanî idaresini bozmaya yani deniz vapurları işletmesini kaldırmaya teşebbüste bulunmuştur. Bu sebeple Babil vapurunu Tersaneye hediye gönderip ve 20.000 liraya satın alınan Ninova vapurunu 10.000 liraya sattığı gibi, Aden de ve sair yerlerde depo edilmiş kömürleri de tez elden satarak hepsinin sonunu getirmiş ve ayda bin lira kâr getiren nehir vapurları işletmesinin idaresini bozmuş ve Fırat nehrinin temizlenmesi ve Hindiye ahalisine tapu verilmesi kararlaştırılan arazilerin tapularının verilmemesi ve Kerbelâ kasabası dışında yeniden kurulmasına başlanan mahallenin inşaatı gibi devletçe ve ahalice yapılan hayırlı ve faydalı bir çok teşebbüsler baltalanmıştır.

En garip olaylardandır ki, birçok zamandan beri Süleymaniye ve Şehr-i Zor sancaklarında bunca nüfusun katline ve bir takım nahiye ve köylerin yıkılmasına cüret eden ve eşkiyalıkla meşhur olan Hamavend eşkiyası Midhat Paşa zamanında çok kere İran'a kaçıp, affedilerek tekrar geldikten sonra evvelkinden daha ziyade hıyanet ve eşkiyalığa devam etmişlerdir. Bunların en hafifi ve adisi bir kaç kişinin katli ile sanık olarak ve özellikle Çekul ve Emin Çahr gibi reislerinden her birinin kırkar ellişer kişiden fazla adam öldürdüklerinin isbat edilmesiyle, bu reislerin de hemen ele geçince idamları kararlaştırılmışken, Rauf Paşa bunları çağırıp taltif ederek idam mahkumu eşkiya reislerini zaptiye yüzbaşılığı ve mülazımlığı gibi zabitliklere tayin etmiş olduğundan arası az vakit geçtikten sonra bunların hepsi yine eşkiyalıklarına dönerek, bu sefer memuriyet kuvvetiyle eskisinden kat kat daha fazla eşkiyalık etmeye cesaret etmişler ve Bağdat'tan Musula varıncaya kadar, ara yerde bulunan mahalleri ve halkını nasıl tahrip ettikleri her-

kesin bildiği şeylerdir. Hasılı Rauf Paşa'da Mahmut Nedim Paşa'dan [61/a] aldığı talimat mucibince, Midhat Paşa vaktinde vukû bulan her nevî teşebbüs ve icraatlarını yok etmek için elinden gelen gayreti göstermekte kusur eylememiştir. [62]

Doğruyu görenlerce de bilinir ve teslim edilir ki, bir adamın yaptığı ve bıraktığı eserleri yok etmek ve yıkmakla onun şöhretten düşmesini sanmak pek yanlıştır. Zira amme menfaati için yapılan eser yıkılsa da, yine harabeleri, yapanın iyi niyet ve başarılarını hatırlatmaya kafi olup aralıkta zarar gören varsa onlar da o eserin vücudundan müstefit olanlardır.

(61/a) Mahmut Nedim Paşa, 1818 yılında İstanbul'da doğmuş olup, Gürcü Mehmet Necip Paşa'nın oğludur. 1831 yılında Sadaret Mektubî kalemine girerek memuriyete başlamış ve önemli görevlerde bulunmuştur. Sadaret Mektupçuluğu (1847) Şam valiliği (1855), İzmir valiliği (1856), Ticaret Nazırı (1858), Trablusgarp valiliği (1867) görevlerinden sonra Âli Paşa'nın vefatı üzerine Sadaret makamına getirilmiştir (1871). Mahmut Nedim Paşa özellikle Sultan Abdülaziz devrindeki sadaretinde Rus yanlısı politikası yüzünden "Nedimof" ünvanıyla anılmış ve ömrü boyunca Midhat Paşa'nın rakibi ve hasmı olmuştur. Midhat Paşa için kurulan özel mahkemenin teşkiliyle ilgili heyette görev almıştır. Diğer yandan Abdülaziz devrinin Avrupa'dan yaptığı istikrazlar sonunda, Düyun-u Umumiye idaresinin kurulmasına kadar ki yanlış politilakaların müsebbiplerinden biri olarak gösterilir. 1883 yılında İstanbulda ölmüştür.

(62) Midhat Paşa'nın eserlerini yıkmak konusunda, Rauf Paşa tarafından baş vurulan muhtelif vasıtalardan birini de eski Harbiye Nazırı merhum Recep Paşa şöyle hikaye etmiştir:

"Rauf Paşa Bağdat ile Kerbelâ arasında demiryolu [şimendifer] hattı döşenmesi için Midhat Paşa'nın getirttiği malzemeden lokomotif ve vagonlardan Bağat'ça bulunan demirci ustaları aracılığı ile bir tren hazırlatmış ve daha yol düzenlemesi ve ray döşemesi yapılmadığı halde Bağdat dışındaki düz ovada yürütmek üzere, hatta bilet kesip yolcu bile almış. Tabii bu tren hareket eder etmez, lokomotif şiddetli bir sarsıntıyla toprağa saplanmış ve tren içindeki bazı yolcuların yaralanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu raysız trenin kalıntısı hala oralarda imiş." Rauf Paşa'nın bu hareketten maksadı, halk gözünde Midhat Paşa'nın bu teşebbüsü hakkında kötü bir düşünce ve nefret yaratmak olsa gerektir. (AHM.)

Dördüncü Bölüm

BİRİNCİ SADARET DÖNEMİ

İLK SADRAZAMLIK
ADLİYE NAZIRLIĞI
SELANİK VALİLİĞİ
SULTAN AZİZİN HAL'İ
SULTAN MURAD'IN CÜLÛSU
ÇERKES HASAN VAK'ASI

Dördüncü Bölüm

BİRİNCİ SADARET DÖNEMİ

MİDHAT PAŞA'NIN SADARETİ
1289 Cemâziyelahir
[30/31 Temmuz 1872 - 19 Ekim 1872] (63)

İşte Mahmut Nedim Paşa'nın beyan ve hikaye edilen bunca hâl ve hareketi karşısında ve beslenen bu kadar kötü niyete rağmen Mid-

(63) Midhat Paşa Bağdat Valiliğinden İstanbul'a dönmüş ve Edirne Valiliğine gitmeye hazırlanırken Abdülaziz'in huzuruna çıkmış ve güya veda edecektir. Bu görüşme sonunda sadaret mührünü alarak çıkmıştır. Akla şu soru gelmekte. Osmanlı Sadareti acaba böyle tesadüflere veya Midhat Paşa'nın o anlık ikna gücüne mi bağlıdır. Kaynaklara göre bu görüşmenin sonucunu Mahmut Nedim Paşa'da merakla beklemektedir. Kanımızca Midhat Paşa'nın gönlünde Sadrazamlık yattığı gibi, Padişah da kamu oyuna bigâne değildir.

Ebüzziya Tevfik'e göre: O sıralar Midhat Paşa'nın konağı olağanüstü bir ziyaretçi akınına uğramaktadır. Mahmut Nedim küskün ve sürgünlerinden tutun da, eski vezir-vüzeraya ve Yeni Osmanlılar kadrosuna kadar herkes ziyaretçidirler. Yeni Osmanlıların İbret Gazetesi o sıralar aşırı bir Midhat Paşa propagandasına girişir. Kamu oyunda bir sadaret değişikliği havası estirilmektedir. Namık Kemal bu günlerde, Ebuzziya Tevfik'e bir mektup vererek Midhat Paşa'ya gönderir. Mektubu açtıkları zaman içinden Şehzade Murad Efendi'nin, Paşayla görüşme talebi çıkar. Buna sevinen Midhat Paşa, biraz sonra bunun mahzurlarını düşünerek olumlu cevap veremez. Aynı mahzur Şehzade için de geçerli olduğundan, duyulmasından çekinerek, mektubunu geri aldırır.

Bu olay gösteriyor ki, Yeni Osmanlılar grubu ile Şehzade Murad ve Midhat Paşa yakın temas içindedirler. Yeni Osmanlılar Tanzimat düşüncesinde Midhat Paşa'yı kendilerine öncü kabul etmekte, Şehzade Murad Efendi bu yolla Saltanatı arzulamakta, Midhat Paşa'da Sadarete niyetlenmektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz'le yapılan o görüşmede bunu elde eder. (Bkz. Yeni Osmanlılar Tarihi Ebüzziya Tevfik, [Ş. Kutlu] İstanbul 1973, s.421 vd.)

hat Paşa'nın Edirne vilayetine gittiği halde bir iş görmek iktidarında olamayacağı belli olup kendisi bunca zaman çalışıp vücudu yorulduğundan bir müddet azledilmiş [ma'zul] olarak istirahat etmek istediyse de, Bağdat'tan ayrılması da istifası sebebiyle olduğundan, şimdi Edirne'den de istifa etmiş bulunması Sultan Abdülaziz merhumun mizacına münasip düşmeyecekti. Midhat Paşa bu görevi istemeyerek kabul ederek iki gün sonra adet olan bir merasimle padişaha şükretmek için Mabeyn-i Hümâyun'a giderek huzur-u Padişahî'ye kabul olundu.

Sadrazam Mahmut Nedim Paşa bütün hareketlerini Padişahın mizacına uydurmuş, içerden ve dışardan Saray-ı Hümâyun halkını kazanmış olduğu için, merhum Hakan kendisine teveccüh gösteriyordu. Ancak diğer taraftan memleket ve ahalinin nasıl harap olduğunu da etraflıca haber almış ve bundan dolayı da azlini tasarlamış olduğundan, huzuru şahanelerinde Midhat Paşa'ya "Mahmut Paşa'nın bir çok müsaviyesini [dengesizliğini] ve mecnunâne niyet ve hareketlerini sayarak, değiştirilmesi hakkındaki niyet ve tasavvurlarını bildirdikten" sonra hemen o akşam müşarünileyh azlolunarak ertesi gün, yani 1289 senesi Cemaziyelâhirinde [1872 Ağustos] Sadaret Makamı [Sadaret-i Uzmâ] Midhat Paşa'ya tevcih buyurulmuştur. (64)

Midhat Paşa sadaret makamına gelince, her şeyden evvel vilayetlerin usul ve nizamlarını değiştirmek ve yenilemek istemiş ise de, yapmak yıkmak kadar kolay bir iş olmadığını biliyordu. Kesirelerin [kusurlar, eksiklikler] tamamen ıslah edilerek eski haline getirilmesi için belli bir zaman gerektiğinden, mamâfih devlet memurları için doğru bir meslek tayini vacip olmakla bu yolda geniş bir Talimat yazılarak vilayetlere gönderilmiş ve vilayetlerden ayrılan mahaller gene eski hallerine getirilmiş ve yerlerinden kaldırılarak seyyar bir halde bulunan bir takım valiler ve memurlar da gene yerlerine iade olunmuşlardır. Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanizâde Rüştü Paşa ve bunların bazı arkadaşları sadaretin değişmesinden önce merhum Hakan tarafından

(64) Görüldüğü üzere hatıratta göreve başlama tarihi Cemaziyelâhir 1289 verilmekte. Mahmut Nedim Paşa'nın azil tarihi 30/31 Temmuz çarşamba olduğuna göre bu hicri tarih 24 Cemaziyelevvel 1289 veya rûmî 18 Temmuz 1288 tarihi olmalıdır. Midhat Paşa'nın bu ilk sadareti 2 ay 19 gün sürmüştür.

affedilmiş oldukları gibi, diğer sürgünler de bu defa Midhat Paşa'nın şefaati ile affı Şahâneye mazhar olmuşlardır.

Bu kabilden olan ve sürülerek Maraş ve Karahisar-ı Şarkî [Şebinkarahisar] valiliklerinde bulunan Cevdet Paşa ve Rasim Paşa'da İstanbul'a celp edilmiş olmalarıyla Şirvanizâde Rüştü Paşa Evkâf ve Cevdet Paşa Maarif Nezaretlerine tayin olunmuş, Hariciye Nezaretine Paris Sefiri Cemil Paşa, Maliye Nezaretine de İzmir Valisi Sadık Paşa getirilmiştir. Böylece bir müddetten beri heyecan içinde bulunan efkâr-ı umumiyyeye bir sükûnet ve her tarafa güven ve itimat gelmişti.

MALİ VAZİYET VE MAHMUT NEDİM PAŞA'NIN MUVAZENE-İ MALİYESİ VE MUHAKEMESİ

Devletin dahili işlerinde o zamanlar en önemli konu maliye meselesi olduğundan, herkesin gözü, yeni Heyet-i Vükelânın bu zorluklara nasıl çare bulacağı ümidinde idi. Esasen Mahmut Nedim Paşa'nın icraatları bu işi de temelinden bozduğu için düzeltilmesini imkansız hale getirmişti. Şöyleki; her yıl ilân olunan muvazene defterlerinde gösterildiği üzere, masrafların ikimilyondan ziyade olarak bunun üzerine Mahmut Paşa'nın Sadarete gelmesiyle beraber Köçekoğlu Agop Efendi [65] aracılığıyla Avrupa'dan istikraz etmiş olduğu 10.000.000 liranın faizi de katılınca, muvazene açığının miktarı 3.000.000 lirayı geçmiş iken adıgeçen, Bâb-ı Âlî'de Tensikat ve Islahat Komisyonu

(65) Veliahd Murad Efendi'nin istikbalinden ümit bekeyenler onun yanına yaklaşıyorlardı. Bunlardan ikisi çok önemlidir. Birisi meşhur Ermeni Bankeri Sarraf Agop Köçekoğlu, diğeri de Rum sarraflardan Hristaki Efendi'dir. Bu iki kişi esas olarak Abdülaziz devrinde, sonra da Sultan Murad devrinde saraya oldukça yakın olmuş iki kişidirler. Burada bahsedildiği gibi Agop Köçekoğlu Mahmut Nedim Paşa zamanında, hükûmetin Avrupa'dan borçlanmasına aracı olduğu gibi, daha önce Sultan Mecit zamanında da, Saray kadınlarının mücevherlerini rehin ederek, mukabilinde Saraya borç vermiştir. Saray'ın bu paraları ödeyeme-

adıyla teşkil etmiş olduğu Meclise yaptırılıp Mâbeyn-i Hümâyun'a takdim eylediği defterde, varidat ve masraflar karşılaştırılmış olduğundan başka, varidatın beşyüz bu kadar bin lira dahi ziyadesi olduğu gösterilerek, işbu fazladan 100 000 lirası Saray-ı Hümâyun'un tahsisat-ı seniyye haricindeki masraflarına sarf olunmak üzere alelhesap olarak Mabeyn-i Hümayuna takdim olunmuş ve 350 000 lirasıyla İngiltere'ye bir zırhlı gemi daha sipariş edilmiştir.

Halbuki Maliye Nezareti tarafından Padişah'ın iradesi ile talep üzerine bu defa verilen deftere [hesaba] göre, muvazenenin varidat olarak fazlası şöyle dursun, Mahmut Paşa'nın vilayetlerde uyguladığı gereksiz indirimlerde bulunulanlar da hesaba konulsa bile, yine umumi masrafların açığının üç milyondan aşağı olmadığı görülmüş ve o zaman söylenen fazlalığı uygun bulan komisyon azaları toplantıya çağırılıp bu durum sorulunca, yapmış oldukları hesapların hazine kayıtları üzerine değil Mahmut Nedim Paşa'nın tarif ve ifadesine göre yapıldığı verdikleri cevaptan anlaşılmış ve böylece işin rengi ve hakikati de ortaya çıkmıştır. Lakin Mahmut Paşa'nın verdiği hesaptan önceleri memnun olan merhum Sultan Abdülaziz, şimdi bunun aslı olmadığından bahisle muvazenede yine bir çok açık gösterilmesini kendisinden akçe crisgenmiş olduğu maksadına hamlederek inanmak istemediğinden bu hal pek büyük müşkilat çıkarmıştır.

---

mesi üzerine rehin mücevheratı Avrupa borsalarında paraya çevirmiştir. Köçekoğlu, daha sonra da Sultan Murad'a hülul ederek dost olmuştur. Murad Efendi Köçekoğlu'nun Acıbadem'deki "Peynirci Çiftliği"ne gider ve Kurbağalıdere'deki kendi köşküne de davet ederdi. Hatta Köçekoğlu'nun parasından Paris'teki Jöntürklere yardım ettirdiği de o günlerin seylentileri arasındaydı.

Sarraf Hristaki Zagrafos Efendi ise Saray ve hükûmete çok yakın bir Rum zengini idi. Mahmut Nedim Paşa'yı deviren Talebe-i Ülûm nümayişlerinin destekçisi olduğu söylenmektedir. Bütün kaynaklarda Şehzade Murad Efendinin sarrafı olarak geçmektedir. Sultan Abdülaziz'in hal'inde şahsî mücevherat ve Konsolidlerinin de buna bozdurulduğu ifade edilmiştir. Midhat Paşa'da Avrupa'ya sürgün edilince Hristaki'den borç para aldığını ve bununla geçinebildiğini, 11 Aralık 1877 tarihli olup Teşrifat Nazırı Kamil Bey'e yazdığı mektubunda ifade etmektedir. (Bkz. Ziya Şakir, V. Murad'ın Hayatı, İstanbul 1943. s.53-54), (Uzunçarşılı, Yıldız Mahkemesi age. s.16,70)

Devletin varidat ve masrafları her yıl muvazene olunarak Bütçe [muvazene] adıyla bir sureti yayınlanmakta ve varidatın masraflara yetmeyerek sene sene ne kadar açığı olduğu o bütçede müfredatıyla ve madde madde sebepleriyle görünmekte olup, hususiyle yeni borcun faiziyle senelik açığın ve borcun miktarı bir milyon lira daha artmıştır. Ve Mahmut Paşa'nın pek az bir müddet içinde bir takım hayallerle bu açığı kapattıktan ve borcu ödedikten sonra fazla akçe bile bulmuş olmasına nasıl inanılmıştır? Bunun aslı ve esası hile ve desîseden ibaret olduğu meydanda iken, bunun doğruluğunu, yukarıda belirtilen Komisyonda vazifeli olan vükelâdan Safvet Paşa ve Cevdet Paşa ve Kâni Paşa gibi devlet sadıkları tasdik etmeye niçin mecbur olmuşlardır? Ve sonradan işin hakikati ortaya çıkmış iken, merhum Hakan'ın buna inanmak istememesi nereden doğmuştur? Buraları merak edilecek şeyler olduğundan, burada bunların sebeblerinden de biraz bahs etmek münasip görülmüştür.

Şöyle ki, Sultan Aziz merhumun her suretle istibdada yatkın olan mizaç ve karakterinin muktesebatına Mahmut Paşa hakkıyla vakıf olduğu ve bundan devlet ve memlekete gelebilecek zararlı fikir ve mülahazalar ile mükellef bulunmadığı cihetle, daha Âli Paşa hayatta iken ve kendisinin Bahriye Nezareti'nde bu mizaca hizmet için lüzumlu tedbirleri hazırlamış ve fırsat buldukça rahmetli Hakan'ın bütün zevk ve sefasını okşayarak kendine bağlamak ve harç almaya [israfa alıştırmak] için fiilen hayli gayretler sarfetmiştir. Hatta Tersane marifetiyle idare edilen Hazine-i Hassa vapurlarının iradı masraflarına kafi gelmediği halde, masraflarını Tersane hesabına geçirip varidatını sırf kâr ve temettü şeklinde Saray-ı Hümayun'a takdim etmiştir. Yine o vakit, gene Hazine-i Hassa'ya bağlı olan Ereğli Kömür Madenlerini masrafı çıkmaksızın Tersane hesaplarına aktararak ve akçesini istikraz ile ödeyerek bir cemile arzetmiştir. Ve çok geçmeden sadarete gelince de muvazene açığını kendisi de bildiği için, bu hal içinde hazineden Saray-ı Hümayuna fazla akçe verilmesi de münasebet almayacağından, evvela vilayetlerin tahsisatlarını kesmiş ve elde nakit bulundurmak için zahirde yüzde on, hakikatte yüzde yirmi faizle acele olarak 10.000.000 lira istikraz ederek, o hesapla güya buradan elde ettiği fazla akçeleri Mabeyn-i Hümayun'a takdim etmek için bir kapı açmıştır.

Ve en ziyade teessüf olunan şudur ki, Sultan Abdülaziz her ne kadar müstebit mizacı gereğince hiç bir surette kanun ve nizamlarla kayıt altında bulunmayı kalben istemez ise de, yine muamelat ve resmi işlerde Bâb-ı Âlî'nin görev ve yetkilerine [kadr ve imtiyazına], devletin kanun ve nizamları hükümlerine riayet ettiği halde, Mahmut Nedim Paşa'nın yanıltma ve iğfalatı sonunda bunların cümlesinin ehemmiyeti kalmamış, Saray-ı Hümayunca her ne hatıra gelir ve ne istenirse derhal yerine getirilmeye başlanmıştır. Bu vaziyetler merhum Hakan'ın hoşuna giderken Mahmut Nedim Paşa'da açtığı bu yoldan Padişahın teveccüh ve itimadına mazhar olmuş ve böylece dahili ve harici Saray-ı Hümâyun halkını da elde etmiştir. Bu cihetten emin ve müsterih olduğu gibi memurlar ve vükelâ-yı devletten kendi görüş ve fikrine muarız olanları sürgüne göndererek [teb'id] emsalini de sindirmesiyle, o taraftan da bir sıkıntısı olmadığından, bir sene sürmeyen sadaret müddeti içinde meydana gelen bunca fiilleri ve garip icraatlarıyla beraber şahsi menfaatlarını da tahsilde kusur etmemiştir. Kendisinin Mısır'dan ve Rumeli demiryollarından ve Ereğli Kömür Madeninden ve zırhlı gemiler inşaatından malum olan aldıklarına [me'hûzat] ve henüz miktarı bilinmeyen sair irtikâblarına ilaveten, beyanı geçmiş [salif-ül beyan] istikraz etmiş olduğu 10.000.000 liranın içinden de 100.000 lirasını çekip almıştır.

Sadaretin tebdiliyle bu ahvalin de önü kesilmiş demek ise de, Mahmut Paşa'nın göz boyamasıyla merhum Hakan'ın zihnine yerleşmiş olan ve mizacına uygun düşen ortamın lezzeti zail olmayıp, Saray-ı Hümayun halkı ise kapıcılara ve tablacılara varıncaya kadar Mahmut Paşa'nın hayranı [meclûbu] olmuşlardır. Dolayısıyla müşarünileyhin azledilmesi ne derece memnuniyet-i âmmeye müstelzim olmuş ise, bu nevi gayretkeşlerine de o kadar keder ve üzüntüye mucip olmuştur. Çünkü bunların çoğu devletin hesap ve kitabının [harç ve sarf] ne olduğunu, devlet malının suistimalinden ne zarar geleceğini, devlet varidatının ne şekilde artırılabileceğini bilmek ve öğrenmekle mükellef olmayıp, yalnız rahat ve huzur içinde olarak kendi şahsi menfaatlarını düşündüklerinden ve bir Sadrazamın bir kaç ay içinde 3.000.000 liradan daha fazla varidatı bulup devleti borçtan kurtardığına nasıl inanmışlar ise, diğer bir Sadrazamın da garez yahut bir kötü niyet için bunu saklayabileceğine [ketm] öylece inanmaya hiç bir engeli olmamalıdır.

Midhat Paşa'nın göreve başlamasından yirmi otuz gün geçer geçmez Saray-ı Hümayun'da sözler çoğalmış, *"Mahmut Paşa devletin irat ve masraflarını yoluna koyup Padişahına ibraz-ı sadâkat göstermişken, Midhat Paşa onun yaptıklarını bozmuş ve Saray'a para vermemek için Hazineyi borçlu çıkarmış..."* şeklindeki rivayetler ortalıkta yayılmaya başlamıştı. Mahmut Paşa'da bunları işittikçe kuvvet bularak o da oturduğu yerden Valide-Sultan aracılığıyla her türlü telkinle merhum Hakan'ın fikirlerini bozmaya çalışmış ve işte bütçe [muvâzenenin] açığı konusunda Padişah'ın fikirlerine ârız olan zan ve şüphelerin bu telkinlerden doğduğundan şüphe kalmamıştır.

Yukarıda işaret olunduğu üzere, Mahmut Paşa'nın istikraz akçesinden almış olduğu bir kalem 100.000 lira konusu, kendisinin görevden ayrılmasına kadar meydana çıkmamış ise de, borç alınan para kaide olarak hazine hesabına dahil edilip varidat ve masraflar oraca icra olunduğundan, hesaplarda yeri açık kalan işbu 100.000 lira Mahmut Paşa'nın kendisinden sorulmuştur. Mahmut Paşa'nın senediyle alınıp, harcama yeri bilinmeyen bu para için müşarünileyh, *"bu parayı borç verenlere [mukrizlere] bahşiş olarak verdiğini"* cevabında yazılı olarak belirtmiştir. Halbuki mezkûr istikraz mukavelesine göre, faiz ve komisyon gibi bütün masraflar dahil edilerek o hesap üzerine ellisi yüz itabar edilmiş, yani elli lira nakit alınıp yüzde on faiziyle yüz lira verilerek ödenilmek üzere mukavele yapılmıştır.

Şu halde bunun için artık bahşiş ve masraf verilecek yer olmadığına ve mezkûr 100 000 liranın Hazineden ödenmesi hiç bir resmi karara ve irade-i seniyyeye dayanmayıp, yalnızca Mahmut Paşa'nın senediyle ve kendisinin Maliye Nezaretine tayin ettirdiği Emin Paşa marifetiyle hususî bir surette verilmiş olduğundan, bu akçeyi Mahmut Paşa'nın almış olduğundan şüphe kalmamıştır. Fakat asıl iş bu akçenin kendisinden kurtarılması meselesi olup, bunun da muhakemesiz alınması mümkün olamayacağından, Padişahtan irade-i seniyye alınarak, müşarünileyh Bâb-ı Âlî'ye davet olunmuş ve bütün Heyet-i Vükelanın huzurunda sual ve cevaplı muhakeme edilmiş ve kendisinin de bir diyeceği kalmamak üzere bu paranın tahsiline hükmolunmuştur.

Bunun üzerine Mahmut Paşa'nın Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği tezkerelerde, zimmetini itiraf etmiş, fakat defaten ödemeye hal ve kudreti

yetmediğinden bahisle mühlet verilmesini talep ettiği halde, diğer yandan Valide-Sultan vasıtasıyla Padişah'a gönderdiği muhtıra ve iftiralarında, aleyhine hükmolunan bu 100.000 liranın Mabeyn-i Hümayun'a takdim ettiği meblağ cümlesinden olduğu halde kendisinden istenilmesinin hakikatte Saray-ı Hümayun'un muamelatına itiraz maksadından kaynaklandığı yolunda safsata ve mugâlatalar çıkarmıştır. Merhum Hakan'ın ve Valide-Sultan'ın fikir ve düşüncelerini bu safsatalarla bozduğundan, Sultan Abdülaziz Mahmut Paşa'nın zimmetine geçirdiği mezkur 100.000 lirayı af ve ihsan buyurmuştur. Fakat Mahmut Paşa'nın ihtilas ve zimmeti yalnız bundan ibaret olmayıp, Mabeyn-i Hümayun'a arzı hizmet perdesi altında çok şeyler yaptığı bizzat Zât-ı Şahane nezdinde de ortaya çıkmış olduğundan, gerek bunlardan ve gerekse müşarünileyh ile vükelâ arasındaki bazı ziddiyet ve çatışmalardan dolayı ilerde daha büyük rahatsızlıklar doğurmaması için, adıgeçenin bir zaman göz önünden kaldırılması yönünde Padişah'ın da tasvibi alınarak Edirne Valiliğine gönderilmiştir.

Arası bir müdet geçtikten sonra yine Valide-Sultan [66] ve sair Saray halkının şefaatiyle adıgeçen tekrar İstanbul'a gelmiş ise de, rahat durmayıp vükela-yı devletin aleyhinde türlü entrikalar çevirmeye başlamış ve hususiyle Şirvanizâde Rüştü Paşa'nın sadaret günlerinde pek ileri gitmiş olduğundan, umum vükelânın mazbata ile şikayeti üzerine bu defa da nefy suretiyle Trabzon'a gönderilmişken, az zaman sonra yine Valide-Sultan'ın ve Padişaha yakın olanların şefaatiyle af buyurularak, yalısında rahat oturması şartıyla geri dönebilmiştir.

ÖNEMLİ İMAR TEŞEBBÜSLERİ

Midhat Paşa bir taraftan dahili ve harici meselelerle meşgul olurken, o aralık Kolaşin meselesi [67] üzerine Karadağ ile meydana

(66) Hatıratta adı sık sık geçen Valide-Sultan, Sultan Aziz'in 25 Haziran 1861 tarihende tahta geçmesiyle bu ünvanı kazanan Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyel Valide-Sultandır.

(67) Kolaşin: Osmanlı Devletinin son zamanlarında Kosova ilinin Yenipazar sancağında Karadağ sınırına yakın bir kaza merkeziydi. Kaza merkezi Karadağ'a bırakılınca, kalan köylerden bir kaza yapılarak Şahvik köyü merkez yapıldı. Halkın çoğu müslüman ve Boşnak idi.

çıkan anlaşmazlığı da asker göndererek on gün içinde bitirdikten ve hak kazandıktan sonra Bağdat cihetinde İranlıların tahrip ettikleri karakollar işi hakkında da iddiasını isbatladıktan sonra dahili icraatından da burada zikr ve tafsile şayan bazı şeylere teşebbüs etmiştir.

Bunlardan birincisi Bağdat demiryolları konusudur. Şöyle ki, Irak bölgesi için tasavvur olunan esbab-ı îmarenin birisi Bağdat'ın devlet merkezine ve hiç olmazsa Akdeniz'e bir demiryolu ile bağlanması meselesidir. Bu yol aynı zamanda Hindistan yolu olması münasebetiyle İngilizler'in de bizden ziyade işine gelmekte olup, onbeş yirmi yıldan beri kâh İstanbul'dan ve kâh İskenderun'dan Bağdat'a bir şimendifer yapılması hakkındaki projeler biliniyorsa da, bunların ikisi de Devlet-i Osmaniye'nin kaldıramayacağı bir yüktü. Halbuki Bağdat için demiryolu döşemeye en ziyade elverişli ve mesafece hepsinden en kısa olan Trablus-Şam cihetî olduğu ve bunun sekizyüz kilometre kadar bir mesafeden ibaret bulunduğu bilinmekteydi.

Midhat Paşa Bağdat'ta iken memur göndererek mevkiini keşif yaptırmış olduğundan, bu defa sıra işin fiilen yaptırılmasına sıra gelmiş ve inşaat masrafları için lazım gelen 3 000 000 lira kadar paranın faiz ve ana parasından [re'sülmâl] büyük kısmı halen İngilizlerin Hint postası için ödedikleri ücretle karşılanması ve üst tarafının da nasıl olsa tedarik olunması mümkün olarak bunun için de gene İngilizler tarafından karşılanacağına dair söz alınmıştı. Bu yolun en kısa zamanda yapılması için evvel emirde usûl ve kaidesine göre keyfiyyetini icra ve haritalarının yapılıp verilmek üzere Rumeli demiryolları baş mühendisi *Mösyö Praisle* ile 200 000 franka bir mukavele imzalandı. O da iki mühendis grubu ile, bir grubu Trablus'tan ve diğeri Bağdat'tan işe başlamak üzere keşif çalışmalarına başlanmıştır.

İkincisi Vidin demiryolu olup, bu hattın Bosna yoluyla Avusturya demiryollarına bağlanması önceden kararlaştırılmış iken, sonradan mukavele bozulmuş ve bazı acil olaylar ve politik meselelerin araya girmesi sebebiyle bir müddet için bundan ümit kesilmişti. Halbuki Rumeli demiryolu üzerinden bir şube [hat] ayrılarak İzladı cihetinden ve Balkanların içinde belli olan elverişli geçitlerden Ivraca [vraca] yoluyla Vidin'e bir demiryolu yapılır ve bu yol Vidin'in üst tarafında bulunan Timok nehrinin karşı tarafından Eflâk toprağına ve oradan Ma-

caristan hududuna vardırılırsa, hem Avrupa demiryollarıyla birleştirilmiş ve hem de Devlet-i Osmaniye tarafından maddi manevi hesapsız menfaat elde edilmiş olacağı belliydi. Bu konu Macaristan demiryolları için de büyük faydalar temin edeceği cihetle, o tarafın da her türlü yardımı yapacağı temin edildiğine göre, Vidin hattı da yine adıgeçen Praisle marifetiyle etüd ve planlaması yaptırıldıktan ve erbabı fen ile müzakere olunduktan sonra hemen başlanılmak üzere teşebbüste bulunulmuş ve bir taraftan lüzumu tedarik olunmak üzere kurulan hususî bir komisyon Tuna'ya gönderilmiş ve bir taraftan da tedarik esbabına teşebbüs edilmiştir.

Üçüncüsü, Hicaz telgraf hattı meselesidir. Gerçi İstanbul'dan Hicaz için doğrudan doğruya bir telgraf hattı çekilmesine, ara yerlerde boş arazi ve çöllerin bulunması, aşiretler ve Arapların içinden geçmesi gibi düşünceler mani oluyordu. Halbuki Irak'tan geçen Hindistan hattının büyük kısmı da böyle çöllerden geçtiği halde, aşiret ve Araplardan kullanılan çavuşların yardımlarıyla diğer yerlerdeki hatlardan daha iyi korunmakta idi. Şu halde Hicaz hattı için böyle bir fikir ileri sürülmesi bilgi noksanlığından doğan boş bir kanaattır. Halbuki Hicaz ve Yemen'e kadar böyle bir telgraf hattının döşenmesi halinde, hacılar münasebetiyle yalnız Cidde ve Mekke şubesinin senelik hasılatı 20.000 liradan fazla bir meblağa ulaşması mümkündü. Ayrıca mülkî faydaları da düşünülerek, Kudüs-ü Şerif telgraf hattından münasip bir yol ile Cidde'ye ve oradan da Yemen'e hemen bir telgraf hatı çekilmesi için gerekli teller Avrupa'dan satın alınarak getirilmiş ve direklerinin ekserisi de Şam valisi Suphi Paşa aracılığıyla Aclun [halen Ürdünde şehir] kasabasından kestirilip hazırlanmıştır.

Dördüncüsü, ağırlık ve uzunluk ölçüleri hakkındaki ondalık [âşâriye] sistemidir ki, bu usul evvelce Midhat Paşa'nın Şura-yı Devlet Riyaseti sırasında yapılan çalışmalardan biri olup. o vakit düzenlenen talimat ve nizamnameleri her tarafa gönderilmiş, memur ve halka benisetilmesi için bir hayli masraf edilerek tamamen ve fiilen yaygınlaştırılması zamanı gelmişken. Mahmut Nedim Paşa'nın Sadareti bunun icrasını da engellediğinden öylece kalmıştı. Bu defa, bu düzenlemelerin de İstanbul ve vilayetlerde kullanılmasına karar verilerek her tarafa lüzumlu emirler gönderilmiştir.

Beşincisi, Bâb-ı Âlî ile diğer resmi daireler arasında cereyan eden yazışmalar [muhaberat] keyfiyetidir. Gerçi bu konu dış görünüşte önemsiz gibi gözükmekte ise de, bütün devletin muamelâtı ile ilgili işler bu evraklar üzerinden yapılmaktadır. Midhat Paşa'nın uzun zaman Bâb-ı Âlî'de bulunup kazandığı tecrübeye göre, bir iş ve meselenin bütün evrak ve senetlerini [belgelerini] bulmak ve yerleştirerek ortaya koymak çok zor olup sebebi de, yazışmaya dair olan tezkerelerin altına yazılan cevaplarla [notlarla] iade edilmesi ve bizce imzadan ziyade muteber olan mührün tezkerede kullanılmasıdır. Bu da özellikle Sadaret makamından yazılan emri havi tezkirelere ve telgraflara âdi birer mim [işaret, paraf, imza] konulması gibi şeylerden kaynaklanmaktadır. Halbuki bu evrakın her biri icabına göre kıymetli evrak gibi saklanması lazım geldiğinden, bundan böyle iş ve emirlere dair tezkerelere yazılacak cevaplar ayrıca yazılıp ve mühürlenip, tezkere asılları saklanmak ve Sadaret makamından gönderilen bütün emir ve tezkireler mühürlenmek ve dairede her işin ve her meselenin evrakı bir yerde toplanmak ve büyük devletlerin kalemlerinde geçerli olduğu şekilde, dosyalama usulü tutulmak üzere bir nizam kurulmuştur.

Altıncısı, mekteplere yapılan yardımlar konusudur. Şöyleki Avrupa'nın cihana hayret veren ilerlemesinin ilim ve teknik alanındaki çalışmaların neticesi olduğu bilindiği halde, memleketimiz halkının geri kalmasının da milli eğitim [maarif] hususundaki düşüncelerden ileri geldiği herkes tarafından bilinmektedir. Şimdiye kadar bunun için pek çok sözler söylenmiş ise de, husulü akçe ile fiilen fedakarlığa muhtaç olarak halbuki devlet hazinesinin ahvali malûmesi bu kadar harcamayı yapmasının imkansızlığı karşısında, ahalinin de kendiliklerinden bu fedakarlığı yapmaya müsait ve istekli olmadıkları ve hususiyle İslâm ahalinin maarif yardımı konusunda gayri müslimlerden bunun için geri kaldıkları cihetle yine devlet tarafından ahaliye bir teklif vuku bulmadıkça bir şey yapılamayacağı anlaşılmış ve hiç olmazsa kasaba ve köylerde ilk mekteplerin [mekteb-i ibtidaiye] çoğaltılmasıyla beraber rüştiye mekteplerinin de tedrisat usullerinin geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmalarda masraflara katılmak üzere ahalisi razı olan mahallerde âşâr vergisine ilaveten bir defaya mahsus olmak üzere ve yüzde bir fazla alınarak yani hasılatından

hazine için alınan yüzde on yerine yüzde onbir alınarak memlekette mektepler için sermaye yapılmak üzere vilayetlere genelge [talimat] gönderilmiştir.

KALKINMA [İMAR] TEŞEBBÜSLERİNİN NETİCESİZ KALMASI

Aşağıda anlatılacağı gibi, Midhat Paşa'nın Sadaret müddeti iki-buçuk ay gibi kısa bir zamandan ibaret olmakla beraber, bu müddet içindeki icraatı cümlesinden olmak üzere şu anlatılan altı hususun her birisi için gece ve gündüz çalışarak yeni teşebbüslere girişmiş ve birçok teklifler yapılarak fiiliyatına teşebbüs edilmiştir. Ancak ayrılmasıyla beraber, böyle şeyleri koruyacak bir kanun ve soracak bir kuvvet olmadığından, öteden beri devletimizde cari olduğu gibi *"geçenin [selef] yaptığını gelenin [halef] bozması"* kaidesinden dolayı, bunların hepsi defaten ret ve mahv ve iptal edilmiştir. Mesela Bağdat yolu için Mösyö Praisle'e verilen 200.000 frank beyhûde zayi olarak ve hiç olmazsa ona karşılık yapılan plan ve projeler [haritalar] bile olsun istenilmemiş ve Vidin yolu için satın alınan malzeme ve aletler çürütülmüş ve Hicaz telgraf hattı için getirtilen teller Cidde'de, ve kesilen ağaç direkler mahallerinde kalıp soran bile olmamıştır.

İzmir'den Alaşehir'e kadar olan trenin [şimendifer] devlet hesabına satın alınması meselesi de yine Midhat Paşa'nın bu sadaretindeki icraatı cümlesindendir. Şöyle ki, müşarünileyh Bağdat'tan İstanbul'a [Dersaadet] gelirken İzmir'e uğrayıp kasaba demiryoluyla Manisaya kadar gitmiş ve yolun asıl müessisi ve direktörü ile görüşmüştür. Yaptığı araştırmaya göre, o vakit hat yolu yalnız kasabaya kadar yetmiş kilometreden ibaret iken, bu yol için mukavele icabı devletten yılda onbeş binden yirmi bin liraya kadar tazminat ödeniyordu.

Halbuki, bu hattın bir misli kadar daha Alaşehir'e uzatılması halinde tabii ticaret hacmi çoğalarak tazminat ödenmesine gerek kalmayacak ise de, kumpanyasının buna muktedir olmadığı ve bununla bera-

ber devletçe daha nafi bir suret-i tesviye daha müsait bulunduğu anlaşılmıştır. O vakit İzmir Valisi bulunan Sadık Paşa'nın da bu konuda malûmatı bulunduğundan, bu defa Midhat Paşa'nın sadaretinde, Sadık Paşa da Maliye Nazırı olduğu halde anılan direktörle yeniden müzakereler yapılarak bir hal çaresi düşünülmüştür. Ortaya çıkan hal şekline göre, demiryolunun Alaşehir'e kadar uzatılması için gerekli 500 000 bu kadar lira devlet tarafından verilmek ve buna karşılık Kumpanya da İzmir'den Alaşehir'e kadar yüz kırk kilometre uzunluğundaki bütün hattı onbeş sene sonra bütün edevatıyla Devlet-i Osmaniye'ye meccânen terk etmek üzere karar verilmiş ve zikredilen meblağ da, ana para ve faiziyle birlikte yılda 35 000 lira ödenerek ve onbeş yılda bitirilmek şartıyla Avrupa'dan tedarik edilmiştir.

Bu hesaba göre hazine-i devletin sene sene açıktan onbeş yirmi bin lira tazminat vereceği yerde, onbeş sene sonra onun iki katı olmak üzere otuzbeşer bin liralık ödeme karşılığında 1 000 000 liradan fazla kıymeti olan demiryolu bütün tesisleriyle devletin malı olacağı cihetle, faydaları açık olarak meydanda olduğundan bu hususdaki karar, bütün Vükelâ tarafından kabul olunarak, icabı yapılmış ve bunun üzerine, şimdiye kadar muayyen müddetin yarısı kadar bir süre geçmesiyle, altı yedi sene sonra bu demiryolu hattı tamamıyla devletin tasarrufuna geçmek üzere hazineye intikal etmiştir.

MISIR HİDİVİ İSMAİL PAŞA'NIN İSTİKRAZ MESELESİ MİDHAT PAŞA'NIN SADARETTEN AZLİ VE ADLİYE NAZIRLIĞI

Mahmut Nedim Paşa'nın sadaretinin son günlerinde İstanbul'a gelmiş olan eski Mısır Hidivi İsmail Paşa, Mısır hesabına olarak Avrupa'dan istikraz yapabilmek için tarafı Şahâneden mezuniyet istemiş ve bu arzuhali kabul edilerek fermanı verilmek üzere iken Mahmut Paşa'nın ayrılmasıyla geri kalmıştı. Bu defa Midhat Paşa'nın sadarete gelişi üzerine, Sultan Abdülaziz tarafından Hidiv İsmail Paşa'ya bu vaad ve mezuniyet kararlaştırılmış olduğundan bahisle, fermanın ha-

zırlanması ve çıkarılması irade buyurulmuş ise de Mısır'ın kalkınması [imarı] için daha evvel Avrupa'dan hayli borç para alındığı ve Mısır hazinesi Avrupa'ya borçlu olduğu halde şimdi bu vechile devletin resmi mezuniyetiyle Hidiv Hazretleri dilediği ve istediği kadar daha istikraz yapmakla memleketin borca tahammül derecesini geçeceği apaçık ortadaydı.

Diğer yandan Fransızlar [Frenkler] devlete müracaat etmeyerek, haklarını almak bahanesiyle Mısır maliyesini kendi ellerine ve idarelerine alacakları ve özellikle İngiltere ve Fransa arasındaki rekâbetten dolayı Mısır üzerinde kullanacakları nüfuzlarının artmasına, borçlanmanın bir vesile teşkil edeceği de aşikardı. Kaldı ki, bundan sonra başka konular ve olayların da doğmasıyla, sonunda Mısır'ın Devlet-i Âliyye idaresinden çıkmasına sebep olacağı, bu borçlanmanın akla gelen ve göze görünen en büyük mahzurlarındandı.

Hatta merhum Âli Paşa zamanında da Mısır için bu surette bir mezuniyet istenmişse de, adıgeçen tarafından kabul edilmediği, önceden yapılmış yazışmalardan ve verilen emirlerden anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu defa sadır olan Padişahın irade-i seniyyesi üzerine, sayılan bu mahzurlar bildirilmiş ve Midhat Paşa tarafından da fermanı âlî çıkarılmasına muvafakat olunmamış idi. (68)

Lakin Abdülaziz Han merhum, Mısır Hidivine vermiş olduğu vaadden dolayı bu hususta aşırı şekilde alaka göstererek her gün Mâbeyn-i Hümâyûndan bir kaç defa adam göndererek fermanın acele çıkarılmasını te'kiden istemiştir. Padişahın bu suretle çıkardığı emirlerine uymamak ne derece sadakat ve ubûdiyete aykırı ise; memleket padişahının Mısır iklimi gibi büyük ve sağlam bir rüknünü tehlikeye düşürecek böyle önemli bir emrin mahzurlarını bile bile onaylayıp razı olmak da Midhat Paşa'nın karakterine sığmayan bir hususdur. Bununla birliklet hem bir dereceye kadar irade-i Padişâhînin yerine gelmesi ve hem de Mısır Hidivine mezuniyet verilmesi anlamında olmayarak iler-

(68) Gerçi borçlanma izni sonradan verilmiş ve Sultan Abdülaziz ile Mısır'ın dediği yapılmıştı. Ancak Midhat Paşa'nın bu muhalefeti, Padişahın sadrazama kızmasına ve azline sebep olan hususlardan biri olarak zikredilmiştir.

de buna yakın bir vaad göstermiş olmak, velhasıl işin mahzurları anlaşılıp merhum Hakan da kanaat getirinceye kadar vakit kazanmak üzere, Midhat Paşa tarafından kaleme alınıp ve bir sureti zamanın İstanbul gazetelerinde yayınlanan bir müsvette mucibince bir ferman yazılmış ve Zat-ı Şahanenin kabul buyurmasıyle hususi vapurla ve Başkatip Hilmi Efendi vasıtasıyla Mısır'a gönderilmişti.

Fermanın meâli kesin olarak verilmiş bir izni ihtiva ve ifade etmediğinden, İsmail Paşa tarafından kabul olunmayarak, keyfiyet telgrafla Mabeyn-i Hümâyuna bildirilmiş olduğundan, derhal Sultan Abdülaziz Hazretleri tarafından kesin mezuniyeti bildirir bir emr-i hümayun çıkarılarak gönderilmiştir. Buna istinaden Avrupa'dan birçok istikrâzât yaparak, Mısır hükumeti kat kat tahammülünden fazla borçlanarak, arası çok geçmeden Şirvanizâde Rüştü Paşa sadaretinde Mısır hükûmetinin yabancı devletlerle anlaşmalar yapması ve muahedeler imza etmesine de ferman-ı âli ile ruhsat verilmekle, nihayetinde Mısır'ın uğradığı musibet ve felaketlere bu iki husus başlangıç ve sebep olmuştur.

Midhat Paşa hakkında Abdülaziz Han'ın teveccühü devam ederken, başlangıçta Mahmut Nedim Paşa'nın çalıp çırptığı [muhtelis] yüz bin lira meselesinde dolayı kendisi için yukarıda yazılı olduğu gibi bir zan ve şüpheye düşerek, arkasından Mısır istikrazâtı meselesinde de Midhat Paşa'nın gösterdiği muhalefet üzerine kırılmış [muğber] ve Saray-ı Hümâyunda Mahmut Nedim Paşa'nın taraftarı olanlar padişahın bu suretle Midhat Paşa hakkındaki fikirlerini değiştirmesinden faydalanarak onlar tarafından da bir çok dedi kodu çıkarılmış olduğundan, Midhat Paşa'nın sadaret görevi üzerinden seksen gün kadar bir zaman geçince Sadaretten azledilerek, yerine Büyük Rüştü Paşa Sadrazam olmuştur. (69)

Midhat Paşa'nın devlet hizmetine girişinden o güne kadar otuz yedi sene müddetle devamlı olarak [mütemadiyen ve mütevaliyen] memuriyetlerde bulunmasıyla, hiç bir kere azil olunmadığı halde, bu

(69) Midhat Paşa'nın sadaretten azil tarihi 19 Ekim 1872 Cumartesi günüdür. Midhat Paşa'nın iki ay 19 günlük bu ilk sadaret görevi sona ererken sadrazamlığa aynı gün Mütercim Rüştü Paşa 3. kez tayin olunmuştur.

azli ilk ayrılışı [infisal] olduğundan ve kendisine 20 000 kuruş mazûliyet [azledilme] maaşı ihsan buyurulduğundan, teşekkür ederek hanesinde ikamete çekilmiş iken, ayrılışından altı ay kadar zaman geçtikten sonra Şirvanizâde Rüştü Paşa Sadaret makamına gelince, Midhat Paşa'da Adliye Nezaretine memur edilmiştir. (70)

MEMLEKETİN AHVÂLİ VE MECLİS-İ MEBÛSAN TASAVVURÂTI

Sultan Abdülaziz akıllı, çalışkan ve hayırsever Devlet-i Âliye için gayretli bir zat olduğu ve devlet ve memleketin iyi idaresinin kanun ve nizamla olacağını herkesten iyi bildiği halde, sonradan nasılsa ahlakını değiştirerek yüksek gayret yerine kibir ve büyüklük gelmiş, hesapsız harcama ve israf kapıları açılmış ve hele Âli Paşa'nın vefatından sonra Mahmut Nedim Paşa'nın sadarete gelişiyle hâli bütün bütün değişmiş, kanun ve nizamlar uygulanmayarak devlet işlerinde birçok suistimaller meydana gelmiştir. Bu suistimal ve israfların eseri olarak devlet hazinesi tahammülünden ziyade borca gark olarak, Sultan Abdülmecid'in saltanatı sonlarında devletin harici ve dahili bütün borçları 25 000 000 derecesinde iken, oniki yıl içinde bunun on katı olarak 250.000.000'a varmıştır. Bu durumlar devlet idaresinin merkez ve taşrasındaki işlerini sekteye uğratmış ve gittikçe ileride daha ziyade ve ağır müşkülata düşüleceği görünmeye başlamıştı.

Bu hususlar halk ve Vükelâ-yı Devlet arasında ortaya konuldukça, bu hastalıkların en müessir ve kestirme tedbir ve çaresinin bir Mebusan Meclisi ile hasıl olacağı ittifakla kabul ediliyordu. Ancak merhum Hakan'ın huzurunda *"meb'us"* ve *"kanun"* kelimelerinin bile ortaya atılması imkansız olmakla beraber, işlerin bu halde devamı da mümkün değildi. Nihayet Şirvanizâde Rüştü Paşa'nın yalısında bazı Vükelânın toplanmasıyla yapılan müzakerede, devletin vaziyeti geniş şekilde ve etraflıca incelenmiş, görünen fenalıkları mümkün olduğu

(70) Midhat Paşa'nın Adliye Nezaretine tayini, bu ifadesinden anlaşıldığı üzere, Şirvanizâde'nin 15 Nisan 1873 tarihinde Sadarete gelişi üzerine olmuştur.

kadar önlemek ve düzeltmek ve hazinenin muvazene-i varidat ve masraflarını muhafaza etmek için bazı kanun ve nizamlar konulmasına dair bir rapor [layiha] yazılıp, huzur-u şahaneye takdim olunmasına karar verilmişti. (71)

Vükelâ Meclisi tarafından bu raporun kaleme alınmasına Midhat Paşa görevlendirildiği halde, Sadrazam Şirvanizâde Rüştü Paşa bir aralık huzur-u şahanede buna dair bazı girizgah mahiyetinde bilgiler arzedip, bu konuda bir rapor hazırlandığını da nasılsa idare edemeyip söylemiş bulunduğundan [yani saf bulunarak ağzından kaçırmış], bu mesele merhum Sultan Abdülaziz'in çok öfkelenmesine sebep olmuş ve derhal Midhat Paşa'yı Adliye Nezaretinden azletmiştir. Anılan senenin Ramazan ayında (72) Selanik Valiliğine memuren sürgün [teb'id] olduğu gibi, Şirvanizâde Rüştü Paşa'da bu konu [madde] üzerine Padişahın gözünden düşerek, aradan fazla bir zaman geçmeden o da Halep Valiliğine tayin olunarak İstanbul'dan [Dersaadet] çıkarılmıştır.

MİDHAT PAŞA'NIN SELÂNİK VALİLİĞİ

Midhat Paşa'nın bu şekilde Selanik'e memuriyeti kahır ve tekdir suretinde ise de, bu muamele kendi şahıs ve zâtına ait ve mahsus olup, yoksa gittiği ve memur olduğu memleketin de bu halden hissedar olması lazım gelmeyeceğinden, Midhat Paşa bu inanç ve gayretinden bir şey kaybetmeyerek orada da memleket işlerinin düzenlenmesi yolunda çalışarak gayret sarfetmiştir. Bu vazifesi sırasında memuriyet müddeti olan üç ay içinde Selanik Vilayetinin zabıta ve mülkiye işlerinde bazı ıslahatlar yaparak ve Selanik içinde bir Islahhane kurarak idaresi için yılda 200.000 kuruş kadar irad tedarik etmiş ve şehrin ortasından ve mahalleler arasından 1 300 metre uzunluğunda ve düz bir cadde açmış

(71) Fevkalade önemli olan bu Layiha Kitabın sonuna ek olarak konulmuştur. (Bkz. Zeyl 1)

(72) Midhat Paşa'nın buradaki ifadesinden anlaşıldığına göre Adliye Nezaretinden azli ve Selanik Valiliğine tayini 1873 senesinin [Ramazan 1290] ayında olduğuna göre, 24 Ekim-21 Kasım 1873 tarihleri arasında ve Şirvanizâdenin sadareti dönemindedir.

ve çarşı ortasında bulunan bedestan harabesini sahiplerinden satın alarak 3.000 lira kadar akçe sarfıyla yepyeni bir kârgir Bedestan inşa ettirmiştir. Bedestanın kiraya verilmesinden ilk yılı sekiz yüz lira kira alınmış, bu da Islahhane iradı olarak oraya tahsis kılınmış ve mahalle mektepleri yeni usul üzere düzenlenerek maaşlar mahalle halkı tarafından karşılanmak üzere öğretmenler [muallimler] tayin olunmuştur.

Selanik ahalisininin asrın ilerleme ve gelişmelerine müteallik görülen heves ve kabiliyetleri Midhat Paşa'nın himmet ve gayretlerini bir kat daha artırarak İslâm ve gayrı müslim gençlerden ilk tahsillerini bitirenler karışık olarak Türkçe ve Fransızca lisanında ilim tahsil etmek ve talebesi seksen kişiden ibaret olmak şartıyla bir Lise [idadi] mektebi kurulmasına karar verilmiştir. Bu mektebin binası mevcut olduğu gibi, muallimleriyle sair levâzımının yıllık masrafı olarak hesaplanan sekiz yüz lira da, memleketteki müslim ve gayrı müslim halkın hamiyetli zenginleri tarafından her yıl ödenmek üzere her biri için hissesine düşen senet imzalatılmıştır. Mektebin açılması için İstanbul'dan istenen öğretmenin gelişi beklenirken Midhat Paşa, Zilhicce ayında [şubat] [73] yani Selanik'e gelişinden üç ay sonra ayrılışı vukû bulduğundan mezkûr mektep açılamayarak geri kalmış ve Midhat Paşa'da azledilerek [ma'zulen] İstanbul'a [Dersaadet] gelmiştir.

Selanik'te yapılan işler, Tuna ve Bağdat vilayetlerinde oldu gibi burada da memleket halkının teşekkür ve memnuniyetini mucip olmuş ise de, İstanbul tarafından hoş görülmeyerek, Midhat Paşa üç ayın sonunda aniden görevinden azledildikten sonra, doksan iki senesi ortalarına kadar [H: 1292 M:1875] tam bir buçuk sene azledilmiş olarak [mâ'zul] kalmış ve kendisi İstanbul civarında bazı araziler tedarik ederek, bu müddet zarfında arazisiyle meşgul olmuştur. [74]

(73) Midhat Paşa'nın ifadesine göre Selanik Valiliğinden azil tarihi, üç aylık hizmetten sonra 1290 Zilhicce, yani 1874 Ocak-Şubat ayları içindedir.

(74) Midhat Paşa'nın mâzuliyet dönemi 1874 Ocak-Şubat ayından 1875 yılı Temmuz sonlarına kadar sürmüş olmalıdır. Paşa bu ma'zuliyet döneminde Topkapı dışında, çırpıcı çayırında (şimdiki Veliefendi hipodrumu ile Mevlanakapı arası) Yenikapı Mevlevihanesi yakınındaki Arap-zâde çiftliğini satın alarak kendisine bir köşk yaptırmıştır. Midhat Paşa Mevlevihane şeyhi Osman Selahattin Dede'nin en yakın dostu olup, Paşayı Şehzade Abdülhamid ile tanıştıran ve Ka-

ESAT PAŞA'NIN SADARETİ HERSEK HADİSESİ

Merhum Hakan, Mahmut Nedim Paşa'nın azlinden sonra sadaret makamına sırasıyla Midhat Paşa, Büyük Rüştü Paşa [mütercim] ve Şirvanizâde Rüştü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'yı getirmiş ise de, bunların hiç birisinden memnun olmadığından, asıl istediği Mahmut Nedim Paşa olduğu halde müşarünileyh hakkındaki umumi nefret sebebiyle, onu da getirmesi muvafık olmayacağından kendi tabiatına uygun birini arayarak Esat Paşa'yı seçmişti. (75)

Esat Paşa vakıa Padişahın iradesinden başka bir şey tanımadığından, hal ve hareketleri merhum Hakan'ın arzularına uymuş ise de, sadaretinde Hersek hadisesi ortaya çıkmış ve bu hadisenin başlangıcı ise, Hersek köylerinden Nevesin adlı bir köyde, altmış kadar Islav'ın hükûmet aleyhine isyan etmesinden ibarettir. Olayın bastırılması kolay iken Esat Paşa bu fesadın içinde Rus tahrikleri bulunduğunu ve nice yıllardan beri Bulgaristan'da çıkarılmaya çalışılan fesatların Sırbistan ve Karadağ'ın yardımlarıyla Bosna tarafında yaygınlaştırılmak için yapılan bir planın başlangıcı olduğunu anladığından, telaşa düşüp şaşırarak hiç bir şey yapmaya muktedir olamamış ve böyle müteredditli durumlar ile vakit geçtikçe bir taraftan hadiseler büyümüş ve gittikçe ehemmiyet kazanmıştır.

Bu işin asıl planlayıcısı ve müellifi olan Rusya Sefiri General İgnatiyef ise, adeti melûnesi olduğu veçhile hazırlığını yaptıktan ve gerekli şartları hazırladıktan sonra, Mabeyn-i Hümayuna çıkarak ve

---

nun-u Esasi'yi padişah olduğunda ilân edeceğine dair verilen sözün tek tanığı bu Selahattin Dede'dir. Ayrıca Yenikapı Mevlevihanesi, bir çok Osmanlı devlet adamının ve hususiyle Yeni Osmanlıların sık uğradığı mekandır. Mevlevihane'de Anayasa tartışmalarının bile yapıldığı belirtilmektedir. (Bkz. Ekrem Işın, İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul 1995 s.290)

(75) 15 Şubat 1873 tarihinde Mütercim Rüştü Paşa'nın azliyle sadaret makamına aynı gün Serasker Sakızlı Ahmet Esat Paşa getirilmiştir. Esat Paşa'nın bu ilk sadareti 15 Nisan 1873 tarihine kadar ancak 1 ay 28 gün sürmüş ve mührü Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa'ya devretmiştir. Şirvanizâde'nin sadrazamlığı ise 13 Şubat 1874 tarihine kadar ancak 10 ay devam etmiştir.

Vükelâyı dolaşarak, güya doğru yolu göstermek ve bu şekilde devletçe yapılacak işleri ve alınacak tedbirleri kendi görüş ve düşüncesine göre yönlendirmek istiyordu. Bu hâdise üzerine gerek Sultan Abdülaziz'e ve gerek Esat Paşa'ya yaptığı tebligat ve ihtarlarında, Hersek isyanının bastırılması için kan dökülmekten ise Bosna'da bulunan Rusya ve sair ecnebi devlet konsoloslarına işi havale ederek, onların himmetiyle hâdisenin önüne geçilmesinin münasip olacağını bildiriyordu.

Halbuki böyle bir yol, devletin hak ve selahiyetini yabancılara vermek demek olarak bilfarz devletin iktidarı ile teb'ası arasındaki böyle bir işin, konsoloslar aracılığıyla çözümü gerçekleşse bile, devletin kader ve namusuna ve istiklâline ne derece zarar vereceği meydandadır. Bununla beraber âsiler ve eşkiya denilen halkın hal ve sıfatı belli iken, ecnebi devletlerin konsolosları bunların ayağına gönderilecek olursa, şımarıp kendilerini daha kuvvetli sanarak ve daha kuvvetli şekilde muhalefete başlayacakları ortadadır. Zaten İgnatiyef'in bu ihtardan maksadının da bu neticeleri elde etmek olduğu açık ve aşikar şekilde meydandadır. Çünkü o vakitler bu gibi büyük meseleler Vükelâyı Devletten kimseye sorulmayıp cümlesi Mabeyn-i Hümâyûna münhasır ve mahsus bulunduğundan, konsolosların bu işe görevlendirilmesi tercih ve tasvip olunmakla, düşünülen mahzurlar fazlasıyla ortaya çıkmış ve giden konsoloslar yerlerine dönmeksizin, fesat ve isyan hareketi zaten Bosna-Hersek bölgesinin her tarafına yayılma istidadı göstermeye başlamıştır. (76)

(76) Esat Paşanın ilk sadareti 15 Şubat 1873 - 15 Nisan 1873 arasında 1 ay 28 gün sürmüştü. İkinci sadareti ise 26 Nisan 1875 - 25 Ağustos 1875 tarihleri arasında olup 4 ay sürmüştür. Bir buçuk yıllık mâzuliyet döneminden sonra, Midhat Paşa'da, Esat Paşa'nın 2. sadaretinde tekrar Adliye Nazırı olmuştur. Hersek isyanının vahim boyutlara ulaşması üzerine Abdülaziz güya dengeli bir kabine kurmak istemiş ve düşman kardeşleri Vükelâ Meclisine almıştır. Hüseyin Âvni Paşa Serasker, Mahmut Nedim Paşa Şûra-yı Devlet Reisi ve Midhat Paşa'da Adliye Nazırı olmuşlardır. Nitekim Mahmut Nedim 4 ay sonra sadaret koltuğuna tekrar oturunca, Seraskeri Bursa valiliğine uzaklaştırırken, Midhat Paşa'da 28 Kasım 1875'de istifa etmiştir. (Danişment, Kronoloji IV.S. s.248)

MAHMUT NEDİM PAŞA'NIN TEKRAR SADARETİ HERSEK VE BULGARİSTAN İHTİLÂLİNİN YAYILMASI ESHAM MESELESİ

Bir müddetten beri devlet işlerinde ve memleketin idaresinde görülen fenalıklar, devletin iyiliğini düşünenleri büyük üzüntülere sevk etmiş iken, Hersek hâdisesinde hiç kimsenin bilgi ve görüşlerine müracaat olunmayarak yalnız General İgnatiyef'in talimatıyla hareket edilmesi ve hususiyle böyle memleketin bir dahili işine ecnebi konsolasların görevlendirilmesi gibi devletin şânı ve haklarını ve hükümranlığını ortadan kaldıran, berbat eden bir şeye razı olması demekti. İşte bütün bu kötülüklerin neticesi olarak isyan gitgide genişlemiş ve Sırbistan ile Karadağ da bu isyan ve ayaklanmaya karışmış ve Bulgaristan tarafları da harekete hazırlanmaya başlamıştır.

Gerek İstanbul'da gerek Rumeli'de bulunan halk arasında şikayetler çoğalmış olduğundan, buna karşı bir tedbir olmak üzere merhum Hakan, Esat Paşa'nın azlini kararlaştırmış ise de , yerine getirmek istediği kişilerin içinde Mahmut Nedim Paşa'nın üzerine hiç kimseyi tercih edemeyip, fakat Mahmut Paşa hakkında olan amme nefreti hasebiyle birden bire tayini [nasbı] münasip görülmemiş olduğundan, evvel emirde Mahmut Paşa Şûra-yı Devlet Riyasetine ve Hüseyin Avni Paşa Seraskerlik'e ve Midhat Paşa Adliye Nezaretine getirilmiş ve arası on gün kadar geçmeden Mahmut Paşa'nın sadaret memuriyeti icra buyurulmuştur. (77)

Mahmut Nedim Paşa önceki sadaretinde düşünce ve emelini hangi noktada bırakmışsa işe gene o noktadan başlamış ve ilk hamlede Hüseyin Avni Paşa'yı Bursa valiliği ile uzaklaştırmış olduğu gibi ve Midhat Paşa'nın da bir şekilde uzaklaştırılması planlanmış ise de, bazı

(77) Mahmut Nedim Paşa'nın ilk sadareti, Midhat Paşa'dan önce ve Âli Paşa'dan sonra (8 Eylül 1871 - 30 Temmuz 1872)tarihleri arasında 11 ay sürmüştür. Buradaki ikinci sadareti olup 25 / 26 Ağustos1875 - 12 Mayıs 1876 tarihleri arasındaki 8.5 aylık bir dönemdir.

düşüncelerden dolayı müşarünileyh ile biraz vakit uyuşmak yolunu tutmuştur. Mahmut Nedim Paşa'nın bütün mesaisi Mabeyn-i Hümâyûna para yetiştirmeye ve General İğratiyef ne derse onun sözüne göre hareket eylemeğe bağlı idi. Halbuki Hersek isyanı günden güne genişlediğinden Sırbistan ve Karadağ muharebeye hazırlanmış ve Bulgaristan'ın her tarafı Rusya ve Sırbistan'dan gelen komitacılarla [müfsitlerle] dolup taşmış, orada da taraf taraf isyan ve ayaklanmanın emareleri baş göstermiştir.

Mahmut Nedim Paşa bunlara hiç aldırmayıp devletin malî vaziyetini düzeltmek ve varidatını artırmak ve masraflarını azaltarak bütçe fazlası çıkarmak düşüncesiyle konsolid ve sair esham faizlerinin ödenmesini durdurma kararı alarak, irade-i seniyyesini de tahsil etmiştir. Gerçi devlet, borçlarını faiziyle birlikte ödemeye mecbur olduğu akçeyi, istikraz ile ödeyerek kapatabilir ve bunun bir çaresi bulunabilir ise de, bu işin uzun uzadıya düşünülmesi ve özellikle çoğunluğu Avrupalı olan alacak sahipleriyle görüşerek karar verilmeli ve yine onların muvafakatlarını almak gerekirdi. Bütün bunlar açıkça belli olduğu halde Mahmut Nedim Paşa, buna dair Mabeyn-i Hümayuna yazdığı takririnde, bu kararın yabancı devlet sefaretleriyle konuşulup onların da rızalarıyla yapıldığını ifade ederek hem Padişahı ve hem de buna karşı olan Vükelâyı [nazırları] aldatmış ve bu vaziyet sonradan ortaya çıkınca, herkes bu işe şaşırıp hayrette kalmıştır. (78)

Kırım Muharebesi zamanından beri Ruslar Devlet-i Osmaniye aleyhinde, *"kayıtsızlık ve kötü idaresi"* ne dair yaptığı yayınlar ile Avrupalıların kulaklarını doldurmuş ve Paris Anlaşması hükümlerine göre verilen emirler ve Hatt-ı Şerif'lerin hükümsüz kalmasından dolayı, devlet aleyhinde bir çok broşürler ve risaleler yayınlanarak dünyaya dağıtılmış ve Hersek ihtilalinin ortaya çıkması ve yayılması güya, gayri müslim ahalinin devlete silah kullanmaya mecbur kalmak derecesi-

(78) "Abdülaziz'in ikinci döneminde "Nedimof" denilen Mahmut Nedim Paşa gibi değersiz bir adam bile iki defa sadaret makamına çağırılmış, mevkiini muhafaza için Saray israfatına para yetiştirmekten başka bir şey düşünmemiş ve devlet idaresini Rus nüfuzu altında bırakmıştır. Sultan Aziz'i ikinci devirde baştan çıkaran en mühim âmil bu Gürcü Mahmut Nedim Paşa'dır." (Danişmend, Kronoloji IV. s.197)

nde ve mazur oldukları gösterilerek hakkımızda Avrupa'nın bir kat daha nefreti celp olunmaya çalışmıştır. Bu defa esham faizlerinin de bu şekilde sualsiz ve müracaatsız indirilmesi ve durdurulması [tenzil ve tevkifi] İgnatiyef'in görüşlerine uygun olarak kararlaşırılmıştır. Bu kararla *umum Avrupa efkâr-ı umumiyesi tamamen aleyhimize* döndürülmüş ve Hersek'te bir köyde çıkan isyan ateşi bütün Rumeli'yi sarmış ve kaplamışken söndürülmesi çareleri aranmadığından bu konuda da İgnatiyef'in sözüne uyulmasıyla devlet ve memleket hakkında büyük felaket ve musibetlere sebep olacağında bir şüphe kalmamıştır. Bunun üzerine Midhat Paşa Adliye Nezaretinden 1292 senesi Şevvalinde [1875 Kasım] istifa ederek çekilmiştir. (79)

(79) Midhat Paşa'nın İstifanâme Sureti:

İstidayı çâkerânem zâtça ve şahısça hiç bir sebebe müstenid olmayıp, büyük ve küçük arkadaşlarımızın cümlesinden memnun ve müteşekkirim. Fakat mâzereti âcizanemin esbabı mücbiresi arzuhali mezkûrda da belirtildiği üzere, umumî ahvâlimizin müşkülâtıdır. Yani maliye işlerimiz çaresi bulunamayacak bir dereceye varmış ve mülki kurallarımız tamamen yolundan çıkmış ve askeri idare ise tarifi gerekmeyen bir heyetin eline verilmiş olduğundan, bunların kötü tesirleriyle memleketin her tarafında güven ve itimat sarsılmış ve gayrı müslim teb'a öteden beri ümit beslediği ecnebi himayesine meyil göstermeye başlamıştır.

Hasılı yirmi senelik kötü idare ve hataların derece derece neticeleri bu gün fiilen meydana çıkmak üzere sebeplerini hazırlamış ve doğrulamış olmakla, bunlarla uğraşılmak gerekirken bir de politik durumumuz bozularak bütün devletlerin hakkımızdaki görüşleri değişmiş ve taraf taraf aleyhimize kötü niyetler beslenerek, en dost sanılan devletlerin bile güven ve inancı sarsılmıştır.

Rabbim göstermesin bu halin, Devlet-i Âliyye hakkında ne derece vahim akibetlere sebep olacağını dikkat ve emniyetle mütalaa eden ve bundan iki üç ay sonra ne olacağını bu günden gören, hakikatlı ve doğru Padişahımızın müteessir ve dilhûn olmaması mümkün değildir.

Bu ahvale karşı lazım olan tedbirlerin alınması ve yerine getirilmesi zat-ı Hazreti Padişahinin kuvvetli azmi ümitvar olduğundan, bu konuda âcizane hisseme isabet eden gayretin gösterilmesinde kendimi feda etmek, aynı mefharet ve hizmet borcu ve sadakatle, yine mezkûr istidamda belirtildiği üzere vaktimin çoğu taşra memuriyetlerinde geçtiğinden bu kadar karışık işlerin içine girmemiş ve emsalini görmemiş olduğumdan, fikir ve kabiliyeti âcizaneme uygun ve o ayarda diğer bir hizmet ihsan buyurulması ümidinde olarak istidayı merhamet ve şefkati velînimete mecburiyet halinde bulundum."

29 Şevvâl Sene 1292 [28 Kasım 1875] Midhat

Hüseyin Avni Paşa yukarıda yazıldığı gibi Bursa Valiliği ile İstanbuldan uzaklaştırılarak [ib'ad olunarak], Midhat Paşa'da istifa ederek çekildikten sonra meydan tamamen Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'ya kalmıştır. Evvelce *"konsolid"* ile esham ve saire faizlerini tenzil ve tevkif ederek itikadınca güya devletin mali işlerini düzeltmiş oluyordu. Ayrıca mülkiyenin ve siyasiyenin tanzimi için evvelce General İgnatiyef tarafından verilmiş ve aşağı yukarı Midhat Paşa'nın eline de geçmiş olan raporda [layiha] yazılı olduğu gibi; Rumelideki kazaların müslim ve gayrı müslim halkından hangi kısım çoğunlukta ise o kazanın hakim ve kadısı o gruptan olacak ve Bulgarlardan milis askeri yapılacak ve Çerkesler Anadolu'ya gönderilecek, devlet varidatının yüzde belli bir miktarı Hazeneye ayrılıp gerisi askeri milis masrafları ve sair masraflar için mahalline bırakılacak, kale ve kışla olan mevkilerden başka yerlerde nizamiye askeri bulunmayacak....vs. gibi bir takım feci şartları bulunan bir düzenleme yapmayı düşünüyorlardı.

Bu planın tasdiki için kendisine hususî bağlılığı olan eski Maliye Nazırı Emin Paşa'nın riyaseti altında bir komisyon kurulmuş ise de, Rumelideki kazaların hepsinde Hıristiyan nüfus Müslümanlardan fazla olduğundan, bu planın yalnız birinci kısmı uygulansa Rumeli'nin tamamı Bulgarlara teslim edilmiş sayılacağı âyân beyan ortada bulunduğundan, komisyonun bu yoldaki raporuna sonradan Vükelâ Meclisinden bazı nazırlar tarafından vukû bulan şiddetli muhalefetten dolayı tatbikata konulamamıştır.

Ancak bu hususta söz konusu olan meselelere göre, Mahmut Nedim Paşa'nın düşünceleri halk arasında bütün bütün yayılarak dedikodu ve makaleler çoğalmış ve esham faizleri hakkında ilan olunan karar gereğince, faizin yarısı kesildikten sonra diğer yarısının ödenmesi vaad edilmişken bunun da ödenmeyeceği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Avrupa'dan çok ağır söz ve şikayetler gelmeye başladığı gibi dahilde ve hususiyle İstanbul'da bulunan halkın büyük çoğunluğu bu işten dolayı zarar ve ziyana uğratılmış ve bir takım adamların da servet ve kudreti mahvolmuştur. Üç seneden beri birbiri adından takip eden vukuat-ı muzırradan dolayı halkta hasıl olan nefret, kin ve düşmanlığa bu mesele de eklenince ve hal böyle iken, âlemin para verip aldığı esham faizlerinin kesilmesinin acısı meydanda dururken, Mahmut Ne-

dim Paşa bu kararın Saray-ı Hümayuna şümulü olmadığı beyaniyle Sultan Abdülaziz'in biriktirmiş olduğu 7.000.000 liralık Konsolidin bütün faizlerini hazineden alıp halkın gözü önünde alenen Mabeyn-i Hümâyûna takdim etmesiyle [ödemesiyle] bu dahi herkesi hayrete düşürmüştür.

Diğer taraftan Rumeli'deki ayaklanmaların yayılıp genişlemesiyle, Bulgaristan'da hazırlanan fesat ve isyan Kızanlık, Filibe, Zağra, İslimye, Çırpan ve Pazarcık taraflarında baş göstermesiyle Bâb-ı Âlî'ye her taraftan telgrafla feryatlar geliyor, imdatla asker istenildiği halde gönderilmiyordu. Böyle bir korkunç facia üzerine yetişmek için Edirne Valisi Hurşit Paşa'nın Zağra ve Kızanlık taraflarına giderek bazı eşkiyayı ele geçirmesinden ve Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa'nın da aynı şekilde hareketinden dolayı ikisi de şiddetle kınanarak azledilmişlerdi. Aynen bunun gibi vazifelerini yapan kaymakamlar da derhal değiştirildiğinden, müslüman ahali çaresiz ve üzüntü içinde kendi kendilerini korumak kaygısına düşmüş ve arası çok geçmeden Bulgarlar akın akın İslâm köylerine hücum ederek kadın-erkek İslâm ahali de silahlarıyla müdafaya kıyam eyledikleri hal içinde –Bu ahali bir düzen ve kumanda altında olmayan köylüler idi– ve tabii bazı taraflarda da tecavüz olunarak, Otluk ve Yatak köylerindeki fenalıklar gibi bazı feci ve uygunsuz hâdiseler meydana gelmişti.

Bunun üzerine merhum Abdülaziz işin cesâmet ve vehametini haber alarak asker gönderilmesini irade buyurmuş ve bazı bölgelere Nizamiye askeri gönderilmiş ise de, bunlar gidinceye kadar iş işten geçmiş olduğundan bu tedbirin bir faydası görülmemiş, bilakis efradı ahalinin usulsüz hareket ve kusurları da bir takım asker üzerine yıkılmıştır.

Bu ahval ve vukuat Rusların baştan beri tertipledikleri ve bekledikleri iş ve fiiller olduğundan, *"Türkler Hıristiyanları kırıyorlar"* avazeleri ile dünyanın her tarafını yaygaraya boğmuş, Avrupa devletleri de yukarıda sayılan hal ve sebeplerden dolayı durumumuzun düzelmesinden ümidini kesmişler ve hakkımızdaki nazarlarını değiştirmişlerdi. Hatta Kırım meselesinde mâlen ve bedenen bunca fedakarlığa katlandıkları ve yaptıkları yardımdan bile pişmanlık duymuşlardır. Özellikle son olarak esham faizlerinden uğradıkları zararın acısıyla,

her halimize küfreylemekte iken, Bulgaristan hadiselerinin dehşetinden hasıl olan su'izan ve efkâr da buna ilave olunmuştur. Vukuatın tahkiki için devletlerin tayin ettikleri memurların yanına Bâb-ı Âlî'den katılacak adamlar yerine, her birisi için Rusya elçiliğinden adamlar ve kılavuzlar verilerek durumun araştırılması için gidenler, raporlarını onların dilinden süsleyip gönderdiklerinden Amerika ve Hindistan gazetelerine varıncaya kadar bütün dünyanın matbuatı Bulgarların mağduriyet ve mazlumiyetini ve Türklerin haksızlığını belirten iftira ve mübalağalar ile doldurarak bu matbuat dahi devlet hakkında gerek dahilde gerek hariçte bir kat daha nefreti umumîyeyi çekmiş ve davet etmiştir.

Bulgaristan tarafı ve belki Rumeli'nin yarısından fazlası fiilen ve halen böyle bir ateş içinde iken, Mahmut Nedim Paşa buna katiyyen göz atmayıp maliye işleri hakkında ıslahat dediği çalışmalarının bitirilmesi için, devletin bütün borçlarını birleştirip bu vesile ile hesabın içine beş on milyon kadar daha birşeyler sokulup hepsi bir arada toplanmak üzere, yeniden büyük bir istikraz yapmak iddiasına düşmüş ve bunun için Avrupa sarrafları tarafından tayin olunan vekiller ile gizlice maslahatın müzakeresi ile meşgul olarak bu pazarlığın şartları cümlesinden olmak üzere, söz konusu istikrazın kontratosu [anlaşması] imzalandığı anda, Mabeyn-i Hümâyûna 1.000.000 lira takdim olunmasını da kararlaştırıp, taahhüdü havi Zârifi Bezirgân imzasıyla Sultan Abdülaziz'e bir senet verilmiştir ki, bu senet merhum Hakan'ın tahttan indirilmesini müteakip meydana çıkmasıyla, cülûs günü mevcud olan devlet erkânının ekserisi de bunu görmüşlerdir. (80)

(80) Midhat Paşa tarafından burada, Sultan Abdülaziz'e Mahmut Nedim Paşa tarafından bir pay ayrıldığı ve açıkça o zamanın parası ile bir milyon lira rüşvet verildiği ifade edilmektedir. Tabii bu arada Sadrazam'ın kendine bir pay ayırdığını da göz ardı etmemek gerekir. Lakin Mahmut Nedim Paşa'nın bu türlü irtikaplarına birçok kaynakta yer verilmesine rağmen, Abdülaziz hakkında bu çok önemli iddia hakkında diğer kaynaklarda buna benzer bir bilgiye raslanılmamıştır.

EFKÂR-I UMÛMİYENİN GALEYANI
RÜŞTÜ PAŞANIN SADARETİ
SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ
SULTAN MURAD'IN CÜLÛSU

Üç senedir devletin dahili ve harici idaresinde birbirini takibeden kötülük ve kusurlar ve her çeşit suistimallerin maddi ve manevi bütün zararları, tabii ki memleket ve millete ait olduğundan ve her ne kadar bunların en başlıcası Mahmut Nedim Paşa'nın fiilleri eseri ise de, bütün halk arasında hasıl olan inanışa göre, Padişahın istek ve arzusu olmadıkça bu kadar işleri yapmaya hiç bir sadrazam muktedir olamaz ve cesaret edemezdi. Hususiyle Nedim Paşa'nın evvelki sadaretinde kötü hareketleri tecrübe edilmiş iken tekrar sadarete getirilmesi cihetiyle asıl sebep buraya atf edildiğinden, bu hale çare olmak üzere herkesin gönlünde saltanatın değiştirilmesi arzusu doğmuştu. Ve hele bir seneden beri Vükelâ ve ulemâdan ve devlet ricalinden üç beş kişi bir araya gelse, devlete ait bir söz açıldıkça herkes tarafından üzüntü ve hayretle bu halin devamının devlet ve milleti mahvedeceği endişesi dile getiriliyordu.

Ancak Sultan Abdülaziz'e hatasını hatırlatmaya da kimse cesaret edemiyor, hatırlatan olsa bile kabul edilme ihtimali olmadığından Saltanat değişikliğinin lüzumlu ve vacip olduğu konusunda herkes aynı fikre gelmiş, böyle sözler en alt seviyedeki memurlar ve esnaf takımının bile dillerinde dolaşmaya başlamıştı. Daha sonraları esham-ı umumiye konusundan dolayı, bütün halk az çok zarar ve ziyana uğradığından ve Mahmut Nedim Paşa'nın bütün fiil ve hareketlerinde General İgnatiyef'in rey ve talimatına uymasından ve en nihayet icrasına teşebbüs ettiği yeni borçlanma ile [istikraz-ı cedide] devlet ve milletin beş on milyon lira daha borca sokulmaya çalışılıp bunun zımnında Mabeyn-i Hümâyûna verilecek 1.000.000 liradan başka bir takım irtikap ve suistimallerin daha şüyûu bulmasından dolayı, halkın gayz ve adaveti çoğalmış ve hususiyle ihmal ve kötü tedbirler eseri olarak meydana gelen Hersek meselesi de en ziyade korkulan bir noktaya geldiğinden bu fesat ve ayaklanma Edirne ve Filibe'ye kadar geldiği halde, zamanında asker gönderilmekten imtina edildiği için fesat daha da büyümüştü.

İlk Osmanlı Talebe-i Ulûm Nümayişi ve Sadrazamın Azli

Bundan başka fesadı uzaklaştırmak veya yok etmek isteyen memurlardan hesap sorulmuş veya azledilmişler ve bunlardan Bulgarların fırsat bularak İslâm ahaliyi kesip kırması bütün halkı pek ziyade galeyana sevk etmiştir. Fatih Medreselerinde bulunan Talebe-i Ülûm'un çoğu ve belki de hepsi Rumeli ahalisinden oldukları için, bunların memleketlerinden gelen mektup ve haberlerde kiminin annesi babası, kiminin hısım ve akrabası Bulgarlar tarafından öldürüldüğü ve mallarının yağmalandığı veya durumlarının muhatara ve tehlikede olduğuna dair feci ve müthiş haberler alınması üzerine talebe takımı derslerini bırakıp öncelikle Mabeyn-i Hümâyûn'a şikayeti havi bir arzuhâl götürüp takdim etmişlerse de, bir cevap alamamışlardır. (81)

Halk nezdinde asıl şikayet merhum Sultan Abdülaziz'in davranış ve tutumundan kaynaklanıyor ise de, bu fenalıkların esas âmili ve mürettibi Mahmut Nedim Paşa olduğu gibi Şeyhülislâm Hasan Efendi dahi ona uyup yardım etmesiyle bu ikisi halkın dilinde ve gözünde beğenilmeyen kişi olmuşlardı. Talebeden bir grup Bab-ı Fetvâ'ya ve bir takımı da Bâb-ı Âlî'ye geldiklerinde, o sırada Mahmut Nedim Paşa zikri geçen istikraz meselesinin mukavelesini imzalamak üzere iken talebeden bir grubun geldiğinin haber verilmesiyle müşarünileyh ürküp korkusundan oradan hemen çıkarak acilen savuşmuştur.

(81) Burada belirtilen ve Sadrazamın başını yiyen Talebe-i Ulûm nümayişi 10 Mayıs 1876 tarihinde başlamış ve üç gün devam etmiştir. Bu nümayişler sırasında Midhat Paşa Adliye Nezaretinden istifa etmiş olup Çırpıcı çayırındaki köşkünde vakit geçirmektedir. Nümayişleri İstanbul'daki medrese talebeleri başlatmış ve bazı diğer taraftarların katılmasıyla kalabalık gruplar, Meşihat, Bâb-ı Âlî ve Yıldız'a kadar protesto yürüyüşü yapmışlardır. Kalabalığın gece sokaklarda dolaştığı ve bazılarının silahlı olduğu da rivayet edilmiştir. Sadrazam Bâb-ı Âli'de arka kapıdan çıkarak İran Sefaretine kaçmıştır. Sultan Aziz kalabalıklardan halk hareketi sanarak çekinmiş ve o gün sadrazamı azletmiştir.

Osmanlı döneminin bu talebe-i ulûm hareketi, devrin yüksek tahsil gençliği (talebe-i ulûm) ile gene medrese hocalarının öncülüğünde olmuştur. Rumeli'deki isyan hareketleri ve Türk ahaliye yapılan zulümler o zaman bir heyecana sebep olmuşsa da, nümayişlerin asıl amacı kanımızca siyasidir. Zira hem ulemâ

Bu hadise üzerine Mahmut Nedim Paşa ve Hasan Efendi derhal azlolunarak Sadarete Büyük Rüştü Paşa [mütercim] ve Meşihat'a Hayrullah Efendi memur ve tayin buyurulmuştur. Ve yine bu tevcihatın neticesi olarak Hüseyin Avni Paşa Bursa'dan getirtilerek Seraskerliğe nasp ve tayin olunduğu gibi Midhat Paşa'da Meclis-i Âli azalığı memuriyetiyle kabineye dahil edilmiştir.

İşbu değişiklik ve yeni tayinler ile halk efkarının tatmini ve değişmesi beklenirken, Sultan Abdülaziz'in sonraki üç senede hiçbir kimseyi dinlemeyerek her istediğini yapmaya ve hazineden hesapsız akçe [para] almaya alışmış ve kendince izzet ve azameti en son mertebeye varmış olmakla karakter değiştireceğine hiç kimse inanmamıştı. Hususiyle Mahmut Nedim Paşa'nın fevkalade serveti kuvvetiyle Saray halkının çoğunu kazanmış ve Harem-i Hümâyûndan bazılarına da sadareti esnasında bilâ-muaccele esham [öncelikli] yaptırmak suretiyle de memnuniyetlerini elde etmişti. Merhum Hakan'ın ise gözleri tamamıyla Mahmut Nedim Paşa'ya çevrilmiş olduğundan bu kere istenmeyerek ve mecburen azledilmiş ise de, ortalık sükûnete erdikten sonra gene re's-i kâra getirilerek itiraz edenlere rağmen daha ziyade fenalıklara girişileceği müteaddit tecrübelerle biliniyordu.

Diğer taraftan General İgnatiyef Mahmut Paşa'nın azlinden dolayı üzülüp kederlenmiş [müteessif ve mütekedder], güya onun azli

---

zümresi Şeyhülislâm Hasan Efendi'nin tasarruflarından, vükela sınıfı da sadrazamın icraatlarından memnun olmayıp, iktidar savaşına girmişlerdir. Eski Serasker Hüseyin Avni bu hareketin arkasında olup, Bursa'dan bu işi takip etmektedir. İstanbul'daki Yeni Osmanlılar grubu ulemâ ile birlikte aynı hareketin içindedir. Şehzâde Murad'ın sarrafı Hıristaki bile perde arkasında olduğuna göre, Şehzade'nin dışarda olduğu düşünülemez. Kaynaklar, Midhat Paşa'nın bu organizasyonun odak noktası olduğunda birleşmektedir.

Netice olarak bu nümayiş sonunda, ilerde Abdülaziz'i tahtından indirecek hal' erkânı iktidarı yakalamıştır. Mütercim Rüştü Paşa Sadrazam, Hayrullah Efendi Şeyhülislâm, biraz sonra da Bursa'dan gelen Hüseyin Avni Paşa Serasker ve Midhad Paşa'da Şuray-ı Devlet'e tayin olunmuşlardır. Şu hale göre 10 Mayıs 1876 tarihli bu taleb-i ulûm nümayişi, halkın Rümeli olayları sabebiyle galeyanını değerlendirerek, iktidarı devirmek için kullanılan planlı bir hareket sayılmalıdır. (Bkz. Yeni Osmanlılar Tarihi, age. s.562, Kronoloji IV. 254, Mir'at-ı Şuûnât s.77).

üzerine İstanbul'da bile emniyet kalmadığını ilan ederek kendini ve ailesini Türklerin hücumundan korumak bahanesiyle Rus Sefarethanesine yüz kadar *Karadağlı müsellah Hırvat getirtmişti. Kullandığı vasıtalar* ile Galata ve Beyoğlu'nda, İstanbul'da Büyük Çarşıda [82] Müslümanlar Hıristiyanları kıracaklar diye dedikodular çıkararak halkı dehşete ve fesada düşürmek istiyordu. Hatta bir gün çarşıdaki dükkanlar kapanıp Hıristiyanlar savuşmuş olduğu halde bunların nasıl ve nereden ve ne niyetle hazırlandığı pek çabuk anlaşılmış ve hükümsüz kalmıştı.

Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya Sefarethanesi tarafından bu derece korunması da halk efkarında var olan görüş ve kanaatlere kuvvet kazandırdığından, bu hususlar ve doğuracağı neticeler küçük ve büyük cümlenin nazarında mukayese ve muhakeme olunarak ve bunun *saltanat değişikliğinden başka çaresinin kalmadığı halk efkârında* yerleşerek herkes buna hazırlanmıştı. Bu sebeple her tarafta ve herkesin dilinde dolaşan sözler bittabi Saray-ı Hümayuna kadar duyulmuş olmasıyla Sultan Abdülaziz merhum telaşa kapılmış ve o aralık Valide-Sultan kızlarağası Cevher Ağayı Midhat Paşa'ya kadar gönderip efkârı umumiyenin bu galeyanının nasıl yatıştırılacağı hakkında fikrini sordurmuştu. Midhat Paşa da bununla ilgili olarak derhal bir rapor hazırlayarak [layiha], bu layihada devletin bunalıma girme sebeplerini tek tek belirttikten sonra, yatıştırma ve ıslah çaresi olarak da, bütün Osmanlı teb'asının hürriyet ve müsavatı ve Vükelânın da yetki ve sorumluluk [me'zuniyet ve mes'uliyet] esaslarını gösteren bir Kanunun hemen vaz'ı ve ilanına bağlı olduğu ifade edilmiştir. Böyle bir şey yapılmazsa vaziyetin daha da kötüye gideceği ve pişmanlık [nedamet] olacağı da îma ve işaret edilmiş ise de, bu sözlerin hiç birisi merhumun fikir ve mizacına uymadığından bu rapor da hükümsüz kalmıştır. [83]

(82) Büyük çarşı, halen şimdi İstanbul'daki Kapalıçarşı kastedilmiş olmalıdır.

(83) Bahis konusu rapor [layiha] ele geçirilememiş ise de, aşağıdaki mektup o mealde olduğundan buraya konulması münasip görülmüştür. Bu mektuptan anlaşılıyor ki, Sultan Abdülaziz fikri istibdatta devam etmemiş ve teklif edilen ıslahatı kabul etmiş olsaydı hal' meselesi zuhur etmeyecekti. Hal'in şahsi garezden ileri gelmediğini isbat eden bu mektubun ehemmiyeti büyüktür. (AHM)

Hüseyin Avni Paşa ise evvelce Mahmut Nedim Paşa'nın gayretiyle haksız ve sebepsiz yere sürülmüş ve hakarete uğramış ve sonradan Sultan Abdülaziz tarafından celp ve taltif olunarak geçmişi unut turmak üzere defalarca Seraskerlik ve Sadrazamlık vazifelerinde bulunduktan sonra ikinci defa olarak yine Mahmut Paşa'nın bir sözü ile nefy ve tağrib suretiyle Bursa Valiliğine gönderilmiştir. Hatta o aralık Hüseyin Avni Paşa yatakta ve hasta olduğu ve yola çıkmasının mümkün mertebe sağlığını kazanıncaya kadar bir kaç gün ertelenmesi ricasında bulunduğu halde, müsaade edilmeyerek zorla çıkarılmıştır. Hatta müşarünileyhin bu durumu, diğer vükelâ gibi bunun da orta oyunlarında [tiyatro] resim ve taklidi yapılıp alay konusu yapılmasından dolayı kırılmış, tezyif ve tahkir edilmişti. Zaten Hüseyin Avni Paşa'nın kendisi vükelâdan ve Heyet erkânından olduğu cihetle, devletin bu derece suistimal ile zevâl ve izmihlâline kayıtsız bir nazarla bakmayıp vatan ve milletin selametini kendinden önce düşünenlerden birisi olduğundan, o da çarenin saltanat değişikliğinde olduğuna hayli zaman önce inanmıştı. Yani müşarünileyh bu yoldaki niyet ve düşüncelerini daha o vakit zihnine koymuştu.

Bu defa tekrar Seraskerlik memuriyetiyle İstanbul'a dönüşünde yine o efkar ile gelmiş ve umum halkın istek ve arzusunu kendi düşüncesine tamamen uygun bulduğundan, keyfiyeti önce kendisine çok yakın olan Abdi Paşa ve Redif Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa ve sair bazı askeri ümerâ ile kararlaştırmıştır. Gerçi mansıp veya azledilmiş

Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa Hazretlerine

Bu gün yine huzuru Padişahide devlet ve milletin selamet ve saadet-i ahvaline büyük bir ders olacak ıslahat-ı cedide ve muntazamanın icrası için devamlı istirhamda bulundum. Bir müddet kendi kendime düşündükten sonra durumun müşkilatını itiraf ve ıslahatın lüzum ve icrasını tasdik ile kabahati Mahmut Nedim Paşaya atfettiklerinden, bu defa da tarafı sadaretpenâhilerinden Valide-Sultan Hazretlerine lazım gelen nasihatlar ifa ve taahhüt altına alınacak olursa tebdili hareket etmek hayırlı olur. Zâtı Hazreti Padişahiye olan şu maruzatı âcizanem Hüseyin Avni Paşa Hazretlerinden gizli kalması icabedeceği cihetle, ona göre hareket etmek yüce fikirlerinize ait olmakla. Ol bâbta.

Sene 1293 [1876]
Midhat

[ma'zul] bütün vükelâ ve vüzerâ ve rical-i devletin istek ve arzuları da bu yolda müttehit ve müttefik ise de, işin fevkalade ehemmiyet ve büyüklüğü karşısında, hal' icrasının vakit ve zamanının gizliliği dolayısıyla herkese söylenmek caiz olamayacağından, vükelâdan Sadrazam Rüştü Paşa ile Midhat Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi mahremiyet dairesi içinde meseleyi beraberce müzakere etmişlerdir.

Yapılan bu gizli toplantıda, Cemâziyelevvel'in dokuzuncu Perşembe günü [2 Haziran 1876 Cuma] Veliaht-ı Saltanat Sultan Murad'ın kararlaştırılan usul üzere Bâb-ı Hümâyun'da yani Saray-ı Atik'te [Topkapı Sarayı] cülûsuna karar verilmiş ise de, bundan iki gece evvel Sultan Abdülaziz Hüseyin Avni Paşa'ya haber gönderip kendisini çağırmış olmasıyla, Hüseyin Avni Paşa meselenin duyulmasından şüphelenerek gitmekten imtina edip özür dilemiştir. Bunun üzerine maslahata mahrem olan zevata derhal o gece haber göndererek yalısında toplamış ve lüzumlu askeri tertibatı da aldırmıştır. Bu durum karşısında cülûsun Bâb-ı Seraskerî'de yapılması mecburiyeti hasıl olmuş ve Salı gecesi şafak vakti Hüseyin Avni Paşa, Redif Paşa'yı ve Kayserili Ahmet Paşa'yı ve Hasan Paşa'yı alıp Dolmabahçe Sarayı civarına tertip etmiş olduğu askerle birleşmek üzere oraya gitmişlerdir. (84) Rüştü Paşa ile Midhat Paşa ise doğruca Bâb-ı Seraskerî'ye gelmişlerdi. Bu işin bir an evvel yapılması için herkesin gözü ve gönlü beklemekte olduğundan keyfiyet çarçabuk ortalığa yayılmış ve Vükelâya gönderilen haberlerin varması bile beklenmeden bir taraftan kendileri ve devlet memurlarının ekserisi gelmeye başlamıştı. Henüz resmen cülûs ilan edilmeden ve Sultan Murad'ın bile gelmesinden evvel halk da koşup geldiğinden, o anda Bâb-ı Seraskerî Meydanı'nı (85) ve Beyazıt civarını insanlar doldurmuştu. Herkes fevkalade bir memnuniyetle birbirini

(84) Hatıratta belirtilen 1293 Cemaziyelevvelin dokuzuncu günü Perşembe'ye değil Cuma'ya rastlamaktadır. Sultan Murad'ın Cülus günü ise 30 Mayıs 1876 Salı [6 Cemaziyelevvel 1293) tarihine rastlamaktadır.

(85) Serasker Kapısı ve Meydanı, bugün halen mevcut olan İstanbul Üniversitesi Merkez Binası ile önündeki Beyazıt Meydanıdır. Mevcut bina uzun yıllar Seraskerlik ve Harbiye Nezareti olarak kullanılmış ve cumhuriyet döneminde üniversiteye [Darülfünûn] devredilmiştir.

tebrik ediyor, daha cülûs ve biat töreni yapılmadığı halde, gerek devlet erkânı ve ricâli gerek bütün halk arasında sevinç gösterileri yapılmıştı. O gün devlet ve milletin selâmet ve saadeti haline yeni bir tarih olduğunu göstermiş ve hususiyle böyle büyük ve önemli bir işin bir damla kan bile dökülmeden meydana gelmesi de cihana hayret vermişti.

Bu hal arasında Sultan Murad'da Hüseyin Avni Paşa ile birlikte gelerek resmi biat töreni yapılmış ve derhal Avrupa ile vilayetlere telgraflarla keyfiyet bildirilmiş, İstanbul'da da eski usul üzere dellâllar aracılığıyla cülûs ilan olunmuştur. Gerek İstanbul'da gerekse vilayetlerin şehir ve kasabalarından yalnız resmi dairelerde devlet memurları ile mütehayyizân-ı memlekete müteallik mahallerde yapılması mutâd olan bir gecelik eğlence [şehrâyin] yerine, fakir-zengin bütün halk üç gün-üç gecelik şenlik yapmıştır. İstanbul limanındaki ecnebi devlet gemilerinin de Rusya bandırasından olanlar dışında hepsi donatılmıştı. İki gün sonra Rus gemileri de diğer devletlere uyarak techiz edilmiş iseler de, Ruslar başlangıçta Mahmut Nedim Paşa'nın ayrılmasından ve ardından Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden pek ziyade keder duyarak, o sırada eski imparator tarafından sefarete gönderilip bir sureti Hariciye Nezaretine verilen talgrafnamede, bir Seraskerin asker kuvvetiyle bir Padişahı tahttan indirmeye cesaret etmesine tahammül olunamayacağı beyanıyla Hüseyin Avni Paşa aleyhinde târizde bulunmuştu.

Sultan Abdülaziz ıslahı ve düzelmesi kabil olmayan ahvalinden dolayı ve yalnız devlet ve memleketin selâmeti için umumi ittifakla tahttan indirilmiş ise de, şahsı ve kişiliği aleyhinde hiç kimsenin garezi olmayıp, her şekilde hakkında saygı ve hürmet duyulması gerekiyordu. Gerçi geçmişte böyle tahttan indirilen [mahlû] padişahların bir özel mahalde tevkif veya hapsolunması kaideden ise de, kendisinden umumen müslim ve gayrı müslim halkın nefret etmesi dolayısıyla bundan sonra kendine taraftar bulması ve bu cihetle bir fesat olabileceği düşüncesine yer yoktu. Hususiyle bulunduğumuz asır ve zamanın geçmiş senelerle kıyaslanması mümkün olmamakla beraber, devlet idaresi için düşünülen ve kararlaştırılan Constitüsyon yani Usulü Meşveret Kanunu [Anayasa] Kanun-u Esâsî gereğince de böyle mahzurlar doğmayacağından hal' ve cülûs meselesinde bulunan Vükelâ

arasında yapılan müzakerelerde Hakan-ı müşarünileyh için tahttan indirildikten sonra Beylerbeyi Sarayı tahsis olunarak valide ve haremleriyle ve evlat ve iyâl ve câriyeleriyle orada ikâmet etmesi ve bazı fikre [re'y] göre de isterse Avrupa'ya gitmesine müsaade verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak hal' meselesinin belirtildiği gibi vakti muayyeninden evvel âniden yapılmasından dolayı tasavvur olunan re'y bu tertibin yapılmasına zaman kalmadığından, bu mahallin ilerde belirlenip iradesi alınıncaya kadar mahlû padişahın harem-i hümâyunlarıyla ve bütün mensuplarıyla birlikte Topkapı Sarayı'na gönderilmesi gerekmişti.

Bâb-ı Seraskerî'de resmi biat töreni icra ve ikmal olunduktan sonra Sultan Murad ve Vükelâ Dolmabahçe Sarayı'na gelip, orada da mûtad merasimler yerine getirildikten sonra, ardından memurin ve Vükelânın çekilip evlerine gitmeleri zamanı gelmiş ise de, Sultan Murad şehzâdeliği müddetinde ve hususiyle son zamanlarında bir uzlet ve hiddet hâli içinde iken birden bire böyle büyük bir topluluk içine düşmesinden ve cülûs günü sabahleyin bulunduğu yerden âniden alınıp getirilmesinden bazı mertebe heyecan ve telaşa düşmesiyle, kendisinin o gece orada yalnız bırakılmamasını irâde etmiştir. Bu emre uyularak Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa ile Hayrullah Efendi o gece ve ertesi gün ve daha ertesi gece Saray'da kalmışlardı.

Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtibi devlet sırlarının mahremi ve Padişahın en yakını olacağından, o makama becerikli ve güvenilir bir zatın bulunması da önem arzettiğinden, Vükelânın tavsiyesiyle Başkitabete Sadullah Bey tayin olunmuş ve Midhat Paşa'da Şuray-ı Devlet Riyasetine nakledilmiştir.

Mahmut Nedim Paşa Sadaretten azli üzerine görünürde işten çekilerek yalısında oturmakta ise de, bilinen mizaç ve ahlakına göre rahat durmayacağından ve hakkında olan halkın nefreti gittikçe artacağı bilindiğinden ve şu aralık İstanbul'da kalması kendisi hakkında zararlı olacağından, istediği bir yere çekilip gitmesine Vükelâ arasında karar verilerek ve Padişaha da sual edilerek, kendisine Çeşme'de ikamet edeceği tebliğ edilmiş ve oraya gitmiştir.

Abdülaziz merhum Topkapı Sarayı'na yerleştiğinin ikinci günü, kendi el yazısıyla [hattıyla] Sultan Murad'a yazdığı tezkirelerde, salta-

natı kendisine ve Sultan Abdülmecid Hanedanına terk ettiğini beyandan sonra, Topkapı Sarayı'nda bulunduğu dairenin ikâmete elverişsizliği sebebiyle diğer bir yere naklini istemiştir. Hatıra gelen yerler derhal kendisine bildirilerek istek ve arzusu sorulmuş, ve kendisi Fer'iye dairesini [Fer'iyye Sarayı] tercih etmiş olmakla derhal bu dairenin tertip ve tefrişine teşebbüs edilerek gece gündüz çalışılıp acele tamamlandıktan sonra, Sultan Abdülaziz merhum validesi, aile ve evlatları ve hazinedârları ile velhasıl üçyüz kişiyi geçen ẹfradıyla Cuma günü mezkûr daireye taşınmış ve kendisi Topkapı Sarayı'nda iken bu çevresinden başka mâbeyincilerden ve hademelerden de bir haylisi oraya gittiklerinden, bunların bir kaç gün kalmalarına birşey denilmemiş ise de, tahtını kaybetmiş bir Padişahın yanında kurenâ ve Başmabeyinci sıfatıyla hükümdarlara mahsus adam bulunması caiz ve münasip olmayacağından bunların yerine Sultan Murad'ın emektarlarından dürüst ve tecrübeli adamlar seçilip konulması kararlaştırılmıştır.

SULTAN AZİZ'İN İNTİHARI VE KANUN-U ESASÎ ÜZERİNE MÜZAKERE

Saltanat değişikliğinde bu şekildeki külfetlerin yüklenilmesinden asıl maksat, devlet ve milletin uğradığı hal-i buhran ve tehlikelerden kurtarılması ve idare-i umumiye-i devlet için bir meslek-i sahih ve sabit ittihaz kılınması kazîyesidir. Bunun da tedbir ve tek çaresi meşveret usulü, hürriyet ve serbestlik esası üzerine kurulan ve Avrupa'nın medeniyet ve mâmûriyetini bu gün gördüğümüz ilerleme derecesine getiren Constitüsyon Kanunu [Kanun-u Esâsi] gibi, memleketimizde de bir kanun çıkarılmasına bağlıdır. Bu konu Midhat Paşa'nın tâ Tuna valiliğinden beri sahife-i efkârında belirmiş olup, bir dereceye kadar müsveddesi de [86] hazır olduğuna binaen icrasının tam sırası gelmiş ise de, henüz kısım ve bölümleri ve fasıllarını ihtiva eden maddeleri

(86) Midhat Paşa'nın bu sözünü teyid ve Kanun-u Esasi'nin ilânını Avrupa'nın tazyiki ile vukua geldiğini iddia edenlerin sözünü cerh ve tekzip edenler, o zamanlar İngiltere Sefiri bulunan Henry Elliot'un bir makalesi kitabın zeyline konulmuştur. Ayrıca halkın arzuyu umumisi ile husule geldiğini isbat eden Sir Elliot'un hükûmete 25 Mayıs tarihli çekilen şu telgrafı da mühim ve calibi dikkattir.

uzun uzadıya tetkik ve incelemeye muhtaç idi. Mamafih devletin bundan sonra tutacağı yol ve usulü anlamak için bütün herkes cülûs dolayısıyla çıkarılacak Hatt-ı Hümâyûn'u beklemekte olduğundan, yukarda belirtildiği gibi Saray'da kalan Vükelâ-yı Devlet iki gece bunu müzakere ederek meşgul oldukları halde halde, Hüseyin Avni Paşa ve ona katılan Rüştü Paşa, çıkarılacak Kanunun bazı maddelerinin hükümlerine katılmadıklarından, [muârız] yayınlanacak cülûs hattında mecburen buna dair bir şey konulması mümkün olmamıştı. Fakat merhum Abdülaziz zamanında aylık 90.000 liraya yükselen Saray-ı Hümâyûn tahsisatının 60.000 liraya indirilmesi ve Ereğli Kömür Madeni İşletmesi ile sair madenlerin ve Çiftlikât-ı Hümâyûn denilen arazilerin maliye hazinesine devir ve terki gibi ilk değişikliklerden sayılacak bazı şeylerle iktifa olunmuş idi.

Halbuki, asıl mesele, devletin umumi idaresi meselesi olarak, devlet idaresi bu şekilde kaldıkça, her ne türlü değişiklik yapılsa bile devamlı olamayacağından ve bunun olabilmesi de belirtildiği gibi, tasavvur olunan Meşveret Kanunu'ndan [Anayasa] başka çare olamayacağından, bütün âlem bunu beklemeye başlamış ve Sultan Murad'da tahtı saltanata bu niyet ve azimetle oturmakla, Kanun-u Esasiye taraftar olanlar bunun çıkarılması efkârında sebat etmiş ve icrası, cülûs merasimi tekellüfatından sonra Vükelâ ve ulemâ ve sair yetkili zevâttan terekküp edecek bir Meclis kararına bırakılmıştı.

Cülûs kargaşası [dağdağası] geçip herkes vazifesine devam etmekte ve Vükelâ da Rumeli olayları için yeniden tedbir ve tertibat al-

"Kanun-u Esasi kelimesi herkesin dilinde dolaştığından Payitahtın münevver düşünceli softaları mezkûr kanununun çıkarılması uğrunda hiçbir gayreti milliyeden fariğ olmayarak bütün müslim ve gayrı müslim ahalinin yardımlarını isteyeceklerini ve eğer Sultan Aziz Kanun-u Esasi'nin yapılmasına engel olursa hal'i için halkın iştiraki de kabil olacağı cihetle, böyle bir kuvvete karşı gelmek mümkün olmayacaktır. Usulü idarei meşrutanın şer'i şerifi Muhammedî ahkamı münifesine tamamen mutabık bulunarak müstebit hareketiyle ahalinin hukukunu gasp eden ve memleket menafiini düşünmeyen bir Padişaha itaat etmek caiz olamayacağına dair bir takım Kur'an ayetlerinin bile ahaliye dağıtıldığını beyan etmiştim. Padişah'dan hoşnutşuzluk büyükten küçüğe kadar intikal ettiğinden, hiç kimse bu konudaki fikrini gözlemiyordu. Bu ahvali yazdığımdan bir hafta sonra hal'i meselesi vukuu bulmuştur." (AHM)

maya çalışmakta oldukları halde, Sultan Abdülaziz gururundan dolayı hal'ini müteakip düştüğü duruma tahammül edemeyerek ikamet ettiği Fer'iye Sarayı'nda [dairesinde] intihar etmeyi [nefsini itlâf] kurmuş ve hal'inin altıncı pazar günü sabahleyin saat ikide sakalını kesmek için hazinedar cariyelerden makas isteyip onunla iki kolundaki kan damarlarını keserek vefat etmiş olduğu haberi verilmiştir. Bunun üzerine mevsim icabı Boğaz içinde yalılarında bulunan memurlar derhal yetişmiş oldukları halde Midhat Paşa İstanbul'daki evinde bulunduğu cihetle, geç vakit haber alarak hepsinden sonra yetişebilmişti. Merhum Hakan bu suretle canına kıyarak [nefsine suikast ederek] bulunduğu odada, validesi ve evlatları ile üçyüz kişiden fazla cariyesinden ibaret bir kalabalık içinde kendi kendini bu şekilde öldürmesine hal ve vaziyete göre hiç kimsenin diyeceği yoksa da, ölüm üzerine cari olan usule uyularak merhumun naaşına otopsi yapılmak için, olay üzerine evvelce gelen vükelanın isteğiyle Saray-ı Hümâyûn ve İstanbul'da ve düvel-i ecnebiye Sefaretleri maiyetindeki doktorlardan ondokuz tabip davet edilerek muayene ettirilmiş ve tahkikat için lazım gelen herşey yapılmıştır. Mutad usul üzere Merhumun cenazesi Topkapı Sarayı'na nakledilerek orada yıkandıktan sonra merasimle pederleri Sultan Mahmut Türbesine götürülerek defin olunmuştur. (87)

(87) Sultan Abdülaziz'in ölümü intihar mı yoksa bir cinayet mi olduğu meselesi, tarihimizde uzun yıllar bir "muamma" olarak kalmıştır. Hatıratta da belirtildiği üzere, yabancı ve Türk doktorlarının müşterek raporuna göre, Abdülaziz bilek damarlarını keserek intihar etmiştir. Nitekim 4 Haziran 1876 Pazar günü Fer'iyye dairesinde bulunan mahlû padişah, o gün intihar ederek canına kıymış ve hal'inden sonra ancak beş gün yaşayabilmiştir. Hatıratın 2.cildi tamamen bu konuya ayrıldığı için, Midhat Paşa burada olayların detayını vermemektedir. Sultan Abdülaziz'in ölümünün "muamma" haline gelmesi ise, Sultan II. Abdülhamid'in olaydan beş yıl sonra açtırdığı dava ve Yıldız'da kurulan özel mahkemenin kararıyla ortaya çıkmıştır. Sultan Aziz'in intihar etmediği ve öldürüldüğü tezi üzerine kurulan bu özel mahkeme onbir kişiyi idama mahkum etmiş ve padişah tarafından müebbede çevrilmiştir. Yıldız arşivindeki belgelere dayanarak yazdığı üç cilt kitabıyla, İ.H.Uzunçarşılı olayı aydınlatmış ve mahkemenin, Midhat Paşa ve hal' erkânıyla Sultan Abdülhamid'in siyasi bir hesaplaşması olduğunu ortaya koymuştur. Geniş bilgi için bu hatıratın 2.cildine (Mirat-ı Hayret) ve Prof. İ.H. Uzunçarlışılı'nın bu konuda arşiv vesikalarına dayanarak hazırladığı 3 ciltlik adıgeçen kitaplarına bakılmalıdır.

SULTAN MURAD'IN CİNNETİ [İNHİRAF-I MİZACI] VE ÇERKES HASAN VAK'ASI

Yukarıda anlatıldığı gibi Padişah-ı cedidin tahta çıkışı [cülûs] günü sabahleyin erkenden bulunduğu yerden çıkarılmaşından hasıl olan şüphe ve telaştan muzdarip olmakla olmakla beraber, karakter ve mizacında da [tabiat] bir değişiklik meydana gelmiş ve bu hâl içinde iken pazar günü amûcelerinin de [amca] bu şekildeki vefatını duyunca şiddetli üzüntüden mükedder olarak inhiraf-ı mîzaç müşeddet olmuştu. Bu hastalığının neticesi olarak cülûsun sekizinci salı günü şuur bozukluğu ve delirme alametleri göstermeye başlamış ve bu keyfiyet bütün hanedan-ı saltanat ve Vükelâ-yı Devletten haberdar olanları mahzûn ve dilhun etmişti. Gerçi bu olay insanın iradesi dışında [kudret-i beşer haricinde] bir kazayı ilâhî olmasıyla, çaresine imkan yoksa da, Padişahlık yüksek makamında bulunanlara göre bu hastalık diğer illetlerle mukayese edilemeyeceğinden, bu hususun yalnız bilgisi olan vükelâ ve bendegân ve tedaviye memur doktorlar arasında gizli tutulmasına karar verilmiş olmasına rağmen ve arası yirmi otuz gün kadar zaman geçtiği halde hastalık gittikçe arttığından ve bir defasında da bahçede gezdirilirken kendisini havuza attığından bittabi olay artık saklanamayacak bir hale gelmişti. (88)

(88) Sultan V. Murad 30 Mayıs 1876 Salı günü Abdülaziz'in hal'i günü tahta oturmuştur. Sultan Abdülmecid'in büyük oğlu ve Sultan Aziz'in yeğenidir. 36 yaşında tahta oturmuştur. İyi tahsil görüp lisan bildiği , sosyal yaşayışı bakımından diğer şehzadelere göre daha modern bir hayat yaşadığı, çok kitap okuduğu söylenir. Yeni Osmanlılarla yakın ilişkisi mâlumdur. Tahta çıkışından sonra cinnet geçirme belirtileri göstermiş ve düzelemeyeceği anlaşılınca 31 Ağustos 1876'da hal' edilerek, tahtını küçük kardeşi II Abdülhamid'e bırakmıştır. Saltanat müddeti 93 gün sürmüştür. Ziya Şakir Murad Efendi Hakkında Abdülhamid'le mukayeseli olarak şunları yazmaktadır:

Abdülhamid Efendi, Murad Efendi'den daha zeki ama onun kadar tahsile meraklı değildi. Murat Efendi lisan ve edebiyatı sever, Abdülhamid bunlardan hoşlanmazdı. Abdülhamid'in Murad gibi matematik ve geometriye merakı yoktu.

Cülûs munasebetiyle bir çok önemli meseleler birikmiş ve hususiyle ortada duran Rumeli'deki ayaklanma günden güne genişlemiş bir taraftan da Girit valisi Raif Paşa Girit Adası'nın idaresi için Âli Paşa merhumun getirdiği düzenlemeler dışında bir takım şeylere kalkışmasıyla orada da bazı kötülükler ortaya çıkmıştı. Binaenaleyh Vükelâ-yı Devlet [hükûmet] işlerin düzene konulmasıyla meşgul olurken hatta gündüzleri yetişmeyen işler için geceleri de Vükelâ konaklarında toplanılıyordu.

Çerkes Hasan: Davranma Serasker!!

Bu günlerde cülûsun on altıncı çarşamba günü akşamı toplanacak olan Vükelâ Meclisinin, Midhat Paşa'nın İstanbul'daki Konağında toplanması lazım gelmişti. Toplantıya o aralık yalılarında bulunan Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Safvet Paşa ve bir de Ticaret Nazırı Damat Mahmut Celalettin Paşa'dan başka bütün Vükelâ gelmiş, Midhat Paşa'nın hanesinde ictima ederek yemekten sonra müzakereye devam olunmakta ve toplantıda Girit Adası [Caziresi] meselesi hakkındaki evrak üzerinde görüşme yapılırken Nizamiye askeri zabitlerinden Kolağası rütbesinde ve Çerkes Hasan namında bir zabit Serasker Paşa'ya acele söylenecek şeyi olduğunu ifade ederek, nasılsa kapıdaki hademeyi ikna edip toplantı odasına girmiştir. İçeri girer girmez yanında sakladığı rovelverlerden birini çıkarıp Serasker Hüseyin Avni Paşayı midesi üzerinden iki kurşunla vurmuş ve odada bulunanların yanlarında kendilerini koruyacak bir şeyleri olmadığından, hepsi öteye beriye kaçışmışlardır. Fakat Bahriye Nazırı Kayserili Ahmet Paşa merkumu yakalamak istediğinden onu da kolundan ve kulağından yaralamıştır. Bu sırada Hüseyin Avni Paşa can havliyle odadan sofaya

---

Musikide Abdülhamid kardeşinden üstündü. Abdülhamid'in aksine Murad Efendi unutkandı. Sultan Murad Abdülazizin Avrupa seyahatı sırasında tanıştığı Prens Edvard aracılığıyla mason olmuştur. O tarihlerde masonluk yeni yeni gelişiyordu. Murad Efendiye bu konuda özel doktoru Kapilyon'da etkili olmuştur. Jön Türklerin çoğu mason localarına kaydolmuşlardı. Şu halde Osmanlı hanedanının ilk mason üyesi Sultan Murad'dır. (Bkz. Ziya Şakir, Beşinci Murad'ın Hayatı s.57-58)

çıkmak isterken, katil yine takip ederek üzerine yürüdüğü sırada, Midhat Paşa'nın hademesi Ahmet Ağa yetişerek katilin kollarını arkadan yakalamış ise de, yine yanındaki rovelverle Ahmet Ağa'yı da başından vurup öldürmüştür. (89)

Vükelânın hademeleri ve bazılarının yaverleri hadiseyi haber aldıkları esnada, koşup yetişmek iştemişler ise de, adıgeçen şâkinin üzerinde beş tane tabanca [rovelver] bulunup, kendisi bunları gayet ustalıkla kullandığından, merdivenden çıkanları kurşun yağmuruna tutmuş, hatta o sırada yetişen zaptiye neferlerinden dört beş kişiyi de yaralamıştır. Üzerine varmaya kimse cesaret edemediğinden kendisi, Hüseyin Avni Paşa'yı ve Ahmet Ağa'yı yukarıda belirtildiği şekilde öldürmüş ve Ahmet Paşa'dan başka dört beş kişiyi de yaralamıştır. Sonra tekrar odaya girip meclise dahil olan Hariciye Nazırı Raşit Paşa'nın korkudan bayılıp sandalye üzerine yığıldığı sırada tekrar ayağa kalktığını görünce, onun da başına kurşun sıkmış ve boğazından da kama ile keserek öldürmüştür.

Bu kargaşa içinde adıgeçen, bulunduğu odanın perdelerini tutuşturup bir de yangın çıkarmakta iken, Bâb-ı Seraskeriden Nizamiye askerleri yetişerek katili tutup götürmekte iken, merdivenin alt başındaki sadaret yaverlerinden Bahriye Kolağası Şükrü Bey'i görünce, çizmesi-

(89) Tarihimizde Çerkes Hasan Vak'ası olarak geçen bu olay 15 Haziran 1876 tarihinde meydana gelmiştir. Bu olay çeşitli hatıratlarda değişik şekilde anlatılmakla beraber Midhat Paşa'nın yazdıkları ile benzerlik göstermektedir. Ancak burada çok az dokunulan husus şudur ki, Çerkes Hasan aynı zamanda Sultan Aziz'in dördüncü haremi Neş'erek Kadınefendinin yeğenidir. Veya bir ihtimal yakın akrabasıdır. Tayin meselesinden dolayı Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya kızgınlığı olduğu kesin olmakla birlikte, Padişah'ın ölümüne karşı intikam alması da kuvvetle muhtemeldir. Gözüpek bu Çerkes kolağası aynı zamanda şehzade yaveri bulunmaktadır. O gün önce Seraskerin yalısına gider, evde olmadığını öğrenince Midhat Paşa'nın Beyazıt Soğanağadaki konağına gelir. Gelmeden kafasını iyice tütsülemiştir. Üst kattaki Vükelâ toplantısına dalarak tabancasını çeker ve,

– Davranma Serasker, yakarım!..

diyerek önce Hüseyin Avni Paşa'yı vurur. Kısacası beş kişiyi öldürür ve 3 kişiyi de yaralar. İki gün sonra Divan-ı Harp kararıyla Beyazıt Meydanında asılmıştır. (Bkz. Mir'at-i Şuûnât s. 108 / Kronoloji s.282, Ziya Şakir, Sultan Muradın Hayatı age. s. 116)

ne sakladığı diğer tabancayı da onun üzerine boşaltarak, kurşun zavallının boğazından isabet ederek o da orada şehit olmuştur.

Çerkes Hasan kimdir?

Anılan haydut Çerkes Hasan sorguya çekildiği zaman, maksadının Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmek olduğunu, diğerlerinin kendini yakalamak istemelerinden dolayı vurmak zorunda kaldığını ifade etmiş olmasına rağmen halk arasında kimisi merhum Abdülaziz'in intikamı için kendisinin teşvik edildiğine, kimisi dışardan iğfal edildiğine dair çok fikirler ortaya atılmışsa da hakikat şudur: Bu Çerkes Hasan Rumeli'de yerleştirilen bir Çerkes Beyi'nin oğlu olup, Saray-ı Hümâyun'da üçüncü kadına da yakınlığı ve alakası bulunmasından dolayı askeri mektebe yerleştirilmiş, orada tahsilini yaptıktan sonra mülazımlık rütbesiyle zabit çıkmıştır. O zamanın askeri kurullarına göre, mektepten mülazım rütbesiyle mezun olanlar 6. Orduya giderlerse yüzbaşı rütbesine terfi ettirilerek gönderiliyordu. Bu da evvelce Bağdat'a gönderilmesini isteyerek önce yüzbaşı rütbesini aldıktan sonra Saray-ı Hümâyuna yakınlığını kullanarak gitmekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa, Bağdat'a gitmesini zorlamak amacıyla hapsetmiş ancak saray tarafından himaye olunduğu için gitmemiş ve bir müddet sonra yine Bağdat'a gitmek şartıyla ve kezalik torpille Kolağalık rütbesini almıştır. Ancak bu kere de Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliği hizmetine sokularak İstanbul'da kalmıştır.

Kendisi katil ruhlu ve gaddar bir kimse olup, Hüseyin Paşa'nın muamelelerinden bir garez ve kin duyarak her cinayeti göze almış biriydi. Hatta Hüseyin Avni Paşa bir keresinde kendini çağırtarak, uygulanan askeri usul gereğince Bağdat'a gitmesini ihtar edince, Paşa'nın üzerine yürümüş iken orada hazır bulunan Serdar Abdi Paşa mani olmuştur. Yine bir defa Abdülaziz'in hal'inden iki hafta önce, Hüseyin Avni Paşa İzzettin Efendi ile beraber Göksu Mesiresinde iken Çerkes Hasan, Paşayı orada vurup öldürmeye kalkışmış ise de, arkadaşlarının nasihatları sonucu engellenerek niyetini gerçekleştirememiştir. Bilahare hal' münasebetiyle yaverlikten açığa çıkarıldığından, Serasker emriyle yine Bağdat'a gitmesi teklif olununca kendisi imtina ettiğinden hapse atılmış, nihayet gitmeye razı olarak yol hazırlığı için hapisten

çıkarak bu feci niyetini tatbik fikrini kararlaştırmıştır. O akşam bu suikasti yapmak için merhumun yalısına gitmiş, Vükelâ Meclisi toplantısında olduğunu öğrenince gelip doğruca toplantı odasına girerek önce Hüseyin Avni Paşa'yı şehit etmiştir.

Katilin tahkikatta verdiği ifadesinde söylediği gibi, Hüseyin Paşa'dan başkasına ihtimal ki kastı yok iken kendini yakalamak istemelerinden dolayı diğerlerine saldırması zaruri sayılabilirse de, bîçare Raşit Paşa'yı ve yaver Şükrü Bey'i hiç sebepsiz yere öldürmesine ve Sadrazam Rüştü Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa'nın savuştukları odaya bir kaç defa hücum etmesine ve bir taraftan da perdeleri tutuşturup konağı ateşe vermesine bakılırsa, önce Hüseyin Paşa'yı ve ardından Ahmet Ağa'yı öldürdükten sonra, artık kalbi ve gözü dönmüş azgın ve kudurmuş yırtıcı bir canavar gibi herkese saldıracağından ve karşısına bir çocuk bile çıksa vurup öldüreceğinden şüphe yoktu.

Bu hadisede yaralanan zaptiye erlerinden biri de, sonra vefat etmekle, Çerkes Hasan beş kişiyi haksız yere şehit etmiş ve on kadar adamı da yaralamıştır. Bu en ağır bir cinayet olup, kendisi de cinayeti itiraf etmekle beraber, cinayet üzerinde yakalanması da [suç üstü] kanunen aleyhindeki hükme yeterli delil bulunduğundan Bâb-ı Seraskeri tarafından yapılan tahkikat ve muhakemesi sonunda vükelânın kararıyla asılarak idam edilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın dirayet ve ehliyeti ve askeri konulardaki yeteneği meşhur ve kabul edilmiş olup, Raşit Paşa'da harici işlerde malûmat-ı kâmile ve mülke sahip bir adam olmasıyla bu iki zâtın devlet idaresinde bulunması elzem ve hususiyle Rumeli'deki ayaklanma hakkında gereken tedbirlerin bir tarafı askeriyeyi ve diğer tarafı hariciyeyi ilgilendirdiği için, bu gün için böyle bir Serasker ve böyle bir Hariciye Nazırı'nın bulunması her zamankinden daha zaruri idi. Halbuki bunların böyle telef edilmelerinin maddi ve manevi zararını tamamıyla devlet ve millet çekmiştir. Bunun hakikatini akıl ve insaf ile düşünen, devlet ve milletini seven hamiyet sahipleri ne kadar çok mahzun ve mükedder olmuşsa, devlet ve millet düşmanları da o derece memnun ve şadûman olup bayram yapmışlardır. Gerçekten de, devlete lazım olan adamların ortadan kaldırılmasından istifade eden düşmanlara göre, memnuniyetleri tabii olacağından garipsenemez. Lâkin Mahmut

Nedim Paşa'nın bağlıları ve taraftarlarından, bu devlet ve memleket sayesinde nimetlenmiş kimselerden bazıları da, şahsî kinleri dolayısıyla düşmanların memnuniyetine katılmış, devlet ve millete hakikaten kötü olduklarının timsalini bir kat daha göstermiş oldular.

Serasker Hüseyin Avni Paşa Kimdir?

Çünkü Hüseyin Âvni Paşa kurmay [Erkan-ı harp] sınıfından yetişmiş ve bütün emsalinden üstün, cesaretli ve muktedir bir asker olduğu halde askerliğin nazari ve pratik taraflarını ikmal ederek bir kaç defa hakettiği Seraskerlik makamına gelmiş ve Sultan Aziz zamanında askerin disiplini ve redif ve müstahfız sınıflarının sonraki tertibatı ve teşkilatı ile harp araçlarının tamamlanması gibi yapılan şeylerin hepsi bu zâtın eseridir. Emir ve kumandasına da herkesin güven ve inancı olduğundan, eğer hayatta ve makamında kalsayda Sırp ve Karadağ muharebelerinin bu derece yayılmayacağına ve belki Rusya muharebesinin de bu sonuca varmayacağına herkesin tam itimadı vardı.

İşte böyle bir zâtın diğer arkadaşlarıyla beraber Çerkes Hasan gibi denî ve alçak bir adamın mağduru olmasıyla, şahsi kin ve ihtiraslarının intikamını almış oldukları zan ve inancında bulunanlar muharebe-i sabıkta [93 Harbi kastediliyor] milletin döktüğü kan, kaybettiği mal ve mülk ile pek pahalıya ödemiş oldular. Her ne ise, ilâhî mukadderat olarak Padişahın o şekilde hastalanması [V.Murad'ın delirmesi] ve devlet erkânından iki büyük zâtın [rükn] bu şekilde ölmesinden sonra devlet işleri pek büyük sekteye uğramış ise de, iktidarda [re's-i kâr] bulunanlara göre fazla gam ve keder daha zararlı olacağından, boşalan Seraskerlik makamına derhal Serdar Abdi Paşa getirilmiştir. Kendisi o sıra Bulgaristan meselesinden dolayı Edirne tarafından olduğundan vekâleti Redif Paşa'ya verilmiş ve Hariciye Nezaretine'de Safvet Paşa tayin edilmiştir.

O sıralarda devletin en önemli işi Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'daki ayaklanmalar olup evvelce Hüseyin Avni Paşa'nın tertibiyle Abdi Paşa Edirne'ye gönderilmiş, Hersek bölgesindeki teşkil olunan askeri fırka kumandanlığına Muhtar Paşa [Gazi Ahmet Muhtar Paşa] ve Niş bölgesinde toplanan askerin kumandasına da Ahmet Ey-

yüp Paşa verilmiş ve birer fırka-i askeriye ile Ferik Osman Paşa [Gazi Osman Paşa] Vidin tarafına ve Ferik Mehmet Ali Paşa Yenipazar'a tayin olunmuştu. İşkodra ve diğer bölgelere de yeteri kadar asker gönderilmiş ise de, Sırbistan'a Rusya'dan gelen General Çernayef ve beraberindeki bir çok Rus zabitlerinin yardımıyla Sırplılar muharebe levazımını ikmal ederek Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden sonra resmen harp ilan ederek her taraftan tecavüze başlamışlardı. Karadağ dahi Hersek ve İşkodra bölgelerinde askerle harbe tutuşmuş ve bunlara istinaden Bulgaristan'ın isyanı da her tarafa yayılmış ve şiddetlenmişti.

İşte bunların her birine asker ve mühimmat yetiştirmek, kumandanlara icabına göre emir ve kumanda etmek gerekir. Halbuki bütün bu işlerin planlarını yapan Seraskerin ve ecnebî devletlere cevap verecek ve muhatap olacak makam olan Hariciye Nazırı'nın vefatları dolayısıyla bunların hepsi Bâb-ı Âlî'nin üzerine kalmıştır. Bâb-ı Âlî'deki Vükelâ ise Sadrazam Rüştü Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Midhat Paşa ile bir de Safvet Paşa'dan ibaret olduğuna ve her tarafta işlerin birikmesiyle beraber en büyük sıkıntı da malî vaziyet idi.

Devletin düştüğü bunalım yüzünden dahilden ve hariçten tek bir akçe bile borç almaya imkan olmadığına göre çok acele üç milyon liralık kaime [kağıt para] çıkarılarak tedavüle sürülmüş ve Sırbistan ile Bosna-Hersek taraflarında başlayan muharebeler şiddetle devam ettiğinden, Rüştü Paşa ile Midhat Paşa Bâb-ı Âlî'nin işleri yanında umuru harbiye levâzımına da bizzat bakmak üzere çok vakit ikisi birlikte Tophaneye gidip geceleri de çalışmakta idiler. Hasılı bütün devlet işleri tabii bunların himmet ve gayretine kalmıştı.

Gönüllü Taburları Kurulması
Hilâl ile Salip Tabur Sancağında

Devletin mevcut kuvve-i askeriyesi bu gailelerin hepsine yeter ise de, devlet idaresinin değişmesi ile beraber bütün halkta da yeni bir şevk ve vatan gayreti hasıl olmuştu. Muharebeye katılmak için Rumeli ve Anadolu'dan takım takım gönüllü askerler toplanmaya başlamıştı. İstanbul'daki talebe-i ülûm [medrese talebeleri] dan ve saireden de bu yolda cemiyetler zuhur etmiş olmakla vakıa halkın bu gayretine diye-

cek yok ise de, lisanımızda bunlar başıbozuk askeri denilen takımdan olup halbuki Avrupalıların gözünde başıbozuk sınıfı çeşitli zulümler ve kötü hareketleri ile nam kazanmış ve Bulgaristan'daki fenalıkların büyük çoğunluğu bunlardan doğduğu inancı yerleşmiş olduğundan, şu hal üzerine bu sınıf askerin muharebeye gönderilmesi yeniden bir çok itirazlara yol açacağı gibi vatan ve devlete hizmet için böyle bir fedakarlığa hazırlanmış olanların geri çevirilerek kırılmaları da münasip olmayacaktı. Ayrıca bunların sevk ve idaresindeki mahzurlar ve nizamsızlıklar da dikkate alınarak, eğer kendileri iknâ olunur da, kısa sürede talimden geçirilip asker nizamına sokulurlarsa bittabî ortada bir mahzur kalmayacaktı.

Bunu temin maksadıyla Midhat Paşa ile Mahmut Celalettin Paşa görevlendirilmişler ve bunun için Midhat Paşa'nın riyaseti altında Bab-ı Seraskeri'de bir Komisyon kurularak gönüllülerin ve özellikle İstanbul'daki talebe-i ülûmdan istekli olanların başkanları çağırılarak, nizamlara uygun talimden geçirilmek üzere kendilerine küçük rutbeli nizamiye zabitleri tayin olunmuş ve bölük ve tabur şeklinde olmak ve silah altında bulunmaları muharebe müdetine mahsus olmak üzere ikna edilmişlerdir. Silah ve diğer malzeme devletten ve Komisyon vasıtasıyla toplanan yardım parasından ödenmiş ve talimler için Beykoz Çayırı tahsis olunmuştur. O zaman Miralay rütbesinde bulunan Hidayet Bey'in –ki şimdi 6.Ordu Müşiri Hidayet Paşa'dır- bizzat gayret ve çalışmasıyla ve Mahmut Celalettin Paşa'nın bizzat nezareti ile iki aya varmadan oniki tabur usta asker yetişmiştir. Bunlar bu nizamiye halleriyle ve arta kalanlar da yerlerinde nizamiye taburlarına dönüştürülmek üzere Vidin ve Niş Fırkalarına gönderilmiş ve bunların Sırp muharebelerinde umulanın üstünde şecaat ve hüsn hizmetleri görülmüştür.

Görüldüğü üzere İslâm ahalide vatan için büyük bir gayret-i vataniye ve hamiyyet eseri olarak umumi bir şevk ve heyecan doğmuştu. O sıralar müslim ve gayri müslim teb'aya eşitlik ve hürriyet getiren bir kanun çıkarılacağı haberinin yayılması ile de, gayrı müslim Osmanlı teb'asında da vatanseverlik hisleri görülmeye başlamıştı. Ve evvelce Rusya Elçisi General İgnatiyef bir taraftan Rumeli'deki ayaklanmaları kışkırtmak ve bir taraftan da Avrupa'nın dikkatlerini aleyhimi-

ze çevirtmekle meşgul idi. Avusturya Hariciye Nazırı Kont Andraşi'de Bosna-Hersek Hıristiyanlarına dair Avrupa'ya neşrettiği raporunda, müslim ile gayrı müslimin aynı devlet teb'ası altında birleşmesinin mümkün olamayacağı anlamına gelmek üzere Ay-Yıldız ile Sâlibin bir sancakta toplanmasının imkansızlığını yazmıştı. Bundan dolayı Midhat Paşa bu davayı çürütmek ve fiilen isbatlamak için Hıristiyanlardan bir tabur gönüllü asker teşkil ederek ve sancaklarında ay-yıldızın yanına bir de salip ilave ederek bu taburu İstanbul'da herkesin görmesi için dolaştırmıştı. Sonra bu tabur Niş fırkasına gönderilmiş ve askeri hiç bir suretle İslâm askerinden geri kalmayarak gayret ve şecaat göstermiş ve harpte hayli zayiat vererek onlar da devlet ve vatan uğruna fedakarlık ve İslâm ile birlik timsalini isbat eylemiştir.

Cülûs hattı bahsinde yazıldığı üzere, devlet idaresi için düşünülen Kanun-u Esasi'nin müzakeresi için bir meclis toplanması kararlaştırılmış ise de, Kanun-u Cedit [Kanun-u Esâsî] ile devlet teb'asının kazanacağı hukuk, hürriyet ve müsavat bizzat Padişah tarafından ihsan buyurulmaya bağlı ve muhtaç olduğu halde, Sultan Murad'ın uğradığı hastalığın şekli ve durumu buna imkan vermemiştir. Vükelânın ve bilcümle memurin-i devletin meşgul olduğu gaileler içinde yeniden bir kanun ve nizamın getirilmesini müzakereye vakit ve zaman yok ise de, bütün zorlukların halli ve devlet işlerinde arzu edilen intizam duygusu ve idarenin meydana gelişi bu Kanunun çıkarılmasıyla meydana gelebilecek bir şeydi. O sıralarda Avusturyalıların kapattıkları Kilik limanından dolayı meydana çıkan anlaşmazlığı müzakere için Bâb-ı Âlî'de bütün Vükelâ ve vüzerâdan ve ulemâdan ve rical-i devletten meydana gelen meclis-i umumînin toplantısını fırsat sayan Midhat Paşa, Kanun-u Esasi için evvelden hazırlamış olan müsveddeyi ortaya koymuş ve orada ve onun ardından Bâb-ı Fetva'da kurulan mecliste bu Kanun'un esas maddeleri büyük ekseriyetle kabul edilmiş ve müfredatı incelenmek ve memleketin hal ve icabına tevfikan tashih olunmak üzere yine Midhat Paşa'nın başkanlığında bir Komisyon daha kurulmuş ve vakî olan talep üzerine Şehzâdegân hazerâtına ve sair bazı zevâtada bunun birer sureti takdim ve itâ kılınmıştır.

Beşinci Bölüm

İKİNCİ SADARET DÖNEMİ

İKİNCİ SADARETİ
SULTAN ABDÜLHAMİD'İN CÜLÛSU
TERSANE KONFERANSI
KANUN-U ESÂSÎ'NİN İLÂNI
AVRUPA'YA SÜRÜLMESİ

Beşinci Bölüm

İKİNCİ SADARET DÖNEMİ

SULTAN ABDÜLHAMİD'İN TAHTA ÇIKIŞI [CÜLÛSU]

Sultan Murad'ın hastalığı için tayin olunan müteaddit mütehassıs [hâzık] doktorlardan [etibba] başka, Viyana'dan bu hastalığın [illet] mütehassısı olan meşhur bir doktor daha getirtilerek tedavisine pekçok ihtimam gösterilmiş ise de, iyileşmesi [ifâkat] mümkün olamayarak uzamış ve uzadıkça da bazı halk arasında dedikodular çoğalmaya başlamıştı. Gerçi bütün vükelâ ve özellikle Rüştü Paşa ve Midhat Paşa gece gündüz elden geldiği kadar büyük gayret sarfetmişler ise de, bütün işlerin bağlı olduğu Hilâfet Makamı ve Saltanatta hakiki baş vurulacak mercî olmadıkça ve o kuvvet bulunmadıkça yapılan şeylerin hiç bir tesiri olamayıp hususiyle bizzat Padişah'ın emrine muhtaç işler geri kalmış ve cülûs üzerine iki aydan fazla süre geçtiği halde düvel-i ecnebiye sefirleri henüz güven mektuplarını sunmaya bile imkân bulamamışlardı. (90)

Sultan Murad'dan sonra saltanat sırası usûl icabı Sultan Abdülhamid'e intikal edeceğinden bütün vükelâ, ulemâ ve sair erkân-ı dev-

(90) Sultan Abdülhamid, Sultan Mecid'in sırasıyla saltanat süren 4 oğlunun ikincisidir. Otuz dördüncü Osmanlı Padişahı olup, 1842 yılı 21 Eylül günü doğmuş ve 33 yaşında tahta oturmuştur. Annesi Tîr-i Müjgan hanımı 11 yaşında iken kaybetmiştir. Saltanatında üvey annesi Pirustû Kadın-Efendi Valide Sultan olmuştur. 27 Nisan 1909'da 31 Mart olayı üzerine tahttan indirilerek yerine Sultan Reşad Padişah olmuştur. 10 Şubat 1918 pazar günü Beylerbeyi Sarayında ölmüş ve Sultanahmet Divanyolundaki II. Mahmut Türbesine defnedilmiştir.

let ittifakla 1293 senesi Şaban ayının on birinci perşembe günü Sultan Abdülhamid'in cülûsu vukuu bulmuştur. [Miladî 1876 yılı 31 Ağustos zevâlî saat 12]

Sultan Abdülhamid evvelce Kanun-u Esâsî'nin müsveddesini okuyup devletin bulunduğu hal ve vaziyete göre, bekâsı ve ilerlemesinin mutlaka böyle bir Kanunun yürürlüğe konulmasına [vaz'ına] bağlı olduğunu tasdik ederek, büyük biraderi [birader-i ekreme] Sultan Murad gibi Osmanlı Saltanatına bu temiz niyetlerle gelmiş ve bir an evvel yürürlüğe konulması için tetkikatını Meclis-i Vükelâya havale buyurmuştu. (91)

Kanunun mevadd-ı esasiyesi, çeşitli ırk ve cinslerden mürekkep olan Devlet-i Osmaniye teb'asının müsavatıyla beraber, cümlesinin Osmanlı nam ve bayrağı altında birleşip toplanması ve bütün halkın kanun dairesinde kişisel hürriyetlere kavuşması ve devletin ilerlemesi ve güçlenmesi ve âli menfaatlarının korunması olduğu gibi istibdat usulü yerine geçecek meşveret usulü [parlamenter sistem] kuvvetiyle devlet hazinesinin sarfında yapılan israflara ve her türlü suistimallere son verileceği cihetle, az çok milli duygu ve gayret-i vataniyesi olanlar bunu sevinç ve memnunlukla kabul ederek neşir ve ilanını beklemekteydiler. Buna rağmen önceki istibdat idaresinden istifadeye alışmış olan bazı adamlar ve hususiyle Saray-ı Hümâyun'un bol keseden yaptığı müsrif harcamalardan beslenenler, bundan hoşlanmadıkları gibi iyi ve kötü taraflarını temyize de akılları ermiyordu. Bunlardan dolayı Padişahın istiklâli mahvolacakmış, cumhuriyet rejimi gelecekmiş gibi cahilane bazı dedikodular ve itirazlar gelmeye başlamıştı. Gerçi bunların hükmü yok ise de, bu dedikodular devletin kötülüğünü isteyen fesat ve çalışmalarıyla güya ilim yolunda bulunan bazı kişilerin de dillerine düşmüştü. Ramazanı şerifin sonlarında bu iş için bir karışıklık çıkmasına az kalmışken, buna meydan verilmeyerek bayramdan sonra bir fesad çıkarmaya çalışanlar ortaya çıkarılmıştı. Bunlardan bi-

(91) Midhat Paşa tarafından tanzim olunan Kanun-u Esasi'nin tadiline dair olup Sultan Abdülhamid tarafından müşarünileyhe yazılan mektup önemine binaen kitaba eklenmiştir. (Zeyl No: 3)

rinci derecede tertip ve tahrikçi olanlar Kazasker Şerif Efendi ve Muhiddin Efendi ile Ramiz Paşa ve bir kaç Dersiamlık Hoca Efendiler ile Mahmut Nedim Paşa taraftarlarından Rıza Bey gibiler idi. Şerif Efendi cülûs munasebetiyle yalnızca böyle bir emri âzimin "halefi teârüf" kaidesine ittibaen tayin olunarak Meşihat'a geçmek ve Muhittin Efendi de İzzettin Efendi'nin hocası olduğu ve o sayede Kazaskerlik rütbesini kazandığı halde Saraydan çıkarılmış olmasıyla, şimdi böyle bir işte bulunup yükselmek amacıyla efkârı tahrike çalışıyor ve diğerleri de bunlara uyuyorlardı.

Kanun–u Esasi'nin esasına hakkıyla vakıf olmayan veyahut akıl ve bilgisi memleketin gerektirdiği halleri kavramaya yetmeyerek ilk önce itiraz edenler sonradan, kanun neşredilince hakikati anlamış oldukları gibi şu denilen zâtların da işi anlayarak pişman olduklarından şüphe yoktur. Devletin bulunduğu bu inkılâp hali sırasında bunların giriştikleri hareketlere sessiz kalınması o gün için tehlike doğuracağından, Kanunun hazırlanıp neşrine kadar bunların bir yere sürülmesine [teb'îd] mecburiyeti hasıl olmuştur. Vükelâ tarafından bu yolda arzulanan lüzum üzerine ve irade-i seniyye mucibince bu kimselerin bir kısmı muvakkat olarak Akdeniz adalarına ve hocalar da memleketlerine gönderilmiştir. (92)

Sırbistan için Niş ve Vidin cihetlerine gönderilen Osmanlı askerleri meydana gelen muharebelerin hepsinde galebe ettikleri gibi, en sonunda bayram günü [ıyd-ı fıtr] Aleksinice İstihkamları da zaptolu-

(92) Midhat Paşa'nın belirttiği bu muhalif grup, 1876 Ekiminde eyleme geçmiş ve medrese talebelerinin gösteri yapacakları öğrenilmiştir. Meseleyi Vükelâ Meclisine getiren Midhat Paşa, II. Abdülhamid'den bu eylemcilerin yargılanmadan derhal memleket dışına sürülmesini istemiştir. II. Abdülhamid görünüşde olsa da yargılama teklif etmişse de, Midhat Paşa'nın dediği olmuştur. Böylece keyfi bir rejime son vermek iddiasıyla Kanun-u Esasi hazırlayanlar, yargısız cezalandırma isteğiyle kendi kendilerine ters düşmüşler, zaten buna karşı olan grubun eline öldürücü bir silah vermişlerdir. Nitekim bu affedilmez hatadan yararlanan Sultan Abdülhamid, tasarıya koydurduğu 113. madde ile bunu Anayasa ilkesi haline getirmiş ve ilk olarak da Midhat Paşa'nın azil ve sürgününde kullanmıştır. (Tarık Zafer Tunaya, 1876 Kanun-u Esasisi, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi c.I s. 28)

narak Sırplar tam hezimete uğramış ve bu durumda Osmanlı askerleri ilerleyip Belgrat'a kadar dayanacağı anlaşılınca Ruslar telaşa kapılarak Sefir İgnatiyef altı haftalık bir ateşkes [mütareke] istediğine dair Bâb-ı Âlî'ye bir ültümatom vermiştir. Bu teklif her türlü insaftan ve devletlerarası kaidenin haricinde olduğu halde, sırf zarurî sebeplerden dolayı Bâb-ı Âlî tarafından kabul edilerek Sırp muharebesi geri bırakılmıştır.

İSTANBUL KONFERANSI (93)

Ruslar tarafından Bulgaristan planı önceden tasarlanıp hazırlanmış, sonra da Bosna-Hersek hadisesinden başlanarak adım adım yayılan ayaklanmalar, Sırbistan ve Karadağ tarafından yapılan yardımlarla amacına ulaşmak şeklinde düşünülüp tertip edilmişti. Ancak Sırbistan'ın mağlup ve perişan olmasıyla planın başka bir şekilde tatbiki düşünülmüş ve Rumeli'deki olaylar nedeniyle ortaya atılan şikayetler ile "eshamı umumiye" meselesinden ve daha başka bir takım sebeplerden Devlet-i Osmaniye aleyhine hazır olan Avrupa'nın kötü nazarları zaten şiddetlenmiş olduğundan, bunun arası soğumadan bundan faydalanmak istemişlerdir. Böylece Rusya tarafından Bulgaristan meselesi için İstanbul'da bir konferans toplanması Avrupa'ya teklif olunarak, altı devlet [düvel-i sitte] tarafından tayin olunan murahhaslar İstanbul'a [Dersaadet] gelmişlerdir.

Konferansta ortaya konulan tekliflerin en belli başlı olanları, Bulgaristan'a muhtariyet tanınması ve memurlarının kendilerinden seçilmesi, Bulgarlardan milis askeri kurulması, toplanan varidattan bir kısmı devlet hazinesine alındıktan sonra büyük kısmının tamamen ma-

(93) Tersane Konferansı olarak da bilinen bu Konferans, 23 Aralık 1876'da Kasımpaşa'daki Bahriye Nezaretinde toplanmış, 29 günde 9 celse yapılmıştır. Konferansa Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve İtalya temsilcileri ile Osmanlı Devletinden Hariciye Nazırı Saffet Paşa ile Berlin Sefiri Edhem Paşa katılmıştır ve Saffet Paşa usulen başkan seçilmiştir. Konferansın başladığı gün, aynı zamanda Kanun-u Esasi'de ilân edilmiştir. Midhat Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde yapılan ve teklifleri reddedilen bu Konferans, Midhat Paşa'nın siyasi hayatında önemlidir. Zira bu Konferansın başarısızlığı ilerde onun için suçlama konusu yapılmış olduğu gibi, azil sebeplerinden biri de bu mesele olmuştur.

hallin masraflarına harcanması ve kalelerden başka yerlerde Osmanlı askeri bulundurulmaması, Çerkeslerin Anadolu içine kaldırılması gibi hususlar idi. Teklif edilen bu hususlar, Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci Sadrazamlığı sırasında Rusya Elçiliğinden kendisine verilen raporda yazılı olan ve müşarünileyh tarafından uygulamasına teşebbüs edildiği halde vükelâ tarafından kabul edilmeyen tekliflerin aynısıydı. Gerçi şimdiki vaziyet o zamana nisbetle pek çok farklı ise de, böyle ağır bir teklif karşısında devletin bir dereceye kadar muvafakatına mecburiyeti müsellem ise de, Sırbistan da kırk yıl önce bundan daha hafif şartlarla imtiyaz altına konulduğu halde sonunda elden çıkmış ve nihayet Rusya'nın himayesi altına girmiştir. Şimdi teklif olunan bu şartlar kabul edilirse, Bulgaristan o kadar bile sürmeden Rumeli'nin yarısının şimdiden elden çıkacağı aşikardı. Buna ise razı olmak hiç kimsenin haddi olamayacağından, bu konuda vükelâ arasında yapılan müzakereler ve alınan karar gereğince, konferansta meselenin her yönüyle ortaya konularak ve söz konusu tekliflerin değiştirilmeye çalışılması için Osmanlı delegeleri [murahhas] olan Safvet ve Ethem Paşalar'a lüzumlu talimatlar verilmiştir.

MİDHAT PAŞA'NIN İKİNCİ SADARETİ

19 Kanunuevvel (Kanunusâni) [Aralık 1876] [94]

Bir taraftan konferans müzakereleri bu şekilde devam ederken, Rüştü Paşa'nın sadaretten ayrılması üzerine Midhat Paşa ikinci defa olarak sadaret makamına getirilmiştir.

Midhat Paşa bu defa sadarete geldiğinde, zaten meydanda olan Rumeli karışıklığından ve dertlerinden, konferans tekliflerinden ve di-

(94) Kitabın orjinalinde sadaret tarihi 19 Kânunusani 1876 olarak gösterilmekte ise de, bu tarihin 19 Kanunuevvel 1876 olması gerekmekte olup buradaki tarih hatasının böylece düzeltilmesi gerekir. Zira Midhat Paşa'nın sadarete geçiş tarihi, 2 Zilhicce 1293 Hicrî tarihine tesadüf eden, 19 Aralık 1876 Salı günüdür. Aynı gün Mütercim-Rüştü Paşa'nın istifası üzerine ikinci sadaretine tayin edilmiş ve Hicrî 21 Muharrem 1294 tarihe tesadüf eden 5 Şubat 1877 pazartesi günü de azledilmiştir. Dolayısıyla ikinci sadareti müddeti ancak 1 ay 17 gün sürmüş olup zaten iki sadaretinin toplam süresi de ancak 4 ay 6 günden ibarettir.

ğer dahili ve harici işlerden ortaya çıkan bunca müşkilata ilaveten bir de, maliyece her vakitten ziyade baş gösteren fevkalade sıkıntı [muzayaka] ve ihtiyaçlar bunun üzerine binmişti. Evvelce Rüştü Paşa zamanında çıkarılan 3.000.000 liralık kağıt paralar [kavaim-i nakdiye] askeri ihtiyaçlara harcandığından, bunun tükenmesiyle akçe ihtiyacı her şeyi sekteye uğratmıştı. Bu sebeple evvel be evvel 2.000.000 liralık daha kağıt para çıkarılmasına karar verilmekle beraber, bu durumda kağıt paranın değerini kaybetmemesi için çok dikkat etmek gerekiyordu. Bu da her sene birer kısmının tedavülden çekilmesi için faizi oranında bir karşılık ayrılmasına ve gösterilmesine bağlıydı. Bu cihetle iki kere çıkarılan beş milyon liralık kavaim-i nakdiye [kağıt para] için İzmir ve sair bazı vilayetlerin âşâr bedellerinden yıllık kırk bin kese akçe karşılık ayrılmış ve buna dayanılarak yüzlük bir kağıt paranın [kaime] değeri yüzlük bir altına eşit olarak tedavül ettiğinden, değeri bir süre için korunmuştur.

KANUN-U ESASİ'NİN İLÂNI

Bir kaç aydan beri Meclis-i Vükelâ'da tetkik ve müzakere olunmakta bulunan Kanun-ı Esasi'nin tashihat ve tadilatı ikmal olunarak vücuda gelmiş olduğundan, vükelâ ve ulemâ ve sair memurin-i devletten mürekkep olarak toplanan Meclis-i Umumi'de [95] de okunarak tasdik ve tasvip olunduktan sonra huzur-u padişahiye arz olunmakla ol bâbda şeref sâdır olan Hatt-ı Hümayun-u mülûkâne ile beraber doksan

(95) Mezkur Mecliste Kanun-u Esasi'nin ilanı meselesinin müzakerekesi sırasında, Damat Mahmut Paşa taraftarlarından ve sakat düşüncelerini ortaya koymak için uygun fırsat aramakta olan Adliye Nazırı Cevdet Paşa herkesten evvel meydana atılarak: "Madem ki makam-ı muallay-ı saltanata akıllı bir padişah gelmiştir. O halde Kanun-u Esasi'nin ilanına lüzum kalmamıştır." gibi hezeyanlarda bulunmuş olduğundan, Midhat Paşa Cevdet Paşa'nın bu riyakarca itirazına karşı, "Sultan Aziz'in hal'i, mutlak iradeye mani olacak iş bu Kanun-u Esasi'yi ilan etmek gibi birmukaddes gayeden ileri geldiğinden, eğer diğer vükelâ da Mahmut ve Cevdet Paşalar'ın fikirlerini benimsiyor ve Kanun-u Esasi'nin ilânını kabul de tereddüt ediyorlarsa, hemen sadaretten istifa edeceğini" sert bir lisanla ifade etmiştir. (AHM)

üç senesi zilhiccesine tesadüf eden yedinci günü [23 Aralık 1876 Cumartesi] Bâb-ı Âlî meydanında toplanmış olan büyük bir topluluk huzurunda okunarak hükmü ve nüshaları dahile ve harice ilan edilmiş ve umum teb'a-i devletin bu suretle taraf-ı padişahide nail-i nîmet ve hürriyet olduklarına teşekküren her yerde ve her memlekette şehrâyinler [şenlikler] icra olunmuştur.

Konferansta bahis mevzuu olan tekliflerin tâdiline Devlet-i Âliyye murahhasları tarafında pek çok çalışılmış olduğu halde düvel-i sitte tarafından gönderilen sefirler Rusya'nın taleplerini kati olarak desteklemek niyetiyle gelmiş olduklarından ikna edilmeleri mümkün olamamıştır. Fakat bunların konferans dışında bir kaç defa münferiden Midhat Paşa ile konuşmalarında vukû bulan tartışmalar üzerine bazı hususlar bir dereceye kadar yumuşatılmıştır. Mesela Rumelide iskan olunmuş Çerkeslerin yerlerinden kaldırılmasından vaz geçilerek, bunun yerine artık Rumeliye göçmen [muhacir] yerleştirilmemesi ve başı bozuk asker kullanılmaması ve âşârın kaldırılmasıyla verginin arazi üzerinden alınması ve vilayet memurlarının Hıristiyan ve Müslüman olarak icabına göre İstanbul'dan [Dersaadet] tayin edilmesi gibi şeylere karar verilerek bunlar hakkında bir nevi değişiklikler yapılmıştır. Ancak Bulgaristan'a imtiyaz verilerek mümtaz memleketlerden [memâlik-i mümtâze] sayılması ve varidatından bir miktarı maktu alınmak suretiyle Bulgarlardan milis askeri kurulması, polis gücünün ecnebilerden olması ve kalelerden başka yerlerde Osmanlı askeri bulunmaması gibi tekliflerin değiştirilmesi mümkün olamamıştır.

Halbuki meselenin en esaslı ve ağır konuları bunlar olduğu gibi, bunlara karşı yeni teklifler ileri sürülünce Konferansın dağılacağı anlaşılmıştı. Bu cihetle ilerisi için çok ağır ve tehlikeli görülen bu şartların kabulünü red etmek Padişahın ve Vükelâ-yı Devlet'in iktidarı dışında bulunduğundan, bu iş için bir Meclis-i Umumî toplanması ve bu suretle efkâr-ı umumiye'nin fikrini öğrenmek lazım gelmiştir. Bunu teminen görevde bulunan veya azledilmiş [ma'zul] olsa bile bütün vezirler, vükelâ ve ulemâdan ve askerî umerâ'dan ve tabii gayrı müslimlerin ruhanî reislerinden ve sair lüzumlu kişilerden meydana gelen bir Meclis-i Umumî'de mesele ortaya konularak ve buna dair evrak okunarak etraflıca müzakere edilmiştir. Konferansın teklifleri çok ağır ise

de, bunlara cevap verilirken kesin olarak reddi halinde, bu husus Ruslar tarafından muharebe sebebi sayılarak ilerisi için daha ağır neticeler doğuracağı düşünülmüş ve hatta Midhat Paşa Meclis-i Umumî'de yaptığı konuşmada şu hususları ortaya koymuştur: (96)

"Devlet-i Osmaniyenin kuvve-i askeriyesi eskiye kıyasen mükemmel ve muharebe için silahları mevcut ise de, ecnebî devletlerin hiç birinden maddi ve manevi yardım ümidi yoktur. Mâlî vaziyet ise bilinmektedir. Muharebe halinde şart-ı azim olan paranın tedarikine imkan olmayıp kavaim-i nakdiye [kağıt para] ise kıymetten düşmüştür. Eski hikayelerden işitildiği gibi bir çift çizme bin kuruşa çıkmış ve parasızlıktan efrat ve ahali üzerinde ağır yükler yüklenmek zaruri olsa bile, böyle bir icraat bir muharebenin tahribatından daha fazla zulüm ve memleketi tahrip etmek demektir. Her ne kadar mevcut silahlar yeterli ise de, cephanenin çoğu Avrupa ve Amerika'dan getirildiği için, bunların gelirken düşman eline geçerek cephanesiz kalınma ihtimali de vardır." (97)

(96) Buradaki Meclis-i Umumi'den kastedilen, 18 Ocak 1877'de, "bütün vükelâ ve vüzerâ, ulemâ mülki ve askeri rical ile ruhanî reislerden" oluşan fevkalâde bir meclistir. Tersane Konferansı tekliflerini geniş bir platformda görüşmek üzere böyle bir meclis düşünülmüş olup, katılan sayısı 240-300 civarında idi. bu tarihte Kanun-u Esâsî ilân edilmesine rağmen Meclis-i Mebusan henüz mevcut değildi. Yapılan görüşmelerde ittifakla Konferans tekliflerinin reddedilmesi kararlaştırılmış ve red kararı Konferansa bildirilince, altı devletin murahhasları İstanbulu terketmişlerdir. Muarızları tarafından Meclis-i Umumi'den red kararı çıkmasına Midhat Paşa'nın sebep olduğu ileri sürülmüştür. Konferans dağılınca, Ruslar yeni bir nota vererek, Osmanlı Ordusunun Rumeli'den tamamen terhis edilmesini istemiş, mukabil cevabımızda ise aynı işlemin Rusya tarafından da yapılması istenilmiş ve sonu savaşa giden olaylar böylece hazırlanmıştır. Bu konuda Ali Fuat Türkgeldi şunları söylemektedir: "Cevdet Paşa Hakana, tüfeği Midhat Paşa doldurdu, Mahmut Paşa tetiği getirdi, Redif Paşa ateş etti, olan oldu" demiştir. Halbuki Midhat Paşa'nın tüfeği doldurduğu zamanlarda Cevdet Paşa'da Adliye ve Dahiliye Nazırı idi. Bu konudaki geniş bilgi ve vesikalar için Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiye c.II, s.33-56

(97) Midhat Paşa'nın Meclis-i Umumî'deki bu konuşmasının tam metni kitabın sonundaki ZEYL bölümüne tarafımızdan konulmuştur.

Bu ihtimal ve düşünceler ortaya konulmuş ise de, Ruslar tarafından ileri sürülen tekliflerin hakiki niyeti, Bulgaristan'ın bir Rus memleketi olması neticesini doğuracağından ve muharebede bir mağlubiyet halinde, devletin böyle bir teklifin kabulüne mecbur ve bu mecburiyette mazur görülebilirse de, sebepsiz ve mecburiyetsiz memleketin büyük bir parçasını yabancıya vermek de devletin kader ve namusunu mahvedeceğinden buna karşı her türlü fedakarlığın göze alınması hususu ittifak-ı ârâ ile karar altına alınmıştır.

Bu kararların Bâb-ı Âlî'den Konferansa tebliği ile beraber ilân olunan Kanun-u Esasi'nin, devletlerin memalik-i Devlet-i Âliye'de yıllardır icrasını nasihat ve teklif ettikleri ıslahatın hepsini ihtiva ettiğinden, Bulgaristan için istenilen iyi idareyi temine bunun da kuvvetli bir delil olduğu anlatılmış ise de, Devlet-i Osmaniye'nin evvelce müteaddit hatt-ı hümayunlar ile verdiği taahhütlerin hiç birisine uyulmadığı gibi, bu Kanun-u Esâsî'nin de devam etmeyeceğini General İgnatiyef daha evvel Konferansa beyan etmiş ve Kanun-u Esasi'nin delil ve tatbikatına misal olacak henüz belli bir süre de geçmediğinden, bu iddianın murahhaslar üzerinde ikna edecek bir tesiri olmamıştır. Her ne ise kendileri daha önce devletleri tarafından aldıkları talimat ile geri dönmeye yetkili olduklarından, Konferansa memur olan kişiler veda edip döndükleri gibi, düvel-i sittenin İstanbul'daki Sefirleri de birer vekil bırakarak gitmişlerdir.

Konferansın böylece dağılması ve altı devletin [düvel-i sitte] İstanbul'daki elçilerinin de bu mesele için alakalarını keserek ayrılmaları dehşetli bir hal ise de, İngiltere ve Fransa'nın Kırım Muharebesinden evvel mâlen ve bedenen katlandıkları fedakarlıktan maksat yalnız Rusya'nın tecavüzlerini durdurmak niyeti için olduğu halde, şimdi Panislavizm davasından kaynaklanan düşüncelerin uygun görülmesi anlamına geliyordu. Böylece büyük bir Islav milletinin meydana gelmesine ve Balkanların Rusya'nın sınırı olmasına hiç bir devletin razı olamayacağım bilindiği halde, yukarda sayılan birçok sebeplerden dolayı epey zamandan beri batılı devletler hakkımızdaki fikirlerini değiştirmişler ve Rusların Rumeli'de çıkardıkları fesat ve isyanların cürüm ve kabahatleri bizim üzerimize yıkılmıştı.

Avrupa'da efkâr-ı umumiye bizden şikayete başlamış olmakla ve hem de Rusya'nın şiddet ve hiddetine bir sükûnet ve tarziye vermek için Avrupa devletleri tarafından yukarıda anlatılan Konferansın toplanmasına rıza gösterilmiş ise de, İngiltere tarafından konferansa murahhas tayin kılınan Salisbury bizim memleketin ve ahalisinin ahvalini yalnız son günlerde yayınlanan evrak ve havadislerden öğrenmiş olup hakikatleri bilmiyordu. İstanbul'a geldiğinde de bütün bilgiyi General İgnatiyef'ten aldığından ve tamamen Rusya'nın talep ve maksatları yönünde bulunmuş olduğundan tabii Konferanstan bir netice alınamamıştı.

Halbuki o vakit İngiltere'de Başbakan olan Bikonsfild kabinesinin fikirleri Devlet-i Osmaniye'ye münasip olduğundan Konferansın bu şekilde sonuçsuz kalıp dağılmasına ve ilerisi için daha büyük zorluklara açık kapı bırakılmasına İngiltere kabinesi iyi nazarla bakmamış, bu sebeple elçilerin dönüşü ile Avrupa umumî efkârında da bazı değişiklikler belirmişti. Rusya'nın meşru olmayan taleplerine Türklerin dayanıp cevap vermeleri ve bu mesele için altı devlet tarafından her türlü tehditler ve tazyikler yapılmışken, hepsine karşı koyup son derece fedakarlığı göze alarak namuslarını ve millî gururlarını korumaları her tarafta ve özellikle İngiltere halkı arasında açıkça takdir toplamıştı. Kanun-u Esasi'nin o sıralarda ilân edilmiş olması da bu fikre kuvvet vermiş olduğundan, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'ya uyarak İstanbul'dan geri çağırdıkları sefirlerinin tekrar iadesine bir vesile olmak üzere şu kesirenin düzeltilmesi emrinde bir çare aramaya çalıştıkları haber alınmıştı.

Midhat Paşa bu durumdan yararlanmak ve Fransa ve İngiltere kabinelerinin hakiki fikirlerini anlamak üzere ve dış görünüşte İngiltere'den istikraz bahanesiyle Nafıa Müsteşarı Odyan Efendi'yi alelacele Avrupa'ya göndererek Lord Bikonsfild ve Hariciye Nazırı Lord Derby ile özel mülakâtına dair yazdığı telgrafların münderecatı ber minval yazıldığı gibi, duyulan bilgileri doğrulayarak cümlesinin maksadı, Rusya'nın şiddet ve hiddetini teskin edebilecek bir şey yapılıp bu işin bitirilmesini istedikleri anlaşılmıştır. Ve en sonunda Lord Derby'nin ifade ve nasihatlarını havi olarak Odyan Efendi, gönderdiği tafsilatlı telgrafnâmesinde: *"Madem ki, Devlet-i Osmaniye Constitüsyonu yani*

Kanun-u Esasi'yi yürürlüğe koyup ilân ederek bütün dünyaya ve Avrupa devletlerine karşı iyi niyetini göstermiş olduğundan bunun fiilen uygulanmasıyla da her türlü hücum ve şikayetlere nihayet verileceği tabiidir. Ancak meydandaki Bulgar meselesi için bir şey yapılmadıkça ve Bulgarlar hoşnut edilmedikçe Rusya'nın iknası kabil olmayacağından Kanun-u Esasî'nin ahkamının fiilen icrasıyla beraber, Konferansta söz konusu edilen hususlardan da mümkün olanlarının yerine getirilmesine hemen teşebbüs olunup Sırbistan ve Karadağ ile sulh yapılarak bu iki gaile ortadan kaldırılır ise Rusya'nın da bir diyeceği kalmayacağı" ifade edilmiştir. (98)

Bunun üzerine Midhat Paşa paçaları sıvayıp [teşmîr-i sâk] gayret ederek, rical-i devletten ve kendisince tecrübeli zâtlardan Tuna, Edirne ve Sofya taraflarına özel memurlar gönderip, usulü cedide göre İslâm ve Bulgarlardan karma Jandarma ve Polis teşkilatı kurulması, Kaymakam ve Mutasarrıfların Bulgarlardan seçilmesi, ayaklanmaya karışanlara affı umumî çıkarılması ve evvelce Mahmut Nedim Paşa zamanında kapatılan Vilayet Umumî Meclislerinin aynen bırakılması ve âşâr usulünün kaldırılarak yerine araziden alınacak bir vergi konulması gibi tedbirlere teşebbüs edilmiştir. Ayrıca Sırbistan ile temasa geçilerek Prens Milan'dan (99) gelen cevapta, sulha istekli olduğu anlaşılınca özel bir memur gönderilerek resmi sulh icra olunmuştur. Karadağ Prensinden alınan cevapta o da barışa meyilli olmakla beraber, arazisinin tarıma elverişli olmadığı için, musalahanın icrası ancak bazı arazilerin verilmesi şartıyla olabileceği bildirilmiştir. Sutrine cihetinden bazı arazi verilmesine Bâb-ı Âlî razı olmuşsa da, Avusturya'lılar karşı çıkmışlar ve bu konuda Vükelâ arasında konuşulmuş ve bir taraftan da Kanun-u Esasi gereğince toplanacak Meclis-i Mebusan üyelerinin seçimi için vilayetlere talimat gönderilerek intihaba başlanması, Meclisin toplanacağı mahal ve bütün her şey hazırlanmıştır. Bu teşeb-

(98) Odyan Efendi'den bahseden yazışmalar konferansa dair muhaberat olarak kitabın eklerine konulmuştur.

(99) Milan Obronoviç (1854-1901) Prens Miloş'un yeğeni olan Sırbistan Prensi. 1868-1882 yılları arasında prens, 1882-1889 yılları arasında Kral. 1875'deki asıl Bosna-Hersek ayaklanmasını düzenleyen kişidir.

büsler ve icraat içinde vaziyetin iyi bir neticeye varması ümit edilmekle beraber, Rusya'nın hareket tarzı kestirilemediği cihetle ihtiyatı elden bırakmamak için bir taraftan da askerî tertibat ve harp levâzımının noksanlarının tamamlanmasına çalışılmıştır. Umum ahali ve teb'a ise, önce devletin idarî yapısındaki değişikliği ve Kanun-u Esasî gereğince vaad olunan hürriyetin lezzetiyle fevkalâde memnun, müslim ve gayrı müslim herkesin kalbi devlet ve vatan gayretiyle dolu idi. Bu gayret ve memnuniyetin eseri olmak üzere pek çok mahallerde masrafları ahali tarafından karşılanarak İslâm ve Hıristiyan teb'anın gençlerinden mürekkep taburlar kurulmuş ve bunların tâlimine başlanmış ve hatta Selanik Taburu bir aralık İstanbul'a [Dersaadet] getirilerek talimli ve mükemmel bir tabur olduğu görülmüştür. Daha sonraları Kanun-u Esasi'nin ilânıyla bütün halkın şevk ve gayreti bir kat daha artarak çok kazalar birer, İzmir ve Selanik gibi büyücek şehirler ikişer tabur teşkiline teşebbüs ettikleri gibi, İstanbul halkı da gayrete gelerek her sınıf halktan gücü kuvveti yerinde olanlar asker yazılmak için bir biriyle yarışmışlardır. Böylece Osmanlı milleti [100] hakikaten atalarının nam ve şöhretlerini canlandıracak eser ve hareketleriyle doğuştan gayretli ve yardım sever olduklarını göstermişlerdir.

MİDHAT PAŞA'NIN AVRUPA'YA SÜRÜLMESİ [TEB'İDİ]

İşte bütün halkın şevk ve havahoşu [memnuniyet] bu suretle en yüksek bir dereceye gelerek, herkesin gözü ve gönlü Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına çevrilmiş iken Sırbistan ve Karadağ ile Bulgaristan sulhunun hızlandırılması hakkında yapılan teşebbüsler de, İngiliz kabinesinin isteklerine uygun olduğundan ve bir kere bu gaileler ve meşguliyetler ortadan kalkacak olursa Kanun-u Esasî kuvvetiyle ve

(100) "Osmanlı milleti bence yok. Neden yok? Bir tarafta Bulgarlar, Sırplar, Yunanlılar, Romanyalılar. Bunları Araplarla kaynaştıracaksınız. Kaynaşır mı? Hayır. Bunlar bir millet olamaz. Osmanlı Devleti evet, Osmanlı toplumu evet, Osmanlı halkı evet, hepsiyle mutabıkım, ama Osmanlı milleti olamaz. Halil Menteşe buna "toprak kardeşliği" demiştir. (Tarık Zafer Tunaya, Uluslararası Midhat Paşa Sempozyumu s.50, TTK. Ankara 1986)

herkesin iyi telakki etmesiyle devlet işleri de her yönüyle yoluna girecek ve böylece Avrupa'nın güveni yeniden kazanılacak, devleti en fazla sıkıntıya sokan mâlî zorluklara da o zaman bir çare bulunma yolu açılacaktı. Bunun için bütün bu teşebbüslerin hızlandırılmasına gecegündüz çalışmakta ve Karadağ'ın musalahasının husulü için İspeç tarafından bir miktar arazi terk edilmesi, eğer bununla maksat husule gelmez ise Nikşik kasabasının da feda edilmesi bile göze kestirilmişti. Bunun için Karadağ Prensinden cevap beklenmekte iken, 1294 senesi Muharremine raslayan Kanunusâni ayının yirmi dördüncü Pazartesi günü [5 Şubat 1877 Pazartesi] günü Midhat Paşa sabahleyin aniden Dolmabahçe Sarayına çağrılarak elinden [yedinden] sadaret mührü alınmak suretiyle azlolunmuş ve Avrupa'ya sürülmek [teb'id] üzere hazırlanmış olan İzzettin adlı vapura bindirilerek ve ailesi ve evlatlarıyla temas bile ettirilmeksizin acilen hemen o gün İstanbul'dan çıkarılarak Brindizi'ye gönderilmiştir.

Midhat Paşa, Sultan Murad'ın tahta çıkış gününden beri insan takati üzerinde çektiği yorgunluk ve zorluklardan bu surette bir Avrupa seyahatı ile kurtulduğuna şahsen memnun ve müteşekkir ise de, dört yıldan beri birbiri ardından gelen hâdiseler ve suistimaller ile ve sonra da düşmanlarının hücumu ile tehlikeye düşmüş olan memleket ve devletin, yalnız tevfik-i hüdâ ile kurtulup selâmete çıkması sebeplerine girişilmiş olarak henüz fiiliyatına başlanmış iken, böyle bir değişikliğin meydana gelmesi tıpkı, mevt haline gelmişken doktor tedavisiyle sağlığına kavuşan bir hastaya zehir içirmek kabilinden bir şeydi. Yani artık bir daha düzeltilemeyecek fenalıkların davet edileceğinden şüphe yoktu.

Midhat Paşa bu durumları değerlendirerek, müteessir ve müteessif olarak, o sırada azil haberini tebliğe memur olan Mabeyn Feriki Sait Paşa'ya bunları anlatarak, bu kadar mahzurları varken bu mecburiyetin sebebinin ne olduğu sual edildiğinde müşarünileyh gidip gelerek, Kanun-u Esasi'nin 113'üncü maddesinde [101] yazıldığı gibi, "*kö-*

(101) Kanun-u Esasî Madde 113: "Hükûmetin emniyetini ihlal ettikleri idare-i zabıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zât-ı Hazret-i Padişahî'nin yed-i iktidarındadır."

tü halleri Zaptiye Nezareti'nin tahkikatı ile ortaya çıkanların memleket haricine sürgün edilmesine Padişah'ın kanunen yetkisi bulunduğu" haberi ile beraber Zabtiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa'nın mührü ile iki de jurnal getirmiştir. Jurnallere bakıldığında, o günden bir gün önceki tarihli olup, birinde güya, hafiye memurlarından birisi Beyoğlu'nda bir gazinoda tophane mülazımlarından birisinin diğer birine, Midhat Paşa'nın yakında diktatör olacağını söylerken işitmiş olmasıymış. Hikâye eden bütün kelimeler ve içindekilerin hepsi bir buçuk satırdan ibaret olduğu gibi, diğer kağıtlar da buna benzemekle artık okunmaya değil ele almaya bile hacet kalmamıştır. (102)

Gazinoda bir şahsın diğerine böyle bir lakırdı söylediği doğru olsa bile, şöyle bir zamanda böyle bir söz ile bir Sadrazam'ın azil ve sürgünü arasında münasebet kurulması [mikyas-ı kıyas] akıl ve fikir dışıdır. Gerçi bir zamandan beri vukuu bulan bunca inkılâplar ve çalışmalar ve bu yorgunluğun hepsi devlet ve memleketin felaketten kurtarılması ve halkın mutluluğa kavuşması maksadından ibaret ise de, hakikat gözüyle bakılınca insan aklının kavramaktan aciz olduğu esrar

(102) Midhat Paşa'nın anlattığı olaylar çeşitli kaynaklarda da benzer şekilde tekrarlanmaktadır. Ancak Midhat Paşa'nın hatıratında azil günü olan 5 Şubat 1877 tarihi öncesindeki Saray'la olan sürtüşmesinin neden had safhaya geldiği pek anlaşılamamaktadır. Çeşitli hatıratlarda zikredildiğine göre, gerek Tersane Konferansı gerek Kanun-u Esasî ve gerekse Millet Askeri konusunda Midhat Paşa ile II. Abdülhamid arasında çok büyük ihtilaflar doğmuştur. Padişah, Sadrazamı ile bu üç konudaki derin ihtilafı dışında ayrıca itaatsiz ve dik başlı bir tavrı ile de karşı karşıyadır. Sadaretle Saray'ın bu gerginliği arasında Midhat Paşa bir hafta evinden dışarı çıkmayarak gizli bir protesto içindedir. Saray, aynı zamanda bir fesat ocağı olarak gördüğü Yeni Osmanlılar grubunun İstanbul'dan uzaklaştırılmasını istemekle, Sadrazam'ı da çok zor duruma düşürmüştür. Midhat Paşa bu kritik ortamda sarayı çevresindeki baskı ve telkinleri, istikbâle matuf, soğukkanlı ve isabetle değerlendirememiş, yeni Kanun-u Esasi'nin teminatına güvenerek Saray'a karşı gücünü göstermek istemiştir. Abdülhamid'de bu günlerde Sait Paşa ile bir azil planı hazırlamış ve Saray'a aniden davet edilerek azledilmiştir. Bütün kaynaklarda ve Abdülhamid'in kendi hatıratında hazırlanan vapurun 24 saat bekletildikten sonra hareket ettirildiği ve Midhat Paşa'nın arkasından yapılması muhtemel gösterilerden şüphelenildiği zikredilmektedir. Gerçi Midhat Paşa'nın arkasında kesin bir kamuoyu ve basın desteği mevcut ise de, bunun gösteriye dönüşecek kadar önemli bir boyuta ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

ve kudret-i ilâhiye iktizasınca her şeyde manevi bir hikmet olduğu gibi bunda da este'-ûzübillah *"İzâ Erâdallahu Bikavmin Sûen Felâ Meredde Lehu"* [Allah bir kavim için kötülük (bela) dilerse onu geri çevirecek yoktur] kavli celili üzere, murad ve meşiyyeti samedâniye başka türlü mukadder ise tedbirin ve fikir yormanın faydası olmayacaktır.

Midhat Paşa işte bu düşünce ile bir müddet sükût ettikten sonra, tam bir tevekkül ve teslimiyet içinde sadır olan Padişahın emr ü fermanına uyarak ve oradaki zâtlarla veda ederek gitmek üzere iken, yine Sait Paşa gelip taraf-ı padişahîden selâm tebliğ olunarak yakında yine İstanbul'a çağırılacağıma dair çıkan vaad ve irade-i seniyyeyi de tebşir etmiştir. Midhat Paşa bu Padişah lütfuna teşekkür ile beraber, *"Teessüf ederim ki, İstanbul'a [Dersaadet] döndüğümde ne Şevketlû Efendimizi bu saraylarda ve ne de bu mülkü yerinde göremiyeceğimden ve yapılan hataların o vakit derecesi taayyün eder ise de, telâfisi mümkün olamayacağından bunların aynıyla ve tamamıyla huzur-u Şahâneye arzını rica ederim"* diyerek, tebliğini Sait Paşa'ya tevdi edip ve hemen vapura binmek üzere çıkmıştır.

Sadaret Makamı o gün Şûra-yı Devlet Reisi Ethem Paşa'ya (103) tevcih buyurulup onun yerine de Kadri Paşa Şûra-yı Devlet Reisliğine tayin olunmuştur. Ancak Midhat Paşa'nın kaç senelerden beri çalışıp meydana getirdiği Kanun-u Esasî'nin ilânıyla beraber, dahili ve harici meşgul olduğu bunca önemli meselelerin ta ortasında ve en nazik durum ve zamanda aniden azlinden başka, bir de sürgüne gönderilmesi halk arasında hayretle karşılanmıştır. Bunun sebebini bilmek için bittabii bütün halk merak ettiğinden ve Zaptiye Nazırı'nın verdiği ve zikredilen hafiye jurnalinde yazılı olduğu gibi, Midhat Paşa'nın diktatör olacağına dair gazinoda söylenmiş sözlerden bahseden bu bilmeceyi [muamma] herkesin çözmesi mükün olamayacağından, o gün çıkan gazetelere verilen resmi beyanatlarda, *"Midhat Paşa'nın hıyanetine dair evrakı yakalandığı için azil ve sürgün edildiği"* yazılmıştı.

(103) 5 Şubat 1877 Pazartesi günü Midhat Paşa'dan sonra Sadarete getirilen İbrahim Ethem Paşa'nın görevi 11 Ocak 1878 tarihine kadar devam etmiş ve onun da azlinden sonra Dahiliye Nazırı Ahmet Hamdi Paşa Sadarete getirilmiştir.

O zamana kadar halk gazetelerdeki yalan açıklamalara alışmamış olduğundan, halkın çoğunluğu bunları doğru sanarak bir kaç gün bu dedikodularla uğraştıktan sonra, Bâb-ı Âlî'den İstanbul gazetelerine verilen ve Avrupa matbuatına yazılmak üzere gönderilen açıklamalarda, Midhat Paşa'nın hıyanet evrakı yakalandı şeklindeki haberlerin aslı olmadığı, fakat kendisi padişahın huyuna göre hareket etmeyip karşı geldiğinden ve bu kusurundan dolayı azil ve sürgün edildiği bildirilmiştir. Lakin Midhat Paşa'nın azlinden dolayı halk arasında yaratılan söylentileri bastırmak için, müşarünileyhin evrakı yakalandığına dair yapılan açıklamalar kamuoyunu bir iki gün oyalamış ise de, sonradan yalan olduğunun ortaya çıkması daha çok itirazlara sebep olduğundan, yeniden daha başka şeyler bulup söylemek lazım gelmiştir. Bunun üzerine Kanun-u Esâsî'nin ilânından zaten hoşnut kalmayan bazı câhil ve ahmakların bir süredir dillerinden düşürmediği *"Midhat Paşa'nın bundan maksadı kendisi padişah olmak veya devleti cumhuriyete götürmek"* gibi dedikodular ortaya atılmıştır.

Gerçi bunlar pek bayağı ve âdi sözler ise de, belki halkın susmasına faydası olur ümidiyle gazetelere yazılmış ve gazeteci Ahmet Midhat Efendi de Midhat Paşa'nın ağzından buna delil olacak sözler işittiğine dair yazılar yazmıştır. Terbiye lisanına sığmayacak şeyleri de şairlerden [şuerâ] Ferik Kazım Paşa gibi asrın hiciv edebiyatını ikmal etmiş bir kişi yazmıştır. Ne varki devletin kuruluşundan beri [bidayet-i zuhurundan beri] hiç bir asırda bir kimse tarafından ileri sürülmemiş olan böyle bâtıl bir fikrin şu çağda ve Midhat Paşa gibi bir adam tarafından söylenmesini düşünmek değil, hayal etmek bile cinnet derecesinde bir ahmaklıktır.

Ahmet Midhat Efendi ise on yaşından beri Midhat Paşa'nın nîmet ve himmetini görmüş olarak Tuna ve Bağdat vilayetlerinde yanında bulunarak okuyup yazmayı da o sayede öğrenmiş olup, şimdi bu şekilde küfrânı nîmet etmesinin hangi tama'a müstenit olduğunu da herkes anlamıştır. Bu yazılanların da zararından başka faydası olmayıp ara yerde zavallı Ahmet Midhat Efendi namus ve kader ve insaniyetini, pek küçük bir değer için satmış oldu.

Şairlerin hicivlerine gelince, İstanbul gazeteleri gibi bunların da üç gün evvel Midhat Paşa'nın medhiyeleri ve meziyetleri hakkında

yazdıkları kasideler ve şiirlerin ne kadar faydası olmuş ise, üç gün sonra yazdıkları hicivlerin tesirleri de o nisbette olduğundan onlar da adi bir câize hırsına karşılık milletin edebiyat-ı cedidesine kötü bir misal bırakmış oldular.

Her ne hal ise, Midhat Paşa İzzettin vapuru ile Birindizi'ye çıkmış ve oradan Napoli'ye geçerek orada bir ay kadar kaldıktan sonra, boş zamanında İspanya'nın Endülüs bölgesini gezmeyi düşündüğü için oraya gitmiş, iki ay müddetle İspanya'nın görülmeye değer yerleri ve tarihi eserlerini dolaşıp gördükten sonra Paris'e ve oradan da Londra'ya geçerek bir müddet orada kalmıştır.

Midhat Paşa'nın sadaretten ayrılmasıyla sürgüne gönderilmesi haberi Petersburg'a gelince Rusya, General İgnatiyef'i derhal özel görevle Londra'ya göndererek, Bulgaristan meselesi hakkındaki davasını yenilemiş ve Bâb-ı Âlî ise buna katiyyen ehemmiyet vermeyerek Midhat Paşa tarafından yapılan teşebbüslerin bir takımını ilga ile, kısaca yukarıda anlatıldığı gibi Bulgaristan'da bazı şeylerin acele düzenlenmesi için gönderilen memurlar geri çağırılmış ve Karadağ'a verilmesi düşünülen arazi meselesine de cevap verilmeyerek tabii musalaha olamamış ve Sırbistan ise Karadağ'ın durumuna ve Rusya'nın konuyu tekrar gündeme getirdiklerine bakarak evvelce yapılan musalahadan o da pişmanlık duymuştur.

Midhat Paşa'nın âni olarak azledilmesi üzerine bu ahvalin takibi General İgnatiyef'in görevine ne kadar kolaylık sağlamış ise, İngilizlerin de devletimiz hakkında o kadar karamsarlığını celp ettiğinden, İgnatiyef bundan yararlanarak meselenin Konferansta ilk olarak ortaya konulan şart ve esaslar üzerinde karar verilip meselenin bitirilmesinde ısrar etmiş ise de, o sırada İstanbul'da Mebusan Meclisi toplanarak Kanun-u Esâsî'nin yürürlüğe girmesinin en önemli ciheti meydana çıkmış ve bu sebeple İngiltere kabinesine ümit vermiş olduğundan, Rusya'nın istekleri Londra'da ancak bir dereceye kadar değiştirilip yeni protokol hazırlanmıştır ki, sureti defalarca açıklandığından herkes tarafından işitilip öğrenilmiştir.

Bu protokalda Rusya'nin isteklerinin çoğu, zaman ve durumun etkisiyle kabul olunabilecek bir şekilde değiştirilmiş, fazla olarak

Devlet-i Osmaniye tarafından çabucak Rusya'ya bir sefir gönderilmesi ve Karadağ toprağının genişletilmesi için Nikşik'in terk edilmesi gibi yeni teklifler varsa da, bunlar kabul edilebilir cinsten olduğundan, bunlarla şu büyük sıkıntıların önünün alınabilme umudu varken, protokolün şartları Bâb-ı Âli tarafından kesinlikle red edildiğinden, tabii Rusya devleti harp ilan ederek, harp meselesi ortaya çıkmıştır.

Muharebenin başlangıcında Devlet-i Âliye'nin silah altındaki askerî kuvveti beşyüz bin neferden fazla olarak ve harp levazımâtı da nisbeten mükemmel olduğu ve bu kuvvetlerin dışında ayrıca bir çok bölgelerde [ilçelerde] ve İstanbul'da gönüllü askerlerden kurulmuş taburlar ve bir hayli kuvvet daha bulunduğu halde, Ruslar ilk hücumda Tuna nehrini geçmişlerdir. Bunun üzerine Rumeli Umum Kumandanı bulunan Serdar Abdi Paşa kumandanlıktan ve cülûsu hümayunu müteakip asaleten tayin olunan Redif Paşa'da Seraskerlikten azil olunduklarından, muharebenin bunlar tarafından yapılan planları bozulmuş ve taşralardaki gönüllü asker taburları kaldırılmış ve muharebenin en önemli dayanağı akçe meselesi ise de yokluğu ve bulunmasının imkansızlığı sebebiyle de kağıt para basma mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Midhat Paşa zamanında 5.000.000 liralık kağıt para [kâime] için tahsis olunan para karşılığı bile, başka ihtiyaçlara harcandığından tedavüldeki kâimenin piyasadaki değeri düşmüş, sevk edilen orduların ihtiyacına yeterli para olmadığından tabii zulüm ve cefa ve her türlü suistimallerden dolayı da ahali nefret etmiştir.

Umur-u harbiye ve muharebenin kendine mahsus bir tekniği ve idaresi olup, kararlaştırılan tertip ve plan üzerine cereyan etmesi, emir ve kumandanın bir yerden çıkması en önemli ve şart olan bir mesele iken, Redif ve Abdi Paşalar'dan sonra gelen ve birbiri ardından değiştirilen Serasker ve kumandanlar birbirinin tersi plan ve tertip uygulamışlar ve kumanda işine de bilir bilmez herkes karışmağa başladığından ve bu durumlara içtimai ve sair sebeplerin de katılması düşmanın ilk galibiyetine başlangıç olmuştur. (104)

(104) Merhum müşarünileyhin Avrupa'dan gönderdiği bir mektup yararlanmaya değer bulunduğundan kitabın ekleri arasına konulmuştur. Maateessüf gönderildiğinden haber alınamamıştır. (Bkz. Zely No: 17)

Bir aralık General Gurko'nun [105] Büyük Balkan saldırısı üzerine Süleyman Paşa kumandasıyla yetişmiş olan birliklerin Zağra taraflarındaki muzafferiyeti ve Plevne'de Osman Paşa'nın Rus ordularına mukavemet ederek defalarca galibiyet ve muvaffakiyeti herkese ümit vermişse de, emir ve komuta anlaşmazlıkları sebebiyle Süleyman Paşa Şıpka Geçidi ve istihkamlarında büyük zorluklara düşmüştür. Plevne'de ise muhasara altında kalan Osman Paşa da her ne kadar Ruslar'a defalarca galebe çalmış ise de, Rus ordusu çok büyük kuvvetlerle saldırmış ve bizzat İmparotor [Çar] oraya gelmiş olduğu halde bile, Plevne üzerine sevk edilen Rus ordusu üç beş kere püskürtülmüştür. Ne var ki, Rusya'nın bu taarruzdan vaz geçmesi ve İmparatorun geri dönmesi tasavvur olunmayıp, bilakis her türlü tedbirini alıp bütün kuvvetini seferber ederek Plevne'yi düşüreceğine dair bu işin erbabı kişiler tarafından kanaat getirilmişti.

Midhat Paşa İspanya'dan döndüğü günden beri Paris ve Londra'da bulunduğu sırada, bir aralık kamuoyu Devlet-i Âlîye'ye müsait bir halde görünmüş ise de, protokolda teklif olunduğu gibi Devlet-i Osmaniye tarafından Rusya'ya bir sefir gönderilerek öne sürülen şartların bir kat daha hafifletilerek değiştirilmesi ve meselenin bitirilmesi ümit edilmiştir. Ancak bu teklifler kabul edilmeyip red edilmiş ve bilahere harp ilânı üzerine yersiz ve kaidesiz icraatlarla zuhura gelen durumlardan İngiltere kabinesi üzüntülerini bildirdiği için, İngilizler tarafından Devlet-i Âliye'ye hiç bir yardım ve destek ümidi kalmamıştı. Ayrıca Fransızlar'da zaten böyle bir istekte bulunmadığından ve Midhat Paşa ise muharebenin vatan ve millete getireceği kötülük ve felaketleri düşünerek pek ziyade ızdırap ve elem duyduğundan, devlet ve vatan için kabiliyeti ölçüsünde bir hizmet yapabilmek ümidiyle Almanya tarafına gitmeyi düşünmüştür.

Gerçi kendisi Avrupa'ya gelişi ile beraber devlet idaresinde geçmiş ve bilinen hizmetlerini takdiren İngiltere ve Fransa'da pek ziyade

(105) General Gurko, 1877-1878 savaşında Osmanlı Ordusuna taarruz eden Rus kuvvetlerinin öncü generalidir. Süleyman Paşa bu kuvvetleri durduramayınca Ruslar, Zağra ve Filibe Yoluyla Edirne'ye kadar ilerlemişlerdir. Rus Çarı sonradan General Gurko'yu Polonya valisi yapmıştır.

hürmet ve itabar gördüğü gibi Almanya ve Avusturya tarafından da iyi karşılanacağından şüphe yoksa da, sürgün hâl ve sıfatının [menfîlik] devlet işleri için resmen yapacağı teşebbüslerine engel olacağı cihetle, bu seyahat niyetini bildirerek, hiç olmazsa geçici olarak sürgün kaydından çıkarılarak elinden gelen hizmet ve gayreti göstermek için bir mezuniyet-i resmiye verilmesi ricasıyla Mabeyn-i Hümâyun'na bir telgraf göndererek hemen Viyana'ya hareket etmişti. (106) Yolda iken Strazburg'da Mabeyn Başkatibi imzasıyla alınan cevabi telgrafta, görüş ve düşüncelerinin Viyana sefareti şifresiyle tafsilatlı olarak yazılması irade buyurulmuştur. Ve bu teklifinin kabul edilmesiyle rahatlayarak hayırlı haberlerin verilmesi için Viyana'ya gelişinde Hariciye Nazırı Kont Andrassy ile görüştükten sonra şimdiki meseleler hakkında Avrupa efkâr-ı umumiyesini ve Avusturya'nın Bosna-Hersek hakkındaki görüşlerim şifreli bir telgrafla Mabeyn-i Hümâyuna ve tafsilatını da mektup ile sadaret makamına bildirmiştir.

Midhat Paşa'nın İngiltere ve Fransa'dan kalkıp Viyanaya gelmesi, Macaristan'ın Rusya aleyhine kullanılması ve Lehistan'dan da bir manevi destek alınabilmesi hakkında bazı kimselerden aldığı vaadlere müstenid bulunduğuna ve gerçi Avusturya devleti bulunduğu tarafsızlık konumunu sürdürmekte ise de, öteden beri fikir ve niyetine koyduğu Bosna-Hersek bölgesinin istilası için sebep ve bahane aramaktaydı. Gerçi Avusturya'dan büyük veya küçük yardım ümidi pek yoksa da, muharebede Rusların galibiyeti halinde Bulgaristan ve Sırbistan'ın Osmanlı idaresinden çıkması ve bir Islav milletinin doğması halinde bu en fazla Macaristan'ın zararına olacaktı ve zaten Macarlar Rusya'ya karşı husumet besliyorlardı.

---

(106) *Viyana'dan çekilen bir telgraf sureti:*

Londra'da ikâmetim esnasında bütün kudreti âcizanemi özellikle devletin mefaatleri ve hükümetimin şan ve şerefiyle mütenasip bir sulhun akdi hususunda çalıştım. Ve bu bâbda bazı iyi neticeler elde ettiğim için müftehirim. Şimdi Viyana'da bulunduğum cihetle aynı şekilde hareket etmek arzusundayım. Teşebbüslerim ve icraatımın tasvibi, bittabi yüce padişahımıza bildirilmekle ve bu bâbda hazreti padişahînin yüce emelleri ve hükûmetin takip ettiği politikanın acizlerince az çok bilinmesi vüsûlü emniyeye hadim bulunacağından tebliği arzu eder ve bulunduğumuz buhran içinde tevdi olunacak her vazifeyi gücümün yettiği ölçüde yerine getirmeyi kabule mecbur olduğumu arz ederim.

Bu sebeplerle hazır Rusya ordusunun İmparatoru ile beraber Tuna'nın beri tarafında ve Plevne istihkamları önünde oyalanması bir fırsat sayılarak, Macaristan askerinin Eflâk toprağına girmesiyle, hiç olmazsa Rus ordusuna yardıma gelecek askeri kuvvetler meşgul edilebilir ve Ruslar Tuna'nın beri tarafında tutunamazlardı. Bizim için pek büyük menfaati mucip olacağına binaen Midhat Paşa bu konuda daha önce aldığı vaad üzerine Macaristan ve Lehistan yetkilileriyle gizlice buluşarak bu düşünceler çerçevesinde görüşmelerde bulunmuş ve harekete geçilmesi için İstanbul'dan cevap gelmesini yirmi gün kadar beklemiş ise de bir cevap gelmemiştir. O aralık Ruslar tarafından General Totleben [107] marifetiyle Plevne'nin sıkıştırılmasına başlanmış olup ondan sonra ümitde kesildiğinden Midhat Paşa büyük bir üzüntü ve keder içinde Napoli'ye geçerek bir müddet orada kalmıştır.

Arası pek az vakit geçerek Plevne'nin zabtı ve Osman Paşa ile askerin esareti haberi gelmesiyle, Rusların İstanbul'a kadar yürüyeceğine herkes inandığından ve İngilizler'in ahval ve niyetleri de evvelden bilindiğinden, bu vaziyete göre onların ise hareket noktasının değişmesi de tabii olduğundan, Midhat Paşa acele olarak Napoli'den kalkıp Londra'ya gelmiştir. [108]

Bundan sonra Ruslar'ın İstanbul'a kadar ne şekilde geldiklerinin ve İngiliz donanmasının ne suretle boğazı geçip İstanbul'a girdiğinin ve Ayastefanos Muahedesinin ve cereyan eden sair olayların tafsilatı sırf tarih ahvalinden olarak, bunları asrımız kalem erbabının kaydederek, harp safahatını etraflıca yazmış olduklarından tafsilatı onlara havale edilerek burada yazılmaktan vazgeçilmiştir.

Harp meselesinin sulha kavuşturulmasına dair yapılan Ayastefanos Anlaşmasının değiştirilmesi için Berlin'de bir Kongrenin toplanacağına dair havadisi Londra'da haber olması üzerine, bu kongrede görüşülecek hususların çoğunluğunu Bulgaristan'ın yeni durumu teşkil

(107) Gazi Osman Paşa'yı Plevne'de sıkıştırmaya çalışan Rus ordusunun kurmay başkanı General Totleben idi. Bu general 1855 Kırım Savaşında Sivastopol tahkimatını yapan kişi olup, Sivastopol savunması üzerine 2 cilt kitap da yazmıştır. Aslen istihkam subayı idi.

(108) Midhat Paşa'nın bu sırada Meşihat'a gönderdiği mektup çok önemli olduğu için kitabın sonuna alınmıştır. (Bkz.Zeyl No: 19)

edeceğinden ve kendisinin bulunduğu hal içinde fiilen yapacağı fazla bir şey olmamakla beraber, hiç olmazsa vatan için şu sırada elinden gelen bir hizmeti yerine getirmek tesellisi ile Midhat Paşa bir Risale hazırlamıştır. Bu Risalede, Tuna vilayetinin coğrafi durumu, Silistre Hezargrat, Şumnu ve Osmanpazarı gibi kazalar ahalisinin büyük çoğunluğu İslâm olduğu cihetle bunların Bulgaristan sınırları dışında kalması lüzumunu ve Devlet-i Osmaniye'nin kuruluşundan beri Osmanlı Sultanlarının Hıristiyan teb'a hakkında gösterdikleri tolerans ve büyük miktarda yapılan yardımları ve Rusya'nın hak ve insaf dışında yaptığı muameleler, tafsilatlı olarak Risale'de anlatılmıştır. Anılan Risale umuma bilgi sunmak üzere Fransızca ve İngilizce beşbin adet kadar bastırılarak Avrupa'da dağıtılmış ve bir sureti de kongreye gidişinden evvel İngiliz Kabine Reisi Beconsfield'e [zamanın İngiliz Başvekili Benjamin Disraeli] verilmiştir. (109)

Midhat Paşa Avrupa'ya uzaklaştırılmasından itibaren bir yıl müddetle her tarafı dolaşıp gezmiş ve İngilizler tarafından pek ziyade ikram ve hürmet gördüğünden, en sonunda orada ikameti uygun bularak kalmış ise de, (110) uzun müddet aile ve evladlarından ayrı kaldığından, sadece onlara kavuşmak arzusuyla muzdarip olduğu ve Ağustos ayında davetli olduğu Dük de Caderlandi'nin İskoçya'daki sayfiyesinde bulunduğu sırada tarafı şahaneden affa mazhar olmuştur. (111)

(109) Bahsedilen bu Risale, daha sonraları ünlü tarihçimiz Ahmet Refik tarafından [A.R] rumuzuyla eski Türkçeye çevrilerek "Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali" ismiyle bastırılarak yayınlanmıştır. Hatırat'a renk katması ve Midhat Paşa portresine önemli katkısı olacağı düşünülerek, anılan bu Risale metni tarafımızdan yeni harflerle aynen çevrilerek kitabın sonuna ilave edilmiştir. (Bkz. Türkiye'nin Mâzisi ve İstikbali, muharriri Midhat Paşa, mütercimi A.R. Kitabhane-i İslâm Askeri, Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326 [1909])

(110) Sultan Abdülhamid efkarı umumiyenin Midhat Paşa'ya mütemayil ve müncezib olduğunu hoş görmediğinden İstanbul matbuatı vasıtasıyla aleyhinde neşriyatta kusur etmiyordu. Bundan haberdâr olan Midhat Paşa Teşrifat Nazırı Kamil Bey'e Kitabın sonundaki 20 numaralı mektubu göndermiştir. (AHM.)

(111) Sultan Abdülhamid Midhat Paşa'nın Avrupa'da ikametinin uzamasını istemediğinden, ülkeye dönmesi için Teşrifat Nazırı Kamil Bey vasıtasıyla müşarünileyh arasında cereyan eden muhaberat kitabın ekinde (21-24) numaraya konulmuştur. (AHM.)

Bu konuyla ilgili olarak Mabeyn-i Hümayundan gelip Londra elçimiz Müsürüs Paşa [112] eliyle Midhat Paşa'ya tebliğ edilen telgrafta: *"Müşarünileyhin şimdilik aile efradıyla beraber Girit adasında ikâmetine irade buyrularak refah ve istirahati için aylık ikiyüz lira maaş tahsisi ve yol masrafı olmak üzere ayrıca bin lira harcırah da ihsan buyurulduğu..."* bildirilmiş olduğu gibi, "ailesinin de özel vapurla Girit'e gönderilmek üzere olduğu [113] ve bunlara da elli bin kuruş" atiyye-i şahâne ihsan buyurulduğu anlaşılmıştır. Midhat Paşa bu padişah ihsanına teşekkür vazifesini ifa edip, doksanbeş senesi Şevvalinin birinci günü [28 Eylül 1878 Cumartesi] Hanya'ya gelmiş ve müteakiben hususî vapurla aile efradı da oraya gelmiş olmakla, Hanya dışında bir hane tedarik ederek rahat ve huzur içinde ikâmet etmekte idi.

Bu aralık Mabeyn-i Hümâyun'dan bir telgrafnâme zuhur edip kendisinden teminat almak için tarafı şahâneden bir memur gönderilmek üzere olduğunu belirtmekte olup, Midhat Paşa'nın ise teminat vermesini gerektirecek bir hali ve huzur ve rahatından başka bir isteği olmadığına göre, bunda bir yanlışlık var ise de işin hakikati anlaşılamadığından, bildirilen memurun gelmesini beklemekte iken, biraz sonra da yani Girit'e gelişinden iki ay geçtikten sonra, uhdesine Suriye Valiliği tevcih buyurulmuştur.

(112) Müsürüs Paşa (1809-1891): Ondokuzuncu yüzyılda önemli görevlerde bulunmuş, Rum asıllı bir Osmanlı veziridir. İstanbul'da doğdu ve yabancı dil bilmesi sebebiyle Hariciye Nezaretinde komiserliklerde ve murahhaslıklarda bulunarak Paris ve Londra Konferanslarında Osmanlı Devletini temsil etti. Uzun yıllar Londra Sefiri olarak görev yaptı. Aynı adı taşıyan oğluda kendisi gibi önemli görevlerde çalıştı ve yine babası gibi Londra Sefirliği yaptı. 1907 yılında Londra'da attan düşerek öldü. (Ş.Kutlu, Sait Paşa'nın Hatıraları s.342)

(113) Mabeyn Başkatibinin bu bâbda iki kıta telgrafı kitaba zeyl edilmiştir.

Altıncı Bölüm

MİDHAT PAŞA'NIN SURİYE VE İZMİR VALİLİKLERİ

Altıncı Bölüm

MİDHAT PAŞA'NIN SURİYE VE İZMİR VALİLİKLERİ

MİDHAT PAŞA'NIN SURİYE VALİLİĞİ

Midhat Paşa hiç bir hizmet ve memuriyet arzusunda olmayıp ruhen ve bedenen yorulmuş ve yaşı da ilerlemiş [şeyhûhat] olduğundan ömrünün geri kalan kısmını rahat geçirmek üzere, bu vazifeden affını düşünmüş ise de, o vakit Sadaret makamında bulunan Safvet Paşa'nın hususî yazısına göre bu vazife Padişahın isteğiyle verilmiş olup Padişahın iltifat ve lütfuna delil olmak üzere hususî vapur gönderilmesi de dikkate alınarak, mazeret göstermenin edep dışı olacağı mülahazasiyle irade-i seniyyeyi yerine getirerek Suriye'ye gitmiştir.

Midhat Paşa'nın evvelce Tuna ve Bağdat'ta sarf ettiği mesaisi ölçüsünde Suriye'de çalışmaya cismen ve halen ve maslahaten tahammülü kalmamışsa da, vatan ve milletin hayır ve menfaatine çalışmak ve çalışmasının eserlerini göstermekten zevk alan bir adamın kırk yıl durmadan bu yolda meşgul olarak kazandığı alışkanlık adeta bir maraz ve illet haline gelmişti. Bunun değiştirilmesi ve hafifletilmesi elinde olmadığından, Suriye Vilayetinin her türlü eserlere kabiliyeti ve ahalisinin fevkalade istidadı ve zekası Midhat Paşa'nın yeni heyecan ve gayretiyle birleşerek ve yeniden canlanarak orada da bir takım faydalı eserlere teşebbüs etmiştir. (114)

(114) Midhat Paşa'nın Suriye Islahatına ve Dürzî meselesine ait iki mühim layihası ve yazışmaları hatıratın Zeyl bölümünde bulunmaktadır.(Bkz. Zeyl 22,31,32 vd.)

Suriye'de birinci derecede üzülecek ve hayret edilecek şey, bazı memleketlerde bulunan din ulemâsından başka, ehli İslâmın umumî olarak cehalette kalmış olması keyfiyeti olup, bunun sebebi de Mısır ve Berril-Şam taraflarında batı devletlerinin [düvel-i garbiyenin] politik nazariyeleri ve ticari münasebet ve muameleleri arttıkça, Avrupa ahalisinin sermayesi ve devletlerinin maddi ve manevi yardımlarıyla her bölgede çok sayıda mektepler açılmıştır. Bunlar gitgide çoğalarak Hıristiyan çocukları bu mekteplerde okumakta [tahsil-i ulûm ve fünûn] ve hatta yalnız Beyrut mektep ve medreselerinde erkek ve kız olarak on bin kişiden ziyade talebe ve çocuk bulunmaktadır. Sair yerlerde ve Cebel-Lübnan, Cebel- Dürz [Cebel-Druz] (115) ve Cebel-Nusayrî gibi yerlerde kurulan Fransız, İngiliz ve Amerikan mekteplerinde buna kıyasla pek çok sayıda talebenin yetişmesiyle Hıristiyanların ilim teknik ve edebiyat sahasındaki tahsil ve muktesabatı günden güne terakki etmiştir.

Vilayet ahalisinin yüzde sekseni İslâm olduğu halde, bazı kasabalarda evvelden kurulmuş olan bir rüştiye mektebinden başka mektep ve medrese ve hususiyle küçük çocuklar için doğru dürüst ilk mektepler [mekteb-i ibtidaiye] olmayıp, ekseri çocuklar ve daha küçüklere Kur'an cüz'lerinin çarşıdaki esnaf dükkanlarında okutturulduğu görülmektedir. Müslüman çocukların bu durumları, usul gereğince tabii olarak ilmi tahsilden mahrum kalmaları neticesini doğurmaktadır.

Dolayısıyla bu durumun düzeltilmesi için, her şeyden öncelikli olarak, bu konuda Cemiyeti Hayriyye adıyla ulemadan ve hayırseverlerden seçilen kişilerden mürekkep bir cemiyet teşkil olunduktan sonra, Midhat Paşa'nın bizzat gayretiyle herkesten yardım toplanmak suretiyle yılda belli bir miktar para tahsis ettirilerek metruk ve boş bırakılmış olan bazı cami ve medreseler ilk mektep olarak kullanılmak ve her mektepte yüzelli ikiyüz arasında çocuk bulunmak ve bunlar tayin edilen muvazzaf muallimler eliyle yeni usul üzere eğitim ve öğretim yapılmak [tâlim ve tedris] ve beş altı yaşından sonra mektebe gitme-

(115) Cebel-Druz, Cebel-Dürz olarak hatıratta adı geçen bölge Dürzî (Dürzü) lerin çoğunlukta bulundukları ve yaşadıkları dağlık bölgenin adıdır. Şimdi bu bölgenin büyük kısmı Lübnan topraklarındadır.

yen çocukların velilerine para cezası verilmek üzere bir Talimatname yapılmıştır. Masraflar için ilk defa olarak ahaliden ve bazı evkaf gelirlerinden sağlanan karşılığın senelik miktarı 100.000 kuruşu geçmiş olduğundan erkek ve kızlar için ayrı ayrı olmak üzere ilk sene onbeş kadar mektep açılmıştır. Bunlardan her birinin yüzellişer veya ikiyüzer talebesi [şâkirdi] mevcut olduğu gibi, Cemiyeti Hayriyenin himmet ve yardımlarıyla ertesi sene gerek mektep sayısı gerek talebe sayısı çoğalmıştır.

Şam-ı Şerif'te tesis olunan bu usulün sancak ve kazalara ve sırasıyla büyük köylere [karye] yayılmasına da teşebbüs olunması üzerine Beyrut ahalisinden hayırsever bazı kimseler böyle bir fırsat ve vesile beklemekte olduklarından, orada da aralarında Makasıd-ı Hayriyye isimli bir cemiyet kurarak Trablus, Sayda ve Akkâ ahalisi de bunlara katılmışlardır. Hasılı bütün kazalar bu hususta ve yardım hususunda birbiriyle rekabet ve yarışa girmişler ve böylece her kasabada üçer beşerden sekiz ona kadar yeni mektepler açılmıştır. Şam mekteplerinden sonra Beyrut, Trablus ve Sayda mektepleri emsalinden daha ziyade gelişmiş, hususiyle Trablus'da vatan sever kişilerin çokluğundan dolayı, oranın mektepleri ilk adımda sekize çıkmış, kız mektebi de düzgün şekilde kurulduğundan buraya Avrupa usulü olmak üzere sanat eğitimi veren hususi hanım muallimeler getirilerek ve Fransızca muallimleri bulunarak lisan için de ayrıca bir mektep açılmış ve bu müesseseler ile orası diğerlerinden daha ileriye gitmiştir.

Evvela Tuna vilayetinde yapıldığı gibi Şam'da da bir Islahhane yapılmış ise de tertibatı ve idare edecek varidatı tesis edilen kaidelere tevfik olunamamış olduğundan az vakitte kapanmış olmakla, bu kere yeniden bir Islahhane tesis edilerek Nizamnamesine göre müslim ve gayrı müslim fakir ve yetimler olmak üzere ikiyüz kadar çocuk toplanmış ve bunların idare masrafları için şuradan buradan ve birtakım evkaf ve medrese varidatından ve yardım akçesinden senevî 2.000 lira kadar irat tedarik edilmiş ve çocukların talim ve terbiyesi için sanat ve sanayii konusunda tedrisat usulü ve sair hususlar benzerleri gibi tanzim kılınmıştır.

Trablus-Şam memleketi Suriye'nin en güzel memleketlerinden birisi olup, ahalisi de gayret ve hamiyyet sahibidir. Bununla birlikte

Bağdat demiryolu için Akdeniz sahilinde yol başlangıcı olmaya muvafık ve münasip Trablus'dan başka bir nokta da yoktur. Dolayısıyla burasının bayındırlığı ve ehemmiyeti her surette dikkate değer bulunmuş ve Suriye'nin evvelce Fransız kumpanyası marifetiyle yapılan Beyrut Caddesinden başka hiç bir cihetinde araba işlemeye elverişli yolu bulunmamaktaydı. Midhat Paşa öncelikle Şam'dan Halep Caddesi üzerinde Kâtife'ye kadar sekiz saatlik bir şose yolunun Tuna vilayetinde tutulan usül üzerine ve ahali eliyle inşaasına başlanmış olduğu gibi, Trablus'un da kalkınmasını sağlamak ve ticaretini kolaylaştırmak için oradan Humus'a kadar yirmi saatlik yolun kezalik aynı usüle göre yapımına başlanmış ve sene sonunda hepsi tamamlanmıştır. Yolun açılışı için Midhat Paşa Hama'ya ve oradan Humus yoluyla Trablus'a kendi arabasıyla gitmiş ve ondan sonra noksanları bitirilerek o tarafta da bir araba caddesi vücuda gelmiştir. Sayda kasabasından da Şam'da nihayet bulmak üzere bir şose yola daha başlanarak Sayda cihetinden epeyce yerleri inşa olunmuştur.

Trablus kasabası sahilden üç çeyrek mesafe içerde olup, deniz ticareti ile meşgul olan ahalinin bir kısmı deniz kıyısında Mine denilen başka bir kasaba görünümündeki mahalde oturmakta iseler de tüccardan bir takımının mesken ve haneleri Trablus içinde ve hükûmet binası, çarşı, camiler, mektepler ve sair îmarata mütealllik şeylerin hepsi oradadır. Kasaba ile iskele arasında muamelat ve gidiş gelişler hiç eksik olmadığından dört kilometre uzaklıkta olan bu mesafe üzerinde bir tramvay hattı yapılırsa iskeleden kasabaya, kasabadan iskeleye insan ve eşya nakliyesi kolaylaşacaktı. Evvelce Bağdat-Kâzımiye arasında inşa edilen tramvay hattı gibi hem memleket halkı, hem de yolu yapacak şirket faydalanacağından bunun bütün lüzumlu maliyet masraflarının 200.000 frank'a çıkacağı hesaplanmış olmakla, Midhat Paşa bizzat Trablus'ta olduğu halde beher hissesi yüz frank olmak üzere ikibin hisse açılıp cümlesi ahaliden ve saireden gelen taliplilerine az zamanda satılarak parası toplanmış ve şirketin kurulmasıyla ilgili lüzumlu müsaade alınmıştır. Tramvayın rayları ve arabaları ve malzemeleri de İngiltere'den getirtilerek yerlerine konulmuş ve memurları ve sair malzemeleri yapılıp tanzim kılınarak, hasılı şirketin tesis ve teşkilinden bir sene geçmeden mezkûr yol bütün levazımıyla tekmil olup iş-

letmeye açılmış ve günlük hasılatına kıyasen ve faydaları anlaşıldığından hisselerin kıymeti derhal yüzde yirmiye kadar yükselmiştir.

Şehir ve kasaba dahilindeki sokakların genişletilmesi ve düzenlenmesi, belediye dairelerine ait işlerden ise de, bizim memleketteki belediyelerin durumları, vazife ve salâhiyetleri itibarıyla istenilen seviyeye varamadığı için, valinin bizzat görüş ve yardımı olmadıkça bir şeyin yapılması kabil olmamaktadır. Şam-ı Şerif'te Büyükçarşı içinde yanmış olan ve birkaç yüz dükkandan terekküp eden Buzûriye [116] çarşısı Şam'ın en kıymetli yerlerinden olduğu halde dükkan sahipleri dükkanlarını yine eskisi gibi inşa etmek için ısrar ettiklerinden, Midhat Paşa bu işle bizzat alakadar olup nezaret ederek ve sahiplerinin rızasına bakılmadan, yangın mahallinden düz bir hat üzere cadde bırakıldıktan sonra, iki tarafına sahiplerince kârgir dükkanlar yapılmakla, düzgün ve muntazam bir çarşı ortaya çıkmış olduğundan bu güzel düzenleme neticesi olarak oradaki mülklerin kıymeti de üç dört kat artarak fayda ve güzelliğini herkes görüp anlamıştır.

Fakat çarşının içinde ve tâ ortasında bir kısmı böyle iyi ve düzgün bir şekilde ve görünüşte olduğu halde, iki ucunda, yani başında ve sonundaki sokakların gayet dar ve girintili çıkıntılı kalması uygun ve münasip olmadığından ve burasının pek işlek bir cadde bulunması sebebiyle, Şam'ın meşhur olan Dervişiye caddesinden Buzûriyye Çarşısı istikametiyle tâ Bâb-ı Tuma'ya kadar dört kilometre mesafede ve dümdüz bir cadde açılmak üzere planı çizilerek işe başlanmış ve caddenin Dervişiye yönündeki kısmına raslayan hamam, han ve dükkan gibi emlâk ve sâire, belediye adına istimlak edilerek [bilmübayaa-ı hâdim] yıkıldıktan sonra açılan sokağın iki yanına kârgir dükkanlar inşasına başlanmıştır. Bu suretle Dervişiye Caddesinden Buzûriyye Çarşısı'nın öteki ucuna kadar düz ve kestirme bir cadde açılarak ondan ötesinin yani Bâb-ı Tuma [Toma]'ya kadar olan parselin düzenlenmesi de, berideki kısmın tamamlanmasına bırakılmış ve Beyrut kasabasında açılan Re's-i Beyrut Caddesi de, Midhat Paşa'nın eserleri arasında bulunmuştur.

(116) Buzûriye Çarşısı, çoğunlukla baharat ve aktariye mallarının satıldığı o devrin ünlü bir çarşısı olmalıdır.

Midhat Paşa'nın Suriye'de bıraktığı eserlerden bir diğeri de, Akka Kalesi zindanı denilen hapishanenin ortadan kaldırılmasıdır. Bu hapishane, dayanıklı ve mazbutiyetiyle tanınan Akkâ Kalesi içinde olduğundan, erbab-ı cürüm ve cinayet işleyenler için merkez hapishanesi olarak seçilen yerlerden birisi olduğundan Suriye, Halep, İzmir, Adana ve Konya vilayetlerinden ve Adalar ve İstanbul'dan oraya gönderilen mahkumların ardı arkası kesilmezdi. Buna rağmen mevcudun sayısı dörtyüz kişiyi geçmeyip, sağlam çıkmış olanları da pek nadir görülürdü. Bunun sebebi ise, mezkûr hapishane Kale bedenleri altında ve rutubet içinde, havası ve ışığı olmayan ve zindan denilen mahal Cezzar Ahmet Paşa zamanında suçluları telef etmek için yapılmış olup, her nasılsa umumî hapishane olarak seçilmiş bir yerdi. Buradaki mahkumların bu şekilde ölmelerine razı olmak hem insanlığa hem de adalete sığmadığından ve Trablus kazası dışındaki Trablus Kalesi'nin yüksek ve havadar bir yerde, binası sağlam ve mazbut olması sebebiyle üçyüz kuruş kadar para harcanarak umumî bir hapishane olarak kullanılması mümkün olduğundan bu konu üzerinde çalışma yapılmıştır. Midhat Paşa bunu muvafık bularak Bâb-ı Âlî'ye bildirmiş ve verilen izin üzerine bu kale yeniden düzenlenerek Akkâ zindanındaki mahkumların hepsi buraya taşınmıştır. Böylece mahpuslar ölümden kurtarılmış ve Şam'daki hapishane de Akkâ hapishanesinden sonraki ikinci uygunsuz bir halde olması dolayısıyla, o da kaldırılarak Şam Kalesi içinde yapılan yeni mahalle taşınmıştır.

Bu işlerin arasında Mabeyn-i Hümayun'dan Midhat Paşa'ya şu mealde bir telgraf gelmiştir. [117] Mısır'dan ayrılarak Avrupa'ya gitmiş olan eski Hidiv İsmail Paşa, oğlunu İstanbul'a gönderip ailesiyle İstanbul'da ikamet için izin istemiş ise de, anılan kişinin bu hareketi fesat çıkarma niyetine yorumlanarak, Padişahın huzurunda toplanan umumî bir mecliste bu istek oy birliği ile reddedilmiş ve bu karar kayfiyetinin bir kere de sadaretten azledilmiş devlet vükelâsından sorulması meclis kararı olduğundan, Midhat Paşa'nın da bu konudaki düşüncelerini bildirmesi irade buyurulmuş ve meclis kararı dışında ayrıca bir diyeceği varsa, mühürlü kağıtla cevap verilmesi de ayrıca ilave olunmuştur.

(117) İşbu telgraf metni kitabın zeyl bölümündedir. No: 24

Buna verilecek cevapta padişahın fikrine uygun düşmek için mezkûr meclis kararının isabetini tasdik etmek kolay ise de, İsmail Paşa Saray-ı Hümâyun'dan sadır olan bu emre tereddütsüz uyarak hemen Mısır'dan çıkmış, harem ve cariyeleri ile birlikte İtalya'ya gitmiştir. Halbuki İslâmda kadın kısmının usul ve merasim-i diniyesini koruyarak Avrupa'da kalıp yaşaması imkansız olup, İsmail Paşa'ya isnat olunan "fesat çıkarma" keyfiyeti ise bir zan ve şüpheden ibarettir. Şu halde müşarünileyhin Avrupa'da ikâmeti tercih etmesi Zat-ı Şahane'ye dil uzatmayı celp ve davet edeceğinden şüphe olmayıp Midhat Paşa eski karakteri veçhile doğru işlere taraftar olan fikre uyarak yazdığı cevapta, yukarıdaki beyanlarına ilaveten şunları da belirtmiştir:

İsmail Paşa'nın bilfarz Zât-ı Şahane'nin arzu ve isteğine karşı kötü bir fikir ve niyeti düşünülmüş olsa bile, devletin kuvvet ve kudretine göre buna meydan verilmemek ve her surette göz altında bulundurulmak mümkün iken, varlığından çekinmek acze yorumlanır ve bu ise Zat-ı Şahane'nin şanına yakışmaz. Midhat Paşa'nın bu cevabı nasıl ve ne derece iyi niyetle yazılmış ve ne derece doğru olduğu belli iken, ileri sürdüğü fikrin muhalif olması nedeniyle Padişahın iğbirarını üstüne çekmiş ve hakkında bazı şüpheleri davet etmiştir.

Her ne ise Midhat Paşa Suriye'de bir taraftan vilayet işleriyle bir taraftan da imar ve kalkınma ile ilgili tesisler ve düzenlemelerle meşgul olduğu halde İstanbul'da da bir takım tebeddülat ve inkılâplar meydana gelip Mahmut Celalettin Paşa İstanbul'dan [teb'id] uzaklaştırılmak uğruna Trablusgarp valisi olmuş ve Büyük Rüştü Paşa Manisa'ya, eski Şeyhülislâm Hasan Efendi Hicaz'a nefyedilmiştir. Kazaskerlerden Kasım Molla Kütahya, Emin Efendi Konya ve Hasan Efendizâde Haydar Molla Atina ve Seyfettin Efendi de Halep ve Şirvanizâde Ahmet Efendi Diyarbakır Niyabetleriyle uzaklaştırılmışlar ve eski Şeyhülislâm Hayrullah Efendi Haremi Şerif Meşihâtı memuriyetiyle Medine'ye gönderilmişlerdir. Bunlardan ikinci ve üçüncü derecedeki ricâlden ve askerî âmirlerden ve memurlardan bir takım zevât da şuraya buraya uzaklaştırılmışlardır.

Meclis-i Mebusan ise daha önce kesin şekilde dağıtıldığından Kanun-u Esasi'nin yürürlükten kaldırılmasının [lağv] işaretleri görül-

meye başlamıştı. Bu icraat ve inkılâplardan Midhat Paşa hakkında da kötü nazarlar sezilmiş olmakla beraber, Midhat Paşa'nın üç yıl önce İstanbul'dan çıkarılmış olması ve Avrupa'da seyahat müddetinde kendisinin devlet ve memleketi hakkında gayret ve hizmetten başka kimseye dil uzatması gibi bir hali duyulmamış ve en sonunda Zât-ı Şahâne'nin ihsan buyurduğu teminat ve iltifatlara müsteniden kalkıp dönmüş olduğundan bu hususta hiç bir kötü zan ve şüpheye mahal yoktu. Lakin bununla birlikte bir çok vükelânın eskiden beri en büyük ve kuvvetli hasmı olan Mahmut Nedim Paşa'nın kötü fiil ve hareketlerini bütün dünya bilirken, Zât-ı Şahâne'nin iradesiyle gazeteci Ahmet Midhat Efendi'ye yazdırılıp yayınlanan Üss-i İnkılâp adlı Risalede de, bir takım benzer iddialar sayılmış ve ilân edilmiştir. Mahmut Nedim Paşa Midilli adasında bulunduğu halde, şu sırada özel memur gönderilerek İstanbul'a celp ve davet olunup Dahiliye Nezaretine ve Midhat Paşa'nın aleyhine çalışan Cevdet Paşa da Adliye Nezaretine tayin olunmuşlardır. Yine Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde iken Ruscuk Niyabetinden azil ve tard ettiği Sürûri Efendi Cevdet Paşa'ya *muavin* olmak üzere İstinaf Mahkemesi riyasetine getirilmiş ve yine bu takımdan Deli Nusret Paşa da Saray-ı Hümâyun'a yakınlaşarak itibar bulmuştur. Velhasıl Midhat Paşa'nın yakından ve uzaktan hasımları her kim ise çoğu bu grupta yer almakla, dikkat ve basiret sahibi kimseler bunların falına [zâyiçe-i keşf] ve hesaplarına bakarak türlü neticeler çıkarmışlardı.

Yukarıda hikaye olunduğu gibi, evvelce esham-ı umumiye faizleri hakkında verilen kararlar, bilhassa Mahmut Nedim Paşa'nın kötülüklerinden olduğu halde, bu defa müşarünileyh İstanbul'a gelir gelmez bu işe o vakit vükelâdan bulunan zâtları da ortak etmek ve en ziyade Midhat Paşa'yı kendisine şerik-i töhmet [suç ortağı] göstermek için, bu karara dair hepsinin mührüyle hazırlanmış mazbatayı ve diğer evrakı Bâb-ı Âlî'den alıp Midhat Efendi'nin gazetesinde yayınlatarak ilân etmiş ise de, iş bu mazbatada olmayıp asıl meselenin ruhu Mahmut Paşa'nın o vakit Mabeyn-i Hümâyun'a takdim etmiş olduğu takrirdedir. Zira bu işe yabancı devlet sefirlerinin rızasıyla karar verildiği yalanını yazıp, bu yalan sözle hem Vükelâyı hem de Padişahı aldattığı kesin olarak ortadadır. Anılan mezkûr [takrir] ise, nasılsa ne kendisi ve

ne de gazeteci tarafından farkedilmeyerek diğer evrakla birlikte aynen basılıp neşredilmiştir.

Bundan dolayı Mahmut Nedim Paşa bu işte kendisine suç ortağı [şerik-i töhmet] ararken, o maksadı hasıl olmadığından başka büyük bir yalanı irtikâp ettiğini de yine kendi eliyle ispat etmiş ve işin ne olduğunu bilmeyenler de hakikati bu defa layıkıyla anlamış oldular. Binaenaleyh bu gazete ilanı ile Mahmut Paşa'nın aleyhine mazarrattan başka bir eser ve netice doğmamış ise de, bu teşebbüs ve tutumları ve muamelelerine nazaran müşarünileyhin mansıb-ı cedide kuvvetiyle Midhat Paşa hakkındaki niyeti de meydana çıkmıştır. Bizim memlekete mahsus adetlerden olduğu üzere, bir memurun şahsı ve kişiliği aleyhinde icrayı garez için o memurun idaresine verilmiş olan devlet ve memleketin feda olunması pek kolaydır. Mahmut Paşa ise Dahiliye Nezareti münasebetiyle bütün vilayetlere mercî olduğundan, vilayet işleri hakkında da ortaya çıkardığı müşkilatlar ile kötü niyet ve fikirlerinin eserleri görünmeye başlamış ve Midhat Paşa aleyhinde olan ve bulunmaya gayret edilen cemiyet üyeleri dahi Nedim Paşa'nın fikirlerine uyarak Midhat Paşa aleyhinde türlü çirkefler [ercûfeler] yaymışlardır.

Lakin Midhat Paşa üç yıldır İstanbul'da olmadığından evvelce belirtildiği gibi, "diktatör olacakmış" veya "cumhuriyet kuracakmış" gibi lakırdılar da geçerliliğini yitirdiğinden, bu defa da "Suriye'yi zabt edecekmiş veya ayrıca bir hükûmet-i müstakile kuracakmış" gibi çirkefin çirkefi dedikodular [ercûfeler] çıkarmışlardır. O sıralar Vilayet Mektupçusu Bahâ Bey'in Islahhâne için bina kapısının üzerine yazdırdığı tarihin ibaresinde, Midhat Paşa'ya "dâver" ve "hidiv" tabir edilmiş olduğundan, bundan Midhat Paşa'nın hidivlik niyeti ve istiklâl-i hükûmet arzusunda olduğu hayal edilmiştir. Bu husus, İstanbul'da ilân ve şâyi olduğu gibi başka yabancı gazetecilere de yazdırılmıştır. Fransızlar ise hidiv kelimesinin "asaf" ve "dâver" gibi vezirlerin lakabı olduğunu bilmeyerek Mısır Valisi hakkında kullanıldığı cihetle bir "hükûmet-i mümtaze veya mahsusa"nın özel ismi zannederek Islahhane kapısı üzerine yazılan tarih de Midhat Paşa'nın bir ilan-ı resmisi kabul edilerek veya öyle anlatılmış olduğundan, gazetelerde gülünç bir şe-

kilde yazılmış ve işin aslı anlaşılıncaya kadar Avrupa'da dahi epeyce kimseye merak konusu olmuştu.

O sıralar Şam tiyatrolarından birinde memur ve halktan bazılarının, Şam'da tiyatro ve memleket bahçesi gibi gezinti yerleri açılmasından dolayı, aralarında memnuniyet ve teşekkür ifadesi olarak "yaşasın Midhat Paşa" dediklerini orada bulunan ve sarhoş haldeki bir asker mülazımı işitip, "yaşasın tâbiri padişaha mahsustur" diyerek ve kılıç çekerek bunları söyleyenleri dövmesi üzerine, polis tarafından yakalanıp kışlaya teslim olunmuş ve zaten kendisinin başka yönden de kabahati bulunduğundan hepsedilmiş olduğu cihetle, arası iki üç gün geçmeden İstanbul'dan telgrafla gelen emirde mülazimin hapsinden dolayı müşir Ahmet Eyüp Paşa tevbih ve tekdir olunmakla beraber, mülâzım mükâfat olarak İstanbul'a istenilmiştir.

Bu gibi şeyler her ne kadar basit şeyler gibi görünmekte ise de, buna benzer durumların birbirini takip etmesi ve Midhat Paşa'nın hareketlerine nezaret için bir çok hafiye memurları gönderilmesi ve bir aralık hapishanede bakır kaptan zehir çalmış peynir yemesiyle hemen öldüğü belirlenen bir hırsız Çerkes'in nasıl katledildiğini tahkik bahanesiyle Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa hakkında bazı yakışıksız muamelere girişmesi, İstanbul'da işitilen kötü niyet ve düşüncelerin varlığına işaret eden hallerden olduğu için, Midhat Paşa'da üzüntü yaratmıştı.

Bu üzüntü içinde Fransızlar tarafından da bir takım zorluklar ortaya çıkarılıp şöyleki Cebel-Lübnan için evvelce verilen imtiyaz esnasında, Fransızların iltimasıyla Cebel'e yıllık iane olarak Şam gümrüklerinden muvakkaten tahsis olunmuş 25.000 liranın devamlı olarak verilmesi hiç bir hak ve mecburiyete dayanmadığından, Midhat Paşa'nın ilk sadaretinde bu akçeyi kesmesi Fransızların hoşuna gitmemişti. Bu sefer de Midhat Paşa vali olarak Suriye'ye gelip yollar ve mektepler gibi terakkiyata dair şeylere girişmesi, Fransızların malûm olan Suriye politikalarına uymamış ve bir aralık Cebel Mutasarrıfı Rüstem Paşa İstanbul'a gidip gelerek, verdiği havâdisle Midhat Paşa'nın Cebeldeki düzen ve intizamı bozmaya çalıştığı yolunda haberler yaymıştı. Bu haberler de Fransızların fikirlerini karıştırmış olduğu gibi, Cebel'e yıllık yardım olarak verildiği halde evvelce kesilmiş olan akçenin devlet ta-

rafından tekrar ve Suriye emvalinden ödenmesi havale buyurulmuş ise de, malî muzayaka yüzünden ödemesi geciktiği için Cebel işlerinin aksaması dolayısıyla garez niyetine tefsir olunmuştur.

Cebel-Lübnan içinde Havass-ı Hümâyun adıyla mîrî araziden kırk elli bin lira kıymetinde bir takım arazi ve zeytinlik olup, bunlar vaktiyle Cebel nizamları dışında ve devlet idaresinde bırakılmış iken, aranıp sorulmayarak kaldığı ve yıllık kira bedeli olan 4.000 liranın nereye harcandığı bilinmediğinden, hazinenin ihtiyacı halinde bunun aranması ve hazır olan müşterilerine satılması evvelce Midhat Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye hatırlatılmıştı. Bu hatırlatma devlet yararına bir hizmet sayılarak icabına teşebbüs olunacak yerde, Cebel idaresine Midhat Paşa'nın bir garez ve husûmeti şeklinde yorumlanıp Sefarete de haber verilmişti. Fransızların korumak istedikleri Kudüs-ü Şerif bandırasını taşıyan bazı gemiler hakkında Beyrut liman reisinin İstanbul'dan aldığı emir üzerine anlaşmalara aykırı olarak icra ettiği bir hareketten Midhat Paşa'nın kesinlikle haberi ve bilgisi olmadığı halde, Sefaret tarafından Bâb-ı Âlî'ye yapılan şikayete cevaben, bu konuyu Midhat Paşa'nın kasdı ve garezine binaen icra eylediği bildirilmiştir. Fransızlar tarafından himaye edilen birinin hazineden 100.000 kuruşa satın aldığı harap bir köy arazisinden dolayı ikame eylediği dava üzerine Cevdet Paşa Suriye valisi iken, müddei haklı bulunarak elindeki arazi kendisinde bırakıldıktan sonra, Nablus'da 10.000 liradan fazla değeri olan ve çoğu sahipleri uhdesinde bulunan geniş bir arazinin bu adama verilmesi kararlaştırılmış ise de bu karara Midhat Paşa karşı çıkmış ve bu konuda Sefaretin şikayeti üzerine verilen cevapta, Midhat Paşa'ya emredildiği halde yapmadığı beyan edilerek özür dilenmiştir. Bu gibi sebeplerin birikmesiyle Fransızlar Midhat Paşa'ya tamamıyla infaal duyup kızarak, aleyhindeki bütün sözleri söylemeye başlamışlar ve böylece bir şikayet de o taraftan elde edilmiştir.

Artık dahili ve harici bu kadar bedbahtça saldırılar üzerine dayanmak ve durmak mümkün olmayacağından Midhat Paşa mecburi olarak doğruca Saray-ı Hümâyun'a takdim eylediği istifasında, yaşlılık nedeniyle ifayı memuriyete mecali kalmadığından, bir tarafa çekilip bakiye ömrünü ailesiyle huzur içinde geçirmek istemesine müsade buyrulmasını rica etmişti. Buna cevaben Mabeyn Başkatibi Ali Fuat

Bey imzasıyla gelen telgrafta, *"şimdiye kadar kazanılan bilgi ve tecrübe ile tam devlet ve millete hizmet edecek bir yaş ve iktidarda iken terk-i hizmet ve memuriyet emeniz nezd-i şahânede kat'a layık ve münasip görülmediğinden dolayı eskisi gibi devam etmeniz irade-i seniyye muktezasıdır"* deniliyordu. Ayrıca Hazreti Padişahî'nin bir çok iltifat ve taltifatları da ilave kılınmıştır. (118)

Lakin Midhat Paşa aleyhinde her taraftan vukua gelen hücumların ardı arası kesilmeden devam ettiği gibi, bir aralık İngiltere elçisi Mösyö Layard'ın seyahat için Suriye'ye gelmesi de hem İstanbul'da yayılan çirkeflerin çoğalmasını hem de politik nüfuz ve rekabet dolayısıyla Fransızların bir kat daha şüphesini çekmiş olduğundan ve Midhat Paşa'da istifasını tekrarlamaya mecbur kalmış ise de, o aralık meydana gelen Dürzî gailesi, bunu geriye bırakmıştır.

Bu gailenin meydana geliş sebepleri şunlardır ki, Cebel-Dürz'de [Cebel-Druz] Havran denilen yerde yerleşmiş olan Dürzî taifesinden bazı kişiler Havran köylerinden Basrelhariri köyüne saldırarak, ahalisinden bazı fellahları öldürmüşlerdir. Hükûmete düşen vazife gereği, katliamda bulunan şahısların yakalanarak hükûmete teslim edilmesi, Cebel ileri gelenlerinden istenilmiş ve bu emrin yerine gelmesi için Havran'daki askere de emir verilmiştir. Havran denilen bölgenin arazisi verimli ve mahsülleri de feyz ve bereketli olduğundan, meşhur ve

(118) Kitabın zeyl (ek) bölümünde bulunan telgraf ve yazışmalardan anlaşıldığına göre Midhat Paşa istifasını aynı gün hem Mabeyn'e hem de Başvekalet'e göndermiştir. Bu konuda özellikle Saray'la büyük bir yazışma trafiği olmuştur. Sultan Abdülhamid, Paşa'nın hiç bir mazeretini uygun bulmayarak istifasını kabul etmemektedir. Bu yazışmalarda Abdülhamid ile Paşa arasında adeta bir sinir harbi olmuştur. Abdülhamid her türlü hoşgörü ve iltifat ile Midhat Paşa'nın gönlünü almakta ve yumuşatmakta başarılı olmuştur. Şurası bir gerçek ki, Midhat Paşa sezgilerinde haklıdır. Saray ise ona olan güvensizliğini ve ilerdeki planını gizlemektedir. Midhat Paşa hakkındaki gizli dolabı sezinlemekte, ancak işin Yıldız mahkemesine kadar gideceğini tahmin edememektedir. Saray ise, Avrupa'dan getirip kafese koyduğu kuşun kaçmasını istememektedir. Nihayet Paşa, bundan sonra Aydın valiliği ile İzmire tayin edilecek ve burada tevkif edilerek muhakeme için İstanbul'a getirilecektir. İstifa ile ilgili mektuplar için bakınız: Zeyl 25,26 ve diğerleri.

mamur seksen kadar köyden ibaret bir nahiye olduğu halde, yirmi kadar köyünün ahalisini Cebel Dürzî'leri birer ikişer basarak, fellahları kaçırıp ele geçirmişlerdi. İşbu Basrelhariri köyü baskını da bu sebebe dayanmakta olup, bu baskınlar Cebel'in ileri gelen reislerinin isteğiyle yapıldığı için, hükûmetten gönderilen emirleri yerine getirmedikleri gibi, gönderilen nizamiye askerlerine ve zabtiyeye karşı koyuyorlardı. Bu konular ise, bütün millet ve dinlerde ve her memlekette dikkat edilmesi lazım gelen hukuki ve kanuni işlerden olduğu halde, Dürzî'lerin karşı koyması üzerine bunların aranılmadan bırakılması büyük mahzurlar doğuracağından ve katillerin zorla yakalanması mecburiyeti doğduğundan, Şam'dan bir kaç tabur daha asker gönderilmiş ve buna karşı Dürzî'ler de savunmaya hazırlanmış olduklarından, tabii ve zaruri olarak iş ehemmiyet kazanmıştır.

Dürzî kavmi, şecaatta meşhur bir tayfa olup, bunların bir kısmı Cebel-Lübnan'da ve bir kısmı da Şam dahilinde bulunan bazı kaza ve köylerde yaşadığı gibi, bir çoğu da zikrolunan Cebel-Dürz civarındadırlar. Gerçi Cebel-Lübnan ve sair yerlerdeki Dürzîler, bulundukları mahallin usulüne ve vergilerine riayet etmekte iseler de, Cebel Dürz'de yaşayanlar on bin nüfustan ziyade olup, yerleri de bir taraftan çöl ve bir taraftan da arazisinin sarp ve dağlık olmasıyla meşhur ve ma'ruf olan Laca bölgesiyle çevrilmiştir. Bunlara istinaden öteden beri hükûmet emrine de karşı geldiklerinden, evvelce Suriye'nin Mısır idaresinde bulunduğu esnada üzerlerine sevkedilen askeri kuvvete, Dürzîler'in Laca ahalisiyle birleşerek galebe çaldıkları ve sonradan Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Şam'dan bir fırka asker ile bizzat bunların üzerlerine yürüdüğünde onun da başarısızlığa uğrayarak ne surette geri döndüğü malûm ve meşhurdur.

Yukarda belirtildiği üzere bu defa meydana gelen hadise ilk defa adi bir cinayet işiyle başlamış ve sonra Dürzîler'in topluca direnişe geçmeleri üzerine ve bir yandan Ferik Cemil Paşa kumandasıyla birden fazla tabur gönderilerek orada bir fırka-i askeriye meydana gelmiş olduğundan, şu halde mesele sırf askeri bir iş olarak Şam'daki Ordu Müşirinin işi ise de, onun gitmesine müsaade edilmeyerek, bütün sorumluluk Midhat Paşa'ya kalmış olduğundan, Midhat Paşa'nın mağ-

lubiyetini arzu edenler eski vak'alar delaletiyle bu konunun kötü neticelenmesini bekleyerek memnun olmuşlar idi.

Fransa ve İngiltere devletlerinin Suriye hakkında birbirleriyle rekabetle tezyid-i nüfûz için öteden beri iltizam ettikleri efkar ve politikaları eserinden olmak üzere Fransa devleti marûnî denilen katolik taifesini himaye ettiği gibi İngiltere devleti de Dürzîler'e sahip çıkarak kol kanat germişlerdir. Bu defa Dürzîler üzerine yapılacak teşebbüsler aleyhinde olarak İngiltere elçisi şikayet ve davaya kıyam ile Mabeyn-i Hümâyun ve Bâb-ı Âlî'yi izâç ve tazyik eylemiş olmasıyla her gün Mabeyn-i Hümâyun ve Bâb-ı Âlî'den gelen emirler bu işin bir an önce yatıştırılması ve bunun için gerekiyorsa bizzat mahalline gidilmesi yönündeydi. Şam ve Beyrut'taki İngiliz konsolosları da silaha başvurulmaması için ayrıca tazyikte bulunuyorlardı. Dürzîler ise bütün bunları işitip görerek bir kat daha şımardıklarından, iş bu noktaya gelmişken bir araya toplanmış âsiler hakkında silah kullanmaktan başka her ne yapılsa hem devletin haysiyeti zedelenecek ve hem de bir takım kötü etkiler bırakacağından da şüphe olmadığı meydandaydı. Askere karşı gelen âsilerin vurulması için Midhat Paşa tarafından kumandan paşaya emir verilmesiyle, meydana gelen çatışmada Dürzîler altıyüz kadar ölü vererek bozguna uğramışlar ve bunun üzerine reisleri aman dileyerek, katillerden dördünü de birlikte alıp Şam'a getirmiş ve bütün emirlere uyacağını da taahhüt etmiştir. Böylece Allah'ın inayetiyle meseleye son verilmiş ve vuku bulan muvaffakiyet geniş olarak Mabeyn-i Hümayun ile Bâb-ı Âlî'ye tafsilatıyla arz ve iş'ar kılınmıştır. (119)

İşbu galebe ve muzafferiyet üzerine Cebel-Druz'un idaresi için Cebel-Lübnan Dürzî ileri gelenlerinden Sait Bey Telhukî kaymakamlığına tayin olunarak, şer'iye ve zaptiye işleri için memurları bile seçilip gönderilmiş olduğu gibi Cebel'in inzibat-ı daimiyesi için orada bir kışla yapılarak ve Laca içerisinden bir de şose yolu açılarak vergi ve âşar varidatının düzenlenmesi gibi tedbirlere başlanma sırası gelmişse de, Midhat Paşa aleyhindeki maddi ve manevi saldırıların arkası kesil-

(119) Bu konuda Midhat Paşa ile Saray ve Sadaret arasında teati edilen yazışmalar Zeyl bölümünde verilmiştir. No: 39 vd.

meden devam ediyordu. Meselenin bu suretle iyi neticelenmesine memnun olmak lazım gelirken, Midhat Paşa'nın yazdığı telgraflara İstanbul'dan hiç bir cevap gelmemiş ve Dürzîler'in yenilmesi haberi daha İstanbul'a ulaşmadan önce, Midhat Efendi'nin çıkardığı Tercüman-ı Hakikat gazetesinde; *"Midhat Paşa Dürzîler aleyhine asker gönderilmesiyle devlete sebepsiz gaile açıldığından ve bununla başa çıkamıyacağını kendisi de anlayıp istifa etmiş ise de istifası kabul olunmadı..."* gibi kötü niyetli fikirlerin ortaya konması karşısında, artık bunlara karşı koymak ve çalışmak insan gücünü aştığı cihetle, Midhat Paşa evvelce verdiği istifasını tekrar eylemişti.

Buna cevaben yine Mabeyn-i Hümâyun'dan gelen telgrafname-i âliyede, Padişah'ın lütfu ve merhameti gereğince Midhat Paşa hakkındaki güzel tevveccühlerinden bahisle, kendisinin bu suretle istifada ısrarı evvelce Girit adasında iken bazı tebligat için tarafına gönderilmesi vaad edilen memurun henüz gönderilememiş olmasından ileri geldiğine ve bu suretle evvelce gönderilmesi tasarlanan zât ise şimdi başka bir tarafta görevli olmasıyla mevcut olmadığından, kendine bildirilecek irade-i seniyye tevdii olunmak üzere kendisi tarafından güvenilir bir kişinin Mabeyn-i Hümâyun'a gönderilmesinin Padişah'ın iradesi olduğu bildirilmiştir. Halbuki istifaya zorlayan sebepler belli olup, iki yıl evvel vaad olunan memurun henüz gelmemesinden üzüntü duyarak görevi terk etmek hatıra bile gelmemiş ise de, Madem ki, bu şekilde emir ve irade buyurulmuştur, buna uyularak Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi [120] seçilip gönderilmiştir. [121]

Raif Efendi'nin İstanbul'a varışının ardından resmi ve gayrı resmi alınan haberlere göre, Midhat Paşa'ya bazı tebligat için yâveran-ı Padişâhi'den 6. Ordu eski Müşiri Hüseyin Fevzi Paşa'nın Şam'a gönderildiği anlaşılmış ve arası bir hafta geçerek Midhat Paşa'nın İstanbul'daki bazı dostlarından gizlice aldığı mektuplarda şöyle deniliyordu: Kendisinin her ne kadar ordu müşiri Ahmet Eyüp Paşa ile arası bozuk ise de, aralarındaki geçimsizlik zahiri olup hakikatle ikisi de müttefik olduğundan ve Midhat Paşa ise hemen isyan etmek üzere bu-

(120) Şûra-yı Devlet reisi Raif Paşa'dır.

(121) Teati olunan muhabere evrakı Zeyl bölümündedir.

lunduğundan bahisle bazı bedhahların [alçaklar] ortaya çıkardığı fesatlar üzerine gayet hâfi ve mahremane bir tedbir ile Hüseyin Fevzi Paşa'nın gönderildiği ve ilk olarak CebelMutasarrıfı Rüstem Paşa ile buluşup oralardaki tahkikatını yaptıktan sonra Şam'a gelince de Ahmet Eyüp Paşa'nın azli ve yerine Hüseyin Paşa'nın nasbı ile askeri kuvvet ele alınacak, sonra Midhat Paşa kolayca ortadan kaldırılacakmış. Bu sözler akıl ve hayale gelir şeyler olmadığından çirkeflik gözüyle bakılmış ve vakıa Hüseyin Paşa'nın Beyrut'a gelişi üzerine Rüstem Paşayı bulmak için tâ Deyr-el Kamer'e kadar gitmesi ve orada ve Beyrut'ta bazı askeri tedbirlerle uğraşması İstanbul'dan verilen habere uymuş ise de, buna inanmak değil, şüphe etmek bile ayıp olduğundan Midhat Paşa tarafından önem verilmemişti.

Hüseyin Paşa Şam'a gelişinin ertesi günü Midhat Paşa'ya gelerek, taraf-ı Şahâneden gönderilen yüksek selamı tebliğden sonra, kendisinden kuvvetli teminat alınmasına dair südûr buyurulan irade-i seniyyeyi tafsilen beyan ve ifade ile memuriyetinin bundan ibaret olduğunu da ilave etmiştir. Midhat Paşa bir müddet hayret ve teessüften sonra, Padişah'ın cülûs gününden şu ana kadar geçen ahval ve hadiseleri kısaca hikaye ile bunların içinde teminat verilmesine muhtaç olan efkar, hâl ve tavırlar ne ise bildirilmesi lazım geleceğini söylemiştir. Bunun üzerine Hüseyin Paşa cevabında, Suriye vilayetinin bir hükûmet-i mümtaze haline getirilmesine dair yayılan havadisleri teyid eden bazı şeylerden ve Mösyö Layard'ın seyahatında gereğinden fazla gösterilen ihtiramattan ve Cebel-Lübnan'ın güya Suriye ile birleştirilmesine dair rivayet ve teşebbüslerden söz açmak istemiş ise de, Midhat Paşadan teminat istenmesinin bunlardan daha çok zaman önce kendisi Avrupa'da ve sonra Girit'te iken ortaya çıkmasına, halbuki şu sözlerin Suriye'ye geldikten sonra ortaya çıktığına ve bunların aslı faslı olmayan bir takım hayal ve isnatlardan ibaret olmasıyla, erbab-ı insaf nazarında hiç bir hükmü olmadığına nazaran müşarünileyhin hakikaten memuriyeti nedir ve bu teklifin hangi maksada müstenit olduğu anlaşılamayarak o günkü konuşma bu derecede kalmıştı.

Ertesi gün Ahmet Eyüp Paşa'nın azli ile Hüseyin Paşa'nın 5. Ordu Müşirliğine memuriyeti emri gelmiş, üç gün sonra da Bâb-ı Âlî'den Midhat Paşa'ya gelen resmi telgrafta, İzmir Valisi Hamdi Paşa

ile memuriyet becayişi yapılması buyurulmuş ve Hamdi Paşa'nın gelişine kadar vilayet işleri de Hüseyin Paşa'ya havale buyurulmuş olduğundan ve Hamdi Paşa özel vapurla hareket eylediğinden onun Beyrut'a gelmesiyle mezkur vapur ile hemen İzmir'e azimet olunması emir buyurulmuş ve bu maslahat için Mabeyn-i Hümâyundan vapur ile bir yaver de gönderilmiş olmakla Midhat Paşa Şamdan kalkıp Beyrut'da Hamdi Paşa ile görüştükten sonra aynı vapurla doksan yedi yılı Ramazan ortalarında [1880 yılı Ağustos ortaları] İzmir'e varmıştır. (122)

MİDHAT PAŞA'NIN AYDIN VALİLİĞİ

Midhat Paşa zaten işinden çekilerek uzlet ve feragat niyetinde olduğu halde mükerreren vukuu bulunan istifası Padişah tarafından kabul edilmediğinden, hiç olmazsa Suriye'den ayrılmasıyla aleyhindeki saldırıların sükunet bulması ümidiyle teselli bulmuş ve bir müddet İzmirde vakit geçirdikten sonra bir sırasını bularak tekrar istifa edip ayrılmak niyetinde bulunmuş olduğundan artık Suriye'de olduğu gibi burada da vilayet işleri için vücudunun yorulmasına sebep ve mahal kalmamıştı. (123) Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu âdet ve gayret

(122) Midhat Paşa Beyrut limanından İzzettin yatına ailesiyle binerek İzmir'e gitmiştir Yolda vapurun kömürü bittiği için, yelken açılarak yola devam edilmiş ve Marmaris civarında bir koya sığınılmıştır. Oradan geçen bir İngiliz şilebinden alınan kömürle yola devam edilerek İzmir'e güçlükle gelinmiştir. Kaynaklarda Midhat Paşa'nın Beyrut'tan ayrılışı ve İzmir'e gelişi sırasında halkın tezahürat yaptığı zikredilmektedir. (Bkz. Dr. Zeki Arıkan UMPS. Tebliğ s.129 / A.H. Midhat , Hatıralarım age. s.70)

(123) Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği 1880 yılı Ağustos ayı ile 1881 yılı 16 Mayıs arasında geçmiştir. O tarihlerdeki idari teşkilat mucibince Aydın vilayetinin merkezi İzmir olup, vilayet İzmir, Saruhan (Manisa), Aydın, Menteşe (Muğla) ve Denizli sancaklarına ayrılmıştı. Midhat Paşa'nın valiliğinden birkaç yıl sonra yapılan sayımda vilayetin nüfusu 1.408.387 dolaylarında idi. 1893 sayımında ise Aydın vilayetinin toplam nüfusu 1.420.424 kişidir. (Bkz. Uzunçarşılı, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar age. s.4 / Dr. Zeki Arıkan, Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği, UMPS Tebliğ, s.130)

bir hastalık ve illet olup, terki ve değiştirilmesi de kendi elinde olan birşey değildir.

İzmir vilayetinin muhtaç olduğu ıslahat ve yapılacak işlerin birincisi vilayetin her tarafını kaplamış olan haydut ve yol kesenler taifesinin fesat ve zararlarından vilayetin temizlenmesi ve hususiyle İzmir şehri içinde yerli ve yabancı bir takım şirret ve fesat kimselerin galebesiyle emniyet ve asayiş ortadan kalkmıştır. Bu hale bir nihayet verilmesi ise ancak zabıtanın eli kolu olan zabtiye askerinin intizama sokulması ile mümkün olacağından, burada da Suriye'deki gibi, zaptiye askeri yerine polis ve jandarma askeri tertip olunarak bu kuvvet ile az zaman içinde gerek İzmir içinde gerek vilayete dahil olan yerlerde güvenlik ve asayiş istenilen şekilde yeniden sağlanmış ve evvelce Hamdi Paşa'nın gayretiyle mektebi ibtidâiyenin ıslahına girişilmiş olduğundan, bunların ve İzmir'deki Islahhane'nin ve sair nafıa işlerinin eksiklikleri tamamlanmış ve İzmir şehrinin ortasından yirmi zir'a genişliğinde bir sokak açılmış ve bir tarafına tramvay konulmak üzere 60.000 lira sermaye ile bir şirket kurulmuş, ruhsatı havi emri âlisi dahi alınmış olup, İzmir'den Urla'ya kadar bir şose yoluna teşebbüs olunup, Karataş yolu ile iki saatlık yeri de açılıp vücuda getirilmiştir.

Midhat Paşa İzmir'de bunlarla meşgul iken İstanbul'da aleyhinde hazırlanan komplo da [cemiyet] durmayıp çalışıyor ve hakkında yine çirkefler [erâcife] ve iftiralar üretilmeye devam ediliyordu. İzmir'de yapılan işler bazı kimselerin dilinde sövme ve çekiştirme vesilesi olmaya başlamış ve İzmir'de yapılacak cadde ve tramvay şirketine dair verilen fermân-ı âli geri alınmış ve Midhat Paşa'nın ahvaline ve Manisa'da ikamet eden Rüştü Paşa ile muhaberesi olup olmadığına yakından nezaret etmek için etrafı müteaddit hafiyelerle çevrilmişti. O sıralar Yunan gazeteleri Devlet-i Osmaniye aleyhinde bir çok şeyler yazdıklarından, Ahmet Midhat Efendi çıkardığı gazetesinde bunları Midhat Paşa'nın yazdırdığını bile neşir ve ilan etmişti.

Daha sonra Midhat Paşa'nın delirmiş [tecennün] olduğuna dair haberler çıkarılarak, bu havadis bütün İstanbul gazeteleri vasıtasıyla etrafa yayılmıştır. Bu isnatların sonunda yalan çıkmasından müteessir olmayan ve yalancılığı ayıp saymayanların zannına göre bunlar, halkın kulaklarını dordurmak ve alıştırmak için yapılıyorsa da, meydana ge-

len olaylar ve eski neşriyat ile herkes hakikatı biliyordu. Bu ercûfelerin devlet ve memleketi teşhir etmekten başka tesiratı olmayıp hususiyle Midhat Paşa'nın bir kusuru varsa o da devlet ve milleti hakkında ifrat gayreti olduğu cihetle, şu halde devlet ve memleketi hakkında ilanı husûmet eden Yunanlılar'ın fikirlerine katılmak ihtimalini içerde ve dışarda tasvip edecek bir kimse bulunmayacağı belli iken, İzmir gibi mühim bir vilayette vali bulunan bir adama böyle bir fikir ve hareket yüklemekle acaba ellerine ne geçecekti? Murad olunan nâkısa hakikaten devlete ait bulunduğundan ve Tercüman-ı Hakikat gazetesi Başvekil Sait Paşa'nın bizzat himayesinde iken bu hatanın düzeltilmesi istenilmiş ise de, yazılan mektuba cevap bile verilmemiştir. (124)

Bu hücumlar arasında ve nisan içinde İstanbul'dan İzmir'e gelip yayılan haberlere göre, Sultan Abdülaziz'in vefatı, intihar olmayıp güya o vakit Sultan Murad'ın dairesinden Sultan Aziz'in hizmetine gönderilen Pehlivan Mustafa isimli şahıs ile arkadaşlarının işleri olduğundan ve bunlar celp edilip sorgulanınca Sultan Abdülaziz'i öldürdüklerini ikrar etmiş oldukları gibi bunda, Damat Mahmut Celalettin Paşa'nın ve Damat Nuri Paşa'nın ve merhum Hakan'ın Mabeyincilerinden Fahri Bey'in ve daha sair bazı zevatın da medhal ve malumatları olduklarına dair malûmatları bulunduğundan hepsinin Yıldız Sarayı'na hapsolundukları işitilmişti.

Sultan Abdülaziz'in Fer'iye dairesinde validesi ve ailesi arasında bulunduğu halde, kendi kollarının kan damarlarını keserek ne şekilde nefsini telef etmiş olduğu cümlenin malûmu ve müsellemi olup bunda kimsenin şüphesi yokken, beş sene sonra böyle bir lakırdı çıkarılması ammenin hayret ve teessüfünü mucip olmuştu. Bundan ne çıkacağı beklenmekte iken, Midhat Paşa'nın İstanbul'da bulunan bazı dostlarından [ehibba] aldığı mektuplarda, kendisinin ve Rüştü Paşa'nın ve bir müddetten beri nazar-ı Şahâneden iskât olunan Mahmut Celalettin Paşa'nın ve sair bazı zevatın, haklarında olan güvensizlikten dolayı İstanbul'dan sürülmekle beraber, bunların bütün bütün vücutlarının da ortadan kaldırılmasının istendiği ve halk nazarında güyâ büyük bir cinayetle lekelenmek için böyle bir iftira tertip edilmiş olduğu

(124) Anılan mektup Zeyl Bölümünde bulunmaktadır.

bildiriliyordu. Mahmut Nedim Paşa, Cevdet Paşa ve Deli Nusret Paşa ve Sürûrî Efendi ve Şura-yı Devlet azasından Mahmut Bey ile sair bazı kimselerden meydana getirilen bir heyet geçen seneden beri bu faciânın sebeplerini hazırlayarak fiiliyatının sırası gelmiş olduğundan, Sürûrî Efendi, reis olduğu istinaf mahkemesi cinayet memurlarından bu işe yatkın olanlarla beraber gizlice Saray-ı Hümâyun'a naklolunarak ve yukarda ismi yazılı Pehlivan Mustafa ile arkadaşları ve sair kişiler oraya celp ve hapsedilerek gayet gizlice sorgulanmalarına başlanılmış ise de bunlar tabii işin kizbini ve yanlışlığını beyandan başka birşey demediklerinden heyet kararı ve Sürûrî Efendi'nin bizzat gayretiyle Pehlivan Mustafa ve refiklerine ve Mabeyinci Fahri Bey'e işkence ve eziyet edilerek, her biri uykusuz bırakılarak, başları kızgın sobaya sokularak, döğülerek, koltuklarına kızgın yumurta konularak ve eski devirde bile duyulmayan işkenceler yapılarak ifadeleri alınmıştır. Cümlesi, ifadelerinde sebat edip fakat bunlardan Pehlivan Mustafa azabın şiddetine dayanamayarak, merhum Hakanı Mahmut Paşa'nın emriyle ve arkadaşlarının yardımıyla öldürdüğünü ikrar etmiş olduğu ber tafsil yazılmış ve bu mektupları müteakip hergün İzmir'e gelen vapurlarla yerliden ve ecnebiden bazı kimselere gelen haberlerde daha ziyade tafsilat ve malûmat alınmıştı.

Lakin Padişah'ın kırgınlığı olan ve varlığından güven duymadığı vükelayı işte kullanmamak ve yanından uzaklaştırmak kendi iktidarında ise de, böyle asılsız bir konu ile itham için sahte dava düzenlemek, Saray-ı Hümâyunu, kasırları, daireleri hapishaneye dönüştürerek bir takım adamları orada hapsetmek ve hususiyle haklarında işkence ve tazyikler uygulamak gibi muameleler, yalnız kanunlara ve usule karşı gelmek derecesinde kalmayıp, devletin kader ve namusunu da ilelebet mahv ve berbat edecek ahvaldendir. Bunların hiç birinin vukuuna zâtı Hazreti Padişahî'nin rıza göstermiyeceği tabii ve açık olduğundan mezkûr mektupların ihtiva ettiği haber ve hikayeler abartılı sanılmıştı. Hatta o aralık Sakız Adasında meydana gelen depremden [hareket-i arz] zarar gören ahalinin ihtiyaçları hakkında Midhat Paşa'nın İzmir'de gösterdiği çalışmalar Padişah tarafından takdir buyurularak kendisi bu vesile ile taltif olunmuş ve kurulan komisyon üyeliğine dahi tayin buyurulmuştu. Ve onu müteakip vesail-i saire ile yine Ma-

beyn-i Hümâyundan gelen telgraflarda Midhat Paşa hakkında fevkalade icra-yı muamele-i nevaziş ve iltifat olunması da belirtilen ihtarat ve hikayâtın bir dereceye kadar yalan ve mübalağadan hali olmadığını teyid etmişti.

Aradan bir kaç gün geçince yine Midhat Paşa'nın sadık dostlarından ve Saray'ın sırlarını bilenlerden birinin İzmir'e özel olarak gönderdiği bir adamı vasıtasıyla Midhat Paşa'ya vaki olan ihtaratında yazıldığı gibi, kurulan iftira dolabının hepsi de, yalnızca Midhat Paşa ile Rüştü Paşa'nın ve daha sair bazı kimselerin suçlanması maksadı üzerine mebnî idi. Gerçi şimdiki vükelâdan bir kısmı bu işin rezalete yol açacağı ve mahcubiyete mucip olacağından bahisle mani olmaya çalışmışlarsa da, mümkün olmadığından, esta'ûzübillah: *"Fahruc İnnî leke mine'nnâsihîn"* [O halde çık, doğrusu ben sana öğüt verenlerdenim.] kavli şerifi mucibince savuşmasını nasihat etmiş ve işi bilen bazı Avrupalı dostları tarafından da bu yolda hatırlatmalar yapılarak, hatta Avrupa'ya gitmek için özel bir vapur da tedarik ve teklif olunmuşsa da Midhat Paşa'nın itikadına göre böyle esası olmayan bir işe ehemmiyet verip savuşmak hakikat hali bilmeyenlerin nazarında işin sıhhatine ve bu da kendisinin medhali olduğuna hamlolunacağından ve bu cümle ile beraber Sultan Abdülaziz'in vefatı meselesinden dolayı Dersaadetçe [İstanbul] tertib olunan davanın Midhat Paşa ve Rüştü Paşa'ya taalluk eden bir cihati var ise elbette kendilerine yazılıp sorulmak veyahut isticvab ve muhakeme gibi birşey mürettip ise resmen davet edilmek lazım gelerek verilecek cevaplarla meselenin doğruluğu meydana çıkacağından, bunların ikisi de bu işe ehemmiyet vermeyerek Midhat Paşa yine vilayet işleriyle meşgul olurken, Mabeyn-i Hümâyun yaverlerinden binbaşı rütbesinde ve Hasan Bey namında birisinin Nisan başlarında İzmir'e gelip ve bir otele inip gece gündüz Mabeyn-i Hümâyun ile yaptığı telgraf muhaberatıyla meşgul olduğu haber alınmıştı.

Bunun üzerine Mayıs'ın dördüncü salı gecesi [16 Mayıs 1881] Midhat Paşa hükûmet konağının harem dairesinde aile halkı içinde uykuda bulunduğu halde, gece yarısında hükûmet konağının etrafı aniden üç tabur askerle sarılıp Midhat Paşa'nın bu vechîle İstanbul'a götürüldüğü ve orada nasıl isticvap [sorgulama] ve muhakeme edildiği

ve kendisinin ve Mahmut Celâlettin Paşa'nın ve sairenin aleyhine bîgayrı hakkın ne suretle hüküm olunup bunların ve bir takım günahsız zevat ve kesanın ne hüküm ile Taif'e gönderildikleri, bu risaleye cildi sâni olarak yazılması düşünülen **Mirat-ı Hayret** nâm kitapta tafsilaten muharrer olmakla, Midhat Paşa'nın şu vak'aya gelinceye kadar tercüme-i halini mübeyyin olan ahvâl ve vukuatı tahrire burada hitâm verilmiş ve müşarünileyh hakkında gerek Sultan Abdülaziz merhumun hal'inden ve gerek sair ahvalden dolayı neşr ve ilan edilen isnat ve azviyatın ne vechile asılsız ve dayanaksız olduğu ve nasıl niyet ve mülahaza ile yapıldığı bilinmek için, onlar dahi birer birer muhakeme edilerek ahval ve derecatı zîrde başkaca yazılan layihada icmalen beyan kılınmıştır.

Yedinci Bölüm

LÂHİKA

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ SEBEPLERİ VE İÇYÜZÜ

Yedinci Bölüm

LÂHİKA

SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL' MESELESİ SEBEPLERİ VE İÇYÜZÜ

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi [hal'] meselesi, mücerret olarak devlet ve milletin selameti için efkarı umumiyenin oluşmasıyla meydana gelmiş ve Sultan Abdülhamid'in taht-ı saltanata çıkışı ile tabii sonucuna ulaşmış ise de, hal' konusuna vasıta olan vükelâ-yı devletin cülûsu hümâyunla beraber nasılsa nazarı itibar ve itimattan iskat olunarak ansızın Midhat Paşa'nın sadaretten azledilmesi ve Avrupa'ya sürülmesi bundan meydana gelmişti.

Lakin o vaktin işi icabınca, bunların meydana gelmesi, Midhat Paşa'nın azil ve sürgün edilmesine itiraz eden halkı susturamayacağından *"Dürûğ-ı Maslahat âmiz / Bih ez rast-ı fitne engiz"* [125] kavli hakîmanesi üzere başka türlü tedbirlerle halkın fikrini oyalamak gerektiğinden, Midhat Paşa'nın kağıtları yakalanmış, hanedan-ı saltanat-ı seniyyeye düşmanlığı varmış ve padişah iradesine karşı gelerek itaatsizlik etmiş gibi hayal mahsulü acayip neşriyatla geçiştirilmiş ve biraz sonra da Rüstü Paşa Manisa'ya ve Hayrullah Efendi Hicaz'a sürülmüşlerdir. Evvelce Serdar Abdi Paşa ve Redif Paşa'nın muhakemesiz

(125) Arabulucu boş laf, fitne çıkaracak doğru sözden iyidir.

Rodos'a sürülmeleri ve Süleyman Paşa muhakemesinde haklı çıkarak hasmı olan Rauf Paşa'nın mahkûm olması lazım gelirken, bilakis Süleyman Paşa'nın cezaya çarptırılması ve bir çok zabit ve askeri ümerânın tard ve taşralara def' edilmeleri velhasıl Sultan Abdülaziz'in hal'i konusunda uzaktan yakından az çok alakası olan veya bu işle münasebetleri var sanılan ileri gelen devlet adamlarından, ulemâ ve askeri ümerâdan [kumandanlar] ve saray mensuplarından bir çok kişinin İstanbul dışına sürülmeleri [tard ve teb'id] de, birbiri ardından ortaya çıkınca asıl maksadın ne olduğu anlaşılmıştı.

Bu işlerin Saray-ı Hümâyun'ca temini efkâr edilmesi lazım gelirken, Rusya muharebesinin kötü neticesinden olsa gerek, halk arasında makâlât ve itirazların çoğalması ve Sultan Murad'ın tamamen sağlığına kavuştuğu söylentilerinin yayılması ve bir aralık Suavi Vak'asının [126] ortaya çıkması, Saray-ı Hümâyun'da pek ziyade vehim ve telaş yaratmıştı. Padişah'ın yakınlarından bazı kişilerin cülûs gününden beri söylediklerine bakılırsa, Sultan Murad hayatta ve Sultan Aziz'in hal'ini meydana getirenler meydanda oldukça, Padişahın devamlı hu-

(126) Ali Suavi Vak'ası: Çırağan Vak'ası olarak da adlandırılan bu olayın kahramanı Ali Suavi, 1839 yılında İstanbulda doğmakla birlikte aslen Çankırı'lıdır. Çeşitli mektep ve medreselerde okuduktan sonra Rüşdiye öğretmenliği yapmış ve sonra "muhbir" gazetesinde yazılar yazmıştır. Sonra Yeni Osmanlılar hareketine katılmış ve onlarla birlikte Paris'e gitmiş ve V. Murad'ın tahta çıkışıyla İstanbul'a dönmüştür. Tanzimat ve 1.Meşrutiyet döneminin en ateşli, gözü kara ihtilalci ve fikir adamlarındandır. Çırağan Vak'ası, Ali Suavi'nin kendi adamlarıyla birlikte, Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine V. Murad'ı geçirme teşebbüsünden ibarettir. Kaynaklar bunun sebebini, "Ruslar'ın Yeşilköy'e kadar gelmeleri üzerine, bu anlaşmanın iptalini sağlamak" olarak gösterirler. Olay 1878 Mayıs ayında olur. Ali Suavi'nin Çırağan Sarayı'nı basması, V. Murad'ın orada göz hapsinde bulunduğu bu saraydan alıp tahta çıkarmak içindir. Ancak Beşiktaş Muhafızı ünlü 7-8 Hasan Paşa, Ali Suavi'yi orada sopayla öldürmüştür. Ayrıca çok sayıda insan da ölmüştür. Birkaç yüz kişiyle girişilen bu çılgınca hareket Abdülhamid'in vehmini daha da artırmıştır. Türkçü, milliyetçi, yenilikçi ve ihtilâlci bir zihniyete ve kişiliğe sahip olduğu belirtilen ve aynı zamanda maceracı bir ruha sahip olan Ali Suavi'nin bu hareketi, Çırağan veya Ali Suavi Vak'ası olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Danişmend, Kronoloji IV. s. 312 / F.R. Atay, Başveren İnkılâpçı (Tarihsiz) Dünya Yayınları No: 4 Gün Matbaası.

zursuz olacağı zan ve inancı yayılıp kökleşmişti. Harp meselesinden sonra bir aralık memuriyetle Rusya'ya gidip gelen Rauf Paşa'nın Rusya imparatoru tarafından, Kanun-u Esasi'nin yürürlükten kaldırılması ve Padişahın muhafaza-i istiklâline ve sair hayırlı işlere dair getirdiği nasihatlar ve tebligatın önemli bir maddesi de, Abdülaziz'in hal'inde bulunanlardan intikam alınması nasihatını mutazammın olup, bu da Saray'-ı Hümâyundaki fikirlere kuvvet veriyordu. Fakat devlet işlerinde hizmetleri geçtiği belli olan şöhretli bu kadar kimsenin, yalnız hal' işinde bulunmalarından dolayı haklarında ve özellikle Sultan Murad aleyhinde açıktan şiddetli bir muamele yapılması kabil olamayacağından ve gerçi Abdülaziz'in vefatının kendi eser-i fiili sonucu meydana geldiği hakkında gerek saltanatı hanedandan ve gerek hariçten kimsenin şüphesi olmadığı gibi, vefatı sırasında yanında bulunan kimselerden de bu yolda şüphe çekecek bir ifade alınması mümkün olamamıştı. Merhum Hakan'ın hal'ini müteakip yaralanarak vefatı, Sultan Murad'ın emriyle yapılmış "öldürme fiili" [fiil-i katl] şekline dönüştürülmeye münasebet alacağı cihetle, böyle bir katl meselesi meydana çıkarılırsa sebep ve delilleri de kolayca bulunarak bununla ve Cevdet Paşa'nın gayretine havale edilen Usul-ü Cedide-i Adliye kuvvetiyle istenilen zâtların suçlanması kolay olur sanıldığından, böyle bir iftira dolabının palanlanması ve icadı düşünülmüştür.

Fakat böyle bir emri azîm için, devlet adına yalandan dava açmak ve bu davayı ispat için uydurma iddialara sapmak pek ağır bir şey olduğu ve hakikat ise hiç bir zaman örtülü kalmayıp ne vakit olsa hak ve adalet tecelli edeceğinden, ayıp ve rezaletten başka, devletin de ilelebet kader ve namusunu ortadan kaldıracağı bilindiğinden, namus ve faziletini muhafaza eden vükelâ ve emnâyı devlet içinde bu işe alet olacak kimse bulunamadığından, erbabının tedarikine mecburiyet duyulmuş ve Mahmut Nedim Paşa özellikle bu konu için Midilli'den çağırılarak yukarıda isimleri belirtilen kişilerin de birer ikişer bulunmasıyla bir cemiyyet meydana getirilmiştir.

Bu Heyet [cemiyyet]bir yıl kadar zaman içinde gayet gizli [hafî] çalışarak ve sebepleri hazırlanarak harekete geçmenin vakti gelmiş ve gerçi Damat Mahmut Paşa Sultan Abdülaziz'in hal'i işinde bulunan vükelâdan değilse de, bizce tam sebebi öğrenilemeyen bir kusurundan

dolayı ve onun da ortadan kaldırılması üzerine kurulan plan ise geniş bir mikyasta tutulduğu cihetle, o da diğer bir takım kişilerle birlikte bu işin içine sokulmuştur. Nihayet Yıldız Sarayı'nda "sorgulama" [istintak] ve "muhakeme" namıyla ortaya konulan komedide, Sultan Murad'ın ve validesinin ve Rüştü ve Midhat ve Mahmut ve Nuri Paşaların velhasıl onbir kişinin idamına ve iki kişinin onar sene müddetle cezalandırılmalarına devletin Adliye Nezareti namına hükmolunmuştur ki, bu feci oyunun başından sonuna kadar tafsilatı, iş bu *Tabsıra-i İbret*'e ikinci cilt olan ***Mirat-ı Hayret*** isimli kitabta yazılıdır.

Yıldız Sarayı Hapishane ve İskencehaneye Çevrilmişti

Vükelâ-yı Devlet bu işin nasıl düzme bir yalan ve iftiradan ibaret olduğunu evvelden bildikleri için, bu hükmün icrasına razı olmadıklarından, mahkum-u aleyh olanlardan Sultan Murad ile validesinden ve bir de Rüştü Paşa hasta olduğu halde kendisine yapılan muamelât-ı tazyikiyeye tahammül edemeyerek vefat etmesiyle, ondan maadâsı menfiyen Taif'e sürgün edilmiş ve Mekke'de bulunan eski Şeyhülislâm Hayrullah Efendi de sorgusuz sualsiz bu cemiyet içine sokulmuştur. İşte bu kadar zamandan beri uğraşılıp çalışılan bir iş bu şekilde meydana çıkmış olup asıl maksat hasıl olmuş ve verilen karar bir mahkeme-i resmiyenin hükmüyle ilama bağlanmış ve konu ise, nev'i beşerden çıkabilecek bütün cinayetlerin en büyüğü olarak nitelenmiş olmasına binaen, bu karara görünüşte hiç kimsenin bir diyeceği olmamak gerekir. Özellikle müttehim denilen adamlar idama mahkum iken, buna karşılık sürgüne gönderilmeleri Padişah'ın merhamet ve şefkatinden ileri geldiği zan ve hesap edilmişken, öldürme [katl] maddesinin ne şekilde planlandığı ve bir takım adamlara Yıldız Sarayı'nın hapishaneye dönüştürülen mahallerinde nasıl işkence ve eziyetler edildiği ve sair durumları daha evvelden duyularak, hele muhakeme sırasında bütün bütün meydana çıkmış ve işi herkes anlamıştır.

Avrupa matbuatı bu faciaların kınanması ve tafsilatı ile dolduğu için devletin içerde ve dışarda rezil edilmesine mucip olan böyle bir işin planlayıcısı ve tertipçisi olanlara nedamet gelerek, ilâm hükmü-

nün ve sorgulamaların [istintaknâme] açıklanmasına cesaret olunamamıştır. İstanbul gazeteleri de bu konu hakkında az çok bahsetmekten men edilmiş ise de, bir mahkemenin uydurma olduğunu bildiği bir davayı tasdik etmesi, belki de kendisi düzenleyerek, devletin en büyük erkânından bu kadar kişisini idama mahkum etmesi ve ilâm vermesi, insanın yaradılışından [hilkat-ı âdem] beri ilk defa vukuubulmuş bir facia-i acîbe olup, halkın ve özellikle yabancıların bu hususta lisan ve vicdanını men etmek kabil olmamıştır. Hususiyle Taif'e gönderilen menfîler, adeta sürgün ve uzaklaştırma [iclâ'] suretiyle gönderilerek, ailelerinin de kendi yanlarında beraber gönderileceği Padişah tarafından vaad ve temin olunduğu halde, ailelerini göndermek şöyle dursun, bu işin olup biten gizli taraflarını ifşâ etmeye fırsat bulamamaları için kendileri Taif kalesinin birer odasında ve çok sayıdaki karakollar nezaretinde hapsedilerek, ailesi efradıyla bile mektuplaşmaları yasaklanmış, daimi olarak îzâc ve tazyik altında bulundurulmuşlardır.

Halbuki hangi ve nasıl bir cinayet ve cürümle olursa olsun bir mücrimin cezasına hükmolunduktan sonra, evlad ü iyâliyle mektuplaşma ve haberleşmeden ve özellikle sürgün olanların görüşmekten men edilmesi hiç bir kanun ve kaideye sığamaz iken bunların bu suretle zulüm ve baskı altında tutulmalarının sırf kendilerine isnat olunan iftiraların hakikatlarını açıklamaları korkusundan kaynaklandığını da herkes anlamıştır. Şu durum bile olayın asılsız ve esassız olduğunu tamamıyla ortaya çıkarmış olmakla *"Ez kaza serkencebin safrâ fuzûd / Rovkan-e badam hoşkî tar nemûd"* [Mesnevîden bir beyit] kavli şerifi üzere alınan tedbirler ters sonuç vermiş, emniyet ve huzuru temin için çekilen emekler bir kat daha güvensizliği ve rahatsızlığı artırmış ve o vakte kadar zât-ı Padişahî cuma selamlıklarından başka, hiç olmazsa üç beş ayda bir kere olsun araba ile gezintiye çıkarak teba-i şahânelerine müşahede-i didârlarıyla memnuniyet duydukları halde, bu olaydan sonra Yıldız Sarayı'na kapanıp kalmaları ve bütün halka karşı güvensizlik göstermeleri herkesi mahzun ve dilhûn etmiştir.

Efkâr-ı umûmiyenin bu derece heyecan ve galeyanına karşı hiç bir şey denilmeden susulması, Taif'e hapsedilenlerin haksız yere mağdur ve mazlum olduklarını itiraf etmekle aynı seviyededir. Bu ise, pek

çok kimseye dokunacağı cihetle işe yaramayacağına ve "öldürülme" meselesinde itiraz olunan hususlar halkın susturulması [iskat ve ilzâm] için ortaya konulup konuşulmasına cevaz verilse işin batıl ve yalan olduğu bir kat daha anlaşılacak, hatta ilâmın ve birçok kişinin çalışmasıyla hazırlanıp muhakemeye esas olarak bir çok zevâtın izafe-i himmetleriyle yapılan ve onbin kelimelik itham mazbatasının [iddianame] yayınlanmaması ve gazetelerin ve halkın bu konuyu konuşmaktan yasak edilmesi ve sürgünlerin aileleriyle muhabere etmelerinin bile men edilmesi ile kaideler hilâfına bu derece bir zalimane muamelelerin yapılması işte hep bu nedenlerden ileri gelmektedir.

Aleyhimizdeki İftiralar

İşte bütün bu düşüncelerle meselenin tekrar karıştırılmasında büyük mahzurlar olacağı hesaplanarak, hem katl meselesinin lakırdısı kapatılarak halka unutturulmak ve hem de Taif'e sürülenlerin kabahatsiz olmayıp ve her birinin devlete karşı bir takım kusur ve kötü hareketleri bulunduğu anlatılmak istenilmiştir. Güya kamu oyu ve bütün zihinler bu şeylerle susturulup inandırılmış olmak için yeniden bir çok neşriyata girişilmiştir ki, bunların bir tanesi Midhat Paşa'nın devlet şeklini değiştirerek cumhuriyet idaresi kurmak Osmanlı hanedanını ortadan kaldırmak ve diktatörlük ilan etme niyetinde olmak... gibi Avrupa'ya gitmeden önce hakkında yayılan iftiraların aynısı idi. Başka bir iddia da, Rusya ile savaşa girilmesiyle devlet ve memleketin bu kadar felaket ve musibetlere uğraması, devlet idaresinin nizamından çıkması velhasıl devlette ne kadar kötü ve yolsuz işler olmuşsa hepsinin Midhat Paşa'nın kötü işleri olduğunu mübeyyin olmak üzere yeniden tertip edilerek Damat Mahmut Paşa'ya da bunlardan bir pay çıkarılmıştır. Ve hatta İstanbul'da Arapça basılan El-İ'bare el-Cevâib gazetesinin geçen doksan dokuz sene-i hicriyesinin başında [Miladi 1881 Kasım ayı] çıkan nüshalarında: *"devletin mal ve mülk bakımından düçâr olduğu kötülük ve kayıplarının sebebi Damat Mahmut Paşa ile Midhat Paşa olup, muharebe sırasında Mahmut Paşa'nın yatağının içinde ordulara verdiği emir ile kumandanların bozulması ve Midhat Paşa'nın da devlet şeklini değiştirmeye kalkması ve Mahmut Paşa ile*

anlaşarak şahsî çıkarları için bir takım kötü işlere teşebbüs etmeleri, mülk ve devleti izmihlâle uğratmaları..." gibi iddialar ileri süren uzun bir yazı yazdırılmıştır.

Galiba bu sözleri medeni ülkelerde dinleyecek kimse kalmamış olacak ki, bu son isnatlar yalnız El-Cevâib gazetesinde basılmış ve binlerce nüshaları çöllerdeki Arap şeyhlerine varıncaya kadar meccânen dağıtılmak üzere Arabistan'a gönderilmiştir. Ne acayip ahvaldir ki, orduyu hümâyunlar kumandalarında bulunan müşirler ve ümerânın her biri gerçekten de ehliyetli ve ün yapmış kişilerden oldukları ve Zübdetü'l Hakâyık'da yazılı olan telgraflara göre, harp halindeki âsâkir-i şahânenin en küçük ve âdi işlere varıncaya kadar hal ve hareketleri için Mabeyn-i Hümâyun'dan talimat verildiği halde, yalnız Mahmut Celalettin Paşa'nın devlete hıyanet ve suikast için kumandanlara verdiği emirlere uyarak, hepsi bu zeyli vermiş de, hiç birisi sesini çıkarmamış ve yazılmış denilen emirlerin bir tanesi bile olsun meydana konulmamıştır. Ve kezalik ne büyük ve harikulâde bir şeydir ki, Midhat Paşa harbin ilanından dört ay evvel İstanbul'dan çıkarılıp Avrupa'ya giderek ve muharebenin devamınca hem Avrupa'da bulunmuş ve hem de İstanbul'da Mahmut Paşa ile anlaşarak şu denilen işleri yapmıştır. Sübhânallâh!..

Halktan iki kişi arasında bazan bir ihtilaf ve anlaşmazlık çıktığında, iddiasını ispattan aciz olan taraflardan her birinin temize çıkabilmesi için, kusur ve kabahati veya sebebini birbirlerine yüklemek istemeleri çok defalar görülmüş ahvalden olmakla gerçi bu durumla mukayese olunmaz lâkin, devlet namına böyle bir muamele, tarihlerde ne duyulmuş ne de görülmüştür. Zira devlet denilen heyet, bir çok rüesa ve erkân ve vükelâ ve diğerlerinden mürekkep büyük bir topluluk olup, millet ve memleketin durumundan bunlar sorumlu olmakla, eğer denildiği gibi böyle iki kişi mülkü ve devleti yıkarak izmihlale uğratmış ise, bu kadar devlet erkânı ne acze ve ne mecburiyete mebnî susmuştur? Failleri ve buna cesaret edenler meydanda iken, bundan dolayı muhakeme edilerek haklarında cezalar verilmesine acaba ne engel olmuştur? Mülk ve devleti tahrip etmiş denilen iki adamdan birinin Avrupa'dan teminat ve taltifat ile çağırılarak Suriye ve İzmir gibi iki mühim vilayete ve diğerinin Trablusgarp vilayeti gibi büyük ve kritik

bir vilayeti idareye görevlendirmelerine ihtiyaç ne idi? Bu hususta devlete devletlik hak ve vazifesi üzere terettüp eden şeyler yapılmayıp ve suçlanan adamlara bir kere olsun sorulmayıp da, şimdi hal-i gıyap ve felaketlerinden istifade edilerek, devletin vuku bulmuş bütün hata ve günahlarını iki kişinin üzerine yüklemek nedendir? Çok defa çocuklar arasında vukûbulan anlaşmazlık ve suçlamalar gibi bunların suçlamasının koca bir Heyeti devlet için, dünya nazarında suçlarını örtmeye [tebriye-i zimmet] ne faydası ve bu sözlerin de ne dereceye kadar itibarı olabilir.

Her ne ise buralarını düşünüp tartmaya fazla ihtiyaç olmayıp, yedi yıldan ve belki daha da eskiden beri devlet ahvalinde meydana gelen fenalıklar bunlara isnat olunmak üzere böyle bir kapı açılmış ve bu şekilde ki konuşmalar da hoşa gittiğinden, mevsim ve zamana göre mânâ arayan şairler gibi, hırs ve tamâ'ları insan kuvvet ve namusuna galebe çalan dalkavuklar bile, mizaca uygun buluşlarıyla [ihtiraat] hoş görünmeye heveslenmişlerdir. Kimisi Midhat Paşa'nın Tuna valisi iken Bulgarlar hakkında icra ettiği şiddetli muamele ile Rusya'nın kızgınlığını çekmeseydi muharebe çıkmazdı ve kimisi Midhat Paşa şose yollarını yaptırmasaydı Ruslar koca Balkanı geçip de İstanbul kapılarına dayanamazdı ve kimisi de İstanbul'da yapılan Avrupa Konferansının teklifleri kabul edilseydi, muharebe çıkmadan iş biterdi gibi lakırdılar ile basit akıllıları kandırmaya çalışmaktadırlar. Bu gibi sözlerin ne kadar adi ve basit bir çirkeflik [ercûfe] olduğu görülmekte ise de, çok defa dünya ahvalinden habersiz ve gaflette olan halkımızın içinde böyle şeylere inanacak adamların bulunması tabiidir. Halbuki Midhat Paşa ve Mahmut Paşa diğer arkadaşlarıyla beraber Tâif kalesinde hapiste olduklarından, haklarını korumak şöyle dursun, haklarında söz söylemeye ve isimlerini bile telaffuz etmeye cesaret edecek kimse bulunmamaktadır. Bundan dolayı Sultan Abdülaziz'in katli faciası meselesinde yapılan iftira ve isnatların mesnetsiz olduğunu, yukarıda belirttiğim ve ***Mirat-ı Hayret*** adıyla ayrıca kaleme alınan diğer kitapçede genişce beyan ve isbat olunduğu gibi, bunun dışındaki yakıştırma ve azviyat [iftira] ve neşriyatın da hakikati ortaya konulmak ve bunlardan dolayı halktan bazılarının fikirlerinde en ufak bir şüphe ve ilişik varsa, bunların hal ve izah edilmesi ve birer birer muhakeme

edilerek cevaplandırılması için bu Lâhika uygun görülmüş ve o niyet ve maksatla kaleme alınmıştır.

Midhat Paşa Cumhuriyet İlân Edilip Reisicumhur mu Olacaktı?..

Öncelikle Midhat Paşa'nın devlet idaresinin şeklini değiştirerek bir Cumhuriyet kurmaya ve kendisi reisicumhur olmaya ve Osmanlı hanedanını ortadan kaldırmaya dair olan niyet ve hareketinin muhakemesinden başlayalım. Devlet idaresinin değiştirilmesi ne demektir? Eğer bundan maksat, Kanun-u Esâsî ile düzenlenmiş ve kurulmuş olan usül demek ise ,çok doğrudur. Zira, Kanun-u Esâsî devleti istibdat idaresinden meşrutiyet idaresine ve bütün Osmanlı teb'asını esaretten hürriyete kavuşturmak için yapılmış ve vükelâ ve rüesânın görev ve yetki sınırları belirlenmiş olduğundan, bu Kanun ile devletin şekli ve heyetini tabii ki tebdil ve tağyir etmek lazım gelmiş ve bu da Sultan Abdülhamid'in millet ve memlekete bir lütûf ve ihsanı olarak kabul edilip, irade-i seniyye ile yürürlüğe konulmuştur.

Cumhuriyet meselesine gelince, bunun münasebet alacak ve hale yakışacak bir ağırlığı olmayıp cahilâne ortaya çıkarılmış bir sözdür. Çünkü herkesin bildiği bir şeydir ki, *cumhuriyet denilen hükûmet şekli, Padişahı olmayan bir devlet sistemidir. Halbuki Kanun-u Esasi'nin çeşitli maddelerinde belirtildiği üzere, devletin idaresi Osmanlı hanedanından bir Padişahın varlığı ile meşrut olmak ve bütün devlet teb'asına Osmanlı hanedanı namına olarak Osmanlı denilmek, Kanunun ruhu ve esası olduğundan bunlar olmadıkça Kanunun hükmü de kalmaz.* Şimdi hal böyle olunca, Midhat Paşa'nın on seneden beri çalışıp bunca tehlikeleri ve belaları göğüsleyerek, sebat edip meydana getirdiği Kanun-u Esasî'nin bir taraftan yürürlüğe konulması ile beraber, diğer taraftan onu fesih ve iptal ederek Cumhuriyet rejimi tasavvur etmiş olması mümkün müdür? Hususiyle Hükûmeti İslâmiye için bir imamın, yani bir Padişahın varlığı din ve mezhebimizde önemli şartlardan biri iken, bunun hilafında hiç bir müslümanın kabul etmiyeceği bir idareyi arzu etmek deli olmayan bir adamın hatırına gelmek ihtimali var mıdır?

Bu deliller ve mukayeseler bir tarafta kalsın da, haydi Midhat Paşa farzı muhal olarak öyle bir riyaset hırs ve tama'ında bulunmuş olsun. Sultan Murad'ın cülûsundan sonra hastalanması üzerine bütün devlet işleri üç ay süre ile Rüştü Paşa ile Midhat Paşa'nın idaresine kalmış ve o zaman her istedikleri şeyi yapmak ellerinde bulunmuş iken, acaba bunlardan birinin gece ve gündüz devlet işlerine samimiyetle sarılmak ve düşünmekten başka böyle iftiralara yakışacak herhangi bir tavır ve hareketi görülmüş müdür? Eğer görülmüş ise nasıl ve ne gibi bir şeydir? Öyle müsait bir zamanda fikir ve hayale getirilmeyen bir davaya, Sultan Abdülhamid'in cülûsu ile beraber, mülk ve devletin hakiki sahibi geldikten sonra kalkışmasını dünyada kabul edecek bir akıl ve mülâhaza var mıdır?

İşte bütün bu iftiralar [azviyat] ve neşriyatların külliyen batıl ve esassız olduğu, bu süretle hâlen aklen ve maddeten açık ve belli iken, bu lakırdıların bazı kimseler arasında konuşulmasının ve iki de bir yeniden fırına sürülmesinin elbette bir sebebi asliyesi hatıra geleceğinden, şimdi burasını da açıklamak lazım gelmiştir. Şöyle ki Rusya'nın tarihini ve politik manevralarını bilenler için şu gizli değildir: Rusların harpte kuvvet ve şöhretleri ne kadar fazla ise, diplomasi alanındaki hile ve yalancılıkları, kendilerine mahsus maharetleri de o kadar geniştir. Bu üslûp ve sanatla asıl maksatlarını elde etmeye ne derece yatkın oldukları Kırım ve Lehistan ve Orta Asya ve en sonra Bulgaristan meselelerinde ortaya çıkan muamelelerinden de malumdur. Bu menfaat ve hikmetten dolayı, Rusya görevlilerinin hepsi bu fikirlere hizmet ettiklerinden ve hususiyle bizim ahlâk ve adetlerimizin hangi şeylerle nasıl bozulup karıştırılmasını bizden iyi bildiklerinden Rus elçisi General İgnatiyef, Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında, onu görevden aldırmak için çevirdiği entrikalara ilave olarak, bazı çirkefçe dedikodular daha çıkarmıştır. Şöyleki, *"efkâr-ı âmme kuvvetine dayanarak, devlete isyan etmek ve devlet şeklini değiştirmek fikrinde bulunduğuma dair..."* uydurma sözler yayarak bilinen vasıtalarla Saray-ı Hümâyun'a ve hareme varıncaya kadar her yere duyurmuş ve bazı saf kişilerin kulaklarını doldurmuştu.

Sultan Abdülaziz merhum böyle entrikaların nereden geldiğini ve hangi maksatla çıkarıldığını pek güzel bildiği için, nazar-ı mülûkâ-

nede bunların hüküm ve tesiri pek görülmemişse de, bazı hafif akıllı kişilerin zihinlerinde bu dedi-koduların mayası kalmıştır. Nitekim Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde, hem Midhat Paşa'ya olan kinini tatmin ve hem de General İgnatiyef'i tasdik ile Ruslara cemile göndermek için bu zâtın Saray-ı Hümâyun'a ve özellikle Valide-Sultan'a olan yakınlığı ile bu sözler beslenip dirilmeye başlamıştır. Bundan dolayı Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle beraber Kanun-u Esasinin yürürlüğe konulması ve Mebusan Meclisi'nin kurulması havadisleri de meydana çıkarak, artık bundan sonra Saray-ı Hümâyun'da 1 200 seyis, ve bir bu kadar tablakâr ve aşçı ve altıyüz kayıkçı ve buna göre hademe ve bekçi ve bahçivan bulundurulması ve bunların hepsine hazineden maaş tahsis edilerek çerağ olunmasının mümkün olamayacağını anladıklarından ve merhum Hakan'ın zâtına mensup olan takım ise, hal' münasebetiyle zaten kırgın ve münfail olduklarından onlar da bittabii şikayete başlamışlardır. İtirazlara hazır ve yatkın olan bu kişiler söz birliği ederek, yeni Kanun ile ve Padişah'ın istiklâliyeti kalmayacağına ve hilâfet ve saltanat-ı seniyyenin hükmü azalacağına dair dedikodulara başladılar. Bazıları da bu çirkeflere kanaat getirmeyerek Osmanlı hânedanının kaldırılıp, yerine Midhat Paşa'nın reis olacağı şeklinde câhilane sözler icad etmişlerdir.

Diğer taraftan Midhat Paşa'nın ikinci sadareti ile Kanun-u Esasî ilan olunarak, kanun hükümleri uygun bulunup tatbikata geçilmesiyle devlete yeniden bir hayat gelmiş ve yukarıda temas edildiği gibi, Rusya'nın Rumeli hakkındaki talep ve tekliflerine cevap verildikten sonra Avrupa'nın tasvibi alınarak Rusları kabul ve sükûnete sevk edecek şeylere teşebbüs edilmişti. Bununla beraber devletin askerî kuvvetlerine ilave olarak vilayetlerin bir çok kazasında gönüllü taburlar teşkil olunmuş, herkese bir şevk ve gayret gelmişti. Böylece Osmanlı milletinin menfaatleri vatan ve devlet yolunda gösterdikleri birlik ve vatanseverlik âlemin gözünde bir selâmet delili olmuş, velhasıl üç yıldır çekilen meşakkat ve zorluklara son verilmesinin zamanı geldiğine dair tam bir itikat hasıl olmuştu.

Lakin bunların hiç birisi Rusya'nın planına uymadığından ve General İgnatiyef'in önceden ektiği fesat tohumları yetişip meyvesini vermeye başladığından, bunu hızlandırmak için yeniden ortaya atılan

çirkef ve fesatlar Rusya yandaşlarının kuvvetiyle acayip ve hızlı tesirler hasıl ederek Saray-ı Hümâyun halkı ve etrafının dilinde, *"Midhat Paşa halkı kendisine uydurup, diktatör olmayı tasarlamış ve viyaletlerde ve sonra da İstanbul'da millet askeri yapmaya kalkışması da bu niyetten ileri gelmiş olup eğer çaresine bakılıp önü alınmazsa yakında Sarayı basıp hükûmet ve devleti gaspedecekmiş"* gibi sözler çoğalmaya başlamıştır.

Bu garip mukaddimenin eseri olarak Midhat Paşa bir gün âniden saraya çağırılarak azledilip Avrupa'ya gönderilmiş ve vilayetlerde gönüllü neferlerden teşkil olunan taburlar lağv edilmiş ve İstanbul'da toplanan millet askeri de husûlü emniyet ve itminan için bir kaç türlü şekil ve surete sokulmuşsa da, nasılsa yine emniyet edilmediğinden, o da kaldırılmıştır. Bunların en büyük maksatlarından biri de Kanun-u Esasî'nin mahvedilmesi ve kaldırılması olduğu halde, bu Kanun kısa süre önce yürürlüğe girdiğinden ve bütün devletlere ve âleme resmen ilan edilmiş olduğundan ve birden bire kaldırılması da uygun bulunmadığından yavaş yavaş [refte, refte] ahkâm-ı münderîcesi ihlal edilerek, nihayet Meclis-i Mebusan bir daha toplanmamak üzere dağıtılıp Kanun-u Esasi'nin de yalnız namı kalmıştır.

Yukarıda belirtilen neşriyata hizmet edenlerin çalışma ve emekleri boşa gitmemiş olduğundan ve her biri kendi duygu ve düşüncelerine göre bir şekilde fayda temin ettiği için teselli bulmuş iseler de, kâr eden kimlerdir, zarar eden kimlerdir bunu hesaplamak kolaydır. Zira, bunların hepsini hadiseler zamanla meydana çıkarmış ve General İgnatiyef'de Padişahın menfaatini korumak niyetiyle verdiği nasihat ve sarf eylediği himmet ve gayretlerden maksadının ne olduğunu Ayastefanos Ahitnâmesini yazdığı kaleminin diliyle anlatmış olduğundan, biz bu konuda fazla bir açıklamaya hacet görmüyoruz.

İşte bunun gibi bir sürü iftira ve neşriyatın nasıl bir hile dolabı ve entrika olduğuna aklı ermeyenler veyahut aslını bilip de yalnızca dalkavukluk yapanlar, sonradan işin ne olduğunu görmüş ve çıktıkları ağacın dalını başkalarını zarara sokmak için kesmeye çalışanlar, kendi bindikleri dalı kesmiş olduklarını ancak düştükten sonra anlamış iseler de, telafi için artık zaman ve imkan da kalmamıştır.

Bu durumlar üzerine, Midhat Paşa aleyhinde kullanılan iftiralar da tabii değerini kaybetmiş [istimalden sâkıt] ve hususiyle yukarıda anlatıldığı gibi ve Midhat Paşa'dan sonra Abdi ve Redif, Rüştü ve Süleyman Paşalar'ın ve bir çok kazaskerlerin ve ricâl ve ulemâdan ve askeri kumandanlardan ve sair nice bin kişilerin sürülmeleriyle [nefy ve teb'id] evlerinin mahv ve perişan edilmelerinin sadece hal' meselesinden tevlit eden bir vehim ve vesvese eseri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu cihetle de, diğer isnâdat ve azviyâtın uydurma ve sırf iftira olduğu anlaşılmış ve bunun hiç bir değeri kalmamışsa da, milletin fikir birliği ile meydana gelen tahttan indirilme hususundan dolayı dînen ve kanunen ve hükmen ve aklen hiçbir kimsenin mesuliyetine mahal olmadığından ve bazı kişiler hakkında tasavvur olunan muamele-i zâlimânenin icrası yakıştırılmak için bu arada bir de "öldürülme" meselesi icat edilmiştir. Fakat bunun da yalan olduğu ortaya çıkınca, bu sefer yeni bir şey ortaya konulmak lazım gelmiş ve Midhat Paşa'ya yakışan bir kusur bulunamadığından zarureten yine eski şeyler tazelenerek yeniden ortaya atılmış ise de İstanbul'da ve diğer vilayetlerde artık buna inanacak kimse kalmamıştır.

Araplar her ne kadar zeki insanlar ise de, memleketlerinin uzaklığı sebebiyle çoğunun ve özellikle Arap yarımadası [Ceziret-ül Arap] ve Irak çöllerindeki Arapların câri devlet kanunları hakkında bildikleri ve işittikleri şeyleri kendiliklerinden yalan ve doğruluğunu ayırdetme güçleri olmadığına binâen, hiç olmazsa bunlara anlatılmakta fayda mülahaza edilmiş olacak ki, geçen sene El-Cevâib gazetesine, Midhat Paşa devleti ele geçirecek, cumhuriyet ilan edecek ve kendisi reis olacak, Damat Mahmut Paşa da orduya yatağından emir verdiği için Ruslar zafer kazandı gibi dedikoduları yazdırıp, Arap şeyhlerine kadar memur eliyle bedava dağıttırılması da bu acayip düşüncelerden neşet etmiştir.

İşte bu sözler nasıl cahilane ve düzmece çirkefler ise, Midhat Paşa'nın Hanedan-ı Saltanat'a kin ve düşmanlığı varmış denilmesi de, hiç bir alakası olmayan iftiradır. Eğer bunlardan maksat kişisel düşmanlık demek ise, doğru olamaz. Zira Midhat Paşa'nın hânedanı saltanata müteallik zevât-ı fâhimâneden hiç kimse ile şahsen münasebet ve

tanışıklığı [muarefe] olmadığından düşmanlık doğmasına sebep ve mahal olamaz. Eğer bu söz Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilme meselesinden dolayı çıkarılmış ise bu da pek yanlıştır. Çünkü hanedan mensuplarından birisinin durumu arzu edilene muhalif denilmekle bunu herkese şâmil etmenin ne kadar batıl bir kıyaslama olduğu meydandadır. Evet Sultan Abdülaziz devlet için ve milletin arzusuyla tahttan indirildi, lakin yerine gelen Sultan Murad ve ondan sonra tahta çıkan Sultan Abdülhamid o hanedanın şanlı birer kişisi değil miydi? Öyle ise vükelâdan bir veya bir kaçının hanedana garez ve düşmanlığı varmış denilmesinde ne mezîyet ve ne güzellik olabilir? Bir padişahın tahttan indirilmesini şahsi bir düşmanlık gibi hasis ve alçak bir sebebe dayandırmak nasıl layık ve reva görülüyor? Yalnız burasının ölçülüp tartılması bile bu mesele için kafi bir cevaptır.

Bu münasebetle tahttan indirilme [hal'] meselesine nakli kelâm eyleyelim. Bu meselenin sebeplerini ve davayı bilmeyen kimse kalmadığından, burada tecdid ve tekrarlamaya lüzum yoksa da, Sulan Abdülaziz'in yakınları ve ona mensup olanlar tabii ki, tahttan indirilmenin aleyhinde olduklarından, kendi saf ve temiz kalplerinin hakkını yerine getirmek ve eserini göstermek için rahmetli Hakan'ın suçu olmadığını [berâet-i zimmet] iddia ederek eğer bazı hata ve kusurları var idi ise onun da hatırlatılarak düzeltilmesi vükelânın müttehîmi zimmeti olduğu halde, bu yapılmayarak birden bire tahtından indirilmesine itiraz ederler. Bunlar kendilerine taallük ettiği cihetle ifadelerinde mâzurdurlar. Lakin bu itirazlar Saray dışında da erbâb-ı garez için bir dayanak yapılarak kötü niyetle kullanmaya müsait olduğundan bu meseleden söz açılınca, Sultan Abdülaziz merhumun hatalarının düzeltilmesi mümkünken üç dört kişinin şahsi menfaati uğruna haksız şekilde hal' edildiği lakırdıları, bazılarından işitilmiştir. Hatta merhum Hakan'ın saltanatta kalması devlet ve milletin mahvına sebep olacaktır sözleriyle meclislerde hamiyyet davası edenler ve Sultan Murad'ın cülûs günü vükelânın ellerini ve eteklerini öperlerken, cülûs tebriki ve sevinci hususunda emsalleriyle yarış eden bazı münafıklar da sonradan müdâhene-i hasîse ile muhâlif fikirlere katıldıklarından, bu meselenin de burada ortay konması [muhakemesi] gerekmektedir.

Sultan Abdülaziz'in Kusurları

Merhum Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine sebep olan ahval ve hareketleri doğru mu, yoksa değil mi idi? Önce bu noktadan başlayalım. Rahmetli Hakan'ın saltanatının sonlarında devlet idaresinin dahili ve harici hadiselerine bir kere dışarıdan ve tarafsız bir göz ile sathice ve insaflıca bakılırsa şu görülür: İlk nazarda sabit olur ki, Sultan Abdülmecid merhumun ölümünde bıraktığı borçların tamamı 25 000 000 liradan fazla olmadığı halde, sonradan bir takım israflar ve lüzumsuz masraflarla Millet-i Osmaniye'nin 200 000 000 lirayı aşan borca sokulması ve batılı memleketlerin [düvel-i garbiyye] Kırım muharebesinde mâlen ve bedenen yaptıkları fedakarlıkların semeresi olarak Devlet-i Osmaniye'nin ülke bütünlüğü Paris Anlaşmasıyla müştereken teminat altına alınmış ve Devletin Rusya'ya karşı muhafazası ve selâmeti batılı devletlerin ittifâkıyla kabul edilmişti.

Paris Muahedesinin devamı [tetimme] olarak hattı hümâyunlar ile temin olunan taahhütler ve devlet teb'asının ahvalinin düzeltilmesi için vaad edilen kanun ve nizamların yerine getirilmesine Rus entrikalarıyla karşı konulmasından dolayı batılı devletler halimizin düzeltilmemesinden kederlenmişlerdi. Âli Paşa'dan sonra Sadârete getirilen Mahmut Nedim Paşa'nın devletin kader ve namusunu ihlal eden kötülükleri ve bunca yolsuzlukları meydanda iken tekrar sadarete getirilerek Rusya'dan başka cümle alemin nefret etmesi ve esham-ı umûmiye hususunda zuhura gelen iflas ile devlet ve milletin altıyüz seneden beri kazanmış olduğu itibarının mahvedilmesi, devlet işlerinin ehliyetsiz adamlar eline bırakılması ve Mısır vilayeti için takatinin üzerinde borçlanmak ve yabancılarla anlaşma yapabilmek üzere yapılan teklifler vükelâ tarafından reddolunmuş iken usul ve kaide dışı bir hatt-ı hümayûn ile buna izin verilmesi ve sonra Hersek isyanı gibi basit bir olayın beceriksizlik yüzünden büyüyerek her tarafa yayılması ve bunların devlet ve memleketin uğradığı felaket ve sıkıntıların başlangıcı olması Sultan Abdülaziz'den çıkan kötülüklerin en başta gelenidir.

Bu vak'aların arasında maliye hazinesinden Saray-ı Hümâyun tahsisatı dışında, açıktan para alınmak ve Padişaha yakın kişilerin bazılarına bedelsiz esham verilmek ve halkın para verip aldığı "konso-

lidlerin" faizleri kesilmiş iken, rahmetli Hakan'ın 7.000.000'luk konsolidlerinin faizi tamamen ve alenen ödenmek ve Mahmut Nedim Paşa'nın hazineden çaldığı sabit olan yüzbinliranın affedilmesi ve vükelâ ve vüzerâdan birçok kişinin muhakeme edilmeden kanun dışı olarak sürgünle cezalandırılması ve nihayet Bulgaristan isyanında hizmet eden memurların muâheze edilerek ve İslâm ahalinin müdafaası için zamanında asker gönderilmeyip bunca İslâm nüfusun Bulgar hücumu altında perişan edilmesi gibi bir çok suistimal, hata ve günahlar da, bunlara ilave olunmuştur. Bütün bunların cümlesinin neticesinde de Mahmut Nedim Paşa'nın değiştirilebilir tahvil [taklib-ü tahvil-i düyûn] adıyla kararlaştırıldığı yeni istikraz mukavelesi imza olunurken, rahmetli Hakan'a birmilyon lira takdim olunması taahhüdüne dair Bezirgân Zarifî tarafından Mabeyn-i Hümâyun'a verilmiş olan bir kıt'a senet de meydana çıkmıştır.

Sultan Abdülaziz'e Üç Soru?

Maksadımız meselenin tarafsız olarak muhakemesi hususu olduğundan, şimdi bu davaya üç sual tevcih olunabilir. Birincisi bu sayılan şeyler sabit ve muhakkak mıdır? İkincisi faili kimdir? Üçüncüsü bunlar sabit olmakla devletin tehlikede bulunduğuna hükmolunabilir mi? Gerçekten hakiki durumu bilmeyen veyahut bilip te bir başka garezden dolayı itiraz etmek isteyenlere bu sorular ne kadar tabii ise, cevapları da o kadar açık ve kolaydır. Zira ortaya konulan hadiseler subjektif [umur-u maneviye] hususlardan olmayıp her birinin fiiliyatı maddeten meydana gelmiş ve kötü tesirleri yalnız memlekete değil bütün dünyaya yayılmış olduğu için herkesin malûmu olduğundan, her kimin hangi konuda şüphesi varsa delil ve belgesine yeniden ıttıla hasıl ederek durumdan şüphe etmesi kolaydır. İşte olayların doğruluğu nasıl sabit ise, kimden çıktığı ve kimin yapmış olduğu da öylece meydanda ve açıktadır. Çünkü bunların Sultan Abdülaziz'den çıkmadığı farz olunsa bile, zamanında müstakil bir amir olarak başka bir padişahın daha varlığını düşünmek gerekir ki, bu da batıldır. Gerçi söz konusu fenalıkların bir kısmı Mahmut Nedim Paşa'nın ve Bosna-Hersek hadisesinin büyümesi Esat Paşa'nın sadrazamlığı zamanında olarak, birinin hıyaneti ve diğerinin beceriksizliği ve ehliyetsizliği eseri ise de,

bunların ikisinin de hal ve sıfatları bilindiği halde, yalnızca Sultan Abdülaziz'in müstebit tutumuna hizmet etmek şartıyla sadrazam olmuşlar ve istenilen şeylerde alet olarak kullanılmışlardır. Hususiyle Mahmut Nedim Paşa'nın memleket ve devleti tahrip eden tutum ve davranışları, önceki sadrazamlığında bilinip tecrübe edildiği halde halkın şikayetine rağmen ikinci defa tekrar sadarete getirilmesi evelkinden daha çok tahribat ve suistimallere izin verilmiş olduğundan, bunların vasıtasıyla meydana gelen fenalıkların da faili ve amirinin Sultan Abdülaziz olduğunda şüphe yoktur.

Şahingiray ve İgnatiyef

Bu hadiselerin memleketi ve devleti tehlikelere düşürmüş olması hususuna gelince, evvelden beri herkesin bildiği genel bir kaidedir ki, devlet hayatının devamlılığı mülkî idarecileri iledir. Bizde ise şu iki husus temelinden bozulmuştur. Mali kaynaklar bunca israflara ve tebzirata yetmediğinden, Millet-i Osmaniye ödeyemeyeceği bir borç yükünün altına girmiş, fazladan olarak bir de iflas durumuyla bütün itibarını kaybetmiş ve Devletin kanun ve nizamlarla idare ve bekâsını temine çalışan memurlar yerine, keyfî idareye hizmet eden adamlar yerleştirilmiş olduğu için, her nevî devlet işleri bozulmuştur. Kırım Muharebesinden beri Rusya'nın amacı batılı devletler nezdinde Devlet-i Osmaniye'nin soğutulması ve ayrılması hususu olduğu halde, bizim kendi fiil ve hareketimizle bu maksat kolayca hasıl olmuştur. Bütün Avrupa'nın hakkımızdaki kötü nazarları üzerimize davet edilmiş, velhasıl Lehistan'ın taksimi başlangıçta Rusya'nın ve General Rebnin'in gayretleriyle olmuş ve Kırım'ın istilasında Şahingiray'ın iğfal edilip kandırılmasında hangi sebepler kullanılmış ise, bizde de General İgnatiyef'in gayretiyle onların kat kat fazlası meydana gelmiştir. Bahis konusu olan tehlikelere bu durumların delilleri yeterli bulunmuş ve çok geçmeden ortaya çıkan bazı fiili niticeler de başlangıçdaki hakikatları meydana çıkarmıştır.

O zamanlar bu hale karşı ne yapmak gerekirdi? Padişahtan sonra devlet işlerinde en büyük sorumluluğu taşıyan vükelâ-yı devletin vazifesi ne idi? Çaresiz efrad-ı ahâli gibi bunlar da, Allah belasını versin

diyerek bir hayal kırıklığı ile kânî yahut insanlık duyguları hasta, hırs ve tama' ile sakat olan bazı kimseler gibi yalnız vaktini hoş geçirmek için dalkavuklukla her denilen ve yapılan şeylere uymak mı lazım gelmeli idi? Böyle hareket olunup da devlet ve millet için korkulan durumlar o vakit meydana gelseydi sorumlusu kim olacaktı? Şüphe yoktur ki, aşağı seviyedeki devlet ve milet sevgisi olan hizmet erbabından her birinin seviyesine göre vatanın ve milletin korunmasında bir hissesi ve bir borcu olduğu gibi, bu vazife ile birinci derecede mükellef olanlar da devlet erkânından sayılan kişiler olduğu için, bunlar devletin tehlikesini görüp de yapmaya mecbur olduğu şeyleri özürsüz olarak yapmakta kusur ederlerse hıyanette bulunmalarında şüphe yoktur.

Şimdi bu kıyas ve hale göre, devlet ve milleti böyle kaçınılmaz tehlikelerden kurtarmak niyetiyle canlarını tehlikeye atarak fedâkarlık edenler insanlık görevlerini ve hamiyetlerini mi yerine getirmiş, yoksa garez ve nefislerine mi tâbi olmuşlardır? Bunu insaf ehlinin vicdanı ayırdeder. Fakat şurada Hakka yakın bir deyim vardır ki, bazı kimselerin dediği gibi, rahmetli Hakan'ın hataları ve günahları ıslah edilmesi mümkün idiyse, tahttan indirilmeye kadar gidilmeye mecburiyet ne idi? Vakıa padişahlara hatalar bulmak isabetli olmayıp [padişahın sorumsuzluğu], hata olduğunu anlatacak ve fikir ve hareketlerini değiştirecek olanlar Vükelâ-yı Devlettir. Onların baştan bu şekilde çalışmaları lazım geldiğini en doğru yolun da bu olduğunu kimse inkar edemez. Lakin bunlar yapıldı mı? Âli Paşa merhumun Girit'ten dönüşünde yazdığı raporuyla [lâyiha], devletin hatar ve tehlikede olduğunu ve bunu önlemek için idarenin düzeltilmesini, Osmanlı teb'ası arasındaki müsâvat ve hürriyetini ve hukuku şahsiyesini temin edecek kanun ve nizamlar yapılmadıkça ve fiilen icratıyla Avrupa'ya bu konuda teminat verilmedikçe bu halin devamı ve bekâsının mümkün olamayacağı yolundaki bu hatırlatmaların tesirleri ne oldu? Bilakis bu hatırlatmalar ve halisane niyetlerden dolayı mağzûb ve menfûr-u padişahî olarak vefat eyledikten sonra Nedim Paşa Sadarete getirilip Âli Paşa'nın icraatını bozmak ve kanunları kaldırmak velhasıl devleti herc ü merç etmek için neler yaptı ve o vakit Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanizâde'nin haksız yere nefyi ile cezaya uğramaları, devlet idaresinin ıslâh efkârıyla Âli Paşa'ya ittibâ ettiklerinden dolayı değil miydi?..

Midhat Paşa'nın birinci sadaretinde Mısır vilayeti için, istediği kadar borçlanmaya ve yabancı devletlerle doğrudan doğruya muahede yapabilmesine mezuniyet talebine karşı, bunun Mısır'ın bağımsızlığını doğuracağı Padişaha bir çok kereler arzolunup, ferman verilmesine karşı çıkıldığı halde, buna rağmen Padişah'ın emri ile mezuniyet verilmiştir. Nihayet Midhat Paşa'nın iki buçuk ay içinde sadrazamlıktan azledilmesi, bu Mısır işinde direnmesinden ve bir de Mahmut Nedim Paşa'nın çaldığı 100.000 lira konusunun meydana çıkarılmasından doğmadı mı? Ve daha sonradan Şirvanizâde'nin sadrazamlığında Avni Paşa ve Şirvanî ve sair kimselerin külliyetli para için tama' edilerek Mısır'a istenilen dereceden daha geniş fermanlar verilmekle bu ihtarların faydası ne oldu? Ve gene Şirvanî'nin sadaretinde ve kendi yalısında bazı vükelânın toplanarak devlet içinde israfın önlenmesi için mali muvazenenin bir heyete verilmesi ve Osmanlı milletinin müsâvat ve hürriyeti konuları gibi devletçe idareye esas alınan şeyler müzakere olunmakla beraber, bu sözlerin merhum Hakan'a şifâhen duyurulmasına ve özellikle millet, hürriyet ve kanun sözlerinin ağıza alınmasına bile kimse cesaret edemediğinden, bunların bir rapor [lâyiha] ile ve Valide-Sultan aracılığıyla arzına ve hatırlatılmasına karar verilmişti. Bu lâyihayı Midhat Paşa'nın yazmasına karar verilmesini müteakip, bu tasavvuru merhum Hakan'ın haber almasıyla, Paşa hemen Ahkam-ı Adliye Nezaretinden azlolunarak Selanik valiliğine ve Şirvanizâde'nin de sadaretten azliyle Halep'e sürülmelerinin, Padişaha bu hakikatleri anlatma teşebbüslerinden doğduğu unutuldu mu? Ve Mahmut Nedim Paşa'nın aynı saniyede Sadrazam yapılmasıyla beraber, Avni Paşa'nın Bursa'ya sürülmesi de bunun için değil miydi? Mahmut Paşa'nın hıyanet dolu fikirlerinden dolayı Midhat Paşa'nın ikinci defa Ahkâm-ı Adliye Nezaretinden istifa ettiği gün, istifa sebebi merhum Hakan tarafından Başmabeyinci Mehmet Bey vasıtasıyla sorulması üzerine, Midhat Paşa yazıp takdim ettiği cevap yazısında devletin bunalım ve felaket halinin sebeplerini açık açık belirttiği ve üç dört aya kadar vahim neticesi görüleceğini dahi tasrih eylemişken kendisi neden bir kere Saray'a çağırılıp sorulmadı? Yine Mahmut Nedim Paşa'nın ifşalatı üzerine gidilen yol ve tutulan usulün vehameti görülmeye başladıktan sonra, Valide-Sultan'nın ve merhum Hakan'ın iradesiyle ve Darüssa-

ade Ağası Cevher Ağa aracılığıyla Midhat Paşa'nın düşünceleri sorulunca, takdim ettiği lâyihadaki hususlar tafsilatıyla arzolunmuşken niçin kabul olunmadı?

Sultan Abdülaziz'in Gururu

Merhum Hakan'ın bilinen kibir ve gururu ve büyüklük duygusu karşısında kanun, kaide ve millet sözlerini bile ağıza almaya cesaret edenlerin kahıra düştükleri görülüp durur iken, hataların düzeltilmesi ve hareketinin değiştirilmesi için, şu hikaye olunan hatırlatmalar derecesinden daha fazla ne yapılmak ihtimali vardı? Gerçi Hersek meselesi ve Bulgaristan isyanı alınan kötü tedbirlerle içerden ve dışarıdan güçlükler ortaya çıkardığından ve halkın şikayet ve nefreti artıp bir umumi galeyan meydana getirdikten sonra, Mahmut Paşa azlolunarak Rüştü Paşa'nın sadarete, Avni Paşa'nın Seraskerliğe ve Midhat Paşa'nın da Meclis-i Vükelâ'ya alınması dış görünüşte işlerin bunlara bırakılması şeklinde görünüyor ise de, hikakat hâl böyle değildi. Çünkü merhum Hakan'ın her türlü müstebit hareketlerine Mahmut Nedim Paşa kadar hizmet ve muvafakat edecek bir sadrazam bulmak ve ondan ayrılmak ihtimali olmadığı defalarca yapılan tecrübelerle fiilen tahakkuk etmişti. Bu değişmeler aslında durumun gösterdiği zorunluluklar ve mecburiyet üzerine istenmeyerek [kerhen] yapılmış ve hatta görev verildiği gün yeni Sadrazam Rüştü Paşa ile Şeyhülislâm ve Serasker ve Serdarı Ekremle huzura çıktıklarında Sultan Abdülaziz'in ilk sözü "halk sizi istiyormuş, bakalım ne yapacaksınız" olmuştu. Bu söz bile tayinlerin geçici bir şey olduğunu göstermiyor mu? Mahmut Nedim Paşa ise azli gününden başlayarak içeriden Valide-Sultan ve dışardan İgnatiyef ve muavinleri aracılığıyla yine sadaret makamına dönme sebeplerini hazırlamaya çalıştığından, bir kere müşkilat-ı vak'anın geçmesi ve halkın heyecanı ve galeyanının yatışmasından sonra behemahal yine sadarete getirileceğinde ve geldiği vakit artık evvelki yaptığı gibi muhaliflerini yalnız sürgüne göndermekle kalmayıp elinden gelen her türlü fenalıkları yapacağından hiç kimsenin şüphesi kalmamıştı. İşte Hakan'ın tutum ve ahlakını değiştirmesinde, bu suretle tam bir karamsarlık hasıl olunca, bütün halkın son seviyesine gelen fikir galeya-

nı ise, saltanat değişikliğinden başka bir tedbir ile sükûnet bulamayacak dereceye gelmişti. Zaten Hüseyin Avni Paşa da Bursa'dan tahttan indirme düşüncesiyle gelmiş ve lüzumlu sebepleri de hazırlamış olduğundan, ikinci ciltte geniş olarak anlatıldığı gibi, tahttan indirilerek eski kurallar geçerli olmak üzere Saltanat veliahdı olan Sultan Murad cülûs ettirilmiştir.

Sultan Abdülaziz'in tutum ve davranışlarından devlet, millet ve memleketin ne olacağını düşünmekle görevli olmayanlar, merhumun yalnızca kişiliğine bakarak başka bir şey tanımadıklarından, fikirlerince tahttan indirmenin haksız olduğunu göstermek için güya kimsenin haberi olmadan üç dört kişinin şahsi menfaat ve garezi ile yapılmış olduğunu söyleyerek Vükelâya dil uzatmak istediler. Lakin bir padişahın tahttan indirilmesi gibi büyük bir işin yapılması, mutlaka efkâr-ı umumiye'nin ve devlet erkânının ittifakına bağlı iken, bu tekellüfe hacet olmayıp basit bir iş gibi üç dört kişinin şahsi menfaatı bir hükümdarın tahttan indirilmesi ve değiştirilmesine kafi geldiğini ilan etmekle, işi ve saltanat makamını ne derece hafife almış olduklarını hesap etmediler.

Bunu söyleyenler efkâr-ı umumiye karşısında yalancı çıkmaktan, ayıp ve eksiklikten çekindikleri ve cümlesinin önünde vükelayı gördüklerinden dolayı, bunları ondan yakıştırmış olsunlar diyelim. Fakat şahsi menfaat ne demektir? Eğer bununla anlatılmak istenen şey, rütbe kazanmak ve zengin olmak demekse suçlanan adamlar devlet idaresinde defalarca Sadrazamlık ve Meşihat ve Seraskerlik makamlarında bulundukları gibi, yine hepsi o makamlarda olup Sultan Aziz zamanında bir sadrazam ayda 2.500 lira maaş alıyordu. Ve bununla beraber Mısır'dan alınan kırkar ellişer bin lira gibi Padişah'ın izni ile istenildiği kadar akçe almanın da kapısı açık bulunduğu halde, Sultan Aziz zamanından ziyade şahsi menfaate müsait bir hal acaba ne zaman olur? Ve hususiyle Kanun-u Esasî, Vükelânın fiil ve hareketlerini Mebusan Meclisi'nin nezareti altına koyup her türlü israfı önleyeceğine göre, bu Kanunun müellif ve mürevvici olan vükelâ için şahsi menfaat düşüncesi nasıl hayal edilebiliyor? Eğer bu sözden maksat, bazı adi adamların dediği gibi, Padişahlığı kaldırıp hükümeti ele geçirecekler-miş demek ise, bu ne kadar mantıksız ve ölçüsüz bir laftır.

Vakıa memleketin uğradığı vukuat ve felaketler içinde merhum Hakan hayatta ve saltanatta bulunmuş olsa idi, bu derece felaketler olmazdı gibi düşünceler çok kimselerin hatırına geldi ve gelebiliyor. Lakin bu mülâhaza doğru mudur? Bunun aksi olarak devlet idaresinde hüsnü intizam ve muharebelerde muzafferiyet elde edilseydi, yine böyle mi denilecekti? Sultan Murad'ın zamanında ve Sultan Abdülhamid'in saltanatının başlarında, Osmanlı askerinin Sırbistan'da muzafferiyeti ve ardından Kanun-u Esasî'nin ilânıyla Zat-ı Padîşâhinin gösterdiği iyi niyetlere teşekkür eden bütün halkın gösterdiği şevk ve gayreti ve Bulgaristan ve Karadağ ve Sırbistan meselelerinin düzeltilmesinde herkesin kapıldığı ümit ve emniyetli zamanlarında Sultan Abdülaziz'in niçin sözü olmuyordu? Sonra niçin oldu? Öyle mühim ve sakin bir zaman içinde mücerreden ve vesveseye dayanarak bir sadrazamın aniden azil ve sürgün edilmesiyle vaziyetin bozulmasına ve halkın arzusunun kırılmasına ve huzursuz edilmesine mecburiyet ne idi? Muharebeye niçin başlandı? Madem ki muharebeye girilmiştir, harbin bütün planlarını hazırlayan Serdar ve Serasker görevlerinden niçin azledildi? Bu olan bitenden sonra haftada ayda bir kere kumandan ve Serasker değiştirilmesinin tehlikeleri neden görülmedi? Mebusan Meclisi niçin kapatıldı? Devletin işine yarayan nice binlerce adamın sürgün edilip uzaklaştırılmalarına [nefy ve teb'id] sebep ne oldu?

Krupp Topları ve Martini Tüfekleri

İşte bu şeyler yapıldıktan ve daha nice nice sebepler ve davalar ile davet edilen musibet ve felaketler meydana geldikten sonra, bunlara Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve vefatı sebep oldu denilmesi, temize çıkarmak [tebrie-i zimmet] için yeterli midir? Midhat Paşa'nın mahkemede söylediği gibi, Sultan Aziz vefat etti ise, satın aldığı Krupp toplarını ve Martini tüfeklerini de beraber mi götürdü? Niçin iyi kullanılmadı? Kendisi hal'den önce saltanatta iken vefat etmiş olsaydı, acaba kime ne denilecekti? Merhumun zamanında mülkün ve milletin tahribine mucip olan fenalıklarla beraber "vücudunu temenni etmek" (!) hakikaten halefleri için ne demektir? Bunlar ancak sathi bir mülahaza [üstün körü] ile bilinmektedir.

İşte Sultan Abdülaziz merhumun tahttan indirilmesini davet eden ve lüzumlu kılan sebepler bunlar olup her birisinin delil ve belgeleri de sırasıyla ve hakikat halleriyle ortaya konmuşur. Bu hususların tafsilatını öğrenmek isteyenler o zamanın gazetelerine ve matbua sayfalarına bakarlarsa hakikatleri daha iyi anlıyacaklardır. Bu meselede bütün halkın fikirlerinin [efkarı umumiye] müttehit olup olmadığından şüphe edenler varsa, yalnız Sultan Murad'ın tahta çıktığı gün Serasker Kapısında ve Bayezit havalisinde toplanan büyük kalabalığın ve halkın candan sevinç çığlıkları atmalarındaki maksadın ne olduğunu hatırlamaları kafidir. Ve eğer bazı kindarların dediği gibi, cülûs için Bâb-ı Seraskeride toplanan vükela-i devlet ulemâ ve vüzerâ ve diğerlerinden meydana gelen topluluğun gösterdiği sevinç ve memnuniyeti o vakit Serasker Hüseyin Avni Paşa'dan ve arkadaşlarından korkup çekinmelerinden olmuş denir ise, bu gün şu itiraza da mahal yoktur. Zira devlet tarafından istenilirse yine o heyetin cümlesinden sorulup tahkik edilerek ortaya çıkarılması her ne kadar külfetli olsa da, böyle büyük bir emrin hal-ü eşkali [oluş şekli] için yapılması, devlet hesabına yalan söylemek ve haksız yere başkalarına iftira etmek noksanlığından daha hafif ve doğrudur.

Yukarıda kısaca anlatıldığı vechile, hal' meselesinden başka, Midhat Paşa hakkında sövme ve hakaret olur zan ve mülahazasıyla icad edilen neşriyata nakli kelam edilirse: Bunların içinde özetle, Midhat Paşa Rusya'nın gazabını tahrik etmemiş olsa idi muharebe çıkmazdı, şose yollarını yapmamış olsaydı Ruslar Balkanları geçemezdi gibi sözleri ortaya atanların cehaletini ilan ve isbata kâfi geldiğinden, şu çağda Osmanlı milletini idareye memur olan hey'et içinde böyle fikir sahibi insan bulunduğuna teessüften başka bir şey demeye hacet görülmez.

Tersane Konferansı ve Rus İstekleri

Fakat Rusya'nın taleplerini arkalamak için İstanbul'da toplanan Avrupa Konferansının [Tersane Konferansı] teklifleri kabul edilseydi muharebe çıkmazdı sözleri, Konferansta istenilen şeylerin ne olduğunu bilmeyen ve özellikle muharebenin tahribat ve zararlarına uğrayan

bazı efradı ahalinin zihinlerine tesir edebileceğinden, bunun açıklanması için bir kaç söz söylemek lazım gelir. Acaba Rusya'nın istekleri olarak Konferansın getirdiği şartlar ne idi? Halkı Bulgar olan memleketleri devletin tahtı hükûmet ve idaresinden çıkarmak ve ilerde Rus memleketi yapmaya hazırlamak değil miydi? Bu meselenin bahis konusu edilmesi Rüştü Paşa'nın sadareti zamanından beri uzayarak, bu belânın def' ve ıslahı için her türlü gayret harcandığı ve bir takım fedakarlıklar da yapıldığı halde. Rusların susturulması mümkün olamayınca Midhat Paşa ne yapmalı idi? İstedikleri şeyleri vermek, yani Rumeli'nin yarısı derecesinde geniş ve en mamur olan büyük bir bölgeyi sebepsiz ve muharebesiz terk ve teslim mi etmek lazım gelirdi? Bunun dünyada ve hangi millet ve devlette emsali görülmüştür? Değil bu kadar geniş bir bölgenin, devletin mülkünden en küçük bir parçasını düşmana teslim edecek teb'ai devletten bir adam bulunabilir mi?

Bu mesele hakkında müslim ve gayrı müslim bütün devlet erkân ve memurlarından ve muhtelif milletlerin reislerinden [ruhani reisleri] mürekkep olarak toplanan bir Meclis-i Umumî'de her türlü mahzurlar göze alınarak yapılan tekliflerin red olunmasına ittihat ve ittifak-ı umumî ile karar verildiği sırada, Rusların isteklerini kabule görüş bildiren tek kimse çıktı mı? Bu hale karşı ne yapmak mümkündü? Bununla birlikte işin muharebe ile sonuçlanmaması için Midhat Paşa İngiltere ve Fransa'nın ihtarları üzerine derhal Sırbistan'la musalaha etmiş ve Konferansın ağır tekliflerini iskât edecek tedbirlere teşebbüs ederek Rumeli'ye memurlar göndermiş ve Karadağ ile musalaha görüşmelerine başlamış iken, kendisinin Avrupa'ya uzaklaştırılması ile beraber bunlar niçin bozuldu? Ve Midhat Paşa sulh karşılığında Karadağ'a arazî verecekmiş diye neden kıyametler koparıldı?

İşte Konferansın teklifleri kabul edilseydi muharebe çıkmazdı demek, ne kadar âdi ve manasız bir hezeyan ise, Midhat Paşa Tuna'da vali iken isyan çıkaran Bulgarlar hakkında gösterdiği şiddet yüzünden Rusya'nın gazâbını ve düşmanlığını celp ve davet etti ve muharebeye sebep oldu demek de onun aynıdır. Mahmut Nedim Paşa Rusya'nın düşmanlığını değil dostluk ve muhabbetini elde etmiş ve onların nasihatlarına uyarak Bulgarların fesat ve isyanını serbest bırakmış olduğu

halde, ne netice hasıl oldu? Tuna'da birbiri ardından iki yıl Rusya'dan sızan ve yerli Bulgarlarla birleşerek ayaklanan eşkiya üzerine Midhat Paşa sert tedbirlerle gidilmeyip de bırakılsaydı, on yıl sonra ortaya çıkan Bulgaristan o vakit ortaya çıkmış olmaz mıydı? Midhat Paşa'nın can ve başla vatan ve devlete yaptığı hizmetler acaba kabahat mi sayılıyor?

Hülasai kelâm devlette kırkar ellişer senelik hizmet ve sadakatleriyle tanınan ve isim yapan Rüştü ve Midhat Paşa'ların ve ileri gelen devlet erkânından, ulemâdan ve askeri kumandanlar gibi daha bir çok kişilerin haklarında bu kadar zalimâne muamelelerin yapılması, cülûs gününden beri arkası kesilmeyen binlerce memur ve görevlilerin sürgün edilerek hanelerinin harap edilmesinin tek bir sebebi vardır. O da, sırf Sultan Abdülaziz'in tahtından indirilmesi gibi bir işin tekrarını önlemek ve Padişah'ın huzur ve güvenini temin eylemek için alınmış bir tedbir-i acûbe ve garibedir.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi [hal'i] hakkında yukarıda tafsil ve tadat olunan sebep ve şartlar bir tarafa bırakılıp da, haydi merhum Hakan'ın tahttan indirilmesi vükelâdan bir kaç kişinin şahsi kini ve nefsaniyeti ile olmuş farzedelim. Bu bir kaç kişi yerine, birkaç bin kişinin yalnız bir evham ve vesvese uğruna kurban edilmesi, mal ve mülklerinin perişan ve mahvedilmesi dünya üzerinde hangi zamanda hangi devlet ve hangi millette işitilmiş şeydir?

Bu kadar günahsız ve kimsesiz ve çaresiz kalan, ve hasretleriyle ah ü figan eden evlat ve ailelerinin ve bunlara mensup bir sürü akraba ve yakınının kalplerinin üzüntüye boğulması, Padişaha beddua etmelerini celp ve davet etmeye alet ve vasıta olanlar ve özellikle merhum Abdülaziz'in katli meselesi gibi hiç bir aslı ve esası olmayan bir fecâiyii tertip ve terviç ederek devleti küçük düşürüp rezil edenler, acaba Padişaha sadakat mi göstermiş oldular? Bununla Padişah'ın huzurunu mu temin ettiler? Bu kadar fenalık yapıldıktan ve devlette iş görecek adamlar Rusların gönlünü hoş tutmak üzere mahv ve perişan edildikten sonra, bir biri ardından gelen hadiseler ve musibetlerin önlenmesi çaresini bulamayıp da, kabahati başkalarına yüklemeye çalışmak ne küçüklüktür?.. Midhat Paşa'nın altı senedir altı saat olsun İstanbul'da

memuriyette bulunmamış olduğu herkesçe bilinmekte iken, bunları Midhat Paşa yaptı veya sebep oldu demekle, herkesin inanacağını sanmak, ne kadar yanlış bir mukayese ve hayaldir. Kanun-u Esasî hükmüne göre, devlet işlerinden Vükelâ sorumlu olup, Zât-ı Şahâne her türlü sorumluluktan masun olduğu [sorumsuzluk] halde, muharebede vukuu bulan kötü tedbirlerin sorumluluğundan Padişahın zimmetini tebrie etmek [sorumsuz saymak] için orduların ve asakir-i şahanenin, en ufak ve basit hareketlerine varıncaya kadar Mabeyn-i Hümâyundan yazılmış telgrafların bir kısmı, Midhat Efendi'ye [gazeteci Ahmet Midhat Efendi] yazdırılan Zübde't-ül Hakâyık adlı kitapcık ile kamu oyuna sunularak Padişah'ın zâtını mes'ûl makamda göstermek ve bununla beraber müdahelenin vukuu bulmadığını, fiilen müdahelenin vukuuyla isbata çalışmak nasıl ters ve yersiz bir tedbirdir. Ve kezalik Padişah iradesiyle yayınlanan "Üss-i İnkılâb" da merhum Sultan Abdülaziz'in fenalıklarını belirlemek ve hazineyi çökertip israf etmek töhmetiyle aleme teşhir olunan Mahmut Nedim Paşa'nın Dahiliye Nazırı olmakla beraber Padişah'ın Müsteşarı olduğunu fiilen aleme bildirmek acaba Padişaha ihanet değilmidir? Bu işlerin en garibi, devlette ortaya çıkan fenalıklardan kendini kurtarmak için [tebrie-i zimmet], *"Sultan Aziz hayatta ve saltanatta olsaydı bu fenalıklar olmazdı"* demek ve bir taraftan da gazetelerle, bu musibet ve olayların onbeş yirmi seneden beri devlette geçerli olan suistimallerin eseri olduğunu neşretmektedir. Acaba bunların hangisi doğrudur? Sultan Abdülaziz'in Sultan Abdülhamid yerine padişah olması arzu ediliyorsa, Zat-ı Şahane'ye sadık ve bağlı olduklarını söyleyenlerin dillerinden bu sözler nasıl dökülebiliyor? Ve eğer devletin içine düştüğü felaket hali onbeş seneden beri süren kötü idarelerin sonucu ise, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi lüzumunda tereddüt edilmesi nereden ileri geliyor? Acaba koca devlette bu şeyleri ölçüp tartarak [muvazene ederek] hatırlatan kimse olmadı mı?

Cumhuriyet idaresi halkın yani efkar-ı umumiyenin kabul etmesi ve rızasıyla olacak bir iş olması dolayısıyla *"Midhat Paşa cumhuriyet getirecekti"* demek, bu fikirlerle halkı suçlamak olacağından yapılan bu işler ve neşriyat ile padişahın nihayet halktan da emniyetini kaldırarak, bütün devlet teb'asına düşman gözüyle bakıp Padişahın kendi teb'asıdan kendini koruması için Yıldız Sarayı istihkamlarına sığınma-

sı sonucunu doğuran sebep ve halleri şiddetlendirenlerin maksat ve meramı acaba neydi? Padişahın huzur ve rahatını temin etmek için Midhat ve Rüştü Paşalar ve sair kimseler hakkında yapılan şeylerin, şu duruma göre zararı onlara mı, yoksa padişaha mı, yahut millet ve memlekete mi raci oldu, acaba zararını kimler çekti?

Midhat Paşa'nın da Kusurları Vardır

Maksadımız yanlış anlaşılmasın. Biz Midhat Paşa'nın şahıs ve zâtının her türlü tasavvur ve kusurlardan salim olduğu iddiasında değiliz. İnsanın yaradılışı gereğince, ihtimal ki kendisinin de ahlâk ve kişisel hareketlerinde ayıp sayılabilecek birçok kusurları bulunur. Lakin söz konusu olan meselelerin hepsi devlet ve memlekete dair emel ve işlere mahsus olmakla, kişisel sebeplerin bunlara karıştırılamayacağı ortadadır. Binaenaleyh Midhat Paşa'nın kırkbeş sene müddetle mütemadiyen devlet hizmetinde ifa eylediği ef'al ve harekâtında devlet ve millete ve memlekete zarar getirmiş bir şeyi varsa, fiilen ve maddeten, delilleriyle ortaya konulmak ve muhakeme edilmek lazım gelir. Yoksa öncesi ve sonrası hesap edilmiyerek hatıra ne gelir ve ne getirilirse, Midhat Paşa'nın gıyabında neşir ve ilan edilerek halkın inanacağını sanmak, halkın vicdanını dahi kirli zannetmektir. Ama bu cümle ile beraber Midhat Paşa evlâd ve ıyâlinden mahrum ve mahcur edilerek kaffe-i kanun ve kaidelerin haricinde Taif'de sıkıntılı bir hapis ve eziyet içinde telef olur, o mülahaza bu bahse karışmaz ve zulmün hudud ve kaidesi olamaz. Midhat Paşa'nın güç ve kuvvetine göre devlette vukuu bulan hizmetlerinin fihristi icmalisi [bilânçosu] TABSIRA-İ İBRET namıyla yazılan tercüme-i halinde satır satır yazılı olmakla, ondan bir malûmat-ı icmaliye olup, fiiliyatıyla tatbik etmeye rağbet edenler hikakatlarına vakıf olurlar. **Midhat Paşa ölse de eserleri dünyada ve meydanda kalır.**

Sekizinci Bölüm

ZEYL

TARİHÎ VESİKALAR
LÂYİHALAR
SİYASİ YAZIŞMALAR
MEKTUPLAR

Sekizinci Bölüm

ZEYL
TARİHÎ VESİKALAR

(1)

SULTAN ABDÜLAZİZ'E VÜKELÂ TARAFINDAN VERİLMESİ ARZU OLUNAN LÂYİHA

Saltanat ve hilâfetin mukaddes tahtını kemâlat-ı ilmiye ve ameliyesiyle terkib ve tezyin eden zât-ı şevketsemât hazret-i hilafetpenahileri gibi bir şehriyar, kuvvetli iktidarı ilim ve vukufu umur-u devletin kâffei cehaletini nasıl muhit ise, niyet ve makasıd-ı celile-i mülûkdarileri dahi devlet ve memleketin saadet ve selâmetini o mertebe temine kefil olduğundan umum için her halde Padişahımızın iradât ve sünühatına teslimiyet-i kamileden başka tarık-ı necât olmadığı musaddak ve müsellemdir.

Bununla beraber idare-i devletin her asıl ve şûbesine ait mesalih ve umur hergün ve her saat türlü hadisat ve vukuat ile tecdid ve tebdil etmek tabii olup, hususiyle bulunduğumuz asır içinde dünyanın hayretbahş akıl olan inkılâbat ve ihtiraatı bizim dahi mevkiimizin icabatını değiştirmiş ve ihtiyacımız için yeni yeni yollar açmış olduğundan bu ahvale karşı bizce ne yapılmak ve nasıl yola gidilmek lazım geleceği dahi tekraren ve defaaten gerek ihsan ve ilân buyurulan nutk-u hümayunları ve gerek o yolda sadır olan hutut ve talimat ve iradat-ı seniyye-i şahâneleri hakkıyla ve etrafiyle taayyün olunmuş ve ekser

eserleri dahi fiilen ve maddeten meydana gelmişken, nasıl ise bir müddet memurin-i devletin tebeddülatı mütevaliyesi arasında kavanin ve nizamat-ı mevcude dahi türlü tahvilat ve tağyirata uğramasıyla ahval değişip memurin-i devlet vazifesini şaşırıp murad-ı âli–i şahaneleri olan icraat-ı cedide ve nafıa şöyle dursun umur-u cariye ve âdiye ile mecrayı sahihinden çıkmış ve terakki maksadıyla yapılan işler bozulmuş ve bir taraftan devletin umur-u maliyesindeki müşkilat ve o yolda hâlâ devam eden suistimaller cümleyi hayrete düşürdüğünden, şu hale dahili ve harici ademi emniyet ve itibar ile bir takım kötü sözler ve erâcife menşe' olup gitgide efkâr-ı umumiyede pek fena eserler husule gelmiştir.

Bir vakitler devletin zaaf ve inhitatına müteallik söylenen sözler bu gün bütün halkta devletin zeval ve izmihlâli tabiriyle ilanen söylenmeye başlanmıştır. Cenab-ı Hakkın inayetiyle nice nice vukuat-ı müthişe ve muhlikeden muzafferane çıkıp kurtulmuş olan şu devlet ve milletin, hükûmet-i semir-i mülûkaneleriyle bu hal-i buhrandan dahi selamete çıkacağı itikadı, devletin ahvali âtiyesinden ümidini kesenlere taraftar olmamak için bir kuvvetli senet ise de, mevcut halin devamı yakın vakte kadar bir vehâmet ve ukûbetin mukaddematı olup bu hale bir tedbir-i seri ve çare-i müesser ittihaz ve icrâ olunmaz ise hakikaten muhatara ve tehlikeyi intaç edeceğine cezm ve yakın hasıl olmuş idüğünden ve Padişahımız Efendimiz hazretlerinin himayet ve memuriyet-i mülk ve teb'a için gece ve gündüz masruf buyurdukları mesaiyi celile-i mülûkanelerinin derecatına vakıf olan bendegâna göre bu ahvale nazarı müsamaha ile bakmak ve neticesindeki mes'uliyete müşterek olmamak isteyenlere ittibâ etmek küfran-ı nimet olduğundan, kaffe-i umurda selamet ve necâtımız olan emir ve irade-i hikmet ifade-i cenab zillullahilerine doğruca arz ve hacet ve müracaat etmekten doğru çare ve tedbir kalmamıştır.

Nezdi Şahânelerine müstağni-i beyan olduğu vechile bir çare ve devası, o illeti celp ve davet eden esbaba göre olup, bizce şu hal ve illeti davet eden şeyler ise malûm olduğundan mülahazatı acizanelerimize göre bunların ıslahıyla beraber idare-i devlet için sabit ve sahih bir meslek tayin kılınmak ve saadeti hal mülk ve teb'a hakkında şimdiye kadar, sadır olan ve bütün aleme neşir ve ilan edilen hutut ve eva-

miri celile-i mülûkanelerinin ahkam-ı celilesini mahdut ve müekked olmak üzere müceddeden bir kıt'a hatt-ı hümâyun buyurularak, münderecatı celilesinde kavânin ve nizâmat-ı mer'inin hakkıyla ve tamamıyla düstûr'ul-amel tutulması ve küçük ve büyük ve kadın ve erkek bilcümle teb'ai şahânelerinin kanunda bilâ istisna mütesavi olması ve iradat-ı seniyyeleri tahtında teşekkül eden ve mülkçe fevaid ve menafii görülen meclis ve mahkemelerin ve sair tesisat-ı hayriyyenin vaz'ı aslileri üzere yeniden tashih ve te'sis kılınması ve kâffe-i umur ve mesalih-i devletin öteden beri mercii rüyeti Bâb-ı Âlî olduğundan, orada karar verilip hâkipayi hümâyun-u şahânelerine arz ile irade-i seniyye-i şahâneleri şeref sünûh buyurulmadıkça devletin hukuk-u mülkiye ve maliyesine müteallik hiçbir şey yapılmaması ve idare-i devletin ruhu olan umuru maliyenin bir esas-ı kuvve üzerine yeniden tesisiyle Bâb-ı Âlî'nin re'y ve tasdiki alınmadıkça hiçbir mahalle bir akçe sarf edilmemesi ve küçük büyük kâffe-i memurin ve hademe-i devletin vazifeleri yeniden tahdid ve tayin olunup re's-i umurda bulunan memurların da mes'uliyet derecelerinin bir karar-ı kati altına alınması gibi kayıt ve şerâit-i cedidenin ilavesi karîn müsaade-i devlet-i âliyeleri tarafından da işbu evamire ve talimat-ı celilelerinin harf ve harf icrasına kemali ittihad ile bezl-i mukadder olursa avni inayet bâri ile şu hale bir nihayet verilerek makasad-ı aslı-i şahâneleri memuriyet-i mülk ve teb'a kaziyesinin vesail-i sahiha ve müessiresine tevessül olunmuş olur. Lakin şu mütalaat efkar-ı kasıra-i acizanemizle mukayese olunan nazariyat kabilinden olup, ihtimal ki bunda hatalarımız olmak veyahut vukuf ve malûmat-ı nakısa-i acizanelerimizin vasıl olamayacağı bir derecesi bulunmak dahi münker olmayıp o da hakayık-ı umur ve ahvale mercii olan vukuf ve ıttıla-i şahânelerine malûm ve ayan olduğuna ve makasad-ı aslî-i kemterânemize akl-ı kasıramızın erdiği derecesini arz ve beyana münhasır olup her halde mülk ve devlet ve teb'a ve millet mevdu-u desti hilafetpenâhileri bulunduğuna binaen her ne cihetle re'y ve irade buyurulur ve nasıl tensip edilir ise yine mahzı isabet ve hikmet olacağında şüphe yoktur. Ol babda...

TERSANE KONFERANSI İLE İLGİLİ BELGE (2)

Midhat Paşa'nın Meclis-i Umumîde Kıraat Ettirdiği Beyannâme Suretidir [127]

" Mes'ele-i mevcudenin derecâtını lâyıkiyle îzah ve teşrih etmek için mukaddimât ve mebadîsinden bâzı mertebe bahsetmek lâzım gelir. Şöyle ki: Bosna ve Hersek vilâyetlerinden olan müslim ve gayrı müslim ahali arasında öteden beri hüsn-i muaşeret ve i'tilâf sair mahallerden ziyade bir suret-i halisânede cereyan etmekte ve her iki taraf aslen ve neslen bir cinsten olmasıyla familyaları beyninde dahi uhuvvet derecesinde bir münasebet olarak kemal-i emniyyet ve memnuniyyetle yaşamakta oldukları halde Panislâvizm cemiyyeti teşkiline sâî olan müfsidlerin ilkaatiyla ahali-i gayrı müslimeden ortodoks mezhebinde olanların efkârı bozularak bunlar tarafından ne türlü harekâta teşebbüs olunduğu ve doksanbir senesi içinde Nevesin kazası ahalisinden Karadağ'a gitmiş olan yüz altmış kişinin oradan memleketlerine avdetlerinde Hersek ihtilâlinin mukaddematına nasıl kapı açıldığı ve anın üzerine me'murîn-i mahalliyyenin sû-i tedbir ve hareketiyle madde-i fesad ve ihtilâlin ne vechile münşaib olduğu ve müteakiben Rusyalıların teşvikatıyla gûya bir ihtilâli bastırmak ve usâta nasihat etmek için ecnebî konsoloslarından mürekkep bir komisyonun teşekkülüne

(127) Midhat Paşa'nın ikinci sadaret döneminde ve Tersane Konferansı çalışmaya başladığı sıralarda Konferans tekliflerinin görüşülüp, ona verilecek cevabın belirlenmesi amacıyla toplanan Meclis-i Umumi'de okunan bu konuşma metni, hatıratın orijinalinde bulunmayıp, tarafımızdan ilave edilmiştir. Metin için Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiye, Hazırlayan Bekir Sıdkı Baykal, c.II s.8-15, TTK. Ankara 1957

Sadr-i esbak Esad Paşa ve halefi Mahmut Paşa'nın eser-i seyyiatı olarak taraf-ı Devlet-i Âliyye'den muvafakat olunmuş olduğu halde bu komisyon mazarrattan başka bir şeye yaramayarak beyhude ihtilâf ve isyanın devamına ve belki iştidadına ne suretle sebep olduğu malûmdur. Sırbistan ve Karadağ isyanlarına gelince Sırplıların birkaç senedenberi hazırlanmakta olan Panislâvizm efkârına ve Rusyalıların bu efkârı mürevviç olan politikalarına istinaden doksan iki senesi mayısının yirmi ikinci günü [Miladi: 3 Haziran 1877 Pazar] hiçbir sebep ve illete müstenid olmayarak ve bagteten izhâr-ı isyan ile her cihetten memalik-i mahrusaya hücûm etmeleri ve Prens Milan'ın Bosna kıt'asını gûya taht-ı hükûmet ve idaresine almak için bir hareket-i Rüstemâne ile ilânnâme neşreylemesi ve Sırp askeri kumandasının Rusya zabitanına tevdi' olunması bütün âleme hayret-bahş olmuş ve herkes Sırbistan'ın bu harekâtına gayet haksız ve mecnûnane bir cesaret nazarıyla bakarak Avrupa millet ve devletleri dahi bunun mes'uliyyetini Sırbistan reisi ve me'murları üzerine bırakmış idi. Rusya'da teşekkül eden İslâv komiteleri onbeş seneden beri gâh Sırbistan'da ve gâh Sırbistan havalisinde olan Bulgar vilâyetlerinde bir hâdise çıkarmak ümidiyle pek çok çalışmış ve milyonlarca akça sarfetmiş olduğu halde ibtida Niş ve Sofya taraflarında ve muahharen yâni bundan dokuz on sene mukaddem Tuna vilâyetlerinde birbirini müteakib îka' edebildikleri fesad ve ihtilâlin semeresini iktitaf edemediklerinden teşebbüsat-ı vâkıalarını başka tarafta i'mâl için esbab-ı lâzimesinin istihzarına çalışmakta oldukları halde doksanbir sene-i rumiyyesi [1875/1876] içinde Hersek taraflarında zuhur eden âsâr-ı ihtilâl bunların menviyâtına muvafık düşmüş ise de o vakit Sırbistan muharebeye henüz hazır olmadığından Bulgar komitelerinin Filibe'deki Rusya konsolosu Naydan ve Ruscuk konsolosu Maşin vasıtasıyla Bulgaristan'da dahi Hersek ihtilâline muadil bir ihtilâl çıkarmak maksadı üzerine Kızanlık ve Zağra-i Atîk ve Hasköy ve Çırpan kazalarında bir Bulgar fesadı çıkmış ve âsârı vücuda gelmiş idi. O vakit bu âsâr-ı ihtilâli kemal-i sür'atle mahv ve itfaya muvaffak olan Edirne valisi Hurşid Paşa ile Filibe mutasarrıfı ve Zağra ve Kızanlık kaymakamları Rusya sefaretinin tebligat-ı şedidesi üzerine azl ve tebdil olunduklarından İslâv komitelerinin tahrikât ve teşvikat-ı mütevaliyesi te'siratiyle ve istiklâl arzusu ile her

vakit müteheyyi-i fesad olan Bulgarlar Sırbistan'ın Mayıs içinde vuku'bulacak harekâtının zuhuruna kadar sabredemeyerek şehr-i Nisan içinde taraf taraf fesad ve isyan ile birçok bîgünah ehl-i İslâmı katl ve idama tasaddî ettiler ki merkumların bu hareketleri oralarca ehl-i İslâmın dahi müdafaa-i mal ve can için mecbur oldukları harekâtta hadd-i meşrûundan ziyade birçok halleri intac etmiş ve bugün Bulgaristan taaddiyâtı namıyla müşkilât-ı hâzıraya mebde' ve menşe' olmuştur.

Rusya devleti birçok vakitten beri memâlik-i mahrusada bulunan rum ortodoks mezhebi hakkında sahabet ve himaye dâvasında bulunarak Kırım meselesini dahi bu dâva için açmış olduğu halde Paris muahedesinin gerek bu dâvanın hallü faslına ve gerek sair müdahalât-ı ecnebiyyenin men'ine zâmin ve kafil olan ahkâmı Rusyalılar'ın hiçbir suretle işine elvermediğinden hemen Paris Muahedesinin akdi tarihinin üçüncü ve beşinci senelerinde memâlik-i mahrusada bulunan Hıristiyanların mağduriyyet ve mazlumiyyetlerinden bahisle ve ednâ ve hafif şeyleri derecesiz i'zam ile Avrupa'nın sem' ve efkârını doldurmaktan hali olmamış ve bizim ise idare-i dahiliyyemizce on seneden beri vuk'ubulan teşebbüsât ve harekâtımız anın ilkaatını cerh ve tekzibe kâfi olmadığından bu her ne kadar Paris Muahedesi hükmünce devletlerin umûr-i dahiliyyemize müdahale hakları yok ise de yine o muahedeye merbut ferman-i âli ahkâmından olmak üzere umûr-i dahiliyyemizin tanzimi ve hususiyle tebaa-i gayrı müslimenin islâh-ı ahvali maddelerinin resmen ve sarahaten vaad ve taahhüd olunması devletlerce bir nevi' sual ve müdahaleye serrişte olduğundan bu vesile ile Avrupa devletleri Rusyalı'nın şikâyet-i mütemadiyesine hak vermeğe başlayarak ibtida Hersek vukuatının mücerred bir Islâv entrikası olduğunu bildikleri halde bizim dahi noksan-i harekâtımızı gördükleri cihetle bu işi memleket halkının sahih-i efkâr-ı politikiyyesi gibi addetmeğe suret-i mecburiyette görünmeleri ve Sırbistan'ın bilâ-mucib harekât-ı isyaniyyesinde haksız ve müttehem olduğunu i'tiraf ile böylece i'lân ettikleri halde sonradan Sırplılara galibâne ve bize mağlûbâne bir muamele etmek istemeleri ve Bulgaristan hâdisesi namıyla Filibe sancağında bâzı kurâ halkının ihtilâl ve tuğyanı meselesinde en ziyade müttehem olanlar Rusya iğfalâtına aldanıp bu işe hûnrizâne ve zâlimâne cür'et eden Bulgarlar olduğu halde onların tecavüz ve taaddiyatıyla tahaffuzî hare-

kâtında bazı ehl-i İslâmın daire-i meşruayı tecavüz etmelerinden dolayı bütün ehl-i İslâmı itham edecek azviyyat ve isnada da kalkışmaları bir taraftan bizim idare-i dahiliyyemizce vuku'bulan kusurlarımızın seyyiatı ise de diğer taraftan bu su-i idareyi vesile ederek onbeş seneden beri Rusyalının Avrupa efkâr-ı umumiyyesine te'sir etmek için sarfeylediği mesainin âsârıdır. Hersek hâdisesinin âhar taraflara sirayet etmemesi hakkında devletlerden herbiri birer suretle i'mal-i re'y ve tedbir kaydinde bulundukları sırada hem hudut olan Avusturya devletine en müessir çare ve tedbir Hırvatistan ve Dalmaçya hududundan olan bizim memlekete dahil olan eşkıya takımının men'i sureti olacağı halde Avusturya devletinin kısm-i a'zamını terkib eden İslâv milletinin efkârına devlet-i müşarünileyhâ mukavemet edemeyerek bununla beraber bütün bütün kayıtsız bir harekette bulunmuş olmamak ve Avusturya Hariciye Nâzırı Kont Andrassy ise sair kabinelere karşı bizim memleketin idare-i hükûmeti usûlünce bir maharet göstermiş olmak için doksan bir senesi Kânun-i sânîsinde bir lâyiha yazıp göndermiş idi ki Devlet-i Âliyye'nin umûr-i dahiliyyesine müdahaleyi mutazammın olan işbu lâyihaya iştirâk edemeyeceği İngiltere devleti tarafından ihtar dahi olunmuş iken olvakit devam eden usûl-i istibdadiyye ve Mahmut Paşa'nın hatası eseri olmak üzere âray-i umumiyyeye müracaat olunmaksızın mezkûr lâyiha devletçe suret-i hususiyyede nazar-i mütaleaya alınarak ekser maddeleri kabul ve tasdik olunmuş idi. Hersek hâdisesinin devamı üzerine işbu lâyihanın münderecatı tamamen icra olunmak mümkün olamadığını devletler dahi i'tiraf ederek fakat bunun fi'liyatı nasıl olmak lâzım geleceğini tâyin için Sırbistan vuku'atının neticesine muntazır oldukları halde vukuat-ı mezkûre Rusyalıların dil-hâh ve arzusuna muvafık olmayan bir neticeye mâil olduğu görülmesiyle bunun için Rusyalılar yine Avrupa kabinelerini iz'aca başladılar. Anın üzerine sene-i haliye Haziran ve Temmuz aylarında İngiltere devletinin emriyle Sir Henry Eliot Sırbistan'a tavassut için teşebbüsâta kıyam ile gerek Sırbistan ve gerek Karadağ ve Hersek ihtilâllerinin bir suret-i sulhiyye ile tanzim ve tesviyesini teklif ettikte bu suret Devlet-i Âliyye'nin dahi marzinesine muvafık olacağı beyanı ile Hersek ve Bosna için zaten Kont Andrassy lâyihası üzerine mesbuk olan va'd-i resminin ifasına taraf-i devletten muvafakat olunmak tabiî olduğu mi-

sillû Sirbistan için dahi malûm olan altı maddenin teklifiyle ve bunların dahi hakkaniyyet ve insaflarına havalesiyle iktifa olunarak cevap verilmiş idi. Bunun üzerine Bulgaristan vukuatından dolayı İngiltere'de zuhur eden galeyan-i efkârdan Rusyalılar istifade ile bütün Avrupa'yı bir velvele ve heyecana düşürmüş olduklarından o sırada Lord Derby tarafından gelip sefaretin bir suretini i'ta etmiş olduğu telgrafnâmede Bosna ve Hersek vilayetlerinin idare-i mülkiyyesince görülen sû-i ahvalin ıslâhiyle memurîn-i hükûmetin ef'ali hakkında icray-i nezaret etmek için ahaliye hak ve salâhiyyet verecek ve mezâlim ve taaddiyatın men'-i vukuuna kefâlet eyliyecek bir otonomi usûlünün icrası ve Bulgaristan'da dahi buna muadil bir kaide vaz' ve ittihazı tavsiye olunmuş ise de otonomi kaidesi kaide-i istiklâliyyeye dokunacağından reddedilmiş ve ma'hâzâ Devlet-i Âliyye idare-i umumiyyesince ıslâhat-ı tamme icrasını Kanun-i Esasî ile bütün âleme ilânı taahhüd eylemiştir. Avrupa efkâr-i umumiyyesinin galeyanı ve heyecanı nasılsa kesb-i sükûnet edememesinden dolayı Rusyalılar bu fırsatı kaçırmamak için metâlib-i vâkıalarını teşdide İngiltere kabinetosunu müsaid görmeleriyle mesail-i mevcudenin hal ve izahı için münasip mahalde Hıristiyan devletlerinden mürekkeb bir konferans teşkilini ortaya koymuş ve Devlet-i Âliyye dâhil olmayarak yapılacak böyle bir konferansın müzakerâtı elbette bizim ayelhimizde olmak tabiî bulunmuş olduğundan İngiltere devleti hem Rusyalıları kırmamak ve hem de bizim menfaatımızı feda etmiş olmamak için Dersaadet'te böyle bir konferans yapılmasını taleb ve teklif etmiş ve konferansın müzakeratı Lord Derby'nin salifü'z-zikr telgafında beyan eylediği mülâhazat dairesinde olarak herhalde devletin temamiyyet-i mülkiyyesi ve istiklâli muhafaza eyleyeceğini te'min eylemiş olduğundan konferans dahi bu esas üzerine kabul olunmuştu. Konferansa me'mur murahhasların vürudiyle beraber Devlet-i Âliyye murahhaslarını dâvet etmeyerek Rusya sefiriyle beynlerinde ettikleri mükalemât ve müzakerât mucibince konferansta mevzu-i bahs etmek üzere hazırlamış oldukları tekâlif-i muhtelife ki Bulgaristan nâmıyla iki vilayetin yeniden teşkili ve valilerin düvel-i ecnebiyye muvafakatiyle Hıristiyandan tâyini ve tanzimat için bir ecnebi komisyon tertibi ve Rumeli'de Çerkes muhacirîni iskânının men'i ve ecnebî zabtiye istihdamı ve her vilayet varidatından yalnız

bir kısm-i muayyenin hazineye i'tasıyla bakiyyesinin mahalline terki misillû her biri devletin nüfûz-u istiklâlini ve şan u namusunu külliyen mahv ve iptal edecek şeylerdir. Bunlar ve bunlara müteferri' bir takım maddeler konferansın ictima-i resmîlerinde mükerreren mevki-i bahs ve müzakereye konularak ve her biri defaatla bizim murahhaslar taraflarından esbab-i mucibesi beyan ile cerh edilerek nihayet resmî ve gayrı resmi vuku' bulan cemiyyetlerde müdavele olunan efkâr üzerine Kanun-u Esasî hükmüne tevfîkan bir takımı tâdil ve bir haylisi tashih edilebilmiş ise de içlerinden ecnebi komisyon ve elçilerin muvafakatiyle vali nasbı maddeleri her ne suretle tâdil olunsa devletin istiklâl ve namusunu ihlâl eyleyeceği cihetle konferansın bidayetinden beri kabul olunamıyacağı cevabı verilmişti. Halbuki tekâlif-i vâkıanın bizce en ağır ve muzır olan cihetı bu iki madde olduğu gibi Rusyalılarca Bulgaristan ve belki Rumeli kıt'asından Devlet-i Âliye'nin iskatını intac edecek tedbirin mukaddimesi bu maddeler idüği yakînen ma'lûm olacağından konferansta bunları terk etmek kabil olamayarak nihayet işin bir dereceye kadar ağırlığı tadil olunmuş renginde gösterilmek için Hıristiyan vali tâbirinin ale'l-ıtlak vali tâbirine tahviliyle ilk defaki valilerin nasbında sefaretlerin muvafakatlarına riayet edilmesi ve me'muriyyetlerin beş seneden aşağı olmaması ve ecnebi komisyonun âzası dahi tekmil ecnebî olmayıp nısfı yerli ve nısf-ı dîgeri ecnebi bulunması suretine karar vermiş oldukları anlaşılır ise de bu komisyonun memuriyyeti Marquis de Salisbury'nin vermiş olduğu varakada münderic bulunacağı veçhile umûr-i maliyyenin tanzimatı ve Bulgarlar hakkında sebkat eden muhakemâtın tetkikatı gibi bizce hiçbir suretle kabule karîn olamayacak icraata şâmil olmayıp ta sonradan denildiği gibi yalnız yapılacak şeylerin icraatına nezaretten ibaret olsa bile devletin umûr-i dahiliyyesince icra edeceği işlere ecnebi adamların resmen devletleri tarafından mansup olması ve devlet ve sefaretleriyle tabiî muhaberatı bulunması hukuk-i hükûmet ve devleti Avrupa'ya nakletmek demek olarak böyle bir komisyonun müddeti her ne kadar az olsa tebaa nazarında devletin kadr u şânını ihlâl ve iskat edeceği derkâr olduğundan ve valiler nasbı maddesinde sefaretlere riayeten bir dereceye kadar mâlûmat verebilmek kabil olur ise de bunun da suret-i resmiyyede olmasının mazarratı diğeri derecesinde bulunduğundan ve bu cümle ile

beraber şu haller her ne suretle olur ise olsun Kanun-u Esasî'nin hiçbir hükmü ile tevfîk olunamayacağı cihetle bunlara muvafakat hükm-i kanunu tağyir eyleyeceğinden şu iki madde çıkarılmadıkça tekâlif-i sairenin bahsine girişilmek abes olacağı murahhaslar tarafından cevap verilmekle evvelki günü akdedilen mecliste düvel-i fahîme murahhasları cânibinden bunların ol vechile kabulüne yine israr edilir ise cümlesinin avdet edeceklerine dair cevap verdikleri anlaşılıyor.

Şimdi meselenin kesbeylediği şu surete göre altı devletin teklifâtı müttehidesine karşı Devlet-i Âliyye'nin bulunduğu hal ve mevki mülâhaza ve muvazene olunduğu takdirde bunun ne vechile tehlikeli ve haternâk olduğu cay-i bahs değildir. Lakin bu halin hatar ve tehlikesi ne kadar azîm ise murahhasların en son teklifâtı şu iki maddenin ve hususiyle ecnebîden mürekkeb bir komisyonun bizce kabulünden olan mazarrat ve muhatarat dahi o kadar azîm ve vahîmdir. Binaenaleyh bu iki suretin lâyikiyle muvazenesi için her bir cihetin ta'mîk ve teşrihi iktiza edeceğinden beyanına ibtidâr olunur. Şöyle ki: Murahhasların ifadesi vechile tekâlif-i vâkıa devletçe reddolunduğu halde düvel-i selâse tarafından tâyin olunan murahhaslar avdet edecekleri gibi gerek bunların ve gerek Rusya ve Almanya ve İtalya devletlerinin sefirleri dahi bir maslahatgüzar bırakarak avdete me'zun olduklarından bunların bu vechile avdetleriyle topunun birden Devlet-i Âliyye'ye ilân-ı harb etmiyecekleri malûm olarak gayeti Rusyalılar bir müddetten beru gerek Avrupa kıt'asında ve gerek Asya cihetinde harb için âmâde olmalarıyla anların ilân-i harp etmesini ve belki Macaristan ve Lehistan cihetlerinden masûnu'l-gaile kalırsa Avusturya devletinin dahi Rusya'ya hususiyle kendi devletlerinin a'zam-i eczasından olan İslâv'lara ittibâen Bosna ve Hersek taraflarına tecavüz eylemesini ve şu sırada müstaidd-i isyan olan Memleketeyn emaretinin dahi Rusya ile birleşip bizimle muharebeye girişmesini mukarrer gibi addetmek lâzımdır. Avn ü inayet-i bârî ile sâye-i mealî-vâye-i Hazret-i Şâhânede bugün silâh altında bulunan kuvve-i askeriyyemiz beş altı yüz bin raddesinde olup bir taraftan silâh altına alınan müstahfiz asâkir ile taraf taraf memleketlerce teşekkül etmekte olan gönüllü taburları dahi hayli kuvvet olduğundan ve Karadeniz'ce Devlet-i Âliyye'nin kuvve-i bahriyyesi her cihetle Rusyalıların kuvvetine faik bulunduğundan işbu

mevcudat Devlet-i Âliyye'ce esfar-i sâbıkada vukûbulan tedarikâta nisbetle mükemmel ise de askerimizin bir kısmı Karadağ hududunda ve Bosna ve Hersek'te ve diğer kısmını Sırbistan hududunda ve Yanya ve Tırhala taraflarıyla sair müteferrik mahallerde olmak ve böyle bir muharebe vukuunda elbette Karadağ ve Sırbistan durmayıp muharebe edeceği gibi Bulgaristan'da ve mülkün sair cihatında düşman tahrikâtiyle bâzı ahval ve âsâr-i ihtilâl vukuu dahi melhuz bulunmak hesabiyle bir taraftan Rusya devleti gibi bir düşman-ı kavî ile Avrupa ve Asya'da ve Avusturya ile Bosna ve Hersek'te harbetmek ve diğer taraftan sair eşkiya ile uğraşmak ne kadar hatarlı ve ağır ise el-haletu hâzihi bulunduğumuz müşkilât-ı maliyye içinde ve hiç bir taraftan bir akça istikraz olunmak ihtimali olmadığı bir zamanda bu kadar askerin ve teşebbüs olunacak harbin masarifi için akça tedarik etmek dahi ondan müşkül göründüğü cihetle buraları nisbet ve kıyas olununca devletlerin bu muharebeyi men' için bize nasihat yolunda irad eyledikleri tekâlifin kabulü cihetine meyletmek akıl ve zihne muvafık görünüyor ise de o cihet dahi teşrih olunduğu halde yukarıda zikr ve beyan kılındığı vechile az çok ecnebî memurlarından mürekkeb bir komisyon teşkiliyle vilayetin umur-u idaresini velev bir müddet-i cüz'iyye için olsun onların tahtı nezaretine koymak hükûmet ve Devlet-i Âliyye'yi bitirmek demek olup bir kere memleketin bir cihetine bu usul girdiği gibi sair taraflara dahi sırayetle idare-i devlet bütün bütün vesayât-ı ecnebîye şekline girecek ve artık bir daha bundan çıkıp kurtulmak kabil olamayacağı her nazarda sabit ve muhakkaktır. İşte bu derece haksız ve mazarratlı bir teklifi bilerek kabul etmekten ve dünyaya karşı muhill-i namus bir iş ihtiyar etmekten ise muhafaza-i hukuk-i meşrua için muharebenin ihtiyarı devlet ve milletin kadr ve şanına daha muvafık ve layık olursa da cenab-ı Hakk muhafaza buyursun aksi matlub zuhur edecek olur ve galebe düşman tarafında vuku' bulursa şimdiki halde kabulünden istinkaf ettiğimiz tekâlif-i mızırradan birkaç kat zararlı teklifata uğramak ve belki mazallahu Tealâ memleketimizin bir tarafı dahi elimizden çıkmak muhatarasını şimdiden göze aldırmak lazımdır."

(3)

KANUN-U CEDİD SERLEVHASIYLA MİDHAT PAŞA TARAFINDAN TANZİM OLUNAN MÜSVEDDE [128]

Memalik-i Devlet-i Osmaniye

Devlet-i Osmaniye, memalik ve kıtaatı hazıradan ve eyâlat-ı mümtazeden mürekkep olarak hududu muayyene ile mahdut ve usulü idaresi esasen şer'i şerîfe müstenid ve merbuttur.

Memalik-i Devlet-i Osmaniye yek vücud olmakla hiç bir zamanda hiç bir sebeple inkisam kabul etmez ve hududu tağyir edilemez.

Zât-ı Hazreti Padişahî ve Hanedan-ı Celîle

Saltanat-ı seniyye-i Osmaniye, Hilafet-i kübrâyı İslâmiyeyi haiz olarak Sülale-i Âlî Osman'dan ekber ve erşed evlada aittir.

Zât-ı Hazreti Padişahî hasbel hilâfe dini İslâmın hâmi ve nigahbanı ve kuvve-i berriyye ve bahriyyenin birinci kumandanıdır.

Vükelânın azlü nasbı ve düvel-i ecnebîye ile muahedat akdi ve harp ve sulh ilanı ve harekât-ı askeriyye ve kâffei tedabir-i mülkiyenin ittihaz ve icrası ve mücriminin affı ve Meclis-i Mebusan'ın akd ve feshi Zât-ı Hazreti Padişahî'nin imtiyazı mahsus ve mukaddesidir.

(128) Kanun-u Cedid adıyla Midhat Paşa tarafından hazırlanan bu Kanun-u Esâsî metni Hatıratın orijinalinde bulunmayıp tarafımızdan yeni harflerle ilave edilmiştir. Bu metnin özelliği, ilk Osmanlı Anayasası taslak çalışması olmasıdır. Bkz. Üss-i İnkılâp, Ahmet Midhat Efendi, Kısmı Sânî, İstanbul 1295, Bâb-ı Âlî Takvim-i Vekayi Matbaası sayfa 321-333

Zât-ı Hazreti hilâfetpenâhî'nin nefsi hümâyunu mukaddes ve her türlü mes'ûliyetten mâsun ve mahfuzdur.

Muhafaza-i şan-ı saltanat için mahsus olan tahsisat-ı seniyyenin tedariki, umum milletin vezayifindendir. Hasbeliktiza zam ve tâdil edilecek olursa Meclis-i Mebusan kararı üzere tayin olunur.

Sadaret-i mutlaka mesnedi mülgâdır. Heyet-i vükela riyaseti tarafı hazreti padişahiden Başvekil namile vükelâdan birine ihale ve vükelâ heyeti anın reyi ile intihap ve irade-i seniyye ile nasbolunur.

Meclis-i Vükelâ Başvekilin riyaseti tahtında akdolunup dahili ve harici kâffe-i umur-u mühimme ve politikanın merciidir. Müzakerenin kararları irade-i seniyye ile icra olunur.

Devair-i mühimme-i Devletin riyâset ve vezaretlerinde bulunan zevât vükelâlık mesnedini ve imtiyazını hâiz olup, vükelâdan her biri tayin olunan mezuniyet dairesinde vazifelerini icraya murahhas ve mezundur.

İdare-i Devletçe muhilli emniyet olan ve Kanun-u Cedid ahkamına muhalif bulunan icraatı umumiyede heyetce ve her dairenin vezaif-i muayyenesine dair olan ahvâlde dahi münferiden vükelâ mes'ûldür.

Mes'ûliyetten tebriye-i zimmet edemeyen vükelâ için Meclis-i Mebusan'da ekseriyet ile selbi emniyete karar verildikte, mazbatası Reis vasıtasıyla taraf-ı Şahâneye doğrudan doğruya takdim olunur. Bu halde vükelâ heyetince veya münferiden istifaya mecbur olurlar.

Vükelâ istifa ettikte kabul ve adem-i kabulü, rey'i şahâneye menuttur.

Vükelânın heyetçe istifaları kabul buyruldukta, ya anlardan veya hariçten bir zat'a taraf-ı şahâneden riyaset-i vükelâ memuriyeti tefviz buyrulup heyet-i vükelânın teşkili ana ihâle kılınır ve heyet-i vükelâdan şahsen müttehim bulunmayanlar heyet-i cedideye alınabilirler. Eğer heyetten biri istifa eder ise anın yerine reisi vükelâ bulunan zât diğerini intihap edip irade-i seniyye üzerine nasbolunur.

Gerek bilfiil memuriyette olan ve gerek mâzul bulunan vükelânın icrayı muhakemeleri, Meclis-i Mebusan istidası üzerine taalluk edecek irade-i seniyyeye mevkuftur.

Zât-ı Hazreti Padişahî her ne vakit tensip buyurursa Meclis-i Vükelâya riyaset eder.

Memurin

Her memur târik ve meslek-i mahsusundan yetişmek lazımdır. Memuriyetlerin meslek ve târiki tanzim olunacak mekâtip derslerile tayin olunacağından, işbu mekatibin yevmi tanziminden beş sene müddet mürûrûnda şahadetnamesi olmayan hiç bir kimsenin memuriyet istidasına salahiyeti olmayacaktır.

Beş sene müddetle bulunduğu memuriyetlerde hizmet ve terakki gösteren her bir memurun talep ve mükâfata salahiyeti ve otuz sene lekesiz hidamat-ı devlette bulunmuş veyahut esnay-ı hizmette bir illete dûçar olmuş olan memurin dahi tekaüt maaşına ehliyet olur. Memuriyetlerin meslekleri ve mükâfatın enva'ı ve tekaüt maaşının sureti tahsisi ve nizamatı mahsusa ile tayin olunacaktır.

Nizamen cünhası sabit olmadıkça veyahut devletçe bir sebebi meşru ve makbule müstenit lüzum olmadıkça, hiç bir mèmur memuriyetinden çıkarılamaz. Büyük ve küçük nazar-ı kanunda müsâvi olmakla bir memurun amirine itaatı kanunun tayin ettiği daireye mahsustur. Her memuriyetin daire-i vazifesi muayyen olmakla herkes vazifesi dairesinden mes'ul ve muhatap olur.

Şûra-yı Devlet

Şûra-yı Devlet vaz'ı aslisi üzere tecdit ve tanzim olunacaktır.

Şûra-yı Devlet'in reis ve azası tarafı şahâneden azil ve nasbolunur.

Şura-yı Devlet evvela kâffe-i kavânin ve nizâmat lâyihalarını badettetkik tasdika, sâniyen taraf-ı hükûmetten kendine havale olunacak umur ve mesalih-i mülkiye hakkında reyini itaya; sâlisen mülkiye memurları ile adliye memurları beyninde tayini vazifeden dolayı zuhura gelen ihtilafatı fasla; râbian metni nizamat ve kavâninde ârız olacak şübehatı hal ve tefsire; hâmisen memurini devletin memuriyetlerinden dolayı iktiza eden muhakematın icrasına mèmurdur.

Şura-yı Devlet kuvve-i icraiyenin vazayifine asla müdahale edemez. Fakat kavânin ve nizâmatın noksan ve yolsuz bir surette icra olunduğunu tahkik ederse, gerek Meclis-i Vükelâya ve gerek Zât-ı Hazreti Padişahî'ye ihtara mezundur.

Şura-yı Devletin muhtelif aksama taksimi ve müzakeratının sureti cerayanı bir nizamı mahsus ile tayin edilecektir.

Zât-ı Hazreti Padişahî her ne vakit tensip buyurur ise Şura-yı Devlete riyaset edecektir.

Meclis-i Mebûsan

Meclis-i Mebûsan yüz yirmi azadan mürekkeptir. Reisi, taraf-ı hükûmetten intihap olunur.

Meclis-i Mebûsan'ın iki sülûsû vilayetler tarafından nizamı üzere intihap edilen ve sülûsû hükûmet tarafından tayin olunan Mebusan'dan ibarettir.

Mebusan'ın her biri meclisin küşat ve içtimaı tarihinden itibaren Meclisin yevmi infisahına değin masarifi mahsusaları için hergün birer Osmanlı lirası ahzedecekler ve bundan başka geldikleri memâlikin budu mesafesine göre tayin olunacak harcırahı dahi alacaklardır.

Meclis-i Mebûsan her sene Teşrinievelin iptidasında teceммü eder ve yevmi infisahı hükûmet tarafından tayin olunur.

Azanın müddeti intihabı üç sene olup bu müddetin inkizasında yeniden aza intihap olunur. Hükûmet mebusanını her sene tecdit ve ipka edebilir. Gerek vilayetler ve gerek hükûmet mebûsanı mükerreren intihap olunabilirler.

Mebusan ilk sene için Vilayet-i Mecâlis-i Umumiyesi tarafından intihap olunup ileri senelerin usulü intihabiyesi dahi nizamı mahsus ile tayin olunacaktır.

Meclis-i Mebûsan tarafı hükûmetten tasdik olunmak üzere nizamı dahilîsini kendisi tanzim eder ve hini küşadında azasının itimatnâmelerini muayene ve tasdik eyler.

Vükelâ ve anların yerine mûsteşarları hükûmet tarafından intihap olunan mebusandan madut olurlar.

Gerek vilayetler ve gerek hükûmet tarafından intihap olunan meb'usan Memalik-i Osmaniye'den bir kıt'ayı mahsusanın veyahut bir sınıf ahalinin mebusanı olmayıp heyeti mecmuânın mebusanı addolunurlar.

Mebûslar vazifelerinin hini ifasında devletçe hiyanetlerini müş'ir olmadıkça, söyledikleri ve yazdıkları şeylerden dolayı hiç bir vakit müttehim ve mesul olmazlar.

Meclis-i Mebûsan Devletin tesviye-i düyûnunu deruhte eder ve lüzumuna göre dahil ve hariçten istikraz akdı ve tahvilat ihracı gibi tedâbir-i maliyeyi dahi tarafı hükûmetten vâki olacak talep üzerine müzakere eyler.

Meclis-i Mebûsan'ın esas vazayifi evvela gerek hükûmet ve gerek mebusan tarafından teklif olunan kavânin ve nizâmat lâyihalarını müzakere, sâniyen hükûmet ile bilittifak masârif-i umumiyeyi tayin etmek; sâlisen varidât-ı umumiyenin sureti sarf ve istimaline nezaret ile iktizasına göre devâirden muhasebat istemek; râbian tekâlif-i umumiyenin miktar ve suret-i tevziine hükûmetle bilittifak karar vermek; hâmisen kavânin ve nizâmatı mevzuanın her dairede sureti cereyanına nezaret edip devlet memurlarından birinin mugayir-i nizam ve kanun ef'al ve harekâtı sureti sahihede malum oldukta, Şura-yı Devlette icra-yı muhakemesini bâmazbata talep eylemek hususlarından ibarettir.

Meslis-i Mebusan vereceği kararlara dair tanzim edeceği mazbataları reis vasıtasıyla Meclis-i Vükelâ'ya arzeder ve Meclis-i Vükeladan icrayı muktezasına teşebbüs olunduğuna dair bir hafta zarfında cevabı alınamazsa keyfiyeti bâmazbata doğrudan doğruya Zât-ı Şâhâneye arz ve beyan eyler.

Meclis-i Mebusan'ın müzakeratı alenî olacak ve Reis tarafından neşri tensip olunan zabıtları tab'ı ve ilan edilecektir. Fakat hazır bulunan mebusanın sülüsü müzakerenin halî olmasını talep eder ise olvecihle müzakere olunacaktır.

Meclis-i Mebusan'ın tecemmü-ü esnasında mebusandan biri bir cünha ve cinayetten dolayı ittiham olunur ise meclisi mezkûr tarafından ittihamına sebeb-i kâfi bulunduğuna karar verilmedikçe muhakemesine mübaderet olunmayacaktır.

Meclis-i Mebusan laakal azanın nısfı hazır olmadıkça müzakereye mübaderet edemez ve kâffe-i karar hazır olan mebusanın ekseriyeti ârâsile kabul olunur.

Meclis-i Mebusan'ın kararlarına dair Zât-ı Hazreti Padişahî tarafından kabul ve tasdik buyurulmayan hususat, mevcut bulunan mebusanın müddeti bilinkiza yenileri intihap olunmadıkça tekrar mevkii müzakereye konulamaz. Ancak hükûmeti seniye o müddet içinde rıza ve muvafakat gösterirse evvelce dahi tekrar müzakereye konulur.

Zât-ı Hazreti Padişaî her ne vakit menafii devlet zımnında lüzum görür ise Meclis-i Mebusan'ı fesih ve vaktı muayyeninden gayrı vakitte dahi cemedebilir. Ancak olvecihle Meclis'in feshinden altı mah zarfında diğer meclisin akit ve içtimaını dahi emreder.

Tabiiyet-i Osmaniye ve Osmanlıların Hukuk ve Vezâifi

Tabiiyet-i Devlet-i Osmaniye'de bulunan efradın cümlesine bilâ istisna Osmanlı tabir olunur.

Osmanlı sıfatı kanunen tayin olunan hususâta göre istihsal ve ifade edilir.

Kâffe-i Osmaniyan her hangi kavim ve mezhepten bulunur ise bulunsun, hürriyet-i şahsiyelerine malik ve memleketin hukuk ve tekâlifinde ve kanun nazarında cümlesi müsâvidir.

Hiç bir kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile hapis ve nefy olunamaz.

Lisan-ı Türkî devletin lisan-ı resmisidir. Ve hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisini bilmek şarttır. Asalet ve mensubiyet kat'an mûteber olmayıp küçük ve büyük umum teb'a liyakat ve istidatlarına ve sınıf mesleklerine göre münasip olan memuriyetler bâirade-i seniyye kabul olunacaklardır.

Mezâhip ve edyân-ı muhtelife devletin taht-ı himayetinde olup herkes mensup olduğu din ve mezhebi icraya serbesttir. Fakat bu müsaadeyi suistimal ile asayiş ve ahlak-ı umumiyeyi ihlâle tasâddi edenler ber mucibi kanun ceza göreceklerdir. Herkes kâlen ve kalemen be-

yanı efkârda âzâdedir. Ancak bunu suistimal ile asayiş ve ahlak-ı umumiyeyi ihlâle tasaddi edenler ber mucibi kanun ceza göreceklerdir.

Herkes meşruan mutasarrıf olduğu mal ve mülkünden emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu kanunen sabit olmadıkça ve kıymet-i hakikiyesi verilmedikçe kimsenin mülkü zaptolunamaz. Ve kanunun cevazı olmadıkça hiç kimsenin mesken ve menzili basılamaz.

Matbuat serbesttir. Hukuk ve vazayifi kanun-u mahsus ile muayyendir.

Emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tabaiyet şartile herkes umumi ve hususi tedrise mezundur.

Teb'ayı Osmaniyenin tertibiye-i umumiyesi bir siyak-ı intizam ve ittihat üzerine olmak için mekâtibi umumiyenin idaresi birleştirilecek ve fakat milel-i muhtelifenin itikadat-ı mezhebiyelerine aslâ hâlel getirilmeyecektir.

Masarif-i umumiye, Meclis-i Mebusan'ın hükûmet ile bilittifak karar verdiği tekâlif, kaffe-i teb'a beyninde herkesin kudret-i maliyesine göre mütesaviyen tarh ve tevzi olunur.

Teb'ayi Osmaniye ticaret ve sınaat misillû vatan hakkında mucibi menfaat olacak her nevi şirketi nizamı mahsus üzere teşkile mezun olmaları ile olbâbta taraf-ı hükûmetten her türlü teshilata mazhar olacaklardır.

Memalik-i Mahruse vilayat namile müceddeten münasebeye taksim olunarak, hiç bir mahal vilayat dairesi haricinde kalmamak ve her memleketin idare meclisleri ve belediye daireleri ehemmiyeti mahsusa ile ve kaideyi intihabiye ile tertip olunmak ve Dersaadet ile mülhakatı dahi vilayet kaidesine tevfikan bir daireyi idareye konulmak ve şehr-i İstanbul'un umur-u belediyesi müteaddit devaire taksim ile azası kezalik intihap hali ile yapılmak üzere bir kanun vaz'ı mukarrerdir.

Kuvve-i İcraiye

Kuvve-i icraiye münhasıran Zât-ı Hazreti Padişahî'ye aittir. Kâffei icraat, namı şahaneye olarak vükelâsı vasıtası ile ifa olunur. Kuvve-i icraiye münferiden nizam ve kanun yapamaz. Fakat lüzum gördüğü nizâmat ve kanunun yapılmasını Şura-yı Devlet'e emreder.

Her nizam ve kanun, evvel emirde Şura-yı Devlette bilmüzakere karar pezir olduktan sonra, Meclis-i Mebusanın tasdikine verilir. Ve orada ekseriyet-i ârâ ile tasdik olunduktan sonra kuvve-i icraiyeye arzolunup tarafı şahaneden kabul olunur ise mevkii icraya gelir. Kuvve-i icraiyenin muvafıkı kanun olan evâmiri mukaddestir. Muhalefet eden kanunen ceza görür.

Kanun-u Cedidin Tâdili

Kanun-u Cedidin esnayı icrada zuhur edecek âsâra göre tadili mücaviz olup, hükûmetçe bir gûne lüzum göründükte Zât-ı Hazreti Padişahî Kanun-u Cedidin tadilini Mebusan Meclisine teklif edebilir. Bu misillû tadilat, Mebusan Meclisinde hazır bulunan azanın ekseriyet ârâsiyle karar pezir olur.

Mebusan Meclisi, Kanun-u Cedidin tadilini kuvve-i icraiyeden istida edebilir. Fakat hazır bulunan mebûsan laakal üç rub'u raddesinde ekseriyet-i ârâ olmadıkça, böyle bir istida edilemez. Ve istidanın red ve kabulü zât-ı Hazret-i Mülukânenin yedd-i ihtiyarındandır.

(4)

Sir Henri Elliot'un Londra'da Çıkan Meşhur "Nineteenth Century" [19.yüzyıl] İsimli Derginin 1888 Şubat [1305 Rumî] Tarihli Sayısında Kendi İmzasıyla Yazdığı Makale

1875-1292 [129] Rûmî senesi Kânunuevvel [Aralık 1875] başlarında Midhat Paşa taraftarlarından ve Devlet-i Osmaniye'de önemli bir mevkisi bulunan bir kişi beni ziyarete gelerek fırkalarının maksadının Kanun-u Esasî yapmak olduğunu haber verdi. Bu mülakat ve konuşma Kanun-u Esasî'nin ilânından bir sene evvel yapıldığından, Kanun-u Esasî'nin İstanbul Konferansını dağıtmak maksadıyla ilan edilmiş olmadığını göstermişti...

Bir kaç gün sonra Midhat Paşa'da bizzat beni görmeye gelerek, bu mesele üzerine o zamana kadar yaptığı açıklamalardan daha açık bir şekilde, fikirlerini şöyle ifade etmişti: Rüşvet ve suistimalin hiç bir vakit erişemediği derecede çoğalması ve hükûmet idaresi için elde olunan meblağın Saray'a gönderilerek israf edilmesi ve Mabeyn'e verilen rüşvet ile vilayetlere vali tayin olunarak bu valilerin zulmü altında vilayetlerin harap olması ... gibi üzüntü verici durumlar Devlet-i Osmaniyenin çok süratli şekilde çöküntüye doğru gitmesinin başlıca sebepleri olup, memleketin bu yüzden uğradığı umumî çöküntüden kurtulması için yapılması gereken şey ise ülkenin idari yapısının tama-

(129) 1 Kanunuevvel 1291 13 Aralık 1875'e tekabül etmektedir. Dolayısıyla 1292 olan Rûmî tarih 1291 olmalıdır.

men değiştirilmesi ile mümkün olacağını söylemiştir. Devlet idaresinin bu şekilde değiştirilmesi için yapılması gerekli hususlar: Evvela, bir Millet Meclisi kurularak millet karşısında vükelânın mesul tutulması ve ikinci olarak bu Meclisin tamamen milli olması için ırk ve mezhebin ayrılmaması ve üçüncü olarak vilayetlerdeki valiler üzerinde kontrol sistemi kurularak Memalik-i Osmaniye'de "de Centeralisation" [yerinden yönetim - ademi merkeziyet] sisteminin kabul edilmesini ifade etmişti.

Bu söylenenler takdir ve teşvik edilecek şeyler olduğundan, devlet işlerinde tam bir vukuf ve tecrübeye sahip olan ve Osmanlı devlet adamları içinde önemli bir yeri bulunan bu zâtın ileri sürdüğü bu münevver fikirlerinden dolayı kendini tebrik ile kabul ve tasdik eylemiştim. Bu düşünceleri karşısında, Devlet-i Osmaniye'nin İngiltere ile aynı usulü kabul etmesinden dolayı İngiliz kamu oyunda doğuracağı tesirleri Midhat Paşa defaatle sorduğundan, ona şöyle cevap vermiştim: Bahsettiğiniz ıslahatlardan her İngiliz memnun olacağından, başarılı olmasını canı gönülden tememni edecekleri şüphesizdir. Zira onlar da benim gibi meşrutiyet idaresinin yararlarını bildiklerinden, mutlakiyet idaresinden nefret ederler. Bu teminatı, mahremâne ve hüsnü niyetle verdim. İngiltere'de meşrutî idarenin iyiliklerini tasdik eden zevatın, Devlet-i Osmaniye'nin memalikine de aynı idare şeklini benimseyerek tatbike çalıştıklarından dolayı itiraz edecekleri, aklıma en son gelecek şeylerden biri olmuştu..."

(5)

Sultan Abdülhamid Tarafından Midhat Paşa'ya Gönderilen Mektup

Veziri Sadakat-Semîrim Midhat Paşa,

Min gayr-ı resmî huzurumuza takdim ettiğiniz Kanun-u Esâsî Layihası manzurumuz oldu. Bunun ahkam-ı şâmilesinde usul ve istidad-ı memlekete muvafık olmayan şeyler görülmüştür. Efkârımız memleketin temin-i istikbaline kefalet edecek bir idare-i sahiha vaz'ına masrûf olduğundan, bu bâbda ibraz olunacak mesaî takdirimiz olur. Kaldıki ittihaz olunacak tanzimat-ı cedide de teb'amızın ihtiyacatının hukuk-u hükûmetle te'lifi dahi esas maksadımızdır.Bundan dolayı [binaberin] layiha-i mezkûre havas ve vükelâmız beyninde müzakere edilerek, mezkûr esaslara göre tâdil olunmak matlubum olduğunu tebliğ-i selamımla sadrazamımıza ifade ve işbu emrimizi dahi irae edesiniz. Herhalde emr ü maksadımıza göre âsâr-ı rüyetmendi ibraz eylemeniz hamiyyet-i müsellemenizden me'mûl ve iş'arımızın sadrazamımız beyninde mektum kalması matlubumdur.

9 Zilka'de 1293 Adülhamid
[26 Kasım 1876]

(6)

Midhat Paşa Tarafından Mabeyn Başkitabetine

Atûfetlû Efendim Hazretleri,

Velinîmet Efendimizin her gün her saat âcizanem hakkında bol bol ihsan buyurdukları iltifat ve dünyalar kadar yardımlarından birine bile teşekkür edememişken, geçenlerde gayrı resmî olarak huzurunda takdim edilen Kanun-u Esâsî Lâyihasının ihtiva ettiği hükümler hakkında, hatırına gelen düşünceleri lütfedip beyan buyurmaları vesilesiyle, kıymetli makamlarında hitap şerefine nailiyetim de, fazladan bir yardım ve lütûf olarak, havzâ-i hali istihkakımdan hariç yeni bir lütûf olduğundan, ömrüm oldukça teşekkürlerimi sunmaya muktedir değilim.

Belirtilen Lâyiha muhtevasına gelince, bunun çok maddesinin düzeltilmeye muhtaç olduğunu âciz kulları da kabul etmekle beraber, bunun tamamlanmamış bir müsvette olarak hazreti velinîmetin emrine sunularak takdimine cesaret olunması, yalnızca yüce maksat ve niyetlerinin derecesi anlaşılıp ona uygun şekilde düzeltilmesi amacına müstenit olduğunu da bildirmeye hacet göremem. Belirtilen Lâyiha, bir irade-i seniyye gereğince toplanmış olan Komisyonda kaleme alınarak ikmal edilmiş ve vükelâ arasında müzakeresinin zamanı gelmiş olduğundan, şeref-südûr buyurulan hazreti şehriyârî'nin isabetli emr ü fermanı dünkü gün sadaret makamına tebliğ ve ifade kılınmıştır. Kaldı ki, Padişahıma ve Devlet-i Âliye'lerine olan bağlılık ve sadakat-i âcizânemin zorladığı güçle şurasına tekrar cesaret ederim ki; bu günkü durumumuzun kaynağı olup birisi bütün devletlere vaad ve ilân olunduğu

üzere, dahili idaremizin düzeltilmesi için böyle bir şey yapıp Konferansın toplanmasından önce ortaya koymaktır. Buna da nihayet üç dört gün süre kalmıştır. Diğeri devletlerin hazırladıkları teklifleri kabul edip, ilelebet onların vesayeti altında yaşamaya razı olmaktır. Birinci şekil yapılmaz veyahut da yapılması uzayıp da konferansın toplanmasından evvel ilân edilmez ise, ikinci şık hazır ve mukarrerdir. Ol bâbda.

11 Zilka'de 1293 Midhat
[28 Kasım 1876]

(7)

Sadrazam Midhat Paşa Tarafından Mâbeyn-i Hümâyun'a Gönderilen Tezkere Suretidir

Mösyö Tiers'in ihtarları gibi, şu durumda bir şey yapmak yani Avrupa'ya karşı yapacağımız şeylerin fiiliyatını göstermek için çalışmamız gerektiğini dostlarımız bize ihtar ediyor ve hatta bugün, Müsürüs Paşa'dan gelen bir telgrafa göre, Lord Derby, Konferansın dağılmasını muvaffakiyet eseri göstererek Devlet-i Âliyye'yi tebrik etmekle beraber, Sırbistan ile bir an önce musalahanın bitirilmesi ve Kanun-u Esâsî'nin hükümlerinden ve Konferansta kabul edilen şeylerden mümkün olanların derhal ve acilen yapılmasını nasihat ettiği anlaşılıyor. Bu dakika buraca dikkat ve de itina edilerek, bu konuda mükerreren sadır olan hazreti padişahî emir ve fermanı mucibince, tasavvur olunan işlerden mümkün olanların hemen çıkarılıp meydana getirilmesine çalışıldığı halde, evvelki gün şerefsüdûr buyurulan emir ve irade-i seniyye mucibince, *askeri mekteplere efradı gayrı müslimlerden öğrenci alınmasının her nasılsa yüce kabule mazhar olmaması* ve Kanun-u Esâsî'nin herkes tarafından beklenen mühim bir maddesinin bu şekilde ilk adımda kösteklenip şekil değiştirmesi, bu konuda padişahımız efendimizin hizmeti fahire-i devlet-i âliyelerine fedakârane çalışmaya azmetmiş olan bendegânının gayretlerine mani olması tabiidir.

Şu halde bu günkü Mecliste yapılacak ve karar verilecek bir hayli işler hazırlanıp müzakere edilecek iken bu madde önümüzü kapamış ve ona dair dün sabah yazılı olarak verilen izahat üzerine bir haber alınamaması da, üzüntü ve umutsuzluğumuzu artırmış olmakla, artık temkinli davranmamız hakkında hazreti şehriyarın merhametine müracaattan başka diyeceğimiz yoktur efendim.

9 Muharrem 1294 Midhat
[24 Ocak 1877]

(8)

Midhat Paşa Tarafından Sultan II. Abdülhamid'e Takdim Olunan Takrir Suretidir [130]

Meşrûtiyetin getirilmesi ve ilânından muradımız, istibdadı kaldırmak ve Zât-ı Şâhânenizi vazifenizde îkaz ve Vükelâ-yı Devletin vazifelerini tâyin ve milletimiz nazarında tam bir eşitliği temin edip el birliği ile ve hakikaten devletin yükselmesine çalışmaktır.

Otuz seneden beri neşredilip de hükümleri uygulanamayan Hatt-ı Hümâyunlar gibi, şimdiki Hatt-ı Hümâyunu mülûkaneleri, hali hazırdaki buhranın geçmesinden sonra bile hükümsüz kalmayacaktır. Zira, Kanunu-u Esâsî'yi ilândan muradımız, yalnız Mesele-i Şarkiyye'nin iyi bir şekilde halledilmesine çare olmak, Avrupalı'ların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için gösterişten ibaret bir cemile değildir. Bu hususta Zât-ı Şâhânelerine bazı izahat arzeyleyeyim: *Evvela, zât-ı mülûkânelerine ait olan hükümdarlık vazifelerinizi mutlaka bil-*

(130) Bu takririn Sultan Abdülhamid'e verilip verilmediği sonraları tartışma konusu yapılmıştır. Gerçekten de tarihi bir önemi haiz bu mektubun tehditkâr ve Osmanlı Saray nezaketine aykırı üslûbu buna hak verir niteliktedir. Zaten muarızlarının dayanak noktası da bu husus olmalıdır. Ancak bu mektubun verilmiş olduğu Abdülhamid'in hatıralarından da kesinlikle anlaşılmaktadır. Midhat Paşa'nın azil ve ted'ibine sebep olduğu ifade edilen bu meşhur mektubun verilmesi, bazı soruların cevabını da birlikte getirmektedir. Öncelikle belirtmeli ki, Osmanlı tarihinde padişaha "haddini bildiren" böyle bir mektup ve sadrazam örneği sanırız yoktur. Bunun kadar önemli olan diğer husus da, bu mektubu yazdıran sebepler, cesaret ve arkasındaki güçtür. Bu güç Avrupa ve Osmanlı kamu oyunun Kanun-u Esâsî ilanıyla Midhat Paşa'nın lehine toplanmış potansiyeldir. Bunu II. Abdülhamid bile kendi hatıratında kabul etmektedir. Kısa süre önce

melisiniz. Zira, bütün hareketlerinizden millet nazarında sorumlu olacaksınız. Bunun için Vükelâ-yı Devlet ve memurin-i hükûmet yaptığı vazifelerinden emin olmalıdır ki, dört yüz seneden beri milletimizi geri kalmışlığa alıştırıp devleti de geri bırakan dalkavukluktan yakayı sıyıralım. Bendenizin zât-ı mülûkânelerine fevkalâde riayetim vardır. *Ancak şer'i şerif hükümlerine tatbikan milletimizin menfaatlerine aykırı olan en ufak hususta bile size itaat etmekte mâzurum.* Çünkü mes'uliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım hem de, vatanımın selamet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki, bu efkâr ve ahvalden dolayı Devlet, bendenizi ilerde, mes'ul ve müttehim tutsun. Şu arzeyleyeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye düşmesin. Ne çare ki, en ziyade korktuğum, bilahere vicdanımın bendenizi mahcup edip mes'ul tutmasıyla milletimin azar ve sövgüsüne uğramaktır. İşte bu dehşettir ki, Zât-ı Şâhânelerini rahatsız etmem için bendinize cesaret veriyor.

Midhat Paşa lehindeki talebe-i ülûm desteğinin sonradan kısmen kırılma göstererek, bu sefer muhalefet cephesine kaydığını da burada belirtmek gerekir. Bunu Midhat Paşa'da zikretmektedir.

Toplumun yenilikçi ve gelenekçi iktidar mücadelesine girdiği bu ortam şüphesiz ki devletin en kritik bir zamanına raslamaktadır. Şiddetle devam eden Rumeli'deki isyanlar, Tersane-Konferansı, Kanun-u Esâsî'nin ilânı ve diğer problemler iki grubu en kalın çizgileriyle ihtilafa düşürmüştür. Saray ister istemez gelenekçi gücün odak noktası olmuş, Kanun-u Esâsî'yi ilân eden irade, yenilikçi güce tam destek vermemiştir. II. Abdülhamid tam bu sırada, Yeni Osmanlılar takımının İstanbul'dan uzaklaştırılmasını da isteyerek Midhat Paşa'yı zor duruma sokmuştur. Diğer yandan II. Abdülhamid Yeni Osmanlı hareketindeki gençlerin fikirlerini "çocukça bir heves" olarak görmekte ve Midhat Paşa'ya da ihtilalciliğinden dolayı asla güvenmemektedir. Mektubun yazıldığı gergin ortam işte budur.

Abdülhamid'in bu mektuba cevabı, 5 gün sonra Midhat Paşa'yı Kanun-u Esâsî'nin 113. maddesine dayanarak azil ve ted'ib etmek olmuştur.Kabul etmeli ki bu davranış, yeni padişahın en önemli ve ilk icraatına cesaret göstermesidir.

Mektubun tarihi konusunda şu notu düşmemiz gerekmektedir. Hatıratın orijinalinde 18 Kanunusani 1293 Rûmî tarihi vardır. Bu tarih oğlu Ali Haydar Midhat'ın 1946 baskılı kitabında ve diğer hatıratlarda da aynen kullanılmıştır. Ancak 18 Kanunusâni 1293 Rûmi tarihi, 30 Ocak 1878 miladi tarihine rasladığı için Midhat Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu zamana tesadüf eder. Zira Midhat Paşa 5 Şubat 1877'de azledilmiştir. Şu halde mektubun yazılma tarihi, rûmi olarak 1292 yılı olması gerekmektedir. O.S.K

Padişahım, Osmanlılar kendilerini idare ve düzeltme iktidarına haiz olmalıdırlar. Bu meşrûtiyet usûlünde idare olunan bir millette, nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz Efendim. Bununla beraber ricâl-i milletten de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz büyük bir sıkıntı içindeyim. Osmanlı sıfatı ile vazife icra edeceğim. Bir memurun kendini vicdanen mes'ul tutarak görev yapmasının lüzumu gibi, bir vezir de hem vicdanı hem milleti önünde kendini mes'ul bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki, vicdanımın bendenizi mes'ul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mes'ul tutmalarına çalışmasını isterim. Hem de bu halden şeref duyarım.

Padişahım, dokuz gün oluyor ki, önceki mâruzatımı yerine getirmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin âletine benzeyen vazgeçilmez nizamları red ediyorsunuz. Halbuki aletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz şiddetli zelzelelerden çöküp yok olma durumunu savuşturan devlet yapısını tamire çalıştığımız sırada, siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu sebeplerden dolayı bendenizi makamımdan azlederseniz, rica ederim idareyi , mizac-ı şâhânenizle şu andaki devlet işlerinin ehemmiyet ve mecburiyeti dolayısıyla birleştirip kullanabilecek iktidarlı kişi eline tevdi buyurulsun. Her halde...

18 Kânunusâni 1293 [1292][131] Midhat
[30 Ocak 1877]

(131) Tarih konusunda bu bölümdeki 51 nolu mektubun altındaki dipnotuna bakınız.

(9)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa Tarafından Midhat Paşa'ya Gönderilen Tezkerenin Suretidir

Lord Salisburry'nin gayrı resmi olarak tebliğ ettiği Lâyihadan başka ve bütün murahhasların oy birliğiyle dünkü gün Bâb-ı Âlî'ye verilen Lâyihanın ihtiva ettiği tekliflerin kabul edilemez olduğu anlaşılmakta ise de, bu ikinci Lâyihanın müfredatı ve münderecatı henüz etraflıca tetkik edilmediğine ve konferansın ilk müzakereleri hakkında Bâb-ı Âlî tarafından hazırlanan ecvibe-i esasiye ile şayet devletler tatmin olmayıp da münakaşalara girişmek iktiza ederse Devlet-i Âliyye'nin hak ve menfaatları, mevkii ve gerek bu defa ittihaz buyurmuş olduğu Kanun-u Esâsî ahkamınca yapılan tekliflerin hangileri kabul edilebilir ve hangileri toprak bütünlüğümüzü [temamiyet-i mülkiye] ve istiklalimizi ihlal edebiliyor buraları enine boyuna müzakere ile belirlenerek, icabında verilecek cevapların şimdiden hazırlanmış olacağı da lazım geleceğinden, bu konuların vükelâ arasında hemen görüşülmeye başlanması ve işin ehemmiyeti dolayısıyla Bayramı Şerifin toplantılara engel olamayacağı, şimdi sâdır olan emr-i ferman-ı hümâyunu iktizay-ı celileden olmakla. Ol bâbda.

8 Zilhicce 1293 Bende Sait
Gece saat 3^{00}
[25 Aralık 1876]

(10)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Aşağıdaki malûmatın yüce Sadaret Makamına süratle tebliği irade buyurulmuştur.

Geçenlerde Rusya Sefiri bazı vasıtalarla, Zât-ı Şevketmeâb Cenab-ı Padişahî'yi bilinen tekliflerinin kabulüne teşvik eylediğinden, Devlet-i Âliyye'deki asayişin korunmasına sarfettiği mesaisini tekliflerinin menşe-i olan hadiselerin tâ zuhurundan beri isbat eylemişti ve hâlâ bu niyettedir. Lakin bu işten bütün dünyanın asayişini ihlal edecek üzücü neticelere uğramaksızın çıkılması, devletlerin mütekabil fikirlerini dostça ortaya koymalarına bağlıdır. Yani, *"Devlet-i Âliyye'nin haklarına ve istiklaliyetine dokunacak düşünce ve tekliflere devam edilirse, istenilmeyen durumların meydana çıkması zaruridir. Ve bunun sorumluluğu sebep olanlara aittir."* şeklinde bazı düşünceler âliye-i gayrı resmîye olarak ifade edildiğinde, muhatap ve vasıta olan zât, Rus Sefirine işin bu yönlerini izah etmesi üzerine kendisinde [elçi İgnatiyef] fevkalade bir telaş ve çehresinde bir değişme ve infial müşahade eder. Sefir cevabları dinleyip bir müddet düşündükten sonra konuşmaya başlayarak bir çok mütaalar beyan eder.

Hülâsası, Rusya'nın muharebe arzusunda olmadığını ve kendisi bir müdetten beri Bâb-ı Âlî nazarında bulunduğu durum ve mevkii icabınca [iyi karşılanmıyordu] hazreti padişahî ile mülâkattan ve mevcut duruma göre konuşup teminata girişmekten yararlı bir netice çıkacağını ümit etmediğinden, bir kaç güne kadar diğer devletlerin sefir ve murahhaslarını görüşmeye teşvik edeceğini ve tekliflerin kabulü em-

rinde yapılacak ihtarları teyit etmek üzere, muharebenin kötülüklerine ve Devlet-i Âliyye'nin selâmet ve bekâsı her ne suretle olursa olsun, devletlerin fikirlerine arzı teslim etmekte bulunduğunu tarafı şahaneye beyan eylemesini tavsiye ile beraber, kendisi efkârı seniyyeyi bu suretle meylettirmeye muktedir olursa, Rusya'dan pek ziyade mükafat göreceğini beyandan ibaret oluyor.

Buna vasıta olan zât, bu gün tekrar Şevketmeâb efendimizi gördüğünden, tarafı şahaneden gene evvelki vadide beyan-ı efkâr buyurulduğu gibi, Osmanlılar kendilerinin fayda ve zararının ne tarafta ve nerede olduğunu yakın zamandan beri bütün bütün iyi bildiler. Ve İslâm ve Hıristiyan beraberce saldırılara şimdiden karşı koymaya hazırlar. Hatta fikirlerinde o derece heyecan ve teb'a arasında o derece birlik vardır ki, Rusya matbuatının mazlum saydığı Bulgarlar bile müdafaa ve muharebede diğer vatandaşlarına refakat arzusunda bulunuyorlar ve bu arzunun ciddi olduğu eseriyle meydandadır. Bunlara yalnız saltanat-ı seniyyenin ve heyetin sulhkârane beyanları engel olmakta ise de, bilinen tekliflerde devam ve ısrar olunursa, muharebe ve haysiyet ve namusa intikal etmekte olan hakarete müdafaa gerekli olup, halkın fikirlerine mukavemet hükûmetçe zor olacak ve bu halde zât-ı şahaneleri de zaruren ve bittabi teb'alarına uyup sancaklarını himaye edeceklerdir, mealinde bazı tebeyyünatı seniyye dahi vaki olur.

Mütalaât-ı âliye hükmünce sebat gösterildikçe İgnatiyef'in fikrini değiştirmesi ve bir kaç günden beri alınan bilgiler, Salisbury'nin tutumu gerek İngiltere'de ve gerek buradaki İngilizler tarafından kınandığından, onun da bu vesileyi ipucu yaparak tutumunu değiştirmesi ihtimal dahilinde bulunmakla, bu gün bizim murahhaslarımızın da buna göre lisan kullanmaları faydadan hâli olamaz. Emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

22 Zilhicce 1293 Bende
[8 Ocak 1877] Said

(11)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Yine "kaime" bahsi dermeyan buyurulduğundan fiyat yükselişlerinin [terakki-i fiat] Mösyö Zârifi aracılığıyla piyasaya çok büyük miktarlarda "kavaim-i nakdiye" çıkarılmasından ve bu da Nezarette bulunan zâtın görülmemiş büyük hatasından doğduğuna dair dün akşam vaki olan ifadatı seniyyelerini arz ve nakleyledim. Bunun üzerine Galip Paşa'nın [Maliye Nazırı] madem ki iktidarsızlığı sabit olmuştur, değiştirilmesi konusunda izin istemekte makam-ı celil-i hidivîlerinin serbest ve murahhas bulunduğu ve bu noktanın hemen tarafı âlinize yazılmakla beraber, yerine gelecek zâtın maliyece lekelenmemiş bir zât olmasının da ihtar kılınması irade buyurulmuştur.

Odyan Efendi'nin telgrafı da yüce makama sunuldu. Devletlerin tekliflerine dair olan evrakın istenilmesi. Salisbury mülakat sırasında mevcut durumdan bahseder ve bazı ihtarlarda bulunursa, sükûtla geçiştirmek veyahut katiyyen Bâb-ı Âlî'ye müracaata lüzum göstermenin münasip olamayacağı cihetle, Bâb-ı Âlî'nin tekliflerin reddinde istinat ettiği delillere göre idare-i lisan buyurulması mütalaasına mebni olduğu ferman buyurulduğu gibi. Enternasyonal bir komisyonun istiklâl ve belki netice olarak devletin *toprak bütünlüğünü* [temamiyet-i mülkiye-i devlet] ihlal edeceği ve kamu oyuna müracaat olunmaksızın böyle bir teklifi doğrudan doğruya kabul etmenin kimsenin elinden gelmeyeceği, bahis konusu ve izah olmayıp, maksat yalnız bunu istiklâli ihlâl etmeyecek bir şekle sokmak için bir kere daha îmal-i efkâr ve mesai ile defâten ve külliyen red ve tekliften sakınma idi.

Ve madem ki, dünkü gün Odyan Efendi'ye yazılan taahhütlerde komisyon hakkında da bir düzeltme şekli vardır ve kendisinden gelen

telgrafta da umut belirtisi olabilecek bazı tebeyyünat vardır, işbu teşebbüslerin maksada uygun bir netice vermesi umulur, buyuruldu. Komisyona dair mütalaatı âliyeyi sabahleyin zabtedebildiğim mertebede huzuru âlilerine beyan etmiş isem de, burada tekrar edilmesi irade-i seniyyeye mebnidir. Emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

25 Zilhicce 1293 Bende
[11 Ocak 1877] Said

(12)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Odyan Efendi bendelerinin telgraf tercümesinin irsal buyurulduğuna dair olan iradename-i samî-i sadaretpenâhileri çâkerhanelerine döndükten sonra geldi. Şevketmeâb Efendimiz Harem-i Hümâyuna teşrif buyurmuş olduklarından Saray'a gidilse bile tezkere ve tercümenin vakitsiz takdimi kabil olmayacağından zarureten yarına bırakıldı.

Yarın erkenden takdim ve her ne şekilde irade buyurulursa tebliğ ederim. Odyan Efendi'nin Lord Disraeli tarafından İstanbul'a gönderildiğini tahmin eylediği telgraf galiba gelmiş olmalıdır ki, bu gün Mösyö Sir Henry Elliot Saray-ı Hümâyun'dan mevcut durumun derhal bir sulh yapmaya elverişli olduğunu ve hatta Devlet-i Osmaniyyenin ıslahat yapma temayülünü bilfiil ispat eylemesinden dolayı Konferans, ağır tekliflerinden feragat niyetinde olup, yalnız Asya eyaletleri için muhtelit ve muvakkat bir Komisyondan başka istenecek bir şey kalmadığını açıkça belirtiyordu. Nail olduğum her yüce müsadeyi hidivlerine güvenerek şurasını şahsi mütalaâ kabilinden arza cesaret ederim ki, Constitüsyon'un [Anayasa- Kanun-u Esâsî] yürürlüğe konulmasını taahhüt ve bu taahhüdün Konferansın tartışma zabıtlarına geçirilmesine muvafakat olunması hakkında Odyan Efendi'nin belirttiği mütalaa, herşeyden evvel bizim için çok faydalıdır. Ve eğer hatırınızda kalmış ise, bu sureti bundan yirmi gün evvel nazarı dikkati fahimânelerine arz ve tebliğe cesaret etmiştim. Zira eseri celili dâveri ekremîleri olan Kanun-u Esâsî böyle bir taahhütle kaim olur.

Binaenaleyh, yarın uzun uzadıya müşavere ve muhaberelerle vakit geçirip işleri sekteye uğratmamak için, Saray-ı Hümâyun'a gele-

rek, huzur-u cenâb-ı Şehriyari'ye mesul ile izah-ı hakikat buyurulursa, daha ziyade maksadı temin ve teshil eder. Her halde emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

25 Zilhicce 1293 Bende
[11 Ocak 1877] Said
Saat gece 6$^{\frac{00}{00}}$

(13)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

İradenâme-i sâmi-i sadaretpenâhileri meâli hakâyiki, iştimali karîni müdrike-i âbidanem olmuştur.

Dünkü gün nezd-i âli-i hidivlerinin yanından dönüşte, Komisyonun teşkili evvelen medârı necât ve istinâdımız olan Paris Ahitnamesini kendi elimizle parçalayıp devletin istikâlini imha etmek ve ikincisi bundan böyle her nerede bir gaile çıkarsa kaldırma sebeplerine bakmak için böyle komisyonlar kurulması hakkında bir daha geri alınması mümkün olmayacak şekilde bir hak ve selâhiyet vermek demek olduğuna dair bir çok izahat verilmişti. Müteakiben takdim olunan ârizada bunun müsbet tesirine delalet eder. Galiba Rusya elçisi Bâb-ı Âlî'den ümidini kesmiş olmalı ki, dünden beri gayrı resmi bazı vasıtalarla Komisyonu kabul ettiğine dair bir takım teşvikler cereyan edip hatta bir zat bu Komisyonun Devlet-i Osmaniye ile diğer devletler tarafından tayin edilecek memurlardan mürekkep olmasına ve ekseriyet ile riyasetin bizim tarafta bulunmasına ve ecnebilerin Komisyondaki görüşlerinin kesin değil iştişari olarak kabul edilmesine, Fransa murahhası Comte Chaudorti'nin muvafakat edeceğini ihbar eder. Lakin şu Şevketmeâb Efendimiz, insaf oluna ki, sebat ve metanetten başka bir şey izhar ve iltizam buyurmuyorlar. Hatta yüce iradeleri gelmezden evvel efkâr-ı hümâyunlarından hissettiğime göre, bu gün Marki Salisbury ile yapılacak mülakatta halkın meşru istekleri ve Devlet-i Âliyye'nin tabii hakları bu meselede ne suretle irâe ederse onun haricinde bir şeye temayül, zât-ı hümâyunlarınca emri muhal olduğuna dair beyanı efkâr buyurulacak. Velhasıl senet ve ipucu [ser-rişte] olabilecek mebâhis söz konusu olmayacaktır. Vaki emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

Bende Said

(14)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Yüce hidiv hazretlerinin emirleri bizzat elden sunuldu. Zât-ı Hazret-i Şehriyâri diş ağrılarından dolayı rahatsız olduklarından, bu gün de Mabeyn'i Hümayun'a teşrif buyurmadılar. Hatta Nazır Paşa hazretleri Konferansın son durumunu arzetmek üzere gelmiş iseler de bir iki saat sonra kabul edeceklerinden tezkere-i seniyyelerini ve telgraflarını bu akşam görmeye zamanlarının müsait olup olmayacağı da meçhuldür. Fakat Rüştü Paşa'nın her devlette pek büyük şeref ve bahtı olan ve hatta vükelâlığa bile tercih edilen yüksek görevi kabul etmemelerine Şevketmeâb Efendimiz ne kadar hayret edecekler ise, bütün dünyanın haklı olarak ve eseri fiiline binâen hürmet ettiği kadar ve hidivlerinin meziyyet ve hamiyyetlerinin yeni bir nişanesi olmak üzere gerek Kanun-u Esâsî ve gerek *metbu'u meşru'un* tasvip buyuracakları her nevi memuriyet hakkında ibraz buyurulan eser-i imtisal ve takdiri ol rutbe-i temyiz ve takdir buyuracaklarına şüphe olunamaz.

Ve bu bâbda bugün ve yarın ne ferman buyurulur ise derhal arz ve tebliğ olunur. Kaldı ki, Odyan Efendi'nin telgrafının aynen takdimi daha münasip olacağından, cevabı için sureti takdim kılındı. Mesnedi celîli sadaretten istifa şayiasının ve Heyet arasında ademi-i ittihadın hâli hazırdaki meselelere kötü tesiri olacağından, zerre kadar aklı ve idraki olanların şüphesi olmadığından Odyan Efendi'nin telgrafının sonunda söylediği, memleketin hatırasına iştiraken ve liyakatim haricinde ise de, yalnızca nail olduğum âvâtıf-ı ulyâyı zerre perveranelerine iğtiraren ihtara cesaret ederim ki, şu istifa şayiası müşarünileyhe yazılacak cevapta tekzip buyurulacak olursa, hasıl olan zararlı tesirleri bertaraf olunur. Emr ü ferman Hazreti veliyyülemrindir.

5 Muharrem 1294 Bende
[20 Ocak 1877] Said

(15)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Rüştü Paşa hazretlerinin Meclis-i Âlî'ye memuriyeti muvakkatasından ve Meclis-i Âyan azalığından istifasının, kabulüne irade-i seniyye müteallik buyurulmakla buna ve müşarünileyhin ma'zuliyet maaşına dair iradeyi hâvi tezkire yarın ki gün irsal oluncaktır. Meclis-i Umumi kararının kendisine tebliğinde Lord Derby'nin hoşnutluk eseri göstermemesi ve bilakis bazı mütalaat-ı hayırhahane dermeyan eylemesi ve bu Meclisin mücerred eser-i tedbir-i saib vekaletpenahileri olmak üzere suret-i akd ve terkibinde vaki olan hereket-i mahiraneyi takdire, ağyarın dahi iştirak etmesi gibi nazarı memnuniyet ve mübahatle görülecek maddeler nazarı takdir-i âliye arz olundu ve müteessir tasdik ve telakkî görüldü. Lord Derby'nin Kanun-u Esâsî'ye tevafuk eden şeylerin devletlerin ihtar ettiği esaslara göre bir an evvel mevzu'u icraya konulmasına ve teferruatına dair mütalaatın pek ziyade şayan-ı dikkat ve Devlet-i Aliyece menfaatı olduğu cihetle Asya eyaletlerinin yarından itibaren bir dakika geçirilmeksizin kendiliğimizden tamir ve tanzimi ahali emrinde ne türlü suret-i tanzimeye ittihazı münasip ve re'yi âli cenabı sadaretpenahilerine muvafık olur ise hemen izin istenilmesi fermanı isabet beyanı-âli icabından olmakla. Emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

5 Muharrem 1294 — Bende
Gece saat 2[00] — Said
[20 Ocak 1877]

(16)

Mâbeyn Başkatibi Said Paşa'dan Sadrazam Midhat Paşa'ya

Mekatib-i Askeriyeye kabul olunacak gayrı müslim çocuklara dair bazı mahrem izahatları ihtiva eden ve şeref-vârid olan tezkere-i sâmiyeleri elden takdim kılındı. Rusya Sefirinin Konferansta okuduğu müzekkere hakkında, taraf-ı âli'i hidivlerine tebliğ olunmak üzere, dün gece bazı irade-i seniyyeler verilmiş olup, vaktin müsadesizliği yazılmasına olduğundan şimdi beyan olunuyor.

Şöyle ki; bu konuda huzuru âli-i tâcidaride, vaki olan mütalaat-ı âliye-i sadaretpenahileri takdir ve tamamıyla tasdik buyurulduğu gibi Konferans'ın İgnatiyef'in tehditkâr bir konuşması ile sona ermesine pek ziyade teessüf buyuruluyor. Bu konuda şayanı dikkat ve esef verici bir cihet de, Devleti Âliyye'nin isteyerek ilân ettiği Kanun-u Esâsî'nin mahiyetini zayıf ve değersiz mertebesine indirmek için adıgeçen sefir [İgnatiyef] pek çok bedhahâne kelimeler kullanmış ve gayrı müslim cemaatlerin muafiyetlerine ait ve zaten meri olan şeylerin muhafaza edilmediği gibi isnatlarla devleti tehdit etmiş ve Mahmut Nedim Paşa zamanında yapılan ve dört beş çeşit mer'i maddeyi devletlere karşı yeniden temin ve taahhütten ibaret olan fermana Kanun-u Esâsî'den daha fazla ehemmiyet vermiş ve Konferansın hududu salahiyeti haricinde daha bir çok meseleye sataşmış iken, bizim taraftan kaideten ve münazaraten lazım gelen hususlar dermeyan olunmamıştır.

Gerçi bunların red olunmamasına kendisinin nutkunu tamamladığı gibi bulunduğu yerden [mevzi'i bahisten] çekilmesi sebep olduğu rivayeti var ise de, cevabını vermeye davet etmek riyasetin salahiyeti tahtında ve şayet diğer murahhaslar da bu nutkun bitmesiyle Konfe-

ranstan çekilmiş iseler, o halde bizim taraftan yazılacak reddiye o günkü toplantının müzakerelerine ilave edilmeksizin protokolu imza etmemek imkanı da açıkça ortada iken, her nasılsa mademki şimdi Konferansın protokolu İgnatiyef'in tenbihat ve tehdidatı ve o şekilde devlet işlerine müdahaleyi isteyen beyannamesiyle sona ermiştir. Protokolun bu şekilde dünyaya ilân edilmesi kötü tesirden beri olamıyacağından, protesto edilmesi imkanı var ise icabına bakılması irade-i seniyye iktizayı âlisinden olmakla. Ol bâbda. Emr ü ferman hazreti veliyyülemrindir.

8 Muharrem 1294 Bende
[23 Ocak 1877] Said

(17)

24 Nisan sene 1294 tarihli mektubunuzu kemâl-i ehemmiyetle okudum. Vatan ve memleketin uğradığı büyük felaket, bildirdiğiniz vechile hiç bir milletin başına gelmeyen fecâyii olmakla, çaresiz ve talihsiz vatandaşlarımızın durumu, bugün hayatta olanları nasıl müteessir ve dilhûn etmekte ise, ilerde gelecekleri de ilelebet üzeceğinden şüphe yoktur. Her ne ise, şimdi şu hal içinde bu musibetleri tefekkür ve zikrinin tekrarlanması ile akıl ve şuuru bir kat daha perişan etmektense, fikrimizi toplayarak, bu sıkıntının bir çaresini aramak için gerçekten bir ittifak ve ittihadın olması lazımdır. Bu sebeple Rumeli halkının ictimai durumlarının ve birikmiş işlerinin görülmesi için İstanbul'da bir Komite kurulması ve zât-ı şerifleri gibi hamiyet ve vatan sevgileri bilinen kişilerin bu Komite azalığına seçilerek böyle bir beraberliğin bulunduğuna işaret ve şan olmakla büyük memnuniyeti mucip olmuştur. Bu durumda, bundan başka da yol yoktur. Malumu âlilerinizdir ki, bizim çektiğimiz ve uğradığımız belaların menşe'i ve sebepleri var ise de, bir büyük sebebi de milletimizden en ilerde bulunan zevâtın kendi şahsi menfaatlarından başka bir işe sahip çıkmaması ve az çok mesûliyeti üzerine almak istememesidir.

Benim itikadıma göre, Rusların Balkanlara tecavüzünü engellemeye yalnızca ahali kâfi iken, Rusların Müslümanlar aleyhindeki niyetlerini haber verenlerin sözü dinlenilmeyip, herkes kendi mal ve menfaati kaydına düşüp, bir kaç yüz kişinin bir yerde ve bir emir altında tutulması kabil olmadığı cihetle, nihai olarak şu musibete uğranılmıştır. Memleket harap ve perişan olduğundan başka Türkleri de ölü hükmünde sayan ecnebilerin de görüş ve düşüncelerine kuvvet vermiştir. Hamdolsun askerimizin muharebelerde gösterdikleri kahramanlık bütün dünya tarafından kabul edilip methedildiği gibi, şimdi de halkımızdan bir kısmının silahlı olarak haklarını ve namusunu korumak uğrunda fedakarlık etmesi gayet meşru ve öğünülecek bir hareket

olduğundan, bu durum Devlet-i Osmaniye ve milleti İslâmiyenin bekâsını lüzumlu gören devlet ve milletler nezdinde pek büyük tesirlere sebep olmuştur. Ve bunun ortaya çıktığı günden beri meselenin şekli bile değişip Rumelinden İslâmın çıkarılması lazımdır diyenler, ağız değiştirerek İslâm için Rumelinde bir idare kurma fikrine düşmüştür.

Bunlara yardım edilmesi hususuna gelince, Avrupa'da ve hususiyle İngiltere'de pek çok efkâr buna meyilli ve müsaittir. Fakat malûmu âlilerinizdir ki, şimdiki halde devletin tarafsız sayılması sebebiyle, yardım için fikri müsait olanlar bu işe girmekten çekindiklerinden, her ne kadar tarafımızdan bu hususa da gayret gösterilmekte ise de, harbin ilânından evvel bundan istenilen derecede bir netice alınması ümit edilemez. Kaldı ki, İngilizlerin bu defaki teşebbüsleri ya sulh veya harp şıklarından birine müncer olacağı tabii olup, eğer sulh yapılırsa İslâm ahalinin silahlı olarak bu şekilde haklarını korumaya çalışmaları devlet ve milletimizin hukuk ve bekasını iltizam eden devletlere pek büyük kuvvet olarak sulhun iyi şekilde neticeye ulaşması ümit edildiği gibi, muharebe vukuunda da bizim için elbette daha hayırlı bir netice elde edileceği inâyeti rabbâniyeden dilenir.

Bu durumda şimdi yapılacak şey, haklarının ve namuslarının korunması için dağlara çekilmiş olan ahali, bir müddet daha sabır ve sebat ederek, fırsatını bulunca düşmandan oralara yaklaşan küçük birliklerin vurulup ezilmesi, büyük muharebeden katiyyen kaçınılması ve bu konu gerçekten devleti Ruslara karşı müşkil bir mevkiye sokacağından, mümkün mertebe o müşkilata da meydan verilmeyerek her halde devletin hukuku olan emir ve rızasına tâbi olunması ve bir de İstanbul'da az çok bir güvensizlik ve huzursuzluk zuhuru pek çok fenalığı davet edeceğinden, hususiyle düşman kapıda iken böyle bir halin vukuu düşmana hizmet olacağından, bu hususların da hemşehrilerine güzelce anlatılması. (132)

7 Mayıs Sene 1294 [19 Mayıs 1878]

(132) Hatırat metninde bu mektubun başlığı bulunmamakta ise de, Midhat Paşa tarafından 1877 Osmanlı-Rus harbinin başlarında Avrupa'da sürgünde iken, Saray'dan veya vükelâdan bir kişiye yazıldığı anlaşılmaktadır.

(18)

TÜRKİYE'NİN MÂZİSİ VE İSTİKBÂLİ

Hürriyet şehidi Midhat Paşa merhumun Rusya ile icra ettiğimiz 1293 [1877 - 78] harbini müteakip Londra'da iken bir İngiliz gazetesiyle neşr ettikleri makale-i mühimmenin tercümesidir: (133)

Şark meselesinin Avrupa âmal ve menâfiine muvâfık bir surette halline intizâr edenler, zuhur eden her türlü teşebbüsât karşısında bu gün yanılmalarının sebebi, aldanışlarının sebeb-i hakikiyesi hakikat halde neden ibaret bulunduğunu anlamaya çalışmalıdırlar.

Bence bunun sebeb-i yegânesi, Devlet-i Osmaniye'yi teşkil eden akvâm-ı muhtelîfenin tebâyi'ine, âdab ve âmâline, Devlet-i Osmani-

(133) "Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali" adıyla sunulan bu bölüm, hatıraların orijinalinde yoktur. Ancak Midhat Paşa hatıralarında, Avrupa'da sürgünde iken bir Risale yazdığını ve İngilizce ve Fransızca olarak 5.000 adet bastırıp her tarafa dağıttırdığını ifade etmektedir. Biz bu Risale metnini de hatırata ilave ederek, hem artık tarihe bir vesika olmuş bir belgeyi tarihçilerin incelemesine sunduk ve hem de Midhat Paşa portresinin daha yakından tanınabilmesini temine çalıştık. Zira bu Risale de Midhat Paşa'nın Osmanlı Devleti hakkında ilginç ve önemli değerlendirmeleri mevcut olup, yurt dışında sürgünde iken ülkesinin 93 harbine girmesi nedeniyle yaptığı çalışmaları ve bu konudaki görüşlerini ortaya koymakta ve daha ziyade Rusya'nın haksız ve kışkırtıcı politikaları karşısında Avrupa kamu oyunun dikkkatini çekerek kendi ülkesini savunmaktadır. Bu İngilizce makale, ancak II. Meşrutiyet döneminden sonra ufak bir Risale halinde İstanbul'da basılmış ve tarafımızdan da yeni harflere aynen aktarılarak buraya konulmuştur. Risalenin orijinal metni için Bkz. [Türkiye'nin Mazisi ve İstikbâli, muharriri Midhat Paşa, mütercimi A.R. (Ahmet Refik), tab'ı ve naşiri Kitabhane-i İslâm ve Askerî, Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326 (1908 / 1909)]

ye'nin vaziyet-i coğrafiye ve etnografiyesi ile vekâyi-i tarihine dair ezmine-i muhtelifede [muhtelif zamanlarda] istihsal olunan haberlerin mühim ve nâ-tamam elde edilen mâlümatın mütenakız ve gayrı vazıh olmasından ibarettir.

Filhakika mâlumat-ı mezkûre, siyaset, din ve teşkilat-ı ictimâiyye gibi üç nokta-i nazardan yekdiğeriyle kâbil-i telif olmayan ecnâs-ı muhtelifenin efkâr ve temayülât-ı mahsusasına nazaran tebeddül etmektedir. Hakikat hal ise ara sıra bu te'sirat-ı mütezaddeye [zıt tesirler] düçâr olarak ekseriya gayrı mâlum kalmakta veyahut mübhem ve gayrı mekşuf [keşfedilmeyen] bir ziyâ-ı hakikat altında nümâyân olmaktadır.

Fakat âmal ve menafii, efkâr ve ihtirasâtın müsademat-ı dâimesi ortasında yekdiğeriyle te'lif kabul etmeyen akvâmdan her birinin kendi menafi'ine olmak üzere nasıl ki efkâr-ı âmmeye karşı daima mütenakız [tenakuz-zıt] mâlumat vücuda getirmesi tabîi ise, Türkiye'yi ömründe görmemiş veyahut Türkiye'yi ziyaret ederek hüküm edeceği mesaile dair açık ve vazıh bir fikir peydâ edinceye kadar Türkiye'de ikâmet etmemiş muharrirlerin yazmış oldukları eserlerde daima hakikate takarrüb edememiş olmalarını da nazar-ı taaccüble görmemelidirler. Binaenaleyh hiç şüphe yoktur ki, şarktan bahs edebilmek için Şark'ı iyi tanımak lazım olduğu gibi, Şark'a müteallik mesâile dair sâlim bir hüküm ita edebilmek için de, hâdisat-ı şarkiyye üzerine ma'lûmât-ı mevsûkeye mâlik olmak iktiza eder.

Yakın vakte gelinceye kadar saffet-i kalb sahibi bazı kimseler, Rusya'nın cesîm bir harbi göze aldırmak fedakarlığında bulunması, sırf şark Hıristiyanlarının ıslah-ı hâli maksadına mâtuf olduğuna zâhib olmuşlardı.

Acaba Rusya'nın maksadı yalnız bundan mı ibaret idi? Bu bahane altında şerh ve izahına hacet olmayan daha sair makâsıd da mevcud değil mi idi? Bu gün harbin hâdisat-ı icrası bütün hakikati sahâ-i ilâniyata çıkarmış olduğundan bu babda ne türlü mülahazada bulunmak lazım geleceğini herkes bilir.

Fakat düşmanlarımız Hıristiyanların daima esaret altında bulunduklarını ve onları mâ'ruz bulundukları bâr-ı tahakkümden kurtarmak

Avrupa'nın vazifesi bulunduğunu iddia etmekten hâli kalmadıkları gibi bir çok kimseler de Hıristiyanların hakikaten böyle bir muamele gördüklerini zâhib olduklarından, Türkiye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar beyninde mevcut münasebetten ve bilhassa da hükûmetin teb'a-i gayri müslimesi hakkındaki muamelatında takip eylediği meslekten bahs ederek bu ithamatın hata olduğunu isbat etmek iktiza eder.

Sevâbık-ı tarihiyeye nazar etmek, ahvâli büsbütün meydana çıkarabilir.

Evvela şurasını bast ve temhîd [açma ve düzeltme] edelim ki, diyânet-i İslâmiye, müsâvât ve hürriyet üzerine müessesdir. Devlet-i Osmaniye'nin usul ve idaresi ise bu kaide üzerine te'sis edilmiştir. Bunun için bil-cümle teb'a-i Osmaniye kanun nazarında hür ve müsâvidir.

İşte yine bu kaideye mebnîdir ki, kâffei edyân, Memâlik-i Osmaniye'de her zaman taht-ı emniyette bulunmuşlar... Gerek icrây-ı âyin ve gerek idare-i ruhaniyelerinin menafi'ini istedikleri gibi idarede son derece serbest bırakılmışlardır. Bundan başka malumdur ki, din-i İslâm adaleti emrettiği gibi, daire-i adaletten inhiraf edeni de en şedit mücazât ile tehdit eder.

Müessisin-i Saltanat-ı Osmaniye ile muvaffakiyet-i harikûladeyi silahlarının kuvve-i kahhariyesinden ziyade herkes için ve herkes hakkında izhar eyledikleri adalet sayesinde iktisab eylemişlerdir. Onlar nüfûz-u ibtidaiyelerini adalet sayesinde tevsi'i eylemişler ve silahlarıyla ta'arruz etmedikleri memleketleri manen feth ve zabt ederek nüfuzlarını bütün civar memalike isâl eylemişlerdir. İşte te'sir-i adalet bu derece bir azamet göstermiştir.

Rumeli kıt'ası kabzâ-i Osmaniyâ'ya geçtiği zaman Hıristiyanlara cebren İslâmiyeti kabul ettirmek bu koca fatihlerin yed-i iktidarında idi. Onlar kat'iyyen buna tevessül etmediler. Takip ettikleri desâtir-i necibâne, dahili daire-i hükûmetleri olan akvâmın efkâr ve vicdanı üzerine hiç bir te'sir, hiç bir tazyik icra etmemeye onları mecbur ediyordu.

İşte bunun için Osmanlılar, idare-i ruhaniyeleri umûrunu istedikleri gibi idare etmek ve hükûmetin hiç bir kontrolu altında bulunmamak üzere istedikleri gibi mektepler te'sîs eylemek imtiyâzâtını, mağ-

lublara her zaman bahş eyledikleri gibi dinlerini, lisanlarını ve mallarını da muhafaza eylemelerine müsaâde etmişlerdir.Padişahlarımız bu güne kadar her türlü mezâhibin hâmisi bulunmak ve olmakla iftihar edebilirler. Hatta o derecede ki, muhafaza-i edyân husûsundaki müsamahamız misilli sâire hükmüne girmiştir.

Padişahların Hıristiyanlar hakkındaki riayetine bir misal irâe etmek için müddeiyatıma esas olmak üzere iki vak'â-i tarihiye zikr edeceğim.

Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni İstanbul'u fethederek intizamı iâde, avf-ı umûmîyeyi ilân eyledikten sonra bir dîvan akd edilmesini emr etmiş ve bu dîvana Rum Patriğini dâvet eylemişti. Hatta Patriği istikbâl için bütün vüzerâsını göndermişti. O zamanlar padişah hiç bir kimseye ve hele mağlub bir milletin reis-i ruhanîsine kat'iyyen ayağa kalkmazdı. Fakat Fatih bu sefer bütün kaideyi lağv etmiş ve mevkî'inden kalkıp Patriğe doğru on adım ilerlemiş, Patriğin elinden tutarak onu yanına oturtmuş, nüfûz-u rûhânîsesinin ihyâsına alâmet olmak üzere bir de âsâ vermiştir ki, bu âsâ hatta bu gün bile müdebdep âyinler esnasında Patriğin önünde bir papas tarafından taşınılmaktadır.

Yine aynı padişah, daha sonraları İstanbul'da tesis eylediği mahkemelerin İslâmlarla Hıristiyanlara aynı surette mu'âmele edip etmediğini anlamak ve şüphesiz akvâm-ı mağlûbeyi henüz alışmadıkları bir davadan dolayı kalblerine gelecek korkudan vikâye etmek için, kendisine erbab-ı vukuf ve ma'lûmattan iki papas tavsiye etmesini rica etmiş ve onlara bütün muamelattan kendisini haberdar etmelerini tenbih ederek bazılarının rivayetine göre bir sene, bazılarının rivayetine göre de üç sene müddetle mezkûr mahkemelerin teftişine memur eylemiştir.

Rivayete göre papaslar vazifelerini ifa eyledikten sonra zât-ı padişahî'ye beyanı ma'lûmat için Saraya gelmişler ve takdim ettikleri raporda ber veçhi-âti ifâdatta bulunmuşlardır.

"Zât-ı Padişahileri tarafından hükûmetin eyâletlerinde tesîs buyurulan mahkemelerde buradaki gibi îfayı vazife eder ve bu halde devam edecek olursa, zât-ı şâhâneleri emin olsunlar ki, şanlı ve satvetli hükûmetleri pek az bir zaman içinde mertebe-i kusvâ-ı şerefe [son derece şerefe] vâsıl olacak ve müddet-i hükûmetleri medîd ve teb'â-i sa-

dıkalarının refah ve saadeti bî-payân olacaktır." Hükûmet-i Osmaniye icrâ-ı adaletle nüfûzunu tesis ve tahkîm eylediği sırada Avrupa'nın bir ucundan öbür ucuna kadar akvâm harp ve ihtilâl ile tevlîd eden mesâib içinde pûyan [koşan] olurlardı.

Akvâm-ı Garbiyye ve Şimâliyye henüz hâl-i vahşetten kurtulmamışlardı. Bu sebepten dolayı her taraftan fevç fevç gelen mültecîler Memâlik-i Osmaniye'ye dehâlet ediyor, Osmanlılar'dan melce ve himâye talep eyliyordu. Mezâlim ve istibdattan kurtulmak için bir çok Yahudilerin İspanya'dan firâr ettikleri, Ermenilerin mezâlim-i nâ lâyıka'ya girifdâr olmamak ve Kazaklar'da Rusya esaretinden kurtulmak için geldikleri, tarihi mütalaa edenlerce mâlumdur.

İşte bütün bu muhacirîn, hürriyetini ancak Osmanlı toprağında bulabiliyorlardı. Onlara izhâr olunan mihmân-nüvâzî [misafirperverlik] onlara bahşedilen himâye, bugün bu muhâcirîn evlâd ve ahfadının da aynı imtiyazata mâlik olduklarını, düşmanlarımızın da tasdik-i kerdesi olduğu üzere aynı saadet-i hakikiyeye mazhar bulunduklarını tahattur ettirmelidir.

Muhtasaran beyân eylediğim şu hâl, onsekizinci asra kadar devam etti. Bu müddet esnasında Avrupa intizam kesb etmiş, tedrîcen târik-i terakkî'ye dahil olmaya başlamıştı. Bu asrın evâhirine doğru metîn ve payîdâr bir gayret, medeniyyet-i hazıra'ya bir terakkî-i cedîd bahş ediyor, hükûmetlerin şekil ve tabiatını değiştiriyordu. Fakat Devlet-i Osmaniye, icrâ olunan projelerin mükemmeliyetini ve memlekete bir hatve ileri attırmak ihtiyacını idrâk edecek zevâtın fıkdânından dolayı hâl-i tevkif'de kalmış ve nizâmât-ı kadîmesi büsbütün dûçar-ı iğtişaş olarak tebdîl-i usûl ve mesleke fevkalade muhtaç bulunmuş olduğu halde nizâmât-ı kadimesinden hiçbir şey tebdîl etmemişti. İhtilâlât-ı dahiliyye ile Rusya'ya karşı icra edilen harplerden dolayı hükûmetin kuvve-i maddiyyesi de perişan olmuştu.

İşte bu suretle günden güne dûçar-ı zaaf olarak asırlarca dünyanın en muazzam hükûmetlerinden mâdut olduğu halde derece-i saniyede hükûmetler sırasına tenzil eylemişti.

Avrupa medeniyeti, nizâmat-ı cedîde ile iktisâb eylediği hürriyetlerin zalâl-ı dilarâmında azâmet ve i'tilâ kesb eylediği sırada bu nîmetlerden külliyyen mahrum olan Türkiye kuvvâsının tenâkus [azal-

ma, eksilme] ettiğini görüyor ve dûçar olacağı tehlikeleri bizzat idrâk etmeye başlıyordu.

İşte bu tehlikelere meydan vermemek ve hükûmete şevket-i sâbıkasını iâde etmek için Reşîd, Âli, Fuad ve daha sair zevâd gibi ricâl-i hükûmet-i Osmaniyye, hükûmet-i nizâmât-ı cedîdeye nail ederek idare-i sâbıka suistimâlâtını mahv etmeye çalıştılar.

Vakı'a tamamıyla ihraz-ı muvaffakiyet edemediler ise de, mesâileri de akim kalmadı, Türkiye'nin son harbden evvelki hâli bundan otuz sene evvelki hâliyle mukayese edilirse, memlekette husule gelen tebeddülat-ı nafı'a kâmilen tezahür eder.

Bu tebeddül, başka memlekette bir asırlık mesai neticesinde bile kuvveden fiile gelemeyecek derecede şayan-ı hayrettir. Fakat etrafında vukua gelen terakkiyat da o derece ser'i olduğundan bu ıslahat az zaman içinde gayrı kâfi bir halde bulunmuştur.

Halbuki memlekette ıslahat icra olunduğu halde, ahâli arasındaki bir nev'i adem-i memnuniyet hüküm-fermâ olarak bazı şikâyetlere sebebiyet veriyor, bu şikayetler de Hıristiyanlar vasıtasıyla Avrupa'ya neşr ediliyordu.

Acaba bu adem-i memnuniyet neden neş'et ediyordu? Bu şikâyetlerin sebepleri neden ibaret idi? Hıristiyanlar müsâvat-ı tâmmeye mazhar olmuyorlar diye mi? Halbuki, ıslahat icra olunduğundan itibaren Hıristiyanların ahvali his olunacağı derecede dahi her türlü intizarın fevkinde islah edilmişti. İçlerinden bir çoğu hükûmetin en mühim memuriyetlerine kabul edilmişlerdi. Müdüriyetlerde, mehâkimde, umuru hükûmette îfayı vazife ediyorlar, fazla olarak İslâmların nâil olamadıkları bazı imtiyazlara da mazhar olmuş bulunuyorlardı.

Acaba bunlar hakikaten iddia olunduğu gibi Müslümanlardan şiddetli bir tazyik görüyorlar mıydı? Buna inanmak hatadır. Hıristiyanlar sui istimalat-ı idareden müteessir oluyor idi iseler, bunların ıztırabâtına Müslümanlar da hedef oluyor, hâli hazırın tebdilini şiddetle arzu ediyorlardı.

Fakat bâlâda beyan ettiğim vechile bu ıztırâbattan şikayet eden en ziyade Hıristiyanlar olduğu için, Avrupa'da yalnız Hıristiyanların meşakkat çekdiğine zâhip oluyordu.

Acaba Şark'tan ara sıra sudûr eden bu şikayat-ı müttehidenin sebeb-i hakikiyesi neden ibaretti? Bunun izahı pek basittir: Bâb-ı Âlî elîm, fakat kendisi için medâr-ı iftihar bir tezat eseri olarak ecnâs-ı Hıristiyaniyeye İslâmlardan daha ziyade bir hürriyet, daha ziyade vesâit-i tedrisiye bahş etmişti. Hükûmetimizin kadîm düşmanları ise bu halden kemal-i maharetle istifade ederek, ecnâs-ı mezkûreden bazılarına efkâr-ı infiradperverâne telkin etmeye muvaffak olmuşlardı.

Bunun için, Avrupa'da Hıristiyanlar tarafından işitilen şikayetler hakikaten Müslümanlar tarafından icra edilen tazyikât ve mezâlimden neşet etmiyor, bunların mukaddemâ lisana almaya cür'et ettikleri âmal ve ihtirasatın tahrik edilmiş olmasından ileri geliyordu.

Binaenaleyh, ıslahata teşebbüs olunduğu zaman, daha bidayette bütün bu ânasırı yedkidiğeriyle birleştirecek vech ile onları metânet bahş ve mahiyye-i hayat bir idare etrafına toplamak ve bu ecnas-ı muhtelifeyi telkînât-ı hariciyeye karşı adem-ül-te'sir [tesirsiz] bir hâle getirecek bir vatan-ı müşterek vücuda getirmek lazımdı. Bu vazife ise Türkiye'de idare-i meşrûta ilân olunduğu sırada Meclis-i Mebusan'ın görüldüğü üzere pek müşekkeldi.

Bundan başka bir taraftan da Rusya müşkilât-ı cedîde ikâ etmekten hâli kalmıyordu.

Rusya hükûmeti, 1854 senesinde bizimle harbetmek için Kaynarca Muahedesine müracaat ettiği gibi, 1856 Muhadesini mahvetmek için de, daha müthiş ve daha sehl-ül-isti'mâl [kolay kullanılır] yeni bir silaha müracaat etmişti, o da Islav ittihadı idi.

Kâffe-i desâisinde mahirâne hareket eden Rus diplomasisi, bir taraftan vazifesini ifâ eylediği gibi diğer taraftan da Balkanlar'a nifak tohumu saçmak için komitelere itimât ediyordu.

Osmanlı toprağı müttefiklerin kıtâatından tahliye edildiği günün hemen ertesi Prens Gorçakof bu Bulgarların Hükûmet-i Osmaniye'den tazyik gördüklerini beyan etmek için bir nota gönderiyordu.

O zaman bir tahkikat icrâ edilmiş fakat böyle bir şey vukua gelmediği tezâhür etmişti.

Yine bu sıralarda Çerkeslerle Tatarlar memleketlerinden çıkarılarak Türkiye'de yerleşmişlerdi. Rusya Hükûmeti bu fırsattan istifade

ederek, *"Bâb-ı Âlî'nin maksadı Çerkesleri yerlerine yerleştirmek için Bulgarları memleketlerinden çıkarmaktadır"* diye Hıristiyanları iğfâl etmiş ve Bulgarları "Vidin" cihetlerine doğru muhaceret etmeye teşvik eylemişti.

İşte o zaman yirmibin kişi bu vesâyaya kapılarak, güzel güzel vaadlere fer-yafte olan memleketlerinden çıkmışlar, fakat az bir zaman sonra Devlet-i Âlîye'den tekrar yerlerine gelmelerini taleb eylemişlerdir. Bu bîçareler ellerinde bulunan cüz'î bir meblâğı da beyhude yere sarf etmiş olduklarından, Hükûmet bunları sevk etmek için vapur tedârik etmeye ve kendilerine iâde olunan tarlaların ziraat için öküz ve âlet-i zirâiye vermeye mecbur olmuştur.

1865 ve 1866 senelerinde Rusya'da teşkil olunan çeteler Bulgaristan'da ihtilal zuhura getirmek için Kişinev ve Bükreş târikiyle Bulgaristana geldiler. Ziştovi civarında Tuna'dan geçerek Tuna ile Selvi arasında Balkanlara kadar ilerlediler. Fakat Bulgarlar tarafından hiç bir muavenet görmeyince, ahâlinin mazhar-ı muaveneti olan jandarmalar tarafından mağlup ve perişan edildiler. Burada şunu da ihtar ederim ki, bu çetelerin ilk geçişlerinde irtikâp ettikleri en birinci cinayet, yolları üzerinde gezinen on yaşlarında beş bîçâre İslâm çocuğunu katl etmekten ibaret olmuştur.

Filhakika bu müthiş cinayetten maksat, ahâli-i İslâmiye'yi Hıristiyanlara karşı ahz-i sâra [öç alma] teşvik etmek ve memleketi ihtilale vererek Avrupa'da Hıristiyanların Türkler tarafından tazyik ve telef edildikleri zannını hasıl eylemek için bunun netâyicinden istifade etmek idi. Fakat Müslümanlar buna karşı hiç seslerini çıkarmayınca, muharriklerin planı kâmilen akîm kaldı.

Komiteler bu hâli görünce manevralarını tebdil etmeye mecbur oldular. Eskiden yaptıkları gibi, Bulgar çocuklarını talim ve terbiye için muallimler gönderecek yerde, her sene ahâli-i Hıristiyaniye meyânından bir çok çocuklar intihap ettiler. Çocuklar Rusya'ya gönderiliyor, avdetlerinde ise memleketlerinde ittihad-ı Islav fikrini tâmim ediyorlardı. Bütün bu haller, Rusya'nın Dersaadet Sefiri Rum kilisesinden ayrı olmak üzere milli bir Bulgar Kilisesi açılmak için ferman istihsaline muvaffak olduğu zamanda vâki oluyordu.

Fakat maksadım ne Rus diplomasisinin aleyhimizde yaptığı şeyleri beyan etmek, ne de komiteler tarafından icra edilip bütün âlemin bildiği şeyleri tekrar eylemektir.

Yalnız isterim ki, ihtilâller ve isyanların, Sultan Abdülaziz'in son senelerindeki garabetin, Saray'ın masarifat-ı mecnûnânesinin ve bundan dolayı husûle gelen netâyic-i elimenin, hasılı bir birini müteakip üzerimize çöken felaket ve musibetlerin az çok aynı menbâdan neşet ettiğini herkes bilsin!

Keza harbden evvelki ahvâle dair de birşey söylemek isterim: Bunlar zaten mâlum olduğu gibi izah ve tafsile ihtiyaç göstermeyecek derecede yenidir. Yalnız, İstanbul Konferansından bir nebze bahs etmek için şunu beyan edebilirim ki, 9 Eylül tarihinde Petersburg resmi Ceridesinde Prens Gorçakof tarafından neşredilen tamim-i siyasi zeylinin birinci fıkrası kemâli dikkatle mütalâa edilecek olursa, Rusya hükûmetinin İstanbul Konferansı ile Ayastefanos muahedesinde dermeyan eylediği şeyler beyninde hiç fark olmadığı görülür ki, bunu 1 Nisan tarihli varakalarında Marki Salisbury cenabları da teslim eylemişlerdir. O halde Rusya hükûmetinin muzaffer olduğu halde Avrupa'ya güçle kabul ettirebileceği bir şeyi Türkiye'nin derhal muvafakat etmeyeceğini tabii olarak söyleyebiliriz. Zaten hiç bir hükûmet, bir millet yoktur ki, bu şerâiti kabul etsin. Bunu bizim de kabul etmeyeceğimiz tabiîdir. Zira, bütün ahâli her ne suretle olursa olsun haysiyet ve menafiini müdafaa etmek istiyor, beşyüz bin askeri muharebe emrine intizar ederek vatan için fedayı can etmek şerefini temenni eyliyordu.

İngiltere hükûmetinin, hakkında ne gibi tedabir ittihaz eylediğini Türkiye bilmiyor değildi. İngiltere kabinesi mücadelâtımıza karışmayacağını açıktan açığa beyan etmişti. Biz bu kararı pek iyi biliyorduk. Keza, Avrupa menâfii umumiyesi ile İngiltere menafii hususiyesinin, Rusya ile yuku bulan mücadelatımıza son derece merbut olduğunu, İngiltere kabinesi her ne kadar bu suretle beyanatta bulunmuş ise de, İngilterenin er geç bu meseleye karışmaması imkan haricinde bulunduğunu da pek âlâ biliyorduk. Bu itimad-ı fevkalade, bâlâda beyan eylediğimiz muharebenin nukat-ı esâsiyesinden birini teşkil eylemiştir. Hatta İngiltere hükûmetinin bilahere vukû bulan hareketi, Osmanlı na-

zarının istidlâlâtını tamamen kuvveden fiile çıkarmış, filhakika onların hissettikleri gibi İngiltere hükûmeti müdahale etmiş ise de tahminlerinden pek geç bir zamanda müdahale eylemiştir.

İşte şu mütalaattan da müsteban oluyor ki, Rusya hükûmetinin Şark'taki politikasının yegane mihrâkı, Hıristiyanların İslâmlar tarafından tazyik edildiğini vesile ederek Rusya'nın Hıristiyanlara karşı daima icra etmek istediği himaye hakkından başka bir şey değildir.

Rusya hükûmeti Avrupa'ya karşı hep bu fikri ileri sürmüş ve onu bize karşı daima bir silah olarak istimal eylemiştir. Fakat bu bâbdaki efkârı tebdile bâdi olan birşey varsa o da, Avrupa'nın cenûb-u şarkî cihetlerinde mütemekkin Hıristiyan ânasırın komiteler tarafından istimal olunan nüfûz, elîm mefsedetle [âdi bozgunculuk] beraber bir takım siyasi nüfûzlar altında da bulunarak bazı defalar meşruiyet dairesinden harice çıkması ve iddia olunduğu gibi İdare-i Osmaniye'nin suistimâllerinden kurtulmaktan ziyade Islav ittihadı fikrini neşr ve tamim için vesait-i şedide istimal eylemiştir. Vakıa bu suistimâlat isyana vesile oluyor değil. Fakat en son vekâyîi tamamiyle isbat etmiştir ki, bu isyanlar suistimâlleri mahv ve îzale etmekten ziyade imtiyaz ve istiklâl elde etmek için icra edilmektedir. Fakat bu meyanda yalnız Bulgarlar müstesnadır, çünkü, onlar kimin eline düşmüşlerse daima körü körüne istimal edilmiş bir alet makamına kâim olmuşlardır.

Binaenaleyh bu bâbda arzu edilen ve kemâli şiddetle takip olunan nokta, Islav ittihadını vücuda getirmek için hükûmetin kuvvei mevcûdesini parçalamaktan, Pruttan Karadeniz Boğazına, Karadeniz'den Adriyatik denizine kadar teessüs eden büyük bir hükûmet nüfûz ve te'sirinden başka bir şey değildir.

İşte, Avrupa'nın mucib-i hıras [öfke] olacak bir tahkîm-i umûmî usûlünü ifham eden bu menfaat-ı âzime-i siyasiye karşısında, menâfi-i Hıristiyaniye kâmilen ortadan kalkmakta veya az çok tesirini zâyi eylemektedir. Bunun en âşikar delili de Ayastefanos muâhedesi imza olunur olunmaz Rusya'nın bize karşı âsar-ı muhabbet izhar eylemesidir.

Rusya'nın Avrupa'ya karşı bizimle ittifak etmeye ne derecelerde müsarâat [acele] eylediği ve bizimle icra etmiş olduğu harbi, sırf Av-

rupa için ve Hıristiyanlara muhabbetinden dolayı icra etmekte olduğuna Avrupa'yı ne türlü zâhib etmiş bulunduğu herkesin mâlumudur.

Fakat sırf mâzi ile halden şikayet etmek kifâyet etmez. En ziyade âtiyi de düşünmek iktizâ eder. Acaba hâli nasıl ıslâh etmeli, bu gibi hallerde ne vesâit istimal eylemeli?

Şimdiki halde bu sualin çâre-i hâli pek çok: Daha doğrusu vaziyetin müşkilatından ve Avrupa'nın dûçâr olduğu marâz-ı umuminin sebeb-i yakînesini teşkil eden bir meseleyi büsbütün kapatmak hususunda zarurî ve meşru bu surette hissedilen ihtiyaçtan dolayı elyevm bir feverân-ı tasvirat mevcuttur.

Memleketin hâli hazırında bir gerginlik peydâ olmasından biz de alâkadarız. Bu hal Türkiye'nin bedbaht ahalisi için artık gayrı kabil-i tahmil [dayanılmaz] bir hale gelmiştir. Vaktiyle müterakki ve bî-mesud olan vatanımız, şimdi harabezâr halindedir. Bu hâlin bir daire-i hak ve adalet dahilinde izâlesi elzemdir.

Ben bu hususda bir çare-i hal dermeyan edeceğimi iddia edemem; fakat bir çok seneler Tuna illerinde valilik ettiğimden elyevm her ne suretle olursa olsun Türkiye'nin temin-i saadeti ile meşgul olanların nazar-ı dikkatini celb etmek üzere izahat-ı muhtasarada bulunarak Rumeli ve Bulgaristan hakkında bazı mülahazat dermeyan etmekliğim çok görülmez zannederim.

Evvela şunu nazarı dikkate almalıdır ki, bu gün en ziyade nazarı dikkate alınan Bulgarlar meyanında bir milyondan ziyade İslâm vardır.

Tatarlar ve Çerkesler bu meyanda dahil değildir. Bu İslâmlar öyle zan edildiği gibi Asya'dan gelip Bulgaristanda birleşmemişlerdir. Bunlar devr-i istilâda ve onu takib eyleyen seneler zarfında şeref-i İslâm ile teşerrüf eden Bulgarların ahfâdıdır.

Bunlar aynı memleketin, aynı tabakadan neşet etmiş aynı cinsin evladlarıdır. Bunların içinde bir çokları vardır ki, Bulgarcadan başka bir lisan tekellüm etmezler. Bu milyonlarca insanları yurtlarından çıkarıp vatanlarından bâid [uzak] mahallere göndermek, bence en büyük bir insaniyetsizlikten mâduttur. Böyle bir hareket ne hakka, ne türlü bir dine müsteniden icra olunabilir? Zan edersem, Hıristiyanlık buna

müsâid değildir. Medeniyetin bir kanunu vardır. İnsaniyetin de nizâmâtı mevcuttur. Ondokuzuncu asır da, nizâmâta hürmeti emreder. Bundan başka, artık Müslümanlara *"Avrupa'da durmak isterseniz Hıristiyan olunuz."* denebilecek vakitler değildir. (134)

Keza şunu da diyebilirim ki, Bulgarlar terakkiyat-ı fikriyece pek geridirler. Akvâm-ı Hıristiyaniyenin terakkiyâtı hakkındaki sözlerim bunlara değil Rumlara, Ermenilere ve sâirleredir. Bulgarların yüzde ellisi çiftçi, yüzde kırkı çoban, koyun yetiştiricisi, orakçı ve sairedir.

İslamlara gelince, bunlar tedrisat-ı dînîyye ve uzun müddet devam eden hükûmetin tecrübesi eseri olarak mürûr-u zaman ile kabiliyet-i fikriyece his olunacak derecede terakki etmişlerdir ki, bu terakkileri diğerlerine nisbeten faik bir halde bulundurmaktadır. Bunu Bulgarlar da teslim ederler.

Bu gün dört asırdan beri hâkim bir milletin dûnu mahkûm ve zekaca da kabiliyeti ma'dum [mevcut olmayan] bir millet idaresine girmesini talep etmek, Balkan şube-i cezîresinde Avrupa'nın daha bir batın devam ettiği müddetçe hali iğtişâşında bulunmasına sebebiyet verecek bir vaziyet tevlid eylemek demektir.

Zira İslâmlar, vatanlarından ayrılmazdan, mal ve mülklerini terk etmezden evvel hûnrizâne [kanlı] bir muharebe edeceklerdir ki, bu muharebe zaten başlamış olduğu gibi devam da edecektir. Hatta bu muharebe bastırılmış olsa bile tekrar zuhur ederek Avrupa ve Asya'yı iğtişaş içinde bırakacaktır. Hıristiyanlar ve bilhassa Rumlar, nefret ettikleri Bulgarların mezalim ve tahakkümünden kurtulmak için İslâm

(134) Bundan önceki italik dizilmiş olan paragraf, bazı yazarlarca aynen kaynak gösterilerek, Midhat Paşa hakkında değerlendirmeler yapılmıştır. Bir bilim adamımız tarafından bir sempozyuma sunulan Tebliğde, Midhat Paşa'nın bu pragrafına atıf yapılarak şu hüküm çıkarılmıştır: "...Belirtmeğe çalıştığımız bu hususlar dışında Midhat Paşa'nın Bulgaristan Türklerini Türk Milletinden kabul etmeyişi de bizce anlamlı bulunmaktadır." Bu Risalenin bütününden veya bir paragrafından böyle bir hüküm çıkarılıp çıkarılamayacağını tarihçi ilim adamlarımızın değerlendirmelerine sunmak için Risalenin tam metnini aynen kitaba ilave ediyoruz. Bkz. Murtaza Korlaelçi, Bazı Tanzimatçılarımızın Pozitivistlerle İlişkileri, Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Uluslararası Sempozyumu s.42, TTK. Ankara 1994.

safları arasında muharebe edeceklerdir. Çünkü İslâmlarla Rumların menafii, haklarını müdafaa için tevhid-i ef'al etmelerine lüzum gösterir.

Hayır, müsellemât-ı umumiye [umumi meseleler] için mahâzir-i fevkal'âde husule gelmeden, yalnız Müslüman oldukları için bir milyon insanı vatanlarından ihraç etmek ve bir gün evvel teb'a olanları bu gün metbû'u haline ircâ etmek imkan haricindedir.

Şu mütalâalarımızdan, hâli sabıkın asla tebdilini arzu etmediğimiz anlaşılıyorsa, cevaben deriz ki, maksadımız kat'iyyen bundan ibaret değildir. Bizim maksadımız Hıristiyanlarla İslâmların islâh-ı ahvali için birden çalışmak, şark'ta icra olunacak tebeddülatı her iki taraf için de tedricen icra etmek, ahâlinin bir kısmına bahş olunacak ıslahatın diğeri için idbâr ve felaket haline münkâbil olmasına meydan vermemektir.

Benim fikrimce bu öyle bir mesele-i adalet ve râifetten [merhamet] ibarettir ki, bundan inhirâf edenler icabat-ı zamana ve asra göre hareket etmemiş olmakla itham olunacakları gibi, böyle bir asr-ı medeniyette, âsar-ı vahşette bile icra olunamayan şeylerin vukûa geldiğini müşahade etmek başeriyet için hakikaten elîm olacaktır. Fakat bu müşkilatı izâle için ne türlü bir vasıta istimâl etmelidir?

Bâlâda da beyan ettiğim vechile, ben bu vasıtayı bildiğimi iddia edemem, fakat bana öyle geliyor ki, Bulgaristan'ı adalete bir surette tahdid etmek her türlü menafii bir dereceye kadar muhafaza edebilir. Bu menafiiden maksadım ahaliye taalluk eden menafii'dir.

Menafi'i siyasiyenin de ayrıca müda'afileri ve kahramanları olduğundan, menafii siyasiye ile meşgul olmaya lüzum görmem.

Bulgaristan arazisi, Tuna üzerinde Rus ordusunun mahalli mürûru olan "Ziştovi" den başlayarak "Yantara" mecrasını takip edecek ve "Osmanpazarı" ile Tırnova beyninden geçecek ve "Gabrova" ile "Şıpka" geçidi arasında Balkanları mürûr eyledikten sonra "Samakov" ve "Köstendil" e gelip "Leskofça" ya müntehi olacak, buradan da "Morava" vadisini takip ederek Sırp hududuna dayanacaktı ki, zan edersem böyle bir Bulgaristan bir çok ihtirasâtı izale edebilecekti.

O zaman, tahminen iki milyon ahâli ile meskun olan bu hatt-ı vası'a: şimalen Tuna, garben Sırbistan ve Morava, cenûben Rumeli vilayeti Balkanların bir kısmı, şarken de Yantara ile muhât bulunacaktı. Mevcut nahiyeleri de, berveçhi âtî nevahîden ibaret bulunacaktı. Zişţovi, Yanbolu, Rabova, Lum, Vidin, Adliye, Belgradcık, Berkofça, Vraca, Lofca, Selvi, Tırnova, Gabrova, İhtiman, Samaku, Izladi, Orhaniye, Sofya, Dobniçe, Radomir, Köstendil, Leskofca, Niş, İzebol, Pirot.

Şu tâdad eylediğim yirmi altı nahiyede Hıristiyan Bulgarlar ekseriyeti haizdirler. Nisbeti ise mahallâta göre yüzde 60 / 80 dir. Bu nisbet, Ruscuk, Razgrat, Osmanpazarı, Şumnu, Totrekan, Silistre, Tulçu ve Varna gibi Yantara'nın [bir nehirdir] şarkında kain nahiyelerin aksidir.

Buralarda nüfusun yüzde 70'i İslâm, mütebakisi Rum, Ermeni, Alman, Kazak, Ulah, Bulgar ve sairedir. Silistre hattında Deliorman, Şumnu, Karlıova, Osmanpazarı, Tuzluk gibi bir çok mahaller sırf İslâmlarla meskundur.

Bundan başka şu hudut dahilinde bir Bulgaristan teşkili her türlü menâfii temin etmekten ziyade yeniden yeniye vukua gelecek ihtilâfların izâlesinde fevkalâde hidmet edecekti. Yeni Prenslikte kalmak istemeyen İslâmlar, burada kalmak isteyen Hıristiyan Bulgarlarla mülklerini de mübadele edeceklerdi.

Sırf mevkî'i olan bu meseleyi fasıl ve tesviye için muhtelit bir komisyon tâyin olunacaktı.

Yeni Bulgaristan, Bâb-ı Âlî'ye haraçgüzar olmak üzere, bir idare-i müstakile teşkil edecekti. Devlet-i Osmaniye'de bu Prensliğin dahili idaresine müdahale etmeyeceğini Avrupa'ya karşı kat'iyyen taahhüt etmekle beraber memleket-i ecânibe karşı müdafâa için Vidin ve Niş istihkamlarını işgal etmek hakkını muhafaza eyleyecekti.

Dört ka'la dahil olduğu halde diğer nevâhinin [taraf, bölge] kâffesi eskiden olduğu gibi tamamıyla Devlet-i Osmaniye'ye tâbi bulunacaktı. Bu nevâhide hiç bir tesisat-ı hususiye icra edilmeyecek, fakat bu nevahi sair eyaletler gibi Kanun-u Esasi'nin sûret-i mükemmelede tatbiki sayesinde kendilerine temin olunacak menafi-i hakikiye ve kat'iyeden istifade edeceklerdi.

Filhakika tesîsi mümkün olan bütün tarz-ı hükûmetleri, tasviri mümkün olan bütün idare projeleri için Kanun-u Esasî hakkıyla tatbik olunduğu takdirde, şark için en muvafık bir tarz-ı idaredir. Zira, bütün ecnâsın terakkiyât-ı fikriye ve maddiyesi vasıtasıyla vatanın terakkiyat-ı müstakbelesini temin etmek esası, bu Kanunda mevcuttur.

Kanun-u Esâsî, hükûmdar tarafından milletçe bahş edilmiş olduğu için, daima muhafaza olunacaktır.

Bu Kanun, milletin mâl-i sarîhi haline geldiği gibi, millet de memleketin selameti ancak bu Kanun-u Esasî'de mündemiç bulunduğuna kâni olduğu cihetle onun muhafazasına fevkâlâde bir kıymet bahş etmektedir.

Bu berat-ı millîyenin tamamen tatbikine şimdiye kadar bâzı esbab-ı maddiyenin mâni olması ve bu Kanun-u Esasi'den bazılarının zarar-dide olmuş bulunması, onun kıymet ve ehemmiyetini hiç bir vakit tenkîs edemez. Türkiye'de hemen herkes idare-i meşrutanın yerleşmesini, kesb-i kuvvet etmesini, nizamatımızın ruh ve nizam-ı mürettebesine gelmesini arzu etmektedir.

Vakıa Kanun-u Esasi'nin tatbiki bazı fikirlerde elân şüpheler tevlid ediyor diye, itiraz olunabiliyor. Fakat bu şüpheler, Bâb-ı Âlî'nin islahat-ı mev'ûdeden [va'dolunmuş] bazılarını henüz icra etmemiş olmasından neşet edebiliyor; fakat bence Bâb-ı Âlî'nin deruhte eylediği vezâifi îfa edeceği hengamında müsadif olduğu müşkilatı alel-umum efkâr-ı âmme nazarı dikkate almıyor gibi görünüyor. Bu müşkilat ise her fırsatta Memalik-i Osmaniye dahilinde iğtişaşat-ı dahiliye tevlid eylemeye matuf olan ecnebi tesirleriyle karışık bir halde zuhur etmiş ve Türkiye'yi Avrupa'ya karşı deruhde-i taahüdatı ifadan men' eylemiştir. Şark'ta vakayî'in tarz-ı cereyanını bir dikkat-i sabite ile takip edenlerce malumdur ki, Rusya'nın en ziyade korkuttuğu şey, Türkiye ahvâlinde bir salâh-ı hakiki nümayan olmasıdır. İşte bu sebebe mebnî Rusya hükûmeti Türkiye umur-u idaresinde ıslahat-ı cedideye teşebbüs edenlere karşı muhtelif zamanlarda icrayı tesir etmekten hâli kalmamıştır. Bunun için Bâb-ı Âlî Kanun-u Esâsî'yi ilan eder etmez bir harbin feverânını da nevâ'ma tahrik etmiş demektir. Rusya hükûmeti esasen bu harbi hiç bir vech ile hazırlamış olmadığı gibi, Kanun-u

Esâsî'nin ilânı da, mümkünse Türkiye'yi kamilen mahvetmek veya bir daha kalkamayacak bir hale getirmek için Türkiye'ye taarruz etmek hususundaki kararını ta'cil [acele] etmemiş olsa idi, Rusya hükûmeti ihtimal ki bu harbi bir müddet daha tehir edebilirdi.

Keza şunu da itiraf ederim ki, bu Kanun-u Esâsî haddı-zâtında Avrupa nizamat-ı kadîmesi derecesinde bir metanet ve nüfûza haiz olmadığı gibi, olamaz da. Fakat bu fıkdan-ı nüfuzu Avrupa pek kolay ikmal edebilir! Bâb-ı Âlî'yi ekseriya haksız bir çok müdahaleler ile sarsmış olan Avrupa, Şarkta vukûu muhtemel olan kâffei terakkiyâtı hülâsa eden bu Kanun-u Esâsî'nin tatbiki için bir nezaret-i fa'alâne [faal bir nezaret] icra etmek hususunda, bunu pek güzel bir fırsat ittihaz edebilir.

Bu nezaret-i müştereke, keza Rusya'nın şarktaki nüfûzunu tecrit etmekte medâr olur ki, bu nüfûz şimdiye kadar sırf Rusya'nın menafi'ine ve Avrupa menafi'inin zarûrine olarak icra edilmiştir.

Hülasa, Türkiye'deki ıslahat-ı cedide tatbik etmek, ecnâs-ı muhtelifeyi yek diğerine mizaç etmek ve bu imtizaçtan da hangi cins ve mezhebe mensup olursa olsun ahalinin terakkiyat-ı tedriciyesi istihsal edilmek istenilirse, Türkiye meşru vaziyetle idare olunmalıdır.

Felaketlerimize yegane çare, dahili ve harici düşmanlarımıza karşı nâfi bir surette mübareze için istimal eyleyeceğimiz yegane vasıta budur.

Takip edeceğimiz tarik-i terakkiyi sed eden müşkîleden bazılarını anlatıp da bize asar-ı samimiyet ibraz etmeyenleri hakkımızda daha az şiddet ve daha ziyade bir adaletle hareket etmeleri lazım geleceğine ikna eder ve aynı zamanda da dostlarımıza, hakkımızdaki fikr-i muhlisatkâranelerini teyid ederek itimatlarının mahalline gayrı masruf olmadığını isbata muvaffak olursam, şu satırları yazmaktaki maksadım tamamıyla hasıl olmuş demektir.

Londra, Mayıs 1878

Midhat

(19)
Midhat Paşa'nın Avrupa'dan Şeyhülislâma Gönderdiği Mektup [135]

Makam-ı Meşihâta şerefbahş iclâl olduklarının müjdelenmesinden en ziyade sevinç ve şeref duyan mahlâslarının birincisi olduğundan, padişahın bu güzel tevcihini nezdinizde ve bütün ümmet nezdinde tebrik eder, biavnihî ve kereme tealâ envâ'ı muzafferiyeti celîleye fâl-i hayr [iyi alamet] addeylerim.

Zât-ı velinîmetleri bütün hakikatlere vakıf oldukları cihetle, millet ve memleket olarak içinde bulunduğumuz durum içinde hakkın ve sevabın yollarını herkesten daha iyi bileceklerinden şüphe yok ise de, satranç oyununda bile bazan her iki mahir oyuncunun göremediği oyunu [mensûbe] dışardan birinin görmesi kabilinden olmak üzere, durum üzerinde bazı fikir ve görüşlerin ortaya konmasının hoşunuza gideceğini bildiğimden ve gerçi hal ve sıfatı âcizanem böyle işlere karışmaya uygun değil ise de, memleketin bu gün uğradığı tehlike ve felaketler içinde her vatan evladına ait vazifelerden bir hissesine iştirake selahiyeti âcizanem müsellem bulunduğundan, bu müşterek vazifeye

(135) Kitabın orijinal metninde bu mektuba ait tarih ve başlık mevcut değildir. Mektuptan anlaşıldığı üzere, o sırada 93 harbi devam etmektedir ve Meşihat makamına yeni bir tayin yapılmıştır. Paşa hem bu tayini tebrik etmekte ve bu vesile ile de ülkenin o günkü durumu hakkında görüşlerini anlatmaktadır. Midhat Paşa'nın sadaretten azil ve Avrupa'ya sürülme tarihi 5 Şubat 1877'dir. Dolayısıyla mektubu yazdığı Şeyhülislâm, 26.7.1877 tarihinde Hayrullah Efendi'nin azli ile yerine tayin edilen 114. Osmanlı Şeyhülislâmı Kara Halil Efendi olmalıdır. Hayrullah Efendi Abdülaziz ve V. Murad için hal' fetvalarını verdiği için Abdülhamid tarafından azledilmiştir. Yerine geçen Şeyhülislam Kara Halil Efendi ise Meclis-i Mebusan'ın açılmasına karşı olup, Meclis-i Mebusan'ın kapatılma mazbasına imza koymuştur. Bazı kaynaklar, Abdülazizin hal' fetvasının müsvettesini de Kara Halil Efendinin hazırladığını belirtmektedirler.

istinaden bazı görüş ve nazariyelerin özeti [fihristi icmalisi] bu vesile ile arz olunur.

Bunlardan birincisi, muharebeden önce düşmanlarımızın bize yaptıkları tekliflerin esası, bir muharebedeki mağlubiyetin sonucu ne ise onun aynısı olduğundan, böyle vahim bir neticeyi bilerek kabul etmekten ve Osmanlıyı ölmüş gibi farzedenlerin davasını tasdik ile kolayca mahvolmaktan ise, böyle haksız bir davaya karşı haklarını muhafaza yolunda canını vermek daha şerefli ve namuslu olacağından Devlet-i Âliyye, Konferansın tekliflerini kabul etmemeye durumun ve işin icabı mecburiyette bulunarak, mesele nihayet muharebeyi doğurdu. Ve Anadolu cephesine gönderilen kumandanın ehliyetinden dolayı, [136] o tarafta devamlı ve büyük muzafferiyetlerle dünyaya karşı büyük şan ve şerefler kazanıldı. Ve Prusyalıların Avusturya'yı bir haftada ve Fransızları onbeş günde yendiklerine ve Rusya'nın dünyaca meşhur olan gücüne nazaran bizim için üç beş gün zarfında bir mağlubiyet havadisine muntazır olan râkiplerimiz, muharebenin üç ay süreceğini sandıkları halde, Rusların bir taraftan hezimete uğramalarına hayret ettiklerinden, bu haber Avrupa'nın her tarafında Osmanlının hayatta olduğunu göstermiştir.

Rumeli cephesinde de bu şekilde belki en güzide askerimizin orada bulunmasından dolayı, herkes muzafferiyeti daha güvenle beklerken, kumandanlarımızın malum durumları dolayısıyla bir takım üzücü olaylar ve büyük kayıplar meydana geldi. Hamdolsun bunlar zamanında süratle değiştirilerek herkese yeniden bir ümit verip neticesi de görülmeye başladı. Günlük alınan haberlere göre Rumeli'de zarar ve zulme uğrayan Müslüman ahâlinin bir yandan akın akın İstanbul'a dökülüp gelmesi ve bir yandan düşmanın Filibe ve Edirne bölgesine yaklaşması halkta panik yaratmış olup, bu durumda Girit ve Yunanistan'ın kötü niyetli teşebbüsleri de bir kat daha şiddet doğurduğundan, halkımızdan bir kısmının her ne olursa olsun sulh istedikleri

(136) Burada 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı - Rus Savaşı ve savaşın doğu cephesi kumandanı ünlü komutanımız Gazi Ahmet Muhtar Paşa kastedilmektedir.

işitiliyor. Gerçekten bu zahmetleri çekenlerin elbete rahatı arzu edeceklerinde şüphe yoktur.

Lakin şurasını iyi bilmelidir ki, dünyada milleti İslâmiyenin şevketini muhafaza edecek Devlet-i Osmaniye'den başka devlet yoktur. Bu gün böyle bir durumda yapılacak sulhun şartları, Rumeli'yi yok ettikten başka, geride kalacak milleti İslâmiyeyi de az zaman içinde Kırım Tatarları ve Hiyve müslümanları hükmüne koyacağından şüphe yoktur. Eskiden yapılan Kaynarca ve Edirne Muahedeleri gibi anlaşmaların zararları mahdut bir şekilde kalmış ise de, bu defaki muharebe onlarla kıyaslanmayıp, devletin ve milletin tamamen çökertilmesine çalışıldığı anlaşıldığından, şimdi rahatlıkla sulha meyili olanlar ilerde tamir ve ıslahı mümkün olmayacak büyük musibetleri göz önüne getirmelidirler. Şu halde muharebenin bizi daima bir tehlikeye götürmeyecek ve belki az bir zararla içinden çıkılabilecek dereceye gelmesine kadar, umum halkımızın malen ve bedenen, fiilen ve kavlen iktidarı yettiği derecede çalışması ve her türlü fedakarlığa dayanması farz ve vaciptir.

İkincisi ise memlekette olan Hıristiyanların durumudur. Malûmu âli meşihatpenâhileridir ki, Rusların Avrupa'yı aleyhimize çekmek için yirmi seneden beri kullandığı hile ve tedbir Müslüman - Hıristiyan hoşnutsuzluğudur. Bundan istifade için Müslümanları Hıristiyanlar aleyhine tahrik edecek şeyler yapmak ve sonra bunu ona delil gösterip Hıristiyan devletlerin gayretini davet etmek kaidesini uygulamaktadır. İşte Rusya'nın aleyhimizdeki en büyük silahı budur. On sene evvel Rumeli'de yaptığı bu nevi fesatlarının etkisi olmamış ise de, geçen seneki Filibe vukuatı ile bütün Avrupa'nın efkârını bozmuş ve Rus halkının fikrî taassubunu da uyandırmış olduğundan, şimdi muharebede top tüfekten ziyade müessir olarak kullandığı silah budur. Ve istila ettiği yerlerde Kazakların ve kullandığı Bulgarların İslâm ahali üzerinde tahammül edilemeyecek vahşi muameleleri, Müslümanları tahrik edip biraz Hıristiyan öldürterek Avrupa'yı başımıza üşürmektir. Memlekette Rusya teb'asının kalması da bu niyete mebnîdir. Ve hatta İstanbul'da Rus teb'ası veya politikasının taraftarı bazı şahıslar gece gündüz çalışıp bir takım Müslümanlara üç beş Hıristiyan öldürtmek ve bu vesileyle Hıristiyanları koruma bahanesiyle Hıristiyan devletleri memleketimizi istilaya davet etmektir.

Bu konuda câmii şeriflerde ilân buyurulan tenbihnamelerin elbette pek çok tesirleri olacağından şüphe yoktur. Bununla beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşralarda bütün ehli İslâm'ın şu noktayı bilmesi elzem ki, Rusya'nın bize galebesi silah ile olmayıp ancak bu yolda olduğundan, Allahın yardımıyla düşmana büyük bir galebe çalabilmemiz için de, şayet bir tarafta Hıristiyanlar aleyhine küçük bir şey vukû bulacak olursa, cümlesi zâyi olmuş olacağından ve Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara iyi muamele ile onlarla birlik beraberlik içinde olunması düşmanlara karşı bizim için kuvvetli bir silah olduğundan, din ve devletini ve milletini sevenler burasını güzelce düşünüp gayrı müslim teb'a hakkında her zamandan fazla hürmet göstermesi ve onlar tarafından yolsuz bir muamele görülse bile işin gereği hazm edilerek geçiştirilmesi elzemdir.

Üçüncü konu Örfî İdaredir. Gerçekten muharebede böyle bir usulün konulması ve ilânı Kanun-u Esâsî hükmüne uygun ise de, İstanbul'da ilanı zamanından evvel vukubulmuş ve bununla beraber İdare-i Örfiyye hükmünce, itham edilenlerin ve mahkum olanların bir dereceye kadar yargılanması [muhakemesi] lazım iken, bir takım kişiler yargılama yapılmadan cezalandırılmış olduklarından, halka dehşet ve korku gelerek, bu durum içinde bir çok aile korkarak Avrupa'ya kaçmış, her biri bu uygulamaları delil göstererek, Avrupalılar imdada yetişmezse Türkistan'daki Hıristiyanların hali fenadır, gibi safsatalarla halkın taassubunu tahrik etmişlerdir. Bir aralık bazı devletler tarafından askerî hizmetlerde bulunmak arzusu ile gelmiş olan zabitan gayet hakaretle reddedildiği için, bunlar da dönüşlerinde aleyhimize konuştuklarından ve bu konular zaten "esham-ı umûmiye" hususunda kırgın ve geçen seneki Filibe vukuatıyla gayz ve adâvetleri bulunan halkın devlet aleyhindeki şikâyetlerini artırarak, hasılı devletlerce ve halkça güven sarsılmakla, bir kaç yüz Müslümanın Hıristiyanlar tarafından katl ve idam edilmesinden üzüntü duymayan devletler, bir yerde tek bir Hıristiyan hakkındaki küçük bir muamele vukuunda Sefirlerini Bâb-ı Âlî'den aldırtmak ve yerlerine vapur ve memur göndermek derecesinde telaşa düşerler, bunun sebebi de, böyle bir zamanda her vakitten çok adalet göstermek ve teb'ayı hoşnut etmek gerekirken, padişahın rızası hilafına bir kaç kişinin ve belki Rusya yanlılarının keyfine

göre halkı vahşete düşürecek ve Avrupa'ya güvensizlik verecek şeylerin yapılmasıdır. Şu halde, bu kesirelerin [kusurların] ıslahı, halkın efkârını temin ve Avrupa'nın aleyhimizdeki galeyanını teskin için lüzumlu şeyler yapılmalıdır.

Dördüncüsü devlet erkanı arasındaki tefrika ve ihtilaftır. Böyle bir zamanda kişisel ve düşmanca her türlü ihtilafı bertaraf etmek ve bu gün devletin mihver idaresi ve belki hayat ve mematı Hariciye Nezaretinde olup, buradaki zâtlar devletlere karşı çok dikkatli şekilde davranmak lazım iken, bir taraftan devletleri hiç tanımayıp istediğimiz yolda gideceğiz gibi tavırlarda bulunup, diğer taraftan bilakis sefaretler hücum ettikçe ne yapalım işin icabı dediğiniz gibidir, lakin arkadaşlarımıza ve büyüklerimize laf anlatamıyoruz, şeklindeki sözlerle acz göstermeleri ve Hariciye Nezaretinde bir konuya karar vermeden evvel Rusyalılara haber yetiştirilmesi ve bu durum Avrupa basınının ağzına düşüp türlü türlü ayak takımını birleştirmesi teessüf edilecek şeydir. Malûmu devletleridir ki, üç sene evvel Berlin'de Rusya, Avusturya ve Almanya İmparatorlarının birleşmesiyle birlikte bir karar alınmıştı ki, o kararın hükmü Rumeli'nin taksimini gerektirdiğinden İngilizler muhalefet etmişlerdi. Ve Rusya'nın Bulgaristan'da hükûmet kurulmasına çalışması da bu esastan doğmuştur. Bu defa muharebenin ilânıyla beraber, bu karar yenilenmektedir. Gerçi bunun fiiliyatı Avusturya'nın politikasına uygun düşmez, yani Avusturya ahalisinin büyük bir kısmı Islav olduğundan ve hudut karşısında böyle bir Bulgar hükûmeti kurulursa, kendinin esas dayanağı olan Islavlar onlarla birleşip ve Alman olanları Almanya alıp giderse, geride bunların hepsine muhalif olan Macarlar eriyip bitecek için, Avusturya çökmüş sayılır. Bu tertip Avusturya'nın işine gelmez ise de, Nemçeliler [Macaristan] Almanlara mağlup olduklarından daima oraya yanaşmaya mecburdurlar. Ve Almanya ise şu planı yürütmek için Ruslar'la müttefiktirler. Bismark Avusturyalıları da ittifak çemberinde tutmak ve kendilerini tatmin için Bosna-Hersek bölgelerinin Avusturya askeriyle önce dostane şekilde istilası ve sonra Bulgaristan kurulması esnasında bu iki eyaletin Selanik limanına kadar Avusturya elinde kalması şekline karar vermiştir. İşte şimdi Avusturya'nın Bosna hududu üzerindeki askerini artırması bu düşünceye dayanmaktadır.

Rusya muharebede ilerleyip dediğini yapacak olursa, Avusturya'da derhal Bosna'ya asker sokmak ve Bosna ile Selanik vilayetleri karşılığında Bohemya'yı Almanya'ya vermeyi kararlaştırmıştır. Bu şekle İngilizler razı olmazlar ise de, Fransızların bilinen durumu nedeniyle İngiltere yalnızca üç devlete karşı durmak iktidarında olmadığından, belki işin nihayetinde onun da, Mısır tarafına göz dikmesi ve Yunanlıların Yanya ve Tırhala, taraflarını istilası ve İtalya'nın Fransa'nın Nis ve Sava Eyaletlerini kurtarmak için Almanya ile birleşerek ihtimal ki Arnavutluğa saldırması galip görünmektedir. Gece gündüz Hak'dan beklediğimiz muzafferiyetin inşaallah yakında gerçekleşmesiyle bunlara fırsat kalmaz. Ancak bu kadar *hücumlara karşı yalnız harp ile uğraşmak kafi olmayıp Avrupa'nın fikir silahına karşı da lazım gelen tedbirlerin alınması bunların en önemlisi* ise de, bu yalnızca Hariciye Nezaretinde bulunan zâtın himmet ve iktadarına kalmıştır.

Beşincisi sancağı şerif meselisidir. Geçenlerde buna dair İstanbul gazetelerinde çıkan bedhahâne makalelere göre, Hıristiyanları kırmak için Türkler sancağı şerifi çıkaracaklarmış, Hıristiyanlar buna tahammül edemez gibi bir takım feryada başladılar. Ve dost olan gazeteler bile onlara uygun lisanda bulundular. Devlet-i Âliyye'nin sancağı şerifi çıkarması düşman olan millet aleyhine hareket için Müslümanlara bir ilândan ibarettir. Muharebede hir millet kendi dini adetlerini kullanarak, Cenab-ı Hak'dan yardım istediği gibi, Müslümanlar için de adet budur. Eski seferlerde de sancağı şerif çıkarılmış ve düşmanlardan başka hiç bir millet aleyhinde bir hareket olmamıştır, yollu vatandaşlarımız tarafından her yerde herkese hakiki durum anlatılarak fikirler değiştirilmeye çalışıldı ve biraz tesiri görüldü ise de, Ruslar Avrupa'da hakkımızdaki güvensizlikten yararlanarak pek küçük şeyleri bile mübalağalarla neşrederek halkı inandırdıklarından, eğer sancağı şerifin çıkarılması hakkında bir tasavvur var ise, bunun en son dereceye bırakılması münasip görünür.

Bu mülahazaların, kulunuz tarafından hâtıra kabilinden olarak, yalnızca gayret-i vataniye ve milliye'nin zorlamasıyla arzına cesaret olundu. Her halde red ve kabulü vâbestei re'yi âli-i fahîmâneleridir.

(20)

Midhat Paşa'dan
Teşrifat Nazırı Kâmil Bey'e

Ulûvvülhimem Azizim Efendim,

Hâli hazır vaziyet içinde benimle mektuplaşmadan çekineceğinizi bildiğim halde, bu defa zarureten şu bir kaç söz ile rahatsız etme cüretimden dolayı mürüvvetkâr hasletinize müracaat ederim.

Geçenlerde İstanbul gazetelerinin birinde yayınlanan mektup üzerine bazı itirazların olduğunu işittim. Menfî [sürgün] olan bir adamın celbi, merhamet ve şefkat doğuracak yerde, devletin muamelat ve icraatına tariz yollu tabirlerle bazı zevatın yeniden nefret ve düşmanlığını davet edecek tavırlarda bulunulmasını dosların da hoş görmeyeceklerini bilirim. Lâkin bu mülahazalar şahıs ve şahsiyete ait nazariyat olduğundan hatıra getirilmesi zamanı geçmiştir.

Bu gün bulunduğumuz felâketli durum içinde şahsının ve nefsinin selâmetini düşünmekten büyük cinâyet yoktur. Mektupda yazılan şeyler insafla tetki olunursa, sanırım ki, cümlesinin hak ve sevaba erişmiş olduğunu kimse inkar etmez. Eğriliği varsa doğru olması, acılığı, hak bulunmasıdır. Hakkımdaki padişahın hüsnü tevecCühünü değiştirmeye muvaffak olanlar, bir senedir gazeteler, risâleler ve hicviyelerle neşrettikleri adîlikler ve hakaretlere nasıl sabır ve tahammül etmiş isem, şahsıma ait muameleler için yine tahammüle sebat etmek kendi iktidarımdadır. Fakat otuzaltı milyonda [137] bir hisse olarak, haiz olduğum vatandaşlık hakkı bu gün ülkemizin içine düştüğü büyük fela-

(137) Osmanlı Devletinin o zamanki nüfusunun 36.000.000 olduğu ifade edilmektedir, yani 1870'li yıllarda.

ket karşısında susmak iktidarını benden hiç kimse zorla alındığına şaşmamalıdır. Vükelâ-yı Devletin ne kadar izdırap ve müşkilat içinde olduklarını bildiğim ve gördüğüm cihetle, her halde muvaffakiyetlerini temenni etmekten başka bir şey yapmamak ve dememenin insaf ve edebe uygun olduğunu biliyor isem de, vakit daralmış ve kırk seneden beri korkulan tehlike tamamen ortaya çıkmış olduğundan her vatan evladının feryad ve şikayete ve padişahın merhamet kapısına arza hakları olduğu gibi, bu kapıyı kendine kapanmış görenlerin de her türlü vasıta ile ihtiyaçlarını duyurmaya çalışmaları tabiidir.

Doğruyu söylemenin padişaha sadakat ve yalan söylemenin hıyanet olduğunu tefrik ve temyiz edecek zaman gelmiştir. Ve hazreti Padişahının millet ve memleket selâmeti için teşebbüs buyurduğu tedbirleri almaya mani olanların hatalarını birer birer hadiseler göstermiş olduğundan, ümit ederim ki, bu hatayı işleyenler artık şahsi düşmanlığı bir tarafa koyup tâbi olduğumuz fehametli padişahımızın iyi niyetlerinden istifade ile memleketi kurtarmaya gayret ve mesai gösterirler.

Dalkavukluk ve riyâkârane kelimelerle telif ve terkip olunamayan ifademdeki kusur ve noksanlıklara nazarı merhamet buyurulmasını rica ile hatmi kelâm eylerim.

17 Zilhicce 1294 Midhat
[23 Aralık 1877]

(21)

Teşrifat Nazırı Kamil Bey'den Midhat Paşa'ya

Ma'rûzu çâkerleridir ki,

Geçenlerde huzuru Hümâyunda ahvali âlilerine dair bir münasebetle vâki olan suali âli üzerine *"mükedder ve perişan bir halde gezip dolaştığını, geçinme bahsine gelince borçla yaşamakta bulunduklarını haber aldığını"* beyan eylediğimde, âlemin bildiği o mübarek ve rakik kalbi hümâyunları iktizasınca merhamet ve şefkatle gözlerinden yaş gelerek şimdilik ihtiyaçlarının giderilmesi için atıyye-i şâhane olarak tarafımıza gönderilmek üzere *bin lira* ihsan buyuracaklarını emr ü ferman buyurmuşlar ise de, evvel emirde mezkur meblağın gönderilme şekli veya burada havale edecekleri yerin kendilerinden sorularak ona göre icabının yapılmasını arzeyledim.

Bu iş'arı çâkerâneme zâtı şehinşâhî ile bir de bendeleri vakıf olup, asla kimse tarafına söylenmeyerek pek mahrem tutulması, kemal-i ehemmiyetle dikkat edilmesi ve her nasılsa *"bîçare iğfal olundu"* kelimesi de lisan-ı âliyi mülûkânelerinden şeref südûr buyurulmuştur. Ahvâli âlilerinin hüsnü neticesine gelince, bundan böyle vaki olacak mektuplar ile temin olunduktan sonra hasıl olacağı muktezâyı irâde-i şahâneden olduğunu beyan ederim.

Arizai kemterânemin vardığında cevabı ile beraber, vâki olan lütfü inâyeti cenâbı şehriyâriye teşekküren lazım gelen arzuhalin tarafı bendegânıma derhal yazılarak gönderilmesine, himemi âliyyeleri derkâr buyurulmak babında ve her halde emr ü ferman efendimiz hazretlerinindir.

23 Teşrinisani 1293 — Bende
[5 Aralık 1877] — Teşrifatı Umumiye Nazırı
Kâmil

İş'ar olunan hususatın pek mektum tutulması tekrar tekrar emir ve irade buyurulmuştur.

(22)

Midhat Paşa'nın Teşrifat Nazırı Kâmil Bey'e Cevabı

Ulûvvülhimem Azizim Efendim,

23 Teşrinsâni tarihli tahriratı âliyyenizi aldım. Darsaadetten hareketimiz gününden beri, basit bir selam göndermekte bile çok ihtiyatlı, telaşlı ve ızdırap içindeki bir dostun kendi el yazısı [hatt-ı desti] ile mektup gönderye cesaret etmesi ilk nazarda hayretimi mucip oldu ise de, mektubu okuyunca hikmetini anladım. Ahvali âcizânem hakkında lütfen vaki olan suali âli üzerine, taraf-ı âliyelerinden verilen cevapta *"mükedder ve perişan gezip dolaşmakta [geşti-güzar]"* buyurulması, âcizleri hakkında merhamet ve şefkât-i seniyyeyi çekmek niyetiyle beyan buyurulmuş olduğundan teşekkür ederim. Fakat mâlumu âlileridir ki, bu tâbir hakikaten haksızlığa ve zulme uğramış, âhı gitmiş vâhı kalmış, aklı ve şuuru dağılmış serseri ve felâketzedeler hakkında kullanılar. Halbuki Zât-ı Şâhânenin bizi İstanbul'dan çıkarıp Avrupa'ya göndermesi, Dersaadetçe vücut ve huzuru âcizânemin bir takım rahatsızlıkları mucip olacağına dair isnâd olunan iftiraların önü kesilmek hikmetine müstenittir. Yoksa haklı veya haksız devletin rütbe-i âliyesini almış ve Padişahın mükerreren ve alenen bunca muamelatı lutfiyesine nail olmuş bir adamın ecnebi memleketlerde çaresiz kalması, aklını kaybetmiş serseri bir şahıs gibi gezip dolaşması ne devletin şanına, ne de padişahın rızasına muvafık olamaz. Bu cihetle bu tâbir yerine *"Midhat Paşa Napoli'de ihtiyar halinde uzlet ve orada duayı ömrü afiyet hazreti Padişahiye muvazebet [bir işle uğraşma] etmekte imiş..."* denilmesi, hem doğruya yakın hem de Saray diline daha muvafık olurdu zannederim.

Fakat âcizanemin yaşayış şekli üzerinde söylemiş olduğunuz kelimeler de pek doğrudur. Mâlumu âlinizdir ki, bendenizin dünyada medarı iftiharım olan sebeplerin biri de ahval-i maliyemin âcizliğidir. Dünyaya nasıl çıplak geldi ise, öylece çıplak gideceğini görenlerin bu halde bulunması pek tabiidir. Bununla beraber Avrupa'da seyahat ve ikâmet masrafa muhtaç olduğundan, İstanbul'dan hareket-i âcizanemde ihsan buyurulan 500 lira ile geçen sene Napoli'de iken Hristaki'den bin türlü naz ile borç alınan 10.000 frank (138) tükendikten sonra, gerek bizim Avrupa'da ve gerekse aile halkının İstanbul'da geçinmesi için borçlanmaya mecburiyet doğmuştur. Yalnızca Hazret-i Padişahi'nin hakkımdaki hüsnünazarı ve teveccühlerinin semeresi olmak üzere Avrupa'da ve hususiyle Londra'da istenildiği kadar faizsiz akçe vermeye bir takım dostlar yaradılmış olmakla, şimdiye kadar o şekilde yaşanılmış ve idare olunmuştur. Muharebe münasebetiyle devlet hazinesinin zorlukları bu dereceye varmamış olsa, merhamet-i seniyyeleri iktizasınca kırk senedan fazla devletin nimeti ile geçinmiş bir adamın şu halinde ecnebilere muhtaç bırakılmayarak her suretle lütfu inayet buyurulacağını yakinen bildiğim halde, şu iltikâdımı bu defa tebşir buyurulan irade-i padişahaneleri dahi te'kid etmekle âzim teşekkür olunur.

Mektubunuzun geri kalan kısımlarına gelince, buna dair bir kaç söz söylemek için evvel emirde, affınızı talep ederim Malûmu âlinizdir ki, muhlisiniz, *Hacı Eşref namında bir zâtın oğluyum. Allahtan başka kimseye intisap etmedim. Tahsili fezâil ve kemâlâta çok çalıştım, muvaffak olamadım. Kabiliyet ve ehliyetimin bütün bütün dost ve arkadaşlarımın altında olduğunu itiraf ederim. Hal böyle iken beni dün-*

(138) Midhat Paşa Londra'da, "ev halkı, oğlu, damadı katibi, iki uşak bir aşçı olarak" yedi kişilik kalabalık bir nüfusla kalıyordu. Oğluna göre, sürgünün ikinci yılında büyük bir para sıkıntısı başlar. Paşa'nın samimi dostları para yardımında bulunmak isterler ama reddeder. Günün birinde 10.000 altın liralık imzasız bir çek gelir. Midhat Paşa bu kadar büyük bir parayı almakta tereddüt gösterir. Katibi Vasıf Kiliçyan, "*mademki isim bildirilmemiş, demekki sizden bir şey beklemiyor*" diyerek görüşünü belirtince, çek tahsil edilir. Bir kaç gün geçince çekin Mısır Hidivi İsmail Paşa'dan geldiği anlaşılır. (Tafsilat için bkz. A.H. Midhat Hatıralarım, İstanbul 1946 s.38-39)

yada lâyık olmadığım şöyle bir mertebeye getiren bir sıfat varsa doğru öz, doğru sözdür. Ve ömrüm boyunca ne kadar zahmet ve müşkilata uğramış isem, onun sebebi de gene doğruluk ve doğru sözlülüktür. "Biçâre iğfal olunmuş" sözüne karşı, *"evet hasbel beşeriye böyle bir şey vuku buldu, tasavvur olundu"* demek ve affını talep etmek, muvafıkı edep olduğunu biliyor isem de, olmayan şeyi zimnî de olsa itiraf etmek, yalan söylemek ve nefsine iftira eylemek demektir. Bu ise bendenize göre küfrânı nîmettir. Ne olmuş ve ne yapmış ki iğfal olunmuş olayım? Sultan Abdülaziz'den sonra mülke bir padişah lâzımdı. Usule göre Sultan Murad geldi. Hastalandı, deli oldu, ümit kesildi. Hal' edildi, yerine gene usule göre Sultan Abdülhamid cülûs buyurdu. Arzu olunduğu veçhile devlet işleri için hâlisâne ve bizzat devleti güçlendirmek amacıyla yeni bir usul altına koyarak ileri götürmek istidat ve iktidarında olduğu görüldü. Ve herkese alakadar oldu ve hem de riayet edip hususiyle âcizane hakkında fevkalade ibrazı hürmet ve riayet buyurdu. Hasılı herkesin istediği gibi oldu. Bu ahvale karşı ne kadar alçak, ne kadar hain ve ne kadar küfrânı nimet olmalıdır ki, bunların cümlesini mahvedecek bir niyette bir adam buluna ve öyle bir niyete hizmet ede... Hasbünallah!..

Mustafa Fazıl Paşa merhum Sultan Aziz'e vermiş olduğu bir Layihada, *"Padişahların saray kapısından en sonra dahil olan doğru sözdür"* [139] demişti. Gerçekten de böyledir. Lakin, doğru söz ne kadar tehlikeli ise, padişahın şahsına ve saltanatına hizmet ve sadakat ol-

(139) Mustafa Fazıl Paşa 12 Ocak 1841 tarihli hatt-ı hümâyuna göre, Mısır valiliği veliahdı olmuştu. Abdülaziz 26 Mayıs 1866 fermanı ile Prensi bu veraset hakkından mahrum etti. Bunun üzerine Fazıl Paşa, Paris'e giderek Jön-Türk hareketinin en büyük maddi destekçisi oldu ve kendi davası ile ilgili mücadeleye de girişmiş ve bir risale hazırlayarak çok sayıda bastırıp her tarafa dağıtmıştır. Burada Midhat Paşa'nın kullandığı cümle, anılan risalenin ilk cümlesidir. Osmanlı Devlet yönetimi ile ilgili görüşleri ihtiva eden bu risale metni ile eleştiriler için Bkz: Paristen Bir Mektup. Sultan Abdülaziz Han'a Paris'te Cemiyeti Ahrar Reisi Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Merhum Tarafından Gönderilen Mektup Tercümesidir. Dersaadet. Artin Asaduryan Matbaası 1326, / Fransızca metin ve tenkidler için Bkz. Kaya Bilgegil, Yakın Çağ Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar, I Yeni Osmanlılar Ankara 1976 s.12 vd.

duğu cihetle, o kadar faydası büyük olduğundan, amme menfaatini şahsi çıkarımın önüne geçirerek doğru söylemekten ve fedakarlıktan hiç bir vakit çekinmedim. Ve hangi yolun bizi selamete çıkaracağını ve hangi usulün ülkeyi yıkıp mahvedeceğini arz ve tafsilde tereddüt etmedim. Bunların husumet sahibi olanlar tarafından aleyhimde bir silah gibi kullanmak için ortaya atıldığını biliyorum. Lakin bu günkü hadiseler, söylenen sözlerin doğruluk ve isabetini birer birer ortaya koyuyor. Halbuki, memleketi uğradığı vartadan kurtaracak hal ve zamanda bir takım zâtlar, kendi hayalleriyle uğraşıp müstakil olmak tama'ıyla dünyada tamir ve ıslahı kabil olmayacak ve insanlığa yakışmayacak bir hatada bulundular. Ve bununla hem kendilerini kötüye çıkardılar, hem de memleketi bu hale getirdiler.

Her ne ise bendiniz her hâl ve kârda padişaha teşekkürden başka bir diyeceğim olmadığından, İstanbul'dan hareket günümden bu saate gelinceye kadar gezip dolaştığım yerlerde, padişahımızın hâlisane niyet ve teşebbüslerine beyan ve teşekkür ettiğim gibi, ilerde de benim için bundan başka bir iş olmadığı sözümün ve yaptıklarımın sebatını bilenlerin musaddak ve müsellemidir. Şu hal içinde bendenizce en büyük arzu, memleketin uğradığı muharebeden kurtulmasıyla, şahsım ikinci derecede kalmaktadır.

Azizim Efendim, âcizane yaşım ellialtıya geldi. Demekki sizin yaşınıza yaklaştım. Siz inşaallah çok yaşarsınız, bendeniz ümidim yoktur. Hemde bildiğiniz eski adamların hiç birisi altmış yaşına varamadı. Reşit Paşa, Kıbrıslı Mehmet Paşa, Âli Paşa, Fuat Paşa malûmdur. Bir kaç senelik daha ömür için ne yapılsa ziyadedir. Binaenaleyh mahlasım hakkında ihtiyar olunacak yol birdir. O da emekli olarak bir yere çekilip kalan ömrümüzde devlet ve padişaha dua etmektir.

29 Terşrinsâni 1293 Midhat
[11 Aralık 1877]

(23)
Teşrifat Nazırı Kamil Bey'den MidhatPaşa'ya

Ma'rûzu çâkeri kemineleridir ki,

Bundan bir müddet evvel zâtı âlilerine takdim eylediğim muhalesatname-i çâkerinin dostane üslup ve manasından, zâtınızın hamiyyet ve milliyetperverliğinin mukteza ve iktizasından olarak ve bu üslûbumdan fehm ve idrak buyurarak, mezkur arizamın hangi menbâdan sadır olduğunu iyece bilerek teşekkürnâme yazılması ve her halde zâtı âlilerinin bilinen hamiyyetli lisanını kullanmaya gayret ve himmet buyuracaklarını ümit ederken, şeref vürûd cevabı sâmilerinde bu mühim noktalar gözetilmeyerek, hakikat halin ziynetsiz belki elbisesiz gelin gibi çırıl çıplak meydana konulduğu ve nazarı itibara alınması icab eden nüktelere riayet buyurulmadığı görülmekle bu keyfiyete acizleri esef etmiş ve şimdiye kadar zâtı âlinize yakışan nisbette ileri götürülmüş olan samimi davranışların mesnetlerini geriletmiştir.

Hususiyle ki, Hilafet makamının mâzallah bir değişikliğe uğratılmasını beklediğiniz hakkında, muhâli âlice, hiç akla gelmeyecek bazı şüpheler hasıl olmuştur. Şimdi bendelerinin hava değişimi maksadıyla bir iki ay için Mısır'da bulunduğum cihetle, yazılması münasip görülecek cevaplarının Mısır'a kulları namına gönderilmesi emri âsâfîlerine menût olmakla. Ol bâbda ve her halde emr ü ferman...

24 Kânunuevvel 1295 (140) Bende
[5 Ocak 1878] Kâmil

(140) Hatırat metninde bu tarih her ne kadar 1295 olarak gösterilmiş ise de, bunun bir maddi hata olup, 1293 olması icap eder.

(24)

İffetlû Efendim Hazretleri,

Devletli Paşa Hazretleri, dünkü gün Girit'e gelmiş olduklarından, evvelce mezkure-i mahsuse-i acizi ile beyan olunduğu vechile zât-ı âlinizinde bu hafta içinde özel vapurla dönüşlerine rıza gösterilmiş ve harcırah olmak üzere 50.000 kuruş atiyye-i şahane ihsan buyurulmuş olmakla, mezkûr vapurun hazırlanması ve taraf-ı hümayunu mülûkâneden mücerret taltif ve bazı irade-i seniyyeleri tebliğ etmek üzere gönderilecek zâtın tefriki için hangi gün harekete hazır olabileceklerinin de şimdiden ihtarı babında lütûf ve himmet efendimindir.

2 Şevval 1295 Ali Fuad
[29 Eylül 1878]

(25)

Atûfetlû Efendim Hazretleri

Devletlû Paşa Hazlerine bazı irade-i seniyyelerin tebliği için zât-ı âlilerine tefrikan Girit'e varması kararlaştırılan zât vaktin azalması cihetiyle bu gün yetişemeyeceğinden inşaallahü tealâ posta ile geleceğinin ve müşarünileyh hazretlerinin selâm ve selameti encâmı cenâbı padişâhi ile taltif buyurulduklarının kendilerine tebliği, bâ-irâde-i seniyye ihtar olunur efendim.

8 Şevval 1295 Mabeyn-i Hümâyun
[5 Ekim 1878] Serkâtibi

(26)

SURİYE'NİN ISLÂHI HAKKINDA

Midhat Paşa Tarafından Sadaret Makamına Gönderilen Lâyiha

HUSÛSİ

Ma'rûzu çâkerleridir.

Kırk seneden fazla fasılasız devlet hizmetinde pek ziyade beden yıpratılmış olması ve acizane yaşımın altmışa yaklaşması cihetiyle zaafı çoğalmış ve kuvveti azalmış olarak derece-i kemale varmış olduğundan Avrupa seyahatından sonra tam bir feragat ile uzletteki köşeme çekilmeyi düşünmüş, bir aralık Girit'te ailemle ikametim hakkında şeref südûr buyurulan irade-i seniyye ile tam maksadı kemterâneme uygun bir nimet ve inayet bulunmuş iken, Suriye vilayetine memuriyeti âcizanem zuhura geldiğinden ve şu lütfû celili cenab-ı şehriyarı kulları gibi bedenen ve ruhen zayıflamış bir adamdan Devlet-i Âliyye'ye az çok bir hizmet ümit buyurulmuş olduğundan ve bu tevecc ühler hazreti velinimetin cümle sarih delilerinden bulunduğundan, müteşekkiren ve hakkın inâyetine vasıl olarak vilayete gelmiştim.

Otuz sekiz sene evel tahrirat katibi vazifesiyle bir kaç yıl buralarda bulunmuş ve yirmi yedi sene evvel bir defa da muvakkat memuriyetle gelmiş olduğumdan, bu münasebetle Suriye havalisinin ekserî durumunu ve ahalisinin karakterini bir miktar bildiğim halde, bu defa gelişimde bulduğum vaziyet eskisinden değişmiş olup, vilayetin idarî

vaziyeti ve politikası bir başka renk almış ve kırk seneden beri Şam'da hükûmet nüfûzlarını yerleştirmek için Fransızlarla İngilizlerin birbirine rekabet ederek çevirdikleri entrikalarla Cebel-Lübnan'ın şimdiki halini meydana getirdikten sonra, diğer yerleri de oraya benzetmeye iki taraf açıktan kıyasıya mücadele ettikleri gibi, diğer devletler de onlara bakarak gayret göstermekteler. Mesela Fransızlar Cebel- Lübnan'ı, İngilizler Dürzîleri nasıl himaye ederlerse, Amerikalılar da Cebel- Nasıra'yı ele almak üzere oralara bir çok mektepler ve imaretler yaparak Nusayrîleri maddi ve manevi şekilde enebi himayesine teşvik ettikleri ve Almanların da Kudüs sahiline koloni namıyla bir takım Almanlar getirip köyler kurarak oraya yerleştirdikleri görülmektedir. Velhasıl her devlet Şam'ın bir mıntıkası üzerine ilk etapta hakim olmaya başlayıp, İspanyollar bile bu defa Yafa taraflarında bir kilise ve bir mektep yaparak, onlar da kendilerine bundan bir hisse kapmaya çalıştıkları görülmüştür.

Bu müdahalelerin kötü etkileriyle Hıristiyanlar, terbiyesi bozulmuş çocuklara dönüp kimisi Cebel-Lübnan ile birleşmek ve kimisi ayrı ayrı ecnebi himayesi isteyen teşkilatlar kurmak hayaline düşmüş ve Dürzîler de İngilizlere dayanarak Havran ve Cebel- Druz havalisinde bir hükûmet idaresi kurmaya kalkışmış ve Müslümanlar ise bu kadar fesat ve kötü niyet arasında şaşırıp kalmıştır. Bu durumlara karşı devlet tarafından halkın kazanılması ve dış müdahalelerin boşa çıkarılmasına çalışılması lazım iken, askeri sıkıntılar dolayısıyla devlet merkezinden buralara atfı nazara vakit kalmamış, gelen emirler yalnızca para ve asker talebinden ibaret olmuştur. Bu durumda kanun ve kaide bir tarafa bırakılıp her türlü suistimallerin kapıları açılmış olduğundan, memurun içinde bir kaç kişiden başka büyük-küçük bütün memurlar ve müstahdemler menfaat temini yoluna saparak, tabii devlet muamelelerine halel gelmiş ve bunun kötü tesiriyle de halkın ahlakı bozularak yavaş yavaş nüfûz ticareti ve mal yağmacılığı ile emniyet ve asayiş tamamen ortadan kalkmıştır. Hatta bu defa Trablus'da bizzat müşaheda ve tahkik olunduğu üzere, *Akar ve Safına* gibi iki küçük kazada şu üç dört sene içinde meydana gelen cinayet ve yağmacılığın sayısı doksanı geçtiği halde, hiç birine bakılmamış ve işin peşine hiç kimse düşmediğinden câniler cezasız kalmış veya hapisten salıverilmişlerdir.

Bunun yanında suçu olmadığı halde bir hayli kimse de senelerce hapiste kalmış ve hatta bu kâbilden olarak yedi sekiz seneden onbir seneye kadar hiç hüküm verilmeden Trablus hapishanesinde kalmış olan bir takım mahbusîn bu defa salıverilmişlerdir. Hele kaymakamlık idaresinde bulunan kazaların halini tarife lüzum bile görülmemiştir.

Hazinenin varidatına gelince, daha önceki arizamda tafsilatı ile beyan olunduğu üzere, mal ve vergi yarı yarıya düşmüş [çürümüş] ve âşâr işi memleketi harap etmiş ve *"bedel-i askerî"* ise tamamıyla yok olma derecesine gelmiş olduğundan ve bu duruma ilave olarak "kaime belîyyesi" de, geçen sene varidatını yarı derecede azalttığı ve masraflardan o kadar açık kaldığından, burası da ayrıca hayret vermektedir. Vilayetin umumi manzarası bu olup, bundan en çok şikayet edenler Fransızlar olduğu gibi bunun devamından ve neticelerinden politik yönden en büyük istifade etmek isteyenler de yine onlar olduğundan, bu duruma bir nihayet verilmezse İngilizlerin Anadolu ıslahatı vesilesiyle vilayet işlerini İngiliz memurlar eline vermek istedikleri gibi, Suriye'ye de ya onlar veya Fransızlar böyle bir vesile ile el atmayı tasarladıkları malûmdur.

Bir kere onların bu teklifleri ortaya çıkacak olursa, dayandıkları kötü idare meydanda olduğundan Avrupa'nın her tarafına gazete ve broşürlerle yayıldığı cihetle, efkâr-ı umumiye umumiyetle kendilerine muvafık olduğu cihetle, Şam'ın birer bölgesine yerleştirdikleri mektep ve medreseler ve koloni kuvvetiyle oralarda hissedar olmak isteyen devletlerin de onların politikasına uyacaklarında şüphe yoktur. Şu halde buraya gelmemle birlikte, vilayetin düzene kunulması işleriyle uğraşmak üzere derhal teşebbüse geçilmiş olup, şimdiye kadar arz ve beyan ettiğim mülahazalar, şu tehlikelerin önünün alınması maksadına münhasır idi.

Yüksek yardımlarımızla merkez mutasarrıflığı meselesi hal olunmuş ise de, bununla iş bitmeyip, asıl iş vilayet maliyesinin doğru bir esas üzerine tanzimiyle, mahkemelerin ıslâhı ve hususiyle mülken ve maslahaten zararından başka devlet ve millet için dosta düşmana karşı "murisi hacâlet ve şerm-sârî" olan irtikabâtın tamamen ortadan kaldırılmasına dair lüzumlu tedbirlerin alınması, velhasıl padişahımızın te-

sis ettiği Usulü Adliye'nin hakkıyla uygulanarak fiili neticeleriyle halkın kazanılması düşünülmektedir. Durum böyle iken Meclis-i Vükelâda [Bakanlar Kurulu] karar verildiği üzere, Memalik-i Şahanenin umumu hakkında, hemen el atılması düşünülen kanunlar ve nizamlar yakında yapılarak mer'iyyete konulsa bile, şimdiye kadar yapılan düzenlemelerde hiç bir vilayetin ahvali icabatı ve hususiyesi dikkate alınmadığından ve her mahalde gelişi güzel, aynı şekilde tatbik edildiğinden bir netice vermemektedir. Bundan dolayı, devlet tarafından şimdiye kadar bunca kanun ve nizamlar yapılmışken, Devlet-i Âliyye'de kanun ve nizam olmadığına dair isnat olunan kusur ve noksanın yalnızca bu durumdan doğduğunu pek güzel bildiğim cihetle vaad olunan nizamların da buradaki ahvale muvafık geleceğinden ümit olunmayıp, şimdiki halde ise sekteye ve tehlikeye uğramadan bir müddet daha böyle devam edeceğine inanmak ne kadar yanlış ise, bir işin çaresini ve ilacını bilip de onu yapmak iktidarında olmamak ve doğacak zararları bile bile kabul etmeye tahammül etmek de kullarınca müşkildür. Bu görüş ve düşüncelerin bir kere de bu şekilde hususi olarak yüce fahimânelerinizin dikkatlerine arz ve beyanına mecburiyet gelmiştir. Yine herhalde...

17 Mart 1295 Midhat
[29 Mart 1879)

(27)

Mabeyn Başkitabetine

• Kanun-u Esasiye göre idare sistemimiz yetki genişliği ve kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanır. Yeni kanunlar yapılırken şu ilke esas alınmalıdır. Kanunlar herkes hakkında istisnasız uygulanmak şart ve lazımdır. Eğer bu olmuyorsa, bu nizama kanun denilemez.

Kavanin ve nizamat-ı cedide hakkında vâki olan sual-i âli üzerine, en son takdim ettiğim şifreli ârizâ-i âcizanemde, çıkarılması tasarlanan yeni kanunların lüzum ve isabetine bir diyecek olmayıp fakat buradaki konu ve dava, memleketlerin ve bunların sekenesi olan halkın âdet ve ahlaklarının birbirine benzememesi cihetiyle, tek elden ve tek şekilde [nesâk-ı vahit, tek düze] yapılan kanun ve nizamların ekserisi uygulanamamakta, uygulananların fiili neticeleri de istenen amacın hilâfına olduğundan, ortaya çıkan müşkilatın menşe'i burası olduğu arzedilmiştir.

Bu konuda çok isabetli olarak çıkarılan ve şerefsüdûr buyurulan fermân-ı hümâyunun yüce manasına tevfikan, bunların tadilatı hakkında düşündüğüm âcizane fikirlerimi ihtiva eden bir Lâyihanın tanzim ve takdimine irade-i seniyye-i cenâb-ı tâcdârları yakından müsaade buyurmuşlardır. Teşekkür ederek bu ferman-ı hümayunun derhal yerine getirilmesi bir borç olup, ancak kısa bir müddet içinde, vaz' ve ilân buyurulan kanunlar, nizamlar ve talimatların değişik ve çok sayıda olması cihetiyle her birinin hâvi olduğu muhtelif konuları tetkik edip birleştirmeye ve ne de ihâta ve idareye kudreti fikriyem müsait olmadığı gibi, zaten istenilen şekil de bu tafsilat olmayıp, neşredilen ka-

nunların vilayetlerde doğurduğu müşkilatın sebep ve dereceleri hakkında malûmat vermekten ibaret olmalıdır. Bu sebeple acizane fikirlerimi, gücümün yettiği derecede izaha iktidar eyledim.

Şöyle ki: bir halkın bir memleketin idaresi için çıkarılan kanunun hükmü değişmez olarak [lâ-yete gayyer] herkes hakkında istisnasız uygulanmak şart ve lazımdır. Kanunda esas olan şeyin burası olduğu, eğer böyle olmuyorsa bu nizama kanun denemeyeceği bellidir. Gerçi şimdiye kadar yayınlanıp yürürlüğe konulan kanunların kanuniyeti, Meclis-i Mebusan'ın kurulması ile şarta bağlanmıştır. Dolayısıyla bunların hiç birisi şimdilik sureti katiyede değilse de, madem ki ileride kanun olacağı itibarıyla neşir ve ilan buyurulmuş olduğundan bunların uygulanmasından hasıl olan tecrübelere göre değiştirilmesi ve düzeltilmesiyle artık değiştirilmez bir hale konulması lazımdır. Kaldı ki, nezdi âlide tarife hacet olmadığı vechile, memleketin ve hususiyle Osmanlı ülkesinin [Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne] belde ve şehirlerinde değişik ırktan insanların yaşaması dolayısıyla bunların din, ahlak ve adetleri bir birine benzememektedir. Meselâ Bursa ve Edirne'de uygulanan ve bundan faydalı neticeler elde edilen bir Usulün, Halep, Suriye ve Bağdat gibi yerlerde zarar verdiği ve bilakis buralarda faydalı olan şeylerin de diğerlerinde zararlı neticeler doğurduğu aşikardır. Velhasıl pek çok şeyler vardır ki, uygulamanın bir bölgede adil ve diğer bölgede zulüm olabileceği memleketimizin bütün ahvaline vukufu olanlar tarafından bilinmektedir. Şu halde kanunlarda yapılacak değişiklik ve düzeltmelerin bu noktalar dikkate alınarak, her bölgede tek düze ve mütesaviyen uygulanma imkanı olanlar ne ise bunların değişmez kanun olarak yapılması ve bunun dışındakilerin yani, her bölgenin ahalisinin adet ve mizacına göre farklı ve değişik olması zaruri ve tabii bulunan hususların o mahallin ihtiyacına uyması iktiza eder. Yoksa diğer bir memleketin ve hususiyle Avrupa gibi ilim ve teknik alanında çok gelişmiş olan memleketlerin ihtiyacına uygun gelen bir kanun ve nizamın güzelliği her ne kadar olsa, onu aynen alıp bizim memlekette uygulamak ve bundan sonuç almaya çalışmak, şuna benzer: Ayniyle Avrupa'da yapılmış nefis bir kumaşın örme, dokuma ve imaline ait zarif bir makineyi getirip, onu çalıştırmayı bilen amele ve ne de onun işleyeceği ham madde yok iken makineyi çalıştırmak gibidir.

Mesela kadastro ve istatistik, mahkemelerin bağımsızlığı, vergileme usulü ve asayişin korunması gibi hususlarda ve diğer siyasi konularda Avrupa tarafından uygulanan kanun ve nizamların hepsi o memleketin ihiyaçlarına göre yapılmış olduğundan, Avrupa'nın bu günkü düzenli hali de bunların bir neticesi olmaktadır. Lakin şu belirtilenlerden ezcümle kadastro ve istatistik usulleri, önce memleketin emlâk ve arazisi mühendisler tarafından ölçülüp ve haritaları yapılmalı, herkesin tasarrufu altında bulunan yerlerin gerçek kıymeti belli edilmeli ve nüfustaki doğum ve ölümler mazbut kaydedilmelidir. Her köyde birer ihtiyar meclisi ve her nahiyede Nahiye Meclisleri bulunmalıdır. Efradı ahali de bunların kanun ve nizamlarını hiç olmazsa bir müddet için cebri olarak yapmaya vasıta olmalıdır. Bunların hiç birisi yapılmayan ve bir tek mühendisi bulunmayan ve mevcut nüfusu bile bilinmeyen bir memlekette, aylık yüzelli kuruş maaşlı bir katiple kadastro ve istatistik düzeninin kurulacağına inanarak işe başlanırsa maksadın gerçekleşmeyeceği tabiidir.

Bunun gibi Usulü Muhakeme kanunları hükmünce, hukuki davalar için belli bir takım resmi muamelelerin yerine getirilmesi maksadıyla adım adım nitelikli memurlar yetiştirilmelidir. Bir taraftan da halkın bu usule alışabilmesine kadar geçen zamanda uğrayacağı zorluklar tabii sayılarak, meydana gelecek zararların önemi olmasa bile, memleketin emniyetini ihlal etmesinden dolayı mesuliyeti tamamen hükûmet memuruna ait olan cürüm ve cinayetleri işleyenlerin hapse atılmasında ve muhakemesinde ve kapıp salıverilmesi [tahliyei sebil] hususunda hükûmet memurlarının medhali şöyle dursun haberi bile olmaması ve sonra onların sui halinden doğacak mesuliyeti memurlara yıkmak ne kadar yanlış ise, zabıta işlerinin kumandası ve diğer işleri bir dereceye kadar Harbiye Nezaretine havale ile oradan idare olunmak ve valinin görüşve inhası, Alaybeyinin inhası ile tasdik edilmek de o derece garip ve acayiptir.

Gerçekten şu yapılan kanunların hükmüne tatbiken, Avrupa'da ve hususiyle Fransa'da mahkemelerin vazifeleri ile idarî muameleleri tamamen bir birinden ayrılarak müstakil bir şekle konulmuş, polis ve jandarmanın vazifeleri de hükûmetten ayrılmış ise de, eyâletlerde vali bulunanların memuriyet vazifeleri de ona göre tadil ve tahsis olunarak,

bir memlekette ne kadar vukuat olsa vali ve mutasarrıf ondan mesul olmayıp, cinayet nevinden ise polise ve hukuk ve ceza davası ise mahkemelere, devlet emvalinin tahsiline müteallik ise maliye memurlarının idaresine ait olmaktadır. Bunların da her biri merkezi devlette ilgili mercilerine bağlı olduğu ve emlak sayımı, nüfus ve memleketin düzeni gibi işler ise belediye idaresinde olduğundan vali ve mutasarrıf gibi adamların vazifeleri bir nezaret gibi resmi muameleye tavassuttan ibarettir.

Gerçi Hazret-i Padişahî'nin güzel bir nişanesi olarak bizim memleketin de, o derece muntazam bir şekle girmesi arzu edilerek bu yolda başlangıç yapılmasının hayırlı olacağında şüphe yok ise de, yapılan kanun ve nizamlar başlangıç nevinden olmayıp, Avrupa'da en medeni milletlerin senelerden beri ilim ve maarif gücüyle eriştikleri mertebeye göre bir idare usûlü olduğu halde, bu usûlü aniden bizim memlekette tatbik etmek mümkün olamayacağından, nihayet ekserisinin şimdiki gibi icrasız kalması ve bir takımının da aksi yönde netice vermesi tabiidir.

Padişahımız Hazretlerinin yeni esaslarla devlet ve mülkün kalkınması ve memleket için hayırlı niyetlerle tesis buyurdukları Kanunu Esâsî'nin 108'inci maddesinde, "vilayetlerin usulü idaresi tevsi'-i mezuniyet ve tefrik-i vezâif kaidesi üzerine müesses" olması hakkında geçen vaad-i âli de, vilayetlerin her tarafında kara ve demir yolları ve telgraflar ve diğer şeyler ile Avrupa'nın düzenli şekline erişinceye kadar, memleketlerin gerektiği şekilde idaresi mahallerine bırakılmak mülahazasına dayandığı halde, şimdi tam bunun aksi olarak vilayetlerdeki bütün işlerin devletin merkezine doğru toplanmasının olamayacağı beyan olunur.

Yukarıda arz ve beyan olunduğu gibi, Vilayetce olan ihtiyaçlar diğerlerinden eksik olmadığı cihetle, umumi manadaki nazariyatta bundan fazla fikir ve görüş beyanına iktidar ve bilgim acizane olarak müsait olmayıp, fakat şu mevkide iki seneyi geçirip, görülen ve tecrübe edilen ahvalden hasıl olan ve bu vilayete mahsus bulunan malûmata göre, mevcut güçlüklerin kaldırılarak vilayetin iyi idaresi iki şıktan birini seçmekle mümkündür. Bunun birincisi yukarıda belirtildiği gibi

adliye, maliye ve mülkiye hakkında umumi ve değişmez hükmünde olan kanunlardan başka usûl ve nizamları mevkii ve mahallerinin hususiyetlerine göre nasıl ve ne şekilde iktiza ediyorsa öyle kararlıştırılıp Lâyihaları takdim kılınmak üzere buraya havalesidir. İkinci şık ise, neşrolunan kanun ve nizamlarda beyan buyurulduğu üzere, vilayetin bütün işleri merkezden idare edilip görülerek her idare İstanbul'da mercii olan Nezaret tarafından mesul olunmak usûlü tercih buyurulduğu takdirde, vilayetin mes'ûliyetine yer kalmayacağından, burasının resmi bir emirle belirlenmesi icap eder. İşte hülasa-i efkâr ve mülahazat-ı âcizanem bundan ibaret olmakla... Herhalde vechi eslemenin ihtiyarı [en selametlisinin yapılması] rey'i âliye menuttur efendim.

7 Mayıs 1296 Midhat
[19 Mayıs 1880]

(28)

Midhat Paşa Tarafından 5. Ordu Müşiri Ahmet Eyyüp Paşa'ya Yazılan Tezkire

• Olay mahalline nasihat heyeti olarak Salih Efendi, Buzo Hasan Ağa ve Berazi Mahmut Ağa gönderilmiş olup, işi çatallaştırmamak için tekrar geri çağırılmışlardır.

Devletlû Efendim Hazretleri,

Demincek aldığım tezkere-i âliyelerinde, Dürzîlerin bir taraftan sulh teklifinde bulunup, diğer taraftan ordugâhın suyunu keserek askerleri savaşarak su almaya icbar ettiklerine dair Cemil Paşa'dan gelen telgrafname üzerine, tarafı Müşîr'ilerinden yazılan cevabın sureti gönderildiğinden bahisle, görüş ve mütalaa buyurulmuş olup ortaya çıkan şu hâdisenin kazandığı renk ve surete göre görüş ve tedbire muhtaç cihetleri varsa da, bunların beyan ve tarifi doğru ve yolunda olmak için öncelikle cevabname-i âlîlerinde münderiç bazı fıkraların işin aslına ve icabına uyması lazım geldiğinden bunların izahatına ibtidar olunur.

Şöyle ki, cevabınızın ilk fıkrasında hâdisenin doğuş sebebi ile cereyan şekli buraca malum olmadığı beyan buyuruluyor. Halbuki 26 Eylül 1295 ve 1 Teşrinievvel 1295 [8 Ekim 1879 ve 18 Ekim 1879] tarihleriyle bu konuya dair yazdığım tezkerelerin münderacatını açıklamak üzere Havran'dan gelip takdim edilen ve oradaki müfreze zâbitleri tarafından tarafınıza gelen telgraf ve diğer evraklarda beyan olduğu üzere, hâdisenin aslı Basrelhariri köyü ahalisiyle bir Dürzî adam arasında meydana gelen kavgadan çıkmış. O sırada Basrelhariri köyünün öte tarafında bulunan köydeki Dürzîler silahlanarak Basrelhariri köyü-

ne saldırıp ahalisinden sekiz on kişiyi derhal orada katletmişler. Ve bunların hücumuna karşı Basrelhaririler müdafaada iken dört beş adam ölmüş. Bunun üzerine bir taraftan Havran'lılar diğer taraftan Dürzîler birbirlerini öldürmek için toplanınca üç beş gün içinde iş bu dereceye gelmiştir. İşte hadisenin doğuş sebebi ve cerayan tarzı mâlum ve meydanda olduğu cihetle, bu işe ön ayak olan ve Basrelhariri köyüne silahla saldıran ve orada adam öldürmeye teşebbüs eden şahıslar da Basrelhariri köyünün ötesinde olup ismi hatırlanamayan Dürzî köyünün ahalisinden isimleri belli şahıslar olmakla, öldürme işi bir topluluk tarafından yapıldığından katilin kimler olduğu Dürzîlerce de bilinmediğinden veyahut muhakeme sırasında da bulunamayacağını bahsetmeye hacet yoktur sanırım.

Yine cevabınızın bir yerinde, Havran'lılar Dürzîlerin teklifleri veçhile diyet almaya razı oldukları halde, hükûmete ait olan asayiş ve hukukî ciheti ayrı tutulmak ve bu suretle iş yatıştırılmak, teferruatı hükûmet tarafından gönderilen memurlar ve tarafların meşâyihi [din büyükleri] vasıtasıyla halledilmesi işin tabiatı icabı olduğu beyan buyurulmasına nazaran, bu iş iki kısma ayrılmış oluyor ki, bunun birisi hukuku şahsiye diğer ciheti de asayiş olmak lazım geliyor. Havranlılar sulhu kabul edip hukuku şahsiye bittikten sonra, asayiş ve nizamiye ciheti de hükûmet memurlarına bırakılarak artık askerin işi de kalmamış oluyor.

Bendenizin fikrine kalırsa, işin tahammülü olmayan mülahazalarla tabii mecrasından çıkarılıp da vakit geçirmekten ise, hadisenin doğuş sebebi ortaya konularak, hükûmet ve asker tarafından bu gibi durumlarda nasıl hareket edilmesi lazım geleceği kararlaştırılarak, memur ve kumandanlara ona göre kesin talimat vermek gerekir. Çünkü mesele güzelce ortaya konursa görülür ki, bu hadise Devlet-i Âliyye'nin teb'ası olan iki grup arasında vukua gelmiş ve her iki taraf birbirini öldürmek niyetiyle silahlanmış olduğundan ve yeri de ordu merkezine sekiz on saat mesafede bulunduğundan, buna uzaktan seyirci gibi kalmak caiz olmayıp, bunlardan hangi taraf haklı ve zarar görmüşse, hukukun işlemesi lazımdır.

Hadisenin başlaması bir anlaşmazlıktan ibaret ise de, taraflardan biriken silahlı ahali bir kaç bin kişi olmakla, buna zaptiye [jandarma]

kullanılması kafi ve mümkün olamayacağından kanun ve devlet nizamı mucibince askeri kuvvete baş vurulması lazımdır. Bu konuda tarafı âlîlerine yazılan tezkerem mucibince, lüzumu kadar asker sevk ve tertip buyurulmuş ve bunlara artçı ve yardımcı güç olarak [kuvvet-üzzahr] Beyrut'tan redif taburları da getirtilerek bu kuvvete ilaveten hükûmetten de dört bölük jandarma askerin emrine verilmiş olmakla, böylece işin hukukî veyahut askeri yönü ne ise bu şekilde sevk olunan askeri kuvvetlerin eseri icraatı olmak lazım gelir.

Binaenaleyh Havranlılar diyet almak istedikleri halde meselenin askerî ciheti hükûmet memurları marifetiyle kararlaştırılsın denilmesi, gönderilen askerin hiç bir şey yapamayacağını farz etmektir. Malumu âlileri buyurulduğu üzere Havranlılar bu meselede mağdur ve mazlum olarak hülasaten iddiaları, adamlarını öldüren Dürzîlerin yakalanarak muhakeme edilmelerinden ibarettir. Buna da kimsenin diyeceği olmadığından ve ancak hükûmet bunları yakalamayacak olursa, kendileri silah gücüyle düşmanlarını zorla yakalamaya muktedir olduklarını bildirerek, toplanmaları da bu sebebe dayandığından, şu halde kendileri Dürzîlerle konuşarak ölenlerin diyetleri üzerinde anlaşırlarsa, katillerin yakalanması ve cezalandırılması gibi devlete ait hukukun ileriye atılması vesilesiyle yalnızca işin bitirilmesi için bunda suça göz yumulması [iğmaz-ı ayn] zaruri olabilir.

Ancak işin derecesi bu şekilde olmayıp Havranlılar, mutlaka hasımlarının yakalanarak devletin kanunu ne hükmediyorsa onun yerine getirilmesini talepte ısrar edip dururlar. Ve bu davadan dolayı "ihkak-ı hak" için beş tabur piyade ile bir takım süvari ve zaptiye müfrezesinden [jandarma] ibaret bir kuvvet de orada mevcut dururken, Havranlıları para ile sulh için zorlamak, hükûmetin ve askerin otoritesini ihlal edeceğinden gayrı, Havran ve Laca'nın Dürzîler elinde ve onların hükmü altında bırakılması sonucunu doğuracağından da şüphe yoktur.

Vilayet tarafından mahalline gönderilen [meb'us] memurlara gelince, bunlar Meclis-i Temyiz reisi sabıkı Salih Efendi ile Tabur Ağası Buzo Hasan Ağa ve bir de Cebel-Dürz Kaymakamı Berâzi Mahmut Ağa'dan ibaret olup, hadisenin başında tahkikat yapılması için gönderilmiş iseler de, meselenin büyüyüp önem kazanması ve Cemil Paşa

kumandasıyla asker sevkedilmesi üzerine, artık işte çatal olmamak için bütün işin emir kumandasının adıgeçen Paşa'ya havalesi tabii idi. Ancak meselenin asıl ruhu, suçluların asker kuvvetiyle yakalanarak adliyeye teslimi olduğu için ve bir müddetten beri hasta olan Selim Bey düzelerek askerî makamına gelmiş oluğundan, Salih Efendi'nin hemen dönmesi kendine yazılmış ve orada kalan memurların da, her halde kumandanın reyi veçhiyle mesailerini bırakmaları vazifeleri iktizasından bulunmuştur. Ol bâbda.

12 Teşrinievvel 1295 Midhat
[24 Ekim 1879]

(29)

Saray-ı Hümâyun Başkitabetinden
Suriye Vilayeti Celîlesine

• *Eksi Mısır Hidivi İsmail Paşa ve oğlu İstanbul'a veya Osmanlı ülkesinin herhangi bir yerine sokulmamalıdır.*

Sabık Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu Hasan Paşa, İstanbul'a gelmek üzere Brindizi'den hareket etmiş olduğu haber alınmış olması üzerine, İsmail Paşa'nın Mısır hidivliğinden ayrılmasından dolayı ortaya çıkan durum ve mevkii icabınca, İstanbul'da ikametine müsaade edilmiş ise de, kaybettiği makamına karşı başka bir şey elde etmek [telâfi-i mâfat] maksadıyla bazı teşebbüslerden geri kalmamış olması kuvvetli ihtimal olduğundan ve bu gibi teşebbüsler Devlet-i Âliyye'nin Mısır üzerindeki hükümranlık haklarından dolayı beynelmilel politika, saltanat-ı seniyyenin menfaatlerine murisi mazarrat olacağından başka, bunların şu hal ve emelin tervici kastıyla vuku bulacak hareketleri dahilde de rahatsızlık yaratacaktır. Gerek kendinin ve gerekse oğlunun İstanbul'da veya Memalik-i Mahrûsanın diğer taraflarında ikametlerine izin verilmemesi hususunda Bâb-ı Âlî'de toplanan Meclis-i Vükelâda kabul edilerek, ol bâbda tanzim edilen mazbata huzuru hazreti padişahiye arzolunmuş ve mezkur mazbatada ma'zulini vükela ile bazı vüzeraya tahsisat tayinini tasvip etmiş olmakla bu rey ve mütalaa nezdi âlinizde karîni kabul olduğu halde, keyfiyetin telgrafla bildirilmesi ve bir türlü mütalaa-i âliyyeleri bulunduğu takdirde keza telgrafla bildirilmesi keyfiyet olunmasıyla beraber, suret-i mütalaâlarını havi tarafı çâkeriye ilk posta ile bir varaka irsali, bâ-irade-i seniyye hazreti padişahi tebliğ olunur. Ol bâbda.

30 Kanunuevvel 1295 Bende
[11 Ocak 1880] Ali Fuad

(30)

Mabeyn-i Hümâyun Başkitabetine

• *Kırk senedir çok yoruldum. İstifa ederek huzur içinde bir köşeye çekilip dua etmek istiyorum.*

Kırk seneden mütecaviz devlet hizmetinde bedenen ve fikren yorgun düşerek, şu âcizane yaşımda hizmet görmeye iktidarım kalmadığından Suriye vilayetinden af buyurulmaklığımla beraber, mümkün ise Dersaadette bulunan bendehanelerinde veyahut Midilli'de olan viranhanede ve bu da olmazsa Suriye sahilinde yaşamaya elverecek bir mahalde aile-i acizanemle yerleşmek ve ömrümün geri kalanını Hazreti Padişahî'ye dua ile geçirmek üzere lütûf ve inayeti hazreti velinimete arzı dehâlet ederim.

7 Teşrinievvel 1295 Midhat
[19 Ekim 1879]

(31)

Başvekaleti Celileye

• *Mahmut Nedim Paşa Dahiliye Nazırı olunca, artık benim istifam da zaruri hale geldi.*

Devlet hizmetinde acizane yaşım bundan böyle, fikren ve bedenen hizmet yapmaya iktidarsızlık derecesine vasıl olduğundan, affı acizanem hakkında bir kaç haftadan beri hazırladığım istifanamenin takdimini bazı vukuatı mecbure tacil ederek hemen takdim etmek üzere iken, dünkü gün makam-ı vekalete teşrifleri tehir sebebi olmuştu. Bu gün Mahmut Nedim Paşa'nın Dahiliye Nezaretine memuriyeti niyet-i acizanemi kat'i bir dereceye getirmekle, Mabeyn-i Hümâyun'a arz olundu. Burasını belirtmekten maksadım istifamın makam-ı vekalete teşrifiniz zamanına tesadüf etmesinin başka manaya alınmaması içindir. Her halde acizane maruzatımın iyi karşılanarak, muhlislerinin ailemle münasip bir tarafa çekilerek, düşmana muhtaç olmadan bakiye ömrümü geçirmek için şefaat ve himmeti âliyelerini rica ederim.

7 Teşrinievvel 1295 Midhat
[19 Ekim 1879]

(32)

Mabeyn-i Hümâyun Başkitabetinden Midhat Paşa'ya Gelen CEVAP

Valilikten istifa hakkında keşide buyurulan telgrafname-i âsıfaneleri hazreti şehriyara sunuldu. Zâtı âlilerinin Suriye gibi mühim bir vilayetteki iyi ve başarılı çalışmaları, bu kere Sir Layard'ın (*) o taraftan dönüşü ile vâki olan ma'ruzat ve ifadeleriyle de teyid edilerek, bü-

(*) Sir Henry Layard: 20 Nisan 1877'den 2 Nisan 1880 tarihine kadar İngiltere'nin İstanbul elçiliğini yapan Layard'ın bu görevi Osmanlı İmparaporluğunun en kritik bir devresine ve İngiltere'nin de 19. yy. Ortadoğu politikasını değiştirmesi arefesine rastlar. Nitekim İngiltere 1880'den itibaren Akdeniz'deki nüfuzunu İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından değilde, doğrudan Akdeniz'den savunmak kararını almıştı. Layard bir diplomat olmaktan ziyade, bir arkeolog olarak da bilinir. Asurlular'ın başkenti Ninova'da yaptığı kazılarla çıkardığı eserler önemli olup bu konuda kitaplar da yazmıştır. Layard 11 Eylül 1879'da Suriye gezisine çıkarak İstanbul, Rodos ve Kudüs yoluyla Şam'a gitmiş olup Suriye seyahatinin amacı Bâb-ı Âlî'nin Arap eyaletlerindeki durumunu görmek istemesi kadar, 1878 Aralığından beri Suriye valisi olan Midhat Paşa ile buluşmak idi. Zira Layard Midhat Paşa'nın Avrupa'dan dönmesi konusunda Abdülhamid'e aracılık etmiş ve af edilerek dönmesini sağlamıştı. Layard'ın ziyareti, Midhat Paşa'nın kendisini iyi ağırlaması sayesinde parlak geçmiş olup Elçi, bu ziyaretle valinin halk nezdindeki itibarını da görmüştür. Layard Midhat Paşa'yı şöyle değerlendirir: "Midhat Paşa'nın kusurları, hatta zaafları olabilir; fakat görebildiğim kadarıyla Osmanlı Devlet adamları içinde en kabiliyetlisi olduğudur. Meslekdaşlarından hiçbirisi onun seviyesinde değildir."

Layard'ın karşılanışında Ahmet Eyüp Paşa hazırladığı tören mangasını geri çekerek, Midhat Paşa'yı elçi nezdinde bilerek mahçup duruma düşürmüş, ancak uğurlamada gereken her titizliği göstermiştir. Paşa'nın bu iki hareketinin de Saray'dan gelen talimatın etkisiyle olduğu muhakkaktır.

yük hizmetlerinizin nezdi âlide takdir ve tahsin olunduğunu belirten bir kıt'a telgrafla taltifleri ve esnayı icraatta tesadüf buyurulmakta olduğu vasıl sem'i hümâyun olan bazı mani'alar ve müşkilatların hal ve bertaraf edilmesi için bunların nelerden ibaret bulunduğunun sorulması kararlaştırılmış iken, tarafınızdan bu mealde bir telgrafın gelmesi teessüfe mucip olmuştur.

İstifa sebebi olarak *"yaşınızın ilerlemiş olması"* [vasıl-ı mertebe-i şeyhuhat] beyan buyurulmuş ise de, mâlum-u âli-i daverîleri buyurulduğu üzere, devlet işlerinde uzun müddet çalışılmış olması vukuf ve tecrübeye vesile olup, zâtınız bunca zamandan beri elde ettikleri bilgi ve tecrübenin faydalı semerelerini görüp kavrayacak ve padişahımız efendimizin büyük emeli olan mülkü devletlerine önemli hizmetler vereceği bir zamanda saltanat-ı seniyyeden el çekmelerine hamiyyeti müsellemeleri razı olmayacağı gibi, zâtı âliniz gibi devletin pek mühim görevlerinde bilgi ve tecrübe kazanmış kâdim bir bendenin böyle bir zamanda işsiz bırakılmasına hazreti mülûkânenin gönlü de razı değildir.

Binaenaleyh istifa hakkında beyan olunan bu sebeplerin kabulüne müsaade olunamaz. Bundan başka derhal bir niyaz ve müracaatta bulunmayı icab eden eğer başka sebepler ve vesileler var ise, doğruca Mabeyn-i Hümâyuna şifreli telgrafla bildirilmesi, irade-i seniyye-i Hazret-i Padişahî iktizayı âlisinden olduğu cevaben beyan olunur.

10 Teşrinievvel 1295 Bende
[22 Ekim 1879] Ali Fuat

(33)

Midhat Paşa'dan
Mabeyn-i Hümâyun Başkitabeti Celilesine
CEVAP

• *Acizlere her nerede nasıl hizmet ferman buyurulursa, ihtiyarlığa bakmayarak velinimetin rızası için ömrümü tüketmekle iftihar ederim.*

10 Teşrinievvel 1295 tarihli ve şifreli telgrafneme-i âlileri alındı. Tenezzülen ve merhameten sadır olan suali âliye arzı teşekkür ederim. Bendenizi böyle bir istirhama icbar eden şey, vücud-u âcizanemin tahammülsüzlüğü ile beraber, idaresinden mes'ul olmaklığım tabii olan vilayetin vaziyetidir. Bu vilayetin bütün işleri zaten bozulmuş ve sahil bölgeleri ve ahalisi adeta ecnebiler arasında taksim olunmuş ve içeri bölgeler de harp meselesinden sonra başka fesatlara uğramış olduğundan, önce bu ayrılık ve ihtilafın giderilmesiyle, halkın sağ duyusu sayesinde Devlet-i Âliyye himayesinden soğutulmamalarını temin edecek şeyler yapılmak ve bu da mevkiin ve ahalinin tabiatına göre olmak lazım gelir iken, Konya ve Ankara vilayetlerinde ne yapılıyorsa burada da aynen o yapılırsa, bu icraat halkı bir kat daha soğutarak ecnebilere meyli günden güne artmaya başlamıştır.

Bu hal içinde memleket emniyetinin sağlanması için belli olan kuvvetin kullanılma yetkisi başka makamda ve yalnız ondan terettüp edene mesuliyet de vali üzerinde olarak dünyada hiç bir kaideye uymayan böyle bir usulden doğan ihtilaflar da, bu fenalıklara ilave olunmaktadır. Bu hal ile şu vilayetin altı ay ve bir yıl daha devam edemeyeceğini gördüğümden, bu mazereti arza mecbur oldum. Âcizane her

nerede nasıl hizmet emir ve ferman buyurulursa, ihtiyarlığa bakmayarak velinimetin rızasını almak için ömrümü tüketmekle iftihar ederim.

Buranın ıslahı meselesine gelince, bunun tek tedbiri, bu vilayet için iktidarına güvenilir bir vali intihap olunarak, bütün mülkiye ve maliye ve imariyesinin [kalkınma] buralarca mevkînin ve ahalisinin kabiliyet ve becerisine uygun bir şekilde tanzimi için kendine tam salahiyet ve mezûniyet verilmesi ve memleket idaresinin esbab ve edevatı bir elde bulunmak için, evvela Bağdat'da yapıldığı gibi dahilen askeri kuvvet kullanılması için valiye vazife ve yetki verilmesi olacağı, yalnızca sual olunması üzerine, müsade-i seniyye-i Hazreti Padişahî'ye müsteniden arzı iptidar eyledim.

11 Teşrinievvel 1295 Midhat
[23 Ekim 1879]

(34)

Mabeyn-i Hümâyun'dan Cevabî Telgrafnâme

• *Velinimetin rızası için ömrümü tüketirim denilmesi, padişahımızın çok hoşuna gitmiştir.*

Cevaben gönderilen telgrafnamei âlileri nazarı hümâyuna arzolundu. Tarafı âsıfanelerinden beklenildiği veçhile, *"velinimetin rızalarını almak için ömrümü tüketmekle müftehir olduklarının"* bildirilmesi Zat-ı Şahâne nezdinde ziyade mahzuziyete mucip olup, selâm ve iltifat-ı şahânelerinin tarafınıza tebliği ile, mezkur telgrafınız münderecatı üzerine hazreti mülûkâne talimatlarının iki üç gün zarfında tarafı devletlerine bildirileceğinin ve bazı emir ve iradelerini tebliğ vazifesiyle Saray-ı Hümâyun'dan birinin de, nezdi âlinize gönderilmesinin kararlaştırıldığının bildirilmesi, şerefsâdır olan irade-i seniyye muktezasındandır.

12 Terşirinievvel 1295 — Bende
[24 Ekim 1879] — Ali Fuat

(35)

Başvekaletten Midhat Paşa'ya
Gelen Telgrafname
Suretidir.

• *Havran'daki Dürzî olayında alınan tedbirler münasip görülmüştür.*

1 Teşrinievel 1295 tarihli Dahiliye Nezareti celîlesine gönderilen iki parça telgrafname-i âsıfaneleri Meclis-i Vükelâda mütala' olundu. Havran'da vuku bulan hadise üzerine ittihaz ve iş'ar buyurulan tedbirler münasip ve yerinde görülüp redif taburları hakkında iş'arı sâmileri vechile Seraskerliğe gerekli tebligat yapılmıştır. Meselenin başlamasına sebep olanlar ile beraber, yayılmasına vesile olanların kimler olduğunun açıklanarak bildirilmesi ve bir de redif taburlarının uzun müddet silah altında kalmamaları için hadisenin bir an evvel hüsnü suretle bastırılması ve çıkış sebeplerinin araştırılmasının tarafı âsıfanelerine tavsiyesi kararı müzâkerat iktizasından olmakla. Ol bâbda.

3 Teşrinievvel 1295 — Başvekil
[15 Ekim 1879] — Said

(36)

Midhat Paşa'nın Başvekalete Cevabî Telgrafnâmesi

• *Cebel-Druz ahalisi tamamen Dürzî taifesinden olup, bunlar çok şımarmıştır. İngiliz postasını vuran, kervan soyup adam öldüren bunlardır.*

3 Teşrinievvel 1295 tarihli telgrafnemenizde Havran hadisesinin yayılma sebebi istizah buyurulmakla tafsili lazım gelmiştir.

Meşhur Laca'nın yanında ve ekseri vukuatda onunla birlikte olan Cebel-Dürz ahalisi tamamen Dürzî [Dürzü] taifesidir. Bunlar Mısırlılar zamanından beri cereyan eden vukuat ile şımarmış oldukların-dan, devlete asker ve "tekâlifi nakdiye" vermediklerinden başka, etraf ve civarda cinayet ve yol kesme [kat'ı tarik] gibi vukua gelen fenalıkların cümlesi bu Cebel-Dürz'ün inzibat ve idare altında olmamasından doğmaktadır.

Geçen sene İngiliz postasını vuran, bu sene İkikapılı'da [iki kapulu] kervanı soyup adamlarını öldüren, mal ve hayvanlarını gasbeden bunlardır. Mal ve hayvanların bir kısmı Cebel-Druz'da buldurulmuş ise de, failleri hakkında bir şey yapılamamıştır. İşte orası her tekâliften [vergi] müstesna ve eşkiya yatağı olmakla, diğer yerlerden de bu şekilde geçinmek isteyenler ve az çok cinayete bulaşanlar ve asker firarileri ve Cebel-Lübnan'daki Dürzîlerin kötüleri beş altı seneden beri oraya hicret ederek yerleşmektedirler. Dolayısıyla sayıları pek ziyade çoğalarak Cebel'e sığmadıkları cihetle Havran köylerine tecavüz ederek ahalisini kaçırarak, şimdiye kadar onyedi köyü zaptetmiş oldukları gi-

bi, diğer köyleri de birer birer ele geçirmek için böyle küçük vesilelerle karışıklık çıkarmaları ve çatışmaya girmeleri adetleridir.

Bu noktayı Havran Arapları çok güzel anladıklarından, bu defaki hadise üzerine onlar da Aclun ve Kuneytra ahalisiyle ve bir kısım Araplarla birleşerek Dürzîler üzerine harekete hazırlanmışlardır. Gönderilen memurlar vasıtasıyla yapılan nasihatlar üzerine Havran'lılar tevkif ve emre uymakla beraber, Dürzîlerden bu şekavete karışanların yakalanarak cezalandırılmasını da ısrarla istemişlerdir. Ancak Dürzîler buna yanaşmayıp bir kaç bin silahlı topluluk ile bunlara karşı koyduklarından, Müşir tarafından sevk edilen askeri birlik kumandanının Dürzîlerle muhabere ederek bizzat düzeltmeye çalıştığı işitilmekte ise de, son şekli hakkında haber alınamadığından, hakikatinin Müşirlikten sorulması lazım gelir. Ol bâbda.

6 Teşrinievvel 1295 Bende
[18 Ekim 1879] Midhat

(37)

Başvekaletten Midhat Paşa'ya Gelen Şifreli Telgrafname

• *Dürzî Meselesini silah kullanmadan ve belâya girmeden çözünüz.*

Dürzîlerin tedipleri için yapılan hazırlıklara karşı İngiltere Sefiri nezdi âciziye gelerek pek ziyade üzüldüğünü belirtmekte ve bu yolda olan isteklerini Hariciye Nezareti celilesine de tebliğ eylemektedir. İngiltere devletinin Dürzîler, Fransızların da Marûnîler hakkındaki manevi desteklerine dair gösterdikleri gayret malum işlerden olmasıyla, Dürzîlerin tecavüzleri arttıkça Marunîlerin mağdur ve mazlum olacakları bahanesiyle Fransanın nasıl teşkilat ve harekatta bulunmak isteyeceğine sevk olunacak askerin keşifleri hakkında Fransa Konsolosunun tarafınıza yâki olan suali dahi delalet eder. Velhasıl Dürzîlerin bildirilen durumları vakıa pek çirkin olduğu gibi bunların tedipsiz kalmaları da hükûmet otoritesine pek muvafık olamaz ise de, bunların şekâvete bulaşmaları pek eskiye dayanıp şimdiye kadar ıslah edilmelerine münasip zaman bulunamadığı halde bu defa tamamı üzerine askeri kuvvet sevkine zaruret doğduğundan tam kifayet farz olunsa bile, neticesinde gerek Dürzîler ve gerek Havranlıların işin sebeplerini asıl mahallî idarenin kuvvetsizlik ve intizâmına meylederek ve Havranlılar tarafından bu şekilde istimali nüfus olunarak bunun neticesi Devlet-i Âliyye için hayırlı olmayacağı nezdi asıfanelerinde muhtacı izah değildir.

Bu cihetle burada en doğru yol, Dürzilerin tamamıyla daire-i inkıyada alınmalarının zamana bırakılmasında ve vilayette düşünülen

köklü ıslahata kadar geciktirilmesinde ve şimdilik Havranlılar ile Dürzîlerin aralarının bulunmasında görülmüştür. Dürzîler bir miktar Sulh bedeli ödemeye [diyet] yanaştıklarına ve buna da Havranlıların muvafakat etmediklerine dair olan bildirdikleriniz ilk nazarda bu yakınlaşmaya engel görünüyor ise de, işin yine büyüyüp idarî ve politik bir takım nazariyâta tesadüf edebilmesi tehlikesine karşı, madem ki mahallince Havranlılara bedeli sulh ödenmesiyle [diyet] işlerin yatıştırılmasına çalışılması uygun bulunmuştur. Kendilerine müşkîlat olmamak için, Devlet-i Âliyye'nin yalnızca teb'ası arasında meydana gelen anlaşmazlığı yatıştırmayı kendi asâletinde bulunduğunu ilan ederek, Havranlıların ne miktar tazminatla kanaat etmeleri kâbil ve lazım ise onun devlet tarafından ödenmesi de mümkün olacağından, bu şekilde çözülmesine dahi mezuniyeti âsıfaneleri tavsiye olunmuştur.

Velhâsıl talep olunan taburların gönderilmesi konusunda tarafı askeriyeye lüzumlu tebligat yapılmış ise de, tarafları uzlaştırmak için şimdiye kadar yapılan çalışmalar kâfi değilse, daha önceleri faydası görüldüğü üzere iki tarafın nüfûz ve nasihatlarını tesir ettirebilecek eşrâf-ı mahalliyeden münasipleri gönderilerek veya gerekirse bizzat mahalline gidilerek veya sair her türlü vasıtaya müracaat edilerek tarafların anlaştırılması ve bu işin kuvvet kullanarak çözümüne hacet kalmadan bitirilmesine kemali ehemmiyetle intizar olunur.

13 Teşrinievvel 1295 Başvekil
[25 Ekim 1879] Said

(38)

Midhat Paşa'dan Başvekalete Cevabî Telgrafname

Evvelcede bildirildiği üzere Havran gailesi iki köy arasında bir kız anlaşmazlığından doğmuş ve gittikçe genişleyerek büyümüş bir mesele olup iki tarafta toplanan üçer dörder bin silahlı kişiyi aşan halkın birbirlerine saldırmalarına uzaktan seyirci kalınamayacağından, önce memur ve zaptiye ve sonradan asker gönderilerek tarafların birbirine saldırmaları önlenmekle beraber, meşâyihi [din büyükleri] davet ederek işin bastırılması teklif olunduğunda Havranlılar, Dürzilerin katlettikleri suçsuz adamların katillerinin ya hükûmet gücüyle yakalanıp mahkemeye çıkarılması veyahut kendileri daha kalabalık olduklarından Dürzîlerin üzerine gitmek için izin verilmesi iddiasında ısrar ettiler. Dürzîler ise böyle muhakeme adetleri olmadığı beyanıyla ve emsal olur korkusuyla suçluları teslimden imtina ederek ve askerin bulunduğu yerin karşısına toplanarak ve askerin içtiği suyu keserek bir yandan bu şekilde silahlı mukavemete, diğer taraftan da Havran'daki Müslüman ve Hıristiyan köyleri yağmalamaya başladılar.

Dürzîler Ancak Silahtan Anlar

Ve dünkü gün dört köyü yağma edip ahalisinden iki kişiyi katlederek ve bir çocuğunu da yaraladıktan sonra yolda buldukları dört kişiyi de öldürdüler. Bundan dolayı kendilerine devamlı adamlar gönderilerek, yalnızca hadisenin bastırılması için istenilen yirmiüç kişiden hiç olmazsa bir miktarının olsun hükûmete teslimi lüzumu anlatılarak her türlü teminat verilmesi üzerine, Dürzîler nihayet bir miktar bedeli

sulh [diyet] ödemeye yanaşmış iseler de, buna da Havranlılar muvafakat etmediler. Bu kadar vukuat üzerine Dürzîlere birşey denilmeyip, Havran ahalisini bunlara kırdırmak mevcut durum ve politika icabı büyük bir çatışmaya sebep olacağından ve bununla beraber Havran sancağının tamamen Dürzîlerin tahakküm ve baskıları altına kalacak bir neticeyi doğuracağından şüphe yoktur. Şu halde kuvvet kullanılmasından başka bir çare düşünülür ve istenilirse teşekkür edilerek onu yerine getirmesine çalışılır.

14 Teşrinievvel 1295 Bende
[26 Ekim 1879] Midhat

(39)

Başvekaletten Midhat Paşa'ya Cevabî Telgrafname

Gelibolu'dan Beş Tabur Asker Yola Çıktı Geliyor

Dürzî meselesi hakkındaki hadiselerin sulhcu tedbirler ile yatıştırılması luzumuna madem ki sizin görüşleriniz de aynen uymaktadır, bu işin tekrarına gerek kalmayacak bir şekilde halledilmesi ve kuvvete baş vurmaya mahal bırakılmayacak surette bir hüsnü neticeye ulaştırılmasıyla, en müessir tedbirlerin derhal alınması, velhasıl tarafların fikirlerinin yatıştırılmasına cidden muktedir olan zevat vasıtasıyla birleştirici tedbirlere müracaat buyurulması ve o havalide huzurun temininе zâtınızın tesir ve faydası başka olduğundan, mahalli hadisenin size yakışır şekilde süratle üzerine gidilmesi, alınacak tedbirlerin bu tarafa da bildirilmesi. Ve bir de duruma göre Müşir Paşa'nın Seraskerlik makamına gönderdiği telgrafnamesine nazaran çatışmalar, bir kaç bine baliğ olan taraflar topluluğunun ayrılması maksadıyla Ferik Cemal Paşa tarafından sevk olunan bir bölük kadar jandarma neferine Dürzîlerin silah çekmeleri ve bir yüzbaşının vefatı vesilesiyle mukabelede geç kalınmasından doğduğu anlaşılmış ve bu da gayrı münasip görülmüş olduğundan bu suretle kendi kendine mukabeleye girişmenin önlenmesi tavsiye olunur. Ve şununla beraber bugün yarın hareket edecek "Mevrîdi Nusret" vapuru ile buradan ve Gelibolu'dan ikisi nizamiye üçü redif olarak cephaneleriyle beraber Beyrut'a beş tabur Osmanlı askeri gönderileceği Seraskerlik'ten bildirildiği de tebliğ olunur.

12 Teşrinievvel 1295 Başvekil
[24 Ekim 1879] Said

(40)

Midhat Paşa'nın Başvekalete Cevabî Telgrafnamesi

Havran'a asker sevki Dürzîleri vurmak niyetiyle olmayıp, evvelki telgrafta arz olunduğu üzere, taraftardan beş-on bin silahlı adam birbirine saldırmak için hazırlanmış oldukları cihetle, bunlara hiç bir şey denilmeyerek uzaktan bakılması mümkün olamayacağından ve hususiyle 1276 [1860] (141) tarihindeki hadiseden dolayı cezalandırılan mülkiye ve askeriye memurlarının kusurları yalnızca böyle bir ha-

(141) Burada bahsedilen olay, aynı bölgede 20 sene önce meydana gelmiş başka bir Dürzî-Marunî çatışmasıdır. 1860 yılındaki bu çalışmaları önlemek için, Sultan Abdülmecid Hariciye Nazırı Fuat Paşa'yı özel yetkiyle ve 3.000 kişilik askerle bölgeye göndermiştir. Her türlü yetkiyle donatılmış olan Keçecizade Fuat Paşa, büyük şiddet göstererek çatışmaları önlemiş ve 60 kadar katili derhal Şam'da idam ettirmiştir. Nihayet kurulan Divan-ı Harp vazife suistimali nedeniyle ayrıca askerlerden 111 kişiyi de idama mahkûm etmeştir. İdam kararı verilip kurşuna dizilenlerin arasında Şam valisi ve Arabistan Ordu Kumandanı Ahmet Paşa'da vardır. Gözü bağlanmadan kurşuna dizildiği de söylenen Müşir Ahmet Paşa, böyle zaruri bir tedhiş olayında siyasete kurban gidenlerden biridir. Fuat Paşa Divan-ı Harbinin 111 Türk subayı hakkında verdiği bu acımasız ve vicdansız karar, Avrupa'nın bölgeye müdahelesini geçersiz kılmak ve Dürzî-Maruni çatışmasını güya yatıştırmak içindir. Ancak Lübnan'daki bu Müslüman- Hıristiyan belası hiç bir zaman bitmemiş, ne de batılı ülkeler buradan ellerini çekmişlerdir. Nitekim bütün bu tedbirlere rağmen 5 Eylül 1860'da Avrupa bölgeye asker çıkarmıştır. Zavallı Müşir Ahmet Paşa ölürken son söz olarak:

– Ömrümde bir tavuk kesmedim, bir kuş vurmadım. Eğer, Devletin gailesi ölümümle düzelecekse kanım helal olsun.

İşte Midhat Paşa'nın burada hatırlattığı bu olaydır. Bizim başımıza da böyle bir şey gelmesin demektedir. (Danişmend, Kronoloji c.IV s.191)

dise üzerine görevlerini yerine getirmiş olmalarından kaynaklandığı bilindiğinden, sadece iki grup halkı birbirine kırdırmamak ve bu sırada mağdur olanların hakkı verilmek maksadından ibarettir.

Teşebbüslerin tabii neticesi olarak Cebel-Druz'un asayişi sağlanırsa bu da ikinci derece arzu olunan bir menfaat ise de, madem ki bu derece ileriye gidilmemesi irade buyuruluyor, burasının geleceğe bırakılması da mümkündür. Kaldı ki Dürzîlerin bu şekâvetleri bildiğiniz üzere eski bir hikaye olup, şimdiye kadar oluruna bırakıldığı gibi, tarafı acizanemden de bu güne kadar iyi idarelerine dikkat edilmiş ve hatta bu hadisenin zuhurunda da reislerinden bir kısmı Şam'da bulundukları cihetle, haber duyulunca kendileri durumun düzeltilmesi için görevlendirilerek hadise mahalline gönderilmişler ve orada taraflar arasında toplanılarak yeniden bir takım katliam ve çapulculuk fiillerini önlemişlerdir.

Dürzîler Askerleri Öldürsün
Fakat İş Gene Sulh Yoluyla
Halledilsin.

Bu hale karşı işin yine silah kullanılma derecesine vardırılmakta ve bununla beraber Cebel-Lübnan'daki Dürzî reislerinin Rüstem Paşa vasıtasıyla tavassut istemeleri büyük memnunlukla kabul edilerek gelmeleri beklenirken, dünkü gün sabahleyin ordugâha üç çeyrek saat mesafede Dürzîler ile Havranlı ve Laca'lıların çatışmaya girdikleri ordugâhta haber alınarak ve bunların ayrılması niyetiyle bir bölük jandarma ve iki bölük müfreze gönderilmiştir. Bunların varmasıyla Dürzîler üzerlerine ateş etmişler ve iki jandarma ölmüş ve Taburağası'da yaralanmıştır. Bunun üzerine kumandan Cemil Paşa iki bölük asker alarak yetişince, ona da silahla ateş ettiklerinden, askerden bir yüzbaşı ve on nefer şehit olmuşlardır. Tabii çıkan çatışma bu gece yarısına kadar devam etmiş ve giden askerin geri çekilmiş olduğu müşarünileyhin bu sabahleyin Müşirliğe gelen telgrafından anlaşılmıştır.

Bu vak'a üzerine şurada burada ne kadar asker varsa Müşirlik tarafından gönderilmesine teşebbüs edildiği gibi hükûmetten de elde

mevcut olan Holo Paşa vilayet idare meclisinden bir âzâ ile gönderilmek üzere tertip olunup, bu durumda işin mûtedil bir şekilde düzeltilmesi evvel emirde Havran'daki Dürzî toplumunun kâfi bir kuvvetle teb'idini [uzaklaştırılma, sürülme] lüzumlu kıldığından, Dersaadetten gönderilecek askerin bir an evvel yetiştirilmesi vâcibeden bulunmuştur.

17 Teşrinievvel 1295 Bende
[28 Ekim 1879] Midhat

(41)

Başvekaletten Midhat Paşa'ya
Mevrud Telgrafname

• *Dürzîlere Sakın Dokunmayın!..*

Dürzîler ile Havran arasında olan mesele üzerine tarafı âlileri ile muhaberatı şamil olan telgraflar ve Seraskerlikten gönderilen tezkere Meclis-i Vükelâda görüşüldü. Müzakerelerdeki karar, evvelce tarafınıza bildirildiği veçhile, işin sulh yoluyla halledilme çaresinin aranması merkezinde olmakla beraber, askeri kuvvet gönderilmesine ve bizzat tarafınızdan mahalline gidilerek bitirilmesi ve tamamlanması hususunun ehliyetli uhdenize tevdii ve havalesi ve istenilen askerin hemen sevk edilmesi ve bu hususta Müşir Paşa hazretlerinin görüşü dahilinde hareket etmek üzere gerekli talimatın verilmesi hususunun da Seraskerliğe tebliği tensip olunarak karar altına alınmıştır.

İşin ehemmiyet derecesi ve Bâb-ı Âlî'nin görüş ve düşüncesi evvel ve sonra çekilen telgraflardan malumu âlileri olmakla, lütfen ordugaha azimetle işin sulhan ve derhal bitirilmesi yüce gayretinize tevdi kılınır.

22 Tenşrinievvel 1295 — Başvekil
[3 Kasım 1879] — Said

(42)

Midhat Paşa'nm
Başvekalete
Cevabî Telgrafnamesi

22 Teşrinievvel 1295 tarihli ve şifreli telgrafın cevabıdır.

Dürzî meselesinin mademki sulh suretiyle halledilmesi padişah nezdinde iltizam olunmuştur. Bu neticeye lazım olan esbabın istihsali lütfen bu abdi acize bırakılarak bir kaç gün daha sabır buyurulması rica ve her halde silah kullanmaya gerek kalmayarak askerin ve devletin şan ve şerefine muvafık surette işe hitam verileceği temin olunur.

23 Teşrinievvel 1295 Bende
[4 Kasım 1879] Midhat

(43)

Mabeyn Başkitabetine Çekilen Telgrafnâme

• *İş Halledildi Redif Taburlarına Lüzum Kalmadı.*

Cenabı Padişahinin muvaffakiyet teveccühü ile Dürzî meselesi bertaraf edilerek meşâyihlerinden en itibarlı olanları dünkü gün Şam'a gelip, hazreti velînîmetin inâyet ve lütfuna istidayı müteşebbis oldukları gibi, Basrelhariri hadisesinden dolayı içlerinde bulunan katillerin teslim edilmesi hususunda hükûmet tarafından ısrar edilmesi üzerine, bunlardan hayatta kalan dört kişiyi de getirip teslim etmeleriyle, muhakeme edilmek amacıyla hapis ve tevkif edilmiş ve hiç bir vakitte Dürzîlerin cinayet işleyenleri teslim ettikleri görülmediği halde, bu suretle getirilip teslimi ilerisi için alâmete hayır ise de, gelecek durumun temini pek mühim olduğundan, buna da imkan elverdiği mertebede elden gelenin yapılması kararlaştırılmıştır.

Şu halde sonradan gönderilen redif taburlarına lüzum kalmadığı cihetle mahallerine gönderildikleri gibi Havran'da ve bu arada olan taburların da üç dört gün zarfında salıverilmeleri Zât-ı Müşiri ile muhabere edilerek kararlaştırılmıştır.

29 Teşrinievvel 1295 Midhat
[10 Kasım 1879]

(44)

Mabeyn Başkitabetine
Telgrafname

• *Suriye Valiliğinden*

İstifa Ediyorum Efendim.

Memuriyetten af buyurulmaklığım istirhamiyle geçen Teşrinievvel tarihiyle takdim olunan maruzaı âcizanem üzerine lütfen ve tenezzülen şerefsâdır olan emr ü ferman hazreti veli nimete imtisalen bir müddet devama zorla tahammül edilmiş ve sonraki niyazı âcizanemi tehire sebep olan Dürzî meselesi gibi mesele ve hadise de bertaraf olarak hamdolsun vilayette ehemmiyete şâyân bir durum kalmadığından ve nezdi âlide meçhul olmayan sebeplere mebni burada kalmaklığım imkansız bulunduğundan lütfen ve merhameten affı âcizanem hususuna müsade-i âliyye-i Padişahiye ricaya cüret eylerim.

18 Mayıs 1296 Midhat
[30 Mayıs 1880]

(45)

Mabeyn Başkitabetinden
Midhat Paşa'ya
Cevaben Gelen
Telgrafname

• İstifa Edemezsiniz,
Zira İleri Sürdüğünüz Sebepler
Geçerli Sayılmamıştır.

18 Mayıs 1296 [30 Mayıs 1880] tarihli telgrafnamei âlinizi meşmulu nazarı âli oldu. Mâlumu âliniz, tarafı hazreti padişahiden nezdi alilerine gönderilmesi tasarlanmış bulunan zâtın şimdiye kadar gönderilememesi, iradat ve ifadatı seniyyei mülûkaneyi Bâb-ı Âlî canibinden zâtı samilerine tebliğ ve tefhim ve mâruzatı cevabiyelerini hâkipayi padişahiye layıkıyla arz ve tebeyyün edebilecek vasıta-i mûteminenin hizmeti mahsusasından ayrılamaması ve bu evsafı matlubeyi haiz birinin bulunamaması ciheti olduğundan, bu yüce vaadin yerine getirilememesi zerrece başka bir sebep ve manaya youmlanmaması ve telgrafnamei âliyi vilayetpenahilerinde istifayı asıfanelerini nezdi âlide meçhul olmayan sebeplere dayandığı iş'ar buyurulmuş olmakla, önce yine bu hususa dair telgrafı âlilerinde ifade edilen sebep iki şeye münhasır olarak biri "yaşınızın ileri mertebeye gelmesi", biri de, "vilayetçe hareketlerinizin sınırlandırılması [mukayyıdiyet]" konuları olup, bu iki sebep haricinde zâtı âsıfanelerinin padişah ve devlete sadıkane hizmet vermeye çalışan bendegânın son demine kadar padişahın şerefli hizmetinden kaçınmamaları birinci ve öncelikli emelleri olmak lazım

geleceğine nazaran, "yaşlanmış olmak" özrü şimdiki halde makbul olamayacağı nezdi devletlerinde de kabul edildiğinden, "mukayyıdiyet" bahsine gelince, yakında büyük vilayetlerin yetkileri genişletilecek şekilde bir kanun çıkarılacağından bu sebep de ortadan kalkmış sayılır.

Eğer bu sebepler haricinde başka istifa sebebi varsa doğrudan hâkipayi hümâyuna arz ve beyan olunması irade-i seniyye-i hazreti padişahi iktizayı âlisindendir. Ol bâbda ferman.

19 Mayıs 1296 Bende
[31 Mayıs 1880] Ali Fuad [141]

(141) Bu yazışmalarda adı geçen Ali Fuad, eserleriyle çok yakından tanınan ve II.Meşrûtiyet döneminin Mabeyn Başkatiplerinden olan Ali Fuad Türkgeldi değildir. Zira A.F. Türkgeldi Mâbeyn Başkatipliğine 1912 yılında atandığına göre, Midhat Paşa zamanında görevde değildir. Buradaki Ali Fuad Bey ise, Sadrazam Âli Paşa'nın büyük oğlu olup, Mabeyn Başkatipliği yaptıktan sonra, 1881 yılında kısa bir müddet Maarif Nazırlığı'da yapmış ve 1885 senesinde vefat etmiştir.

(46)

Midhat Paşa'nın Mabeyn-i Hümayuna Cevabî Telgrafnamesi

• *Müşkilatım Var. Tahkir Ediliyorum Lütfen İstifamın Kabulü.*

İstifaya dair takdim eylediğim ârızai âcizanemde, cevaben ihsan buyurulan telgrafname-i âlilerinde belirtilen sebepler haricinde olarak bir müddetten beri yeni kanun ve nizamların uygulanması ile husule gelen müşkîlat, şahıs ve zâtıma olarak her taraftan gördüğüm tahkirler ve kötü muameleler yeniden istifayı lütfû merhameti velînimete mecbur etmiştir.

Altı ay önceki arizamda beyan olunduğu gibi, padişah hizmetinde ömür tüketmek azmi kat'isinde bulunduğumdan ve ömür de sonlarına geldiğinden, geri kalanının bence ehemmiyeti yoktur. Lakin ömürden daha önemli ve kutsal bir hakikat vardır ki, o da namustur. Cereyan eden muameleler ve durumların ihtimal ki işin hakikatine isabeti veyahut başka sebep ve hikmeti olabilir ise de, inancıma göre bunların hepsi gerek idaresi uhdeme havale edilmiş vilayet işlerine ve gerek şahıs ve zâtıma ait olsun her iki surette de dürüstlüğü ihlal eden bir neticeye varacağından ve devlet hizmetinde kırkbeş seneden fazla zamanı canımdan aziz olarak muhafaza ettiğim şeref ve namusumu lekedâr etmemekte mâzur bulunduğumdan, dünyada her türlü arzularımı terk ederek bir tarafa çekilmeye karar verdim. Bu babda lütfu merhameti celilei hazreti velinimete tekrar arzı dehâlet eylerim efendim.

21 Mayıs Sene 1296 Midhat
[2 Haziran 1880]

(47)

Mabeyn-i Hümâyun Başkitabetinden Midhat Paşa'ya Cevaben Gelen Telgrafname

• Dedikodulardan Yılgınlığa Kapılmayıp
Doğru Yola Devam Edin
İstifanıza Gerek Yoktur

21 Mayıs 1296 [2 Haziran 1880] tarihli telgrafname-i âsıfaneleri hazreti Şehriyariye arz buyuruldu. Bu ana kadar namusu dâveraneleri taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiden ne derece muhafaza buyurulduğu cümlenin malumu olduğu gibi, bu surette insan olarak zâtı hidivlerince de musaddak ve mûterif olmak lazım gelir. Zât-ı sâmileri uzun müddet Devlet-i Âliyye'ye iyi hizmet etmiş, şeref kazanmış ve vezir olmuş mühim bendegândan bulundukları cihetle, bundan böyle de gerek namus ve haysiyeti zâtiyelerinin ve gerek haiz olduğunuz rütbe-i sâmiye şan ve şerefinin bir kaidei mahfuziyetine velinimet Efendimizin mütekeffil bulundukları müjdesi derhal bildirilir.

İcraatında müşkîlata uğranıldığı beyan buyurulan nizamat ve kavânin-i cedideden maksat, kavânin-i adliye ise noksanlıklar başka taraflarda da var iken, kavânin konusunun esasına itiraz etmemekle beraber ehliyetli memurun yokluğundan dolayı icraat ve tatbikatı bir hayli müşkîlata tesadüf edeceği Sir Layard tarafından da Lâyiha ile arz ve beyan olunmuş ve hatta bu gibi kanunların ve kaidelerin çıkarılması ve neşri lüzûmu cümlece teslim ve itiraf edilmekte olduğuna dair dün gece bazı zevât ile mubahese yapılmıştır. Mâlum-u âlileri olduğu üzere yapılması düşünülen ıslahatın biri belki birincisi adliye işlerinin düzenlenmesi ve tensîki konusu olup, bu yolda alınan tedbirlerin fiili-

yatı her tarafın itirazına uğrayarak devletçe müşkil bir mevkide kalınmaktadır. Cenab-ı devletleri bunca zamandır umur-u mülkiye sınıfında mühim hizmetlerde bulunmuş olduklarından kazanılan tecrübelere göre, gerek adliye kanunları gerek mülki idareye vukufları hasebiyle diğer nizamların görüşleriniz dairesinde muhtaç olduğu değişiklikler ve yapılacak ilavelere dair bir Layiha tanzimi ile derhal ehliyet ve sadakatça güveninizi kazanmış bir zâta tevdi edilerek doğruca Mabeyn-i Hümâyuna gönderilmesi emr ü ferman buyurulmuştur.

Bu konuda taraf-ı asıfaneleriyle icrayı muhabere için o itimat edilir vasıtayı istihdam buyurulmasının ve bendeganda asıl maksat, padişah ve devlete tam bir bağlılık ve sadakatle hüsnü hizmetten ibaret olup itibar edilmeyen bir takım dedi-kodulardan asla yılgınlığa ve üzüntüye kapılmayarak o doğru yolda devam olunmak lazım geldiğinin tebliğine ve zât-ı hazret-i padişahi yaptığınız öğünülecek hizmetleri tamamıyla takdir buyurmakta olup, zât-ı samii âsıfanelerini selamı iltifatı irtisamı mülûkaneleriyle taltif buyurduklarının tebşirine müsaraat kılındı. Fermân.

23 Mayıs 1296 Bende
[4 Haziran 1880] Ali Fuad

(48)

Midhat Paşa'nın
Cevabî Telgrafnamesi

• Zât-ı velinimetin teveccühüne teşekkür ederim
Emir ve ferman gereğince biraz daha bekleyeceğim

23 Mayıs sene 1296 [4 Haziran 1880] tarihli cevapneme-i telgraflarının münderecatından bendenizce en mühim ve kıymetli olan bahis, hakikate iltifat ve teveccühat-ı âliyyei hazret-i velinimet olmakla ibtida bu lütfû celîlin vecibe-i teşekkürünü arz ederim.

Diğer bahislere gelince: Kavanin ve nizamat-ı cedidenin esasen lüzum ve faydalarını itirâf değil iddia edenlerden olduğum ve hususiyle adliye ıslahatının birinci taraftarı bulunduğum malûmu âlileridir. Lakin Suriye vilayetinin tevcihinde telgrafta ihsan buyurulan talimatı hikmeti işaretleri cenab-ı padişahide emir ve ferman buyurulduğu veçhile, memleket-i idare için yapılacak kanun ve nizamların ahalinin mizacına, kabiliyetine ve durumuna göre olması önemli şartlardan iken bu vecibeye riayet edilmeyerek yeni nizamlar ve kanunlar tek elden, tek şekilde [nesâk-ı vahit, tek düze] yapılmış ve bunlardan bazılarının küçük değişikler ile ıslahı kâbil iken az çok hatırlatmaların dikkate alınmaması da usul ittihaz kılındığından, yapılan şeylerin tatbikatı tabii maksadın hilafına netice verdiğinden ekserisi de uygulanamamış ve bir yandan da eski usul ve kaideler tamamen unutulmuş olmakla, bu değişikliklerden acayip ve garip bir şekil meydana gelmiştir. Bu hale ilave olarak, hüûmet ile askerî makamlar arasında ihtilaf doğurduğundan, Suriye gibi dahili ve harici fesatlarla dolu olan bir memleketin idaresi askerî yardıma muhtaç iken, hadiseler için asker istenildikçe muhalefet edilmek ve gönderilen asker geri alınmak ve yazılan

şeylere cevap verilmemek gibi muameleler yapılmıştır. Gerçi bu da güya zât ve şahıs aleyhine zannıyla yapılıyor ise de, bundan devlete ve ülkeye ne kadar zarar verileceği ve bir memlekette oturan VALİ ile MÜŞİR'in altı aydan beri birbirini görmeleri kısmet olmuyor ise, o memleketin halinin ne demek olacağı lüzumsuz bir beyandır.

Diğer taraftan zaptiye tahsilatlarının tenzili ile ülkenin zabıtasına [jandarma] zaaf gelmiş ve memurların maaşları tenzil edilerek ekserisi rüşvet ve yağmaya sarmış ve bir taraftan mahkemelerin cinayet işleyenler hakkında tuttuğu emniyet usulü memleketi ihlal eylemiştir. Hal böyle iken her gün alınan emirlerle her şeyin mesuliyeti vilayet üzerine yıkılmakta olduğundan, artık böyle bir durumun içinde dayanıp durmak mümkün değildir. Her ne ise, bu müşkilatın ve merhamet olan emir ve fermanı hümâyunu padişahi mucibince bu defa memuren ve süratlice bir bendeleri intihap olunup gönderilmek üzere bulunduğundan, onun avdetine kadar tahammüle icbarı nefs edilmesi, vecibe-i zimmet-i ubûdiyet addolunur.

25 Mayıs Sene 1296 Midhat
[6 Haziran 1880]

(49)

Midhat Paşa'dan Başvekaleti Celîleye

• *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi muharriri olan rezilin yazısı şahsıma değil Devlet-i Âliyye'ye hakarettir. Bu çirkinlik Bâb-ı Âlî'nin emrindeki gazetede sergileniyor*

Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin 5 Kânunuevvel sene 1296 [17 Aralık 1880] tarihli nüshasında, Devlet-i Âliyye aleyhine olarak Atina'da basılan bir gazetenin yazarı menfîyen Şam'da olup bir aralık Yunanistan'a firar eden Esat Efendi olduğu beyan kılındıktan sonra, bunun âcizanemin fiili ve nakdi yardımıyla yapıldığı zımnen hikaye edilmiş ve yine o hafta çıkan "Messenger" gazetesinde ismim tasrih edilerek bu iftiraların İngilizce ve Fransızca yorum ve tercümesi garip bir sutete ilan edilmiştir.

Tercüman-ı Hakikat'ın muharriri olan rezilin hali malum ve Esat Efendi'yi bu gün Şam'da görenlerin bu ilanâta vercekleri manalar kafi olduğundan, bunun için tarafı âcizanemden bir şey söylemeye hacet olmadığı gibi, kaideten dava açılmak lazım gelirse buna da tenezzül edilmez ise de, işbu ilânât yalnız benim şahıs ve zâtıma münhasır olmayıp, Yunanistan'da gazete çıkarıp devlet aleyhine yazmak ve neşretmek ve buna az çok fiili veya manevi yardım yapmak suç olduğu halde, böyle bir harekete tevessül veya iştirak eden bir adamın bu gün Aydın Vilayeti gibi büyük ve önemli bir vilayetin başında bulunması Devlet-i Âliyye'nin yüce şânını ihlal edecek bir durum olmasına nazaran, yazılan makalenin tamamıyla Devlet-i Âliyye aleyhine olduğu ne kadar sarih ve zâhir ise, bunun merkezî devlette ve Bâb-ı Âlî'nin emir ve nezareti altında bulunan gazetelerle ilanı da o kadar çirkin olduğundan, memuriyet münasebetiyle böyle şeylere sebebiyet verilmekten ise yalnızca devletin şerefini korumak kasdıyla istifa edip çekilmek ben-

denizce en doğru ve bir vakitten beri hasıl olan arzuya da muvafık olacağına binaen, bu şekilde hareket olunacak ise de, evvel emirde re'yi sâm'i hidivlerine müracaat edilmesi âcizanemce gönül rahatlığı ve dürüstlüğe muvafık olacağı mülâhazasıyla tasdi'a ibtidar kılındı. Her halde.

25 Kânunuevvel 1296 Midhat
[6 Ocak 1881]

(50)

Evrak-ı Müteferrika:

Maslak Çiftliği Mükavelenâmesine Dair Midhat Paşa İzmir'de Mevkuf İken Haremine Gönderdiği Tezkere

Halilemiz Hanıma,

Siyah çantanın iç gözünde mavi bir zarf içinde cülûsu hümâyuna ait evrak bulunduğundan, ilerde vârisi saltanat olan zâta teslim olunmak üzere Londra'da 6 numaralı East İndia Avenue'de mukim sarraf Mösyö Meyr'e [Mayres] gönderilmesi ve olmadığı takdirde memurların eline geçmemek için mahvedilmesi lazımdır.

Midhat

(51)

Midhat Paşa Tarafından
Sultan Abdülhamide Takdim Olunan
Takririn Suretidir.

Meşrutiyetin vaz'ı ve ilandan muradımız istibdâdı ref'i ve zâtı şâhânenizi vazifenizde îkaz ve vükelâ-yı Devletin vezâifini tayin ve milletimizin meyânında müsâvat-ı kâmileyi temin edip el birliği ile ve hakikaten mülkün ıslahına çalışmaktır.

Otuz seneden beri neşredilip de ahkâmı icra olunmayan Hatt-ı Hümâyunlar gibi şimdiki Hatt-ı Hümâyun-u mülûkâneleri, buhran-ı hazırın indifâından sonra bile hükümsüz kalmayacaktır. Zira, Kanun-u Esâsî'yi ilândan maksadımız, yalnız mesele-i Şarkiye'nin hüsnü tesviyesine medâr olmak, Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için nümayişten ibaret bir cemile değildir. Bu bâbda Zât-ı Şahanelerine bazı izahat arzeyleyeyim. Evvela Zât-ı Mülûkânelerine ait olan vezâifi hükümdârinizi mutlak bilmelisiniz. Zira bilcümle harekâtınızdan millet nazarında mes'ul olacaksınız. Bunun için Vükelâ-yı Devlet ve memurîn-i hükûmet icrayı vezâifinden emin olmalıdır ki, dört yüz seneden beri milletimizi denâete alıştırıp devleti düçâr-ı tedenni eden müdâhinlikten yakayı sıyıralım. Bendenizin zâtı mülûkânelerine fevkâlâde riayetim vardır. Ancak ahkâmı şer'i şerife tatbikan milletimizin menafiine muzır olan en ufak hususta bile size itaat etmekte bile mazurum. Çünkü mesuliyet ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım hemde , vatanımın selamet ve saadetini temin için vicdanımla müteahhidim. Fakat korkarım ki, bu efkâr ve ahvalden dolayı ilerde devlet bendenizi müttehim ve mesûl tutsun. Şu arzedeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın. Ne çare ki, en ziyade korktu-

ğum, bilâhare vicdanımın bendenizi mahcup edip mesul tutmasıyla, milletimin taânı tevbihine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki, zât-ı şahanelerini tasdî için bendenize cüret veriyor.

Padişahım, Osmanlılar kendilerini ıslâh ve idare-i iktidara haiz olmalıdırlar. Bu usulü meşverette idare olunan bir millette nizam nedir bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz Efendim. Bununla beraber ricâl-i milletten de emin olunuz.

Padişahım, bendeniz bir bâr-ı sâkil [büyük sıkıntı] altındayım. Osmanlı sıfatı ile icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendini vicdanen mesul tutarak icray-ı ef'al etmesinin lüzumu gibi, bir vezir de hem vidanî hem milleti nezdinde kendini mesûl bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki, vicdanımın bendenizi mesul tatabileceği bir harette bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mesul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem bu hale fahrolunurum.

Padişahım dokuz gün oluyor ki, ma'rûzât-ı mütekaddimeyi is'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amelenin âletine müşâbih olan nizamet-ı mübremeyi red ediyorsunuz. Halbuki âletsiz iş görülmez. Bu hal ise henüz dehşetli zelzeleleden mahv ve inkıraz derecesini savuşturan bina-yı devleti tamire çalıştığımız sırada siz âdeta yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eğer bu esbâba mebnî bendenizi serkândan azlederseniz rica ederim, inân-ı idare [idare etme] mîzacı şâhânenizle icraatı devleti hâli hazırın ehemmiyet ve ilcâatına tevfikan imtizaç ettirip kullanabilecek bir yed'i iktidara tevdî buyurulsun. Her halde.

18 Kânunusani 1293 (142)

Kulları
Midhat

(142) Hatıratta bu mektubun tarihi Rumi 18 Kanunusani 1293 gösterilmekte olup, bunun miladi karşılığı, 30 Ocak 1878 tarihine raslamaktadır. Midhat Paşa 5 Şubat 1877'de Sadaretten azledildiğine göre, bu tarihte Avrupa'dadır. Bu mektubun verildiği Abdülhamid'in hatıralarında'da geçtiğine göre, hatırattaki tarihin Rumî 1293 değil 1292 senesi olması gerekir. Yani 30 Ocak 1877 tarihine raslar ki, bu tarih azlinden 5 gün önceye tesadüf etmektedir.

(52)

Mabeyn Başkatibi Said Paşa
Tarafından
Sadrazam Midhat Paşa'ya
Gönderilen
Tezkerenin Suretidir

Payitaht ahalisinin Ziya Paşa'yı *intihap* edeceklerine ve burada kalması için bir kaç bin imzayı havi arzuhal vereceklerine dair bu gün İstikbâl Gazetesinde bir bend manzuru âli buyurulmuştur. Bunun üzerine şöyle irade buyurulmuştur ki, Ziya Paşa'nın meb'usiyeti kabul olunamaz, zira kendisi bilhassa metbu'u meşru'a aleyhinde bulunmak gibi bir seyyi'e ile lekedar olup burası fiili delilleriyle de sabittir. Ve Kanun-u Esâsî lekedar olanları mebusluğa kabule müsâde edemez. Şurası taaccüp ve dikkate şayandır ki, bu zâtın ahali arasında bir şöhret ve teveccüh hasıl etmek ümidiyle gerek matbuatla ve gerek sair vasıtalar ile her nevi teşebbüslerden hali olmadığı malum olup, bu haller üzerine kendisine ibrazı teveccühde asla bir mecburiyet dahi yok iken yalnızca sadrazamımızın iltimaslarını red etmemek icab ettiğinden, vezirlik ve Suriye gibi mühim ve mûtena bir vilayete memuriyetine müsaade olundu. Şimdi bunun dahi kadrini bilemiyor. Ve vezirlik kuvvetini Dersaadet'te istimal etmek kaydında bulunmakla beraber arzuyu vicdanî ve *ihtiyarımız* üzerine bazı *hamiyyetperverlerin* mesaisiyle vücuda gelmiş olan Kanun-u Esâsî'nin müessisliğine kendini atfedip bu konuyu dahi istikbalde ilan ettiği gibi durmadan bu neşriyatta bulunuyor. Ve bazan da hüsnü niyetimiz iza'a olunmak için Kanun-u Esasinin mer'iyeti bizim rızamızca olmadığına dair rivayet deveran ediyor. Binaberin Ziya Paşa'nın şu harekâtı hakkında ne muamele lazımsa

kendilerine havale ederim. İstikbal Gazetesinin hiçbir lüzum ve zamanca esbabı mukayese olmadığı halde Fazıl Paşa'nın mâhut mektubunu neşreylemesine ve bu gazete müebbeden ilga olunmuş iken bu kere yine intişarı makrunu müsamaha olmasına [yayın izni verilmesine] itiraz buyuruldu. Ve gazetelerin meydanda olan münasebetsizlikleri üzerine bir çare-i acil taharrisi her tarafta hayırlı olacağı ferman buyurulmuştur. Emr-ü fermân hazreti veliyyülemrindir.

24 Zilhicce 1293 Bende
[10 Ocak 1877] Said

(53)

Mabeyn Başkatibi Sait Paşa Tarafından Sadrazam Midhat Paşa'ya Gönderilen Tezkere Suretidir.

Vakit Gazetesi müdürü hakkında ne muamele ittihaz olunduğu sual buyurulmuş olduğundan dün akşam şerefvârid olan tezkere-i samiye-i vekâletpenâhîleri takdim olundu. Şamil olduğu mütalaat esasen kabul buyurulmakla beraber, çünkü gazetenin malum bendi fî nefsülemri muzır ve münevviyat-ı fasideye mebni olmasa bile, madem ki bu gazete *"Padişah hal'ine bir Şeyhülislâmın bir fetvası kâfidir"* sözünü bilâmucip nakil ve neşretmiştir. Bu madde ezhânı sâdedilânı bir takım temayülatı fesadkârâneye sevk etmek ve fetvayı şer'iyenin mübteni olacağı esbab ve şurûtu lâşey menzilesinde addedip merci'i ifnânın irâdei mücerridesiyle ner şeyin imkân-ı icrâsını âmmeye talim eylemek demek olup, böyle şeylere müsamaha olundukça evrâkı havadisin nail oldukları müsade-i serbestiyi türlü fenalıklara istimâl edecekleri ve müsmirin layihasını âhar lisanda olan jurnallerin de neşretmesi melhuz ise de, onların neşriyatı Türkçe matbuat gibi tesir edemeyeceği cihetle emsaline bâisi intibah olmak üzere Vakit Gazetesi müdürü hakkında sebk eden irade-i seniyyenin tesri'i infazı tekid ve elde olan Matbuat Kanununun dahi buna müsaid olduğu irade buyurulmuştur. Bir de İstikbâl Gazetesi salı günü çıkan nüshasında Kanun-u Esâsî hakan-ı sabık zamanında kabul olunmuş iken teahuru neşri bir takım ahvali facianın izdiyadına sebep olduğu zemininde uzun bir bend neşretmiş olduğundan yukarıda hikâye olunan mütalaat-ı âliyenin isabeti ve evrakı havadisin âtide âmd'en [bilerek] veya cehlen bütün bütün bir tarik-i gayri marâziye sülûkden men'ileri maksad-ı âlisine mübteni ol-

duğunu teyid etmek üzere zikrolunan nüshanın canibi âli'i hidivlerine irsali ferman buyurulduğundan takdim kılındı. Emr ü fermân hazreti veliyyülemrindir.

18 Zilhicce 1293 Bende
[4 Ocak 1877] Said

İNDEKS

İNDEKS

A

Abbas Mirza (Şehzade): 144
Abdi Paşa (Serdar): 106, 187, 197, 199, 222, 255, 267
Abdullah el-Faysal: 128, 129, 136, 137
Abdullah el-Sabah: 125, 126, 132
Abdullah Paşa: 36
Abdurrahman Paşa: 59
Abdülaziz (Sultan): 61, 62, 69, 83, 85, 117, 118, 143, 151, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 169, 170, 171, 173, 176, 178, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 210, 249, 251, 252, 255, 256, 257, 262, 264, 265, 268, 270, 271, 274, 275, 276, 279, 280, 285, 335, 354
Abdülhamid II: 36, 61, 193, 194, 205, 206, 207, 218, 242, 255, 268, 276, 304, 310, 354
Abdülkerim (Şeyh): 99, 101, 133, 134, 135
Abdülmecid (Sultan): 27, 30, 172, 191,194, 205
Abdülvehhab: 140
Acıbadem: 160
Acir (İskele): 137
Aclun (Ürdünde kasaba): 166, 381
Adalar (Ege): 236
Adana: 150, 236
Aden: 109, 127, 137, 152
Adliye: 27, 340
Adriyatik: 336
Afek: 94, 95, 97, 99, 100
Agop Efendi (Köçekoğlu, Sarraf): 159, 160
Ahmet Ağa (Midhat Paşa'nın Hademesi): 196, 198
Ahmet Efendi (şirvanizade): 237
Ahmet Eyyüp Paşa: 199, 240, 245, 246
Ahmet Hamdi Paşa (Dahiliye Nazırı): 219
Ahmet Midhat Efendi (gazeteci): 220, 238, 248, 280, 296
Ahmet Muhtar Paşa (Gazi). 23, 69, 199
Ahmet Paşa (Kayserili): 187, 188, 195, 196, 198
Ahmet Paşa (Liva): 96, 97, 99
Ahsa: 127, 128, 131, 136, 137, 138, 140, 144, 145
Akar (kaza): 359
Akdeniz: 110, 165, 207, 234
Akif Paşa (Selânik valisi): 19, 86
Akka: 30, 233, 236

Alaşehir: 168, 169

Aleksandr Karayorgi: 76

Ali Fuat Bey (Mabeyn Başkatibi): 241

Ali Fuat Türkgeldi: 212, 395

Ali Haydar Midhat: 247

Âli Paşa (Sadrazam): 22, 23, 24, 26, 28, 44, 45, 63, 66, 69, 75, 79, 80, 82, 89, 118, 130, 131, 143, 144, 147, 150, 153, 161, 170, 172, 195, 269, 272, 332, 355

Alman, Almanya: 208, 224, 294, 340, 347, 348, 359

Alus (Gemi): 110, 111

Amâre: 90, 93, 106

Amedçi: 22

Amerika: 114, 182, 232

Anadolu: 24, 360

Andraşi(Andrassy): 201, 202, 224, 291

Ane: 111

Anze (Araplar): 104

Arap - Araplar: 95, 98, 100, 129, 135, 138, 139, 165, 166, 267

Arabistan: 30, 125, 127, 128, 133, 140

Arazi-i Haraciye: 102

Arif Bey (Bahriye Kumandanı): 141

Arnavut: 36, 37, 78

Arnavutluk: 348

Asir: 144

Asur: 109, 110, 130, 142

Asya: 295, 338

Atina: 237

Avrupa, Avrupalı: 24, 28, 33, 38, 44, 48, 55, 58, 69, 110, 114, 116, 142, 146, 169, 170, 179, 189, 191, 201, 208, 214, 215, 217, 223, 226, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 246, 251, 261, 266, 271, 278, 289, 290, 292, 295, 326, 329, 332, 333, 338, 341, 344, 345, 346, 347, 352, 353, 358, 360, 365

Avrupa Demiryolları: 166

Avustralya: 109

Avusturya: 50, 57, 73, 74, 75, 76, 111, 165, 208, 224, 291, 295, 344, 347, 348

Ayastefanos: 61, 225, 334, 335,

Aydın Valiliği: 247, 401

Aziz Paşa (Filibe Mutasarrıfı): 181

B

Bâb-ı Âlî: 23, 24, 28, 30, 37, 58, 61, 62, 63, 66, 69, 70, 75, 78, 86, 93, 94, 105, 122, 129, 130, 135, 143, 148, 149, 162, 163, 181, 182, 184, 200, 208, 211, 215, 220, 221, 222, 236, 241, 244, 246, 313, 314, 316, 334, 340, 341, 342, 346, 371, 390,

Bâb-ı Fetvâ: 184, 202

Bâb-ı Seraskerî: 190, 201

Bâb-ı Toma (Şam): 235

Babil: 109, 110, 140, 152

Bağdat: 89, 90, 91, 92, 93, 96, 99, 101, 104, 106, 108,109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 140, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 158, 165, 168, 197, 234, 363

Bağdat Demiryolları: 165, 168, 234

Bağdat Valiliği: 128, 144, 148, 152, 174, 220, 231

Baha Bey (Vilâyet Mektupçusu): 239

Bahreyn: 125, 127, 129, 137, 138, 140, 141

Balıkhane Mukataası: 25

Balkanlar: 22, 23, 33, 44, 48, 55, 64, 85, 213, 262, 277, 325, 333, 334

Basra: 90, 109, 112, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 130, 131, 132, 141, 142, 143

Basra Körfezi: 92, 108, 109, 110, 111, 127, 140

Basra Tersanesi: 148

Basrelharîri (köy): 242, 243, 367, 368

Bedevî (Dagara şeyhi): 100

Belçika: 28

Bele: 48

Belgrat: 73, 77, 208

Belgradcık (Belogradcık): 27, 340

Bender- Buşir: 109

Benî Hâkim: 96

Benî Lâm: 101,

Berkofça: 340

Berlin: 38, 347

Berlin Kongresi: 225

Berril-Şam: 232

Beyazıt: 188

Beykoz: 81

Beylerbeyi Sarayı: 190

Beyoğlu: 186, 218

Beyrut: 232, 233, 234, 244, 246, 247, 369, 386

Bezirgan Zârîfî: (Bkz.Zarîfî): 276

Birova: 67

Boğdan: 71

Bohemya: 348

Bombay: 142, 148

Bosna: 38, 150, 165, 175, 176, 202, 208, 224, 270, 288, 289, 292, 295, 340, 347

Boşnak: 164

Brindizi: 217, 221, 371

Brüksel: 69

Budapeşte: 69

Bulgar, Bulgarlar: 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 44, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 72, 73, 75, 77, 85, 150, 151, 181, 182, 184, 211, 215, 270, 278, 289, 290, 315, 333, 334, 337, 340, 345, 347

Bulgaristan: 29, 71, 152, 177, 178, 182, 199, 201, 208, 209, 211 213, 216, 221, 224, 226, 264, 276, 279, 290, 292, 337, 338, 347,

Bursa: 24, 185, 363
Bursa Depremi: 23
Bursa Korveti: 142
Bursa Valiliği: 177, 180, 187
Buzo Hasan Ağa (Tabur ağası): 369
Buzuriye Çarşısı (Şam): 235
Bükreş: 70, 73, 76

C

Cebe (Ada): 111
Cebel: 244
Cebel-Dürz (Druz): 232, 242, 243, 244, 359, 380, 388
Cebel-Lübnan: 232, 240, 241, 244, 246, 359, 388
Cebel-Nusayrî: 232, 359
Celâlettin Arif: 83
Cemil Paşa (Paris Sefiri): 159, 369
Cemil Paşa (Ferik): 243, 386, 388
Cengiz Bektaş: 83
Cengiz Han: 134
Cermanya Vapuru: 73
Cevat Eren: 21, 38
Cevdet Paşa (Ahmet): 79, 80, 159, 161, 210, 212, 238, 240, 241, 250, 257
Cevher Ağa (Kızlarağası): 186, 274
Cezayirlioğlu Mıgırdıç: 21
Cezîret-ül Arap : 267
Chesney (Kaptan, Albay): 111
Cibur: 96
Cidde: 166, 168
Comte Chaudorti: 320
Constitüsyon (Anayasa) 189, 191
Cuma: 23, 51

Ç

Çar (Rus İmp.): 223
Çeçen: 96, 99
Çekul (Kabile reisi): 152
Çerkes: 46, 53, 54, 57, 72, 197, 209, 211, 240, 292, 334, 337
Çerkes Hasan: 195, 196, 197, 198, 199
Çernayef (General): 200
Çırpan 181, 289
Çiftlikât-ı Hümâyûn: 192
Çobren (Çobran): 33

D

Dagara (Degara) 94, 95, 96, 97, 98, 100, 105, 107
Dagara Hadisesi: 99, 113, 133, 147
Dagara Nehri: 99, 112
Dalmaçya: 291
Dareyn: 137
Davasır (Aşiret) 125
Deliorman: 340
Denan (Afek şeyhi): 100
Denizli: 247

Derby (Lord, İng.Har.Naz.): 214, 292,309, 322

Der'iye: 128

Devlet-i Osmaniye (Devlet-i Âlîye): 28, 117,136, 166, 170, 172, 179, 206, 208, 211, 212, 213, 214, 221, 223, 226, 248, 292, 294, 296, 305, 307, 318, 320, 323, 326, 327, 329, 334, 340, 344, 345, 348, 361, 368, 371, 376

Deyr-el Kamer: 246

Dican Manastırı: 38

Dicle: 92, 104, 114, 108, 109, 133, 134, 135

Dilim: 90, 93

Disraeli (Benjamin, İng.Başkanı): 214, 226, 318

Divan-ı Harp: 196

Divan-ı Hümâyûn: 22

Divaniye: 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101

Diyale (Gemi) 110

Diyarbakır: 78, 133, 134, 237

Dobniçe: 33, 340

Dobreval: 51

Dobruca: 57

Dolmabahçe Sarayı: 190, 217

Dük de Caderlandi: 226

Dürziler: 21, 231, 232, 242, 243, 244, 359, 367, 368, 369, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392

Düstûr-ül Amel: 59

Düyûn-u Umumiye: 153

E

Eblanova (Ablanova): 64

Ebu Sultan: 96

Ebüzziya Tevfik: 69, 157

Edhem Paşa (Berlin Sefiri): 208, 209

Edip Efendi (Defterdar): 56

Edirne: 30, 46, 59, 85, 151, 157, 158, 164, 183, 199, 215, 223, 289, 344, 363

Eflâk: 63, 71, 165

Ekrem Işın: 175

Eksarh (İdaresi): 150

El-Hufuf: 128, 131, 132, 137, 138, 140, 141

El-Cevaib Gazetesi: 260, 261, 267

El-Muberrez: 128, 131, 132, 138, 140

Emin Bey: 149

Emin Çahr (kabile reisi): 152

Emin Efendi (İzmirli): 26, 237

Emniyet Sandığı: 81, 84, 113

Endülüs: 221

Esat Efendi: 401

Esat Paşa (Ahmet, Serasker): 175, 176, 177, 270, 289

Eşref Paşa (Ferik): 134

Ereğli Kömür Madenleri: 161, 162, 192

Ermeniler: 29, 331, 338, 340

F

Fahrettin Efendi: 27
Fahri Bey (Mabeynci): 249, 250
Falih Rıfkı Atay: 256
Fatih Medresesi: 184
Fatih Sultan Mehmet: 330
Felemenk: 125, 142
Fer'iyye Sarayı (Dairesi): 191, 193, 249
Ferhan Paşa: 135
Fevzi Çakmak: 83
Feyzi Paşa (Hüseyin) 92, 117, 245, 246, 247
Fırat: 92, 96, 97, 98, 100, 104, 108, 110, 111, 112, 113, 124, 130, 133, 134, 145, 146, 149, 152
Filibe: 33, 68, 181, 183, 228, 289, 290, 344, 345, 346
Filyovi (Ada): 111
Fransa-Fransız: 28, 117,170, 174, 208, 213, 214 223, 224, 232, 233, 239, 240, 241, 242, 244, 278, 320, 344, 348, 359, 360, 382
Fuat Paşa (Keçecizâde): 44, 45, 46, 79, 80, 82, 147, 332, 355

G

Gabrova: 52, 64, 339, 340
Galata: 82, 186
Galip Paşa (Maliye Nazırı): 316
Gelibolu: 386
Girit: 79, 195 227, 245, 246, 272, 344, 357, 358
Gorçakof (Rus Prensi): 333, 335
Göksu Mesiresi: 197
Gurko (Rus General): 223
Gusine: 36

H

Habur nehri: 104
Hadramut: 129
Hafız Çavuş: 75
Halep: 21, 26, 30, 46, 80, 81, 99, 110, 133, 150, 173, 234, 236, 237, 363
Halil (Ceyyur Şeyhi): 98
Halil Efendi (Kara, Şeyhülislâm): 343
Halil Menteşe: 216
Halil Bey: 26
Hamavend (Hamavand): 120, 152
Hamdi Paşa (Liva, İzmir Valisi): 138, 246, 247, 248
Hanya: 227
Harras (tahminci): 121
Hz. Hasan: 119
Hasan Ağa (Bkz. Buzo Hasan): 369
Hasan Ağa (Mabeyn Yaveri, Binbaşı): 251
Hasan Efendi (Şeyhülislâm): 185, 237

Hasan Paşa (Hidiv İsmail Paşa'nın oğlu): 371

Hasan Paşa (7-8, Beşiktaş Muhafızı): 121, 188, 256

Hasköy: 289

Havran: 242, 368, 369, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 392

Haydar Efendi: 149

Haydar Molla (Hasan Efendizâde): 237

Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm): 185, 188, 190, 195, 237, 255, 258

Hazail: 96

Hazine-i Hassa: 161

Hz. Ömer (Bkz. Ömer): 103, 104, 122

Henry Eliot (İngiltere Sefiri): 191, 291, 304, 318

Hersek: 150, 175, 177, 178, 183, 199, 202, 208, 224, 270, 288, 289, 290, 292, 294, 295, 347

Hezargrad: 53

Hıristiyan: 31, 34, 49, 51, 64, 65, 77, 181, 186, 211, 216, 232, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 338, 339, 340, 345, 346, 348

Hırvat-Hırvatistan: 186, 291

Hicaz: 125, 127, 166, 168, 237, 255

Hidayet Paşa (6. Ordu Müşiri): 201

Hille: 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 134, 146

Hilmi Efendi (Başkatip): 171

Hindistan: 110, 119, 125, 128, 142, 165, 166, 182

Hindiye: 98, 99, 101, 106, 107, 112, 146, 152

Hindiyeliler: 99, 107, 152

Hit (kasaba): 111

Hiyve (Hive): 345

Holo Paşa: 389

Hristaki Efendi (sarraf) 160, 185, 353

Humus: 234

Hurşit Paşa (Edirne valisi): 181, 289

Hüdai Şentürk: 29, 30, 46, 75

Hüsamettin Efendi (Hoca, Mesnevîhan): 20

Hz. Hüseyin: 119

Hüseyin Paşa (Ağa): 19

Hüseyin Avni Paşa (Serasker): 92, 149, 151, 158, 175, 176, 177, 180, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 273, 274, 275, 277

Hüsnü Paşa: 149

Hüver Abdullah: 112

I

Irak: 90, 101, 102, 104, 105, 106, 112, 118, 124, 130, 133, 143, 147, 166

Iskır nehri: 48

Islâhhane: 35, 52, 53, 81, 113, 233, 248

Islavlar (Slav): 63, 85, 289, 224, 336, 347
Istralca: 39
Işıklar: 53
Ivraca (Vraca): 65, 165
Izladi: 165, 340

İ

İbni Reşid: 133, 134
İbnülemin Mahmut K.İnal: 150
İbrahim Edhem: 83
İbrahim Ethem Paşa: 219
İbrahim Paşa: 27
İbrahim Paşa (Mısırlı): 140
İbrail: 73
İbret Gazetesi: 157
İdare-i Nehriyye: 142
İgnatiyef (Rus Sefiri): 61, 62, 75, 78, 150, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 185, 201, 208, 213, 214, 221, 264, 265, 266, 271, 274, 315
İhtiman: 340
İhtisap Ağası: 90
İhtisap ve Borç Rusumu: 90, 137
İkbâl-üd Devle: 144
İlber Ortaylı: 80
İltizam: 24
İngiliz: 125, 129, 130, 137, 141, 165, 216, 223, 225, 226, 232, 315, 326, 347, 360, 380
İngiltere: 109, 115, 160, 170, 191, 208, 213, 214, 221, 224, 244, 278, 292, 334, 335
İpek: 36, 37, 38, 39
İran-İranlı: 93, 94, 118, 119, 120, 121, 142
İran Şahı: 93, 145
İskenderiye: 131
İskenderiye Korveti: 141, 142
İskenderun: 165
İslâm (Müslüman) 31, 34, 49, 51, 60, 64, 65, 66, 72, 77, 174, 181, 186, 211, 215, 216, 232, 325, 326, 330, 332, 339, 340, 344, 345, 346, 359
İslimye: 23, 48, 65, 68, 181
İsmail Berkok: 54
İ.H. Uzunçarşılı: 160, 193, 247
İ.H. Danişmend: 44, 69, 176, 178, 256
İsmail Paşa (Mısır Hidivi): 169, 170, 171, 236, 237, 371
İsmail Paşa (İşkodra Valisi): 149
İsmail Paşa (Kurt): 134
İsmet İnönü: 83
İspanya: 221, 331
İstanbul (Dersaadet): 19, 20, 27, 28, 30, 33, 44, 46, 56, 58, 78, 84, 109, 113, 126, 127, 135, 147, 148, 150, 151, 159, 166, 168, 171, 173, 174, 177, 180, 186, 189, 201, 208, 211, 214, 217, 219, 222, 225, 236, 237, 238, 239, 240, 246, 248, 249, 251,

260, 261, 262, 266, 277, 279, 280, 316, 330, 352, 353

İstanbul Balıkhanesi: 24

İstenk: 39

İstikbal Gazetesi: 405

İstevko (Sırp): 75

İşkodra: 200

İtalya: 208, 237, 294, 348

İzebol: 340

İzmir: 59, 142, 153, 168, 169, 210, 216, 236, 247, 248, 249, 250, 251, 261

İzzettin Vapuru: 217, 221, 247

K

Kaçarlar: 144

Kahtan (Aşiret): 125

Kalas: 73

Kalkandelen: 36

Kamber Ali: 92

Kamil Bey (Teşrîfat Nazırı): 356

Kamil Paşa: 24, 26, 36

Kâni Paşa: 161

Kanun-u Esâsî (Anayasa): 189, 191, 192, 202, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 237, 257, 263, 265, 266, 275, 276, 280, 292, 293, 294, 307, 309, 310, 318, 322, 323, 341, 342, 346

Kapalıçarşı: 186

Kapilyon (Sultan Murad'ın Özel Doktoru): 195

Kapinova: 64

Karadağ: 36, 164, 175, 177, 178, 186, 199, 200, 215, 216, 217, 221, 222, 276, 278, 288, 289, 295, 304

Karadeniz: 294, 336

Karasu: 51

Karlova: 340

Kâsım Molla (Kazasker): 237

Kastamonu: 20

Katar: 128, 138

Katif (kalesi): 128, 131, 132, 137, 141

Katife: 234

Kaya Bilgegil: 354

Kazak: 331, 340, 345

Kazgan: 65

Kâzım Paşa (Ferik, Şair): 220

Kâzimiye: 115, 234

Kazlıçeşme: 81

Kenaniye: 113, 146

Kerbela: 90, 93, 117, 119, 134, 152, 153

Kese (Kîse): 21, 58, 148

Kethüda: 34

Kıbrıs: 30

Kıptî: 65, 66, 72

Kıran Sikkesi: 118

Kırım-Kırım Harbi: 22, 26, 28, 178, 181, 213, 264, 269, 271, 344, 345

Kızanlık: 181, 289
Kıyye: 33
Kızıldeniz: 109
Kiga Arnavutları: 37
Kilik Limanı: 202
Kirmanşah: 120
Kişinev (Kişnev): 63, 73
Kokoroz: 49, 139
Kolaşin Meselesi: 164
Komisyon Hanı: 82
Konya: 20, 236, 237
Kosova: 36, 164
Köprü Palangası: 77
Köstendil: 339, 340
Kudüs-ü Şerif: 166, 241, 359
Kumanova: 33
Kuneytra (Ürdün): 381
Kur'an-ı Kerim (Mushaf-ı Şerîf): 19, 34, 97, 119, 192
Kurna: 104, 112
Kuveyt: 125, 128, 132, 141
Kürt-Kürdistan: 90, 96, 99, 120, 134, 145
Kütahya: 237,
Kül'ül frengî: 143

L

Laca: 243, 388, 244
Layard (İngiltere Elçisi): 242, 246, 374, 397
Lehistan: 224, 225, 264, 271, 294
Leskofça: 339, 340
Lofça: 19, 20, 340
Londra: 28, 148, 221, 223, 224, 342, 353, 402
Lum (Luma, Lom): 27, 33, 36, 340
Lübnan: 131, 141, 142, 232

M

Maadin Nizamnamesi: 80
Mabeyn-i Hümayûn: 27, 30, 158, 164, 170, 171, 178, 181, 182, 184, 224, 247, 251
Macaristan: 76, 166, 224, 225, 294, 347
Mahmut Ağa (Berazî, Cebel Durz Kaymakamı): 369
Mahmut Bey (Şuray-ı Devlet Azası): 250
Mahmut Celâlettin Paşa (Damat): 195, 201, 210, 237, 249, 250, 252, 257, 258, 260, 261, 262, 267
Mahmut Nedim Paşa (Sadrazam): 61, 71, 82, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 169, 171, 172, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 198, 209, 215, 238, 239, 250, 257, 265, 269, 270 271, 272, 273, 274, 278, 280, 289, 291, 323, 373

Makedonya: 36
Malisörler (Arnavut Köylüleri): 38
Malisya: 37
Manastır: 33
Manisa (Saruhan): 168, 237, 247, 248
Mansur Paşa: 100, 132
Maraş: 150, 159
Mardin: 134
Marmaris: 247
Martini Tüfenkleri: 276
Mârunîler: 382, 387
Maskat: 109, 127, 129, 130, 137
Mason: 195
Maşin (Rus. Konsolosu): 289
Meclis-i Âlî: 185
Meclis-i Mebûsan: 62, 212, 216, 221, 237, 292, 297, 298, 300, 301, 303
Meclis-i Umûmî: 210, 211, 212
Meclis-i Vâlâ: 21, 22, 24, 25, 27, 28, 79, 80
Mecmua-i Düstûr: 59
Medine: 103, 237
Mehmet Ali Paşa (Ferik): 200
Mehmet Ata (Şeyh): 83
Mehmet Çavuş: 67, 68
Mehmet Efendi (Müftü): 45
Mehmet Efendi (Şeyh): 20
Mehmet Efendi (Toyranlı): 20
Mehmet Emin Paşa (Kıbrıslı): 21, 22, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 163, 243, 355
Mehmet Eşref Efendi (Hafız): 19
Mehmet Paşa (Kanunî Devri): 140
Mehmet Reşat (Sultan): 205
Mehmet Seyithanoğlu: 80
Mekke: 166
Mekteb-i İrfaniye: 20
Mekteb-i Sultânî: 61
Menafi Sandıkları: 47, 49, 50, 59
Mençikof (Prens): 22
Mendli: 114
Menteşe (Muğla): 247
Meskene: 111, 149
Messenger Gazetesi: 401
Meşihat: 184, 185
Mevlanakapı: 174
Mevrîdi Nusret Vapuru: 386
Meyr(Mösyö, Sarraf): 402
Mezopotamya: 104, 133
Mığırdıç (Cezayirlioğlu): 21
Mısır: 24, 62, 128, 139, 143, 147, 162, 169, 170, 171, 232, 236, 237, 239, 243, 273, 275, 348, 356, 371, 380
Midhat Efendi(Midhat Paşa): 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30
Midhat Paşa: 19, 25, 30, 31, 31, 36, 37, 38, 39, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 106, 107,

108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 158, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 179, 180, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 195, 196, 200, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 231, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 255, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 288, 296, 304, 307, 308, 309, 312, 313, 327, 342, 343, 370, 372, 373, 375, 376, 377, 384, 385, 387, 389, 396, 397, 399, 400, 401, 402

Midilli: 257

Mihail Obronoviç (Milan, Miloş, Sırp Prensi): 76, 227, 215, 309

Mine (kasaba): 234

Mirat-ı Hayret: 252, 258, 262

Mirza Sait Paşa(Silistre Valisi): 26, 27

Misak (sarraf): 21

Mişel (Sırp Prensi): 77

Morava nehri: 33, 48, 339

Muammer Paşa (Vidin Valisi): 26, 27

Muhittin Efendi: 207

Mukalla: 129

Mukata: 24, 25, 102

Murat Efendi (Şehzade): 157, 185, 194, 195

Murat (Sultan): 159, 160, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 202, 205, 206, 217, 249, 256, 257, 258, 264, 268, 275, 276, 277, 354

Murtaza Korlaelçi: 338

Mustafa Fazıl Paşa: 354, 405

Musul: 90, 120, 133, 134, 135, 152

Mutayr (Aşiret): 125

Mükatebe: 55

Müntefik: 90, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 112, 123, 124, 131, 135, 136, 145

Müsürüs Paşa (Musurus): 227, 309

N

Nablus: 241

Nadyan (Rus Konsolosu): 289

Nafiz Paşa (Ferik): 132, 136, 138, 140

Naip: 59, 136

Nakiyeddin Paşa: 89

Nâmık Kemâl: 157

Nâmık Paşa: 106, 108, 116, 124, 148

Napoli: 221, 225, 352, 353

Napolyon: 69
Narut: 137
Nâsır Paşa: 90, 95, 96, 98, 100, 112, 124, 135, 145
Nasıriye: 123, 124
Nasrettin Şah (İran Şahı): 112, 113, 117, 120
Naus Gemisi: 110
Nazif Efendi (Hükkâm): 45
Nazif Paşa: 39
Necef: 117, 119
Necid: 109, 110, 118, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 144, 145, 146, 147
Nehri Aşar: 123
Nemçeliler (Macarlar): 76, 347
Nevesin (köy): 175, 288
Niğbolu: 63
Nikşik (kasaba) 217, 222
Ninova: 109, 110, 142, 152
Nis: 348
Niş: 29, 30, 31, 32, 33, 36, 38, 39, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 57, 63, 81, 201, 202, 207, 289, 340
Nişave (Nişava): 34
Nizamiye Askeri: 85, 116
Nogaylar: 46, 54
Nuri Paşa (Damat): 249, 258
Nusayrî: 232
Nusret Paşa (Deli): 46, 53, 238, 250

O

Odyan Efendi: 214, 215, 316, 318, 321
Oraman: 93, 113
Orhaniye: 55, 56, 340
Orta Asya: 264
Osman Paşa (Rauf Paşazade): 29
Osman Paşa (Gazi, Ferik): 200, 223, 225
Osmanpazarı: 339, 340
Osman Selahattin Dede: 174
Otluk (köy): 181

Ö

Ömer Ağa (İvan, Yuvan): 77
Hz. Ömer (Halife): 103, 104, 122
Ömer Efendi (Prizrenli): 36
Ömer Fevzi Paşa (Zabtiye Nazırı): 218
Ömer Paşa (Serdar): 106
Özbekler Tekkesi: 83

P

Paisle (Başmühendis): 165, 166, 168
Panislavizm: 213, 288, 289
Paris: 28, 221, 223
Paris Muahedesi: 178, 269, 280, 320
Pazarcık: 33, 181

Pehlivan Mustafa: 249, 250
Pelli (Kolonel, Albay): 141
Pertevniyal Valide Sultan: 164
Petesburg: 61, 221, 335
Pirot: 33, 340
Plevne: 54, 77, 223, 225
Polonya: 223
Portekizliler: 127
Prizren: 36, 37, 38, 39, 43
Prusya: 117, 344
Prut: 336

R

Rabova: 340
Radomir: 340
Ragova: 37, 39
Raif Efendi (Köse Raif): 245
Raif Paşa (Girit Valisi): 195
Ramiz Paşa: 207
Rasim Paşa: 59, 159
Raşit Paşa (Hariciye Nazırı): 196, 198
Rauf Paşa: 149, 152, 153, 256, 257
Razgrad: 340
Rebnin (Rus general): 271
Recep Paşa: 153
Redif Paşa: 187, 188, 199, 212, 222, 255, 267
Res-el Tennûr: 131, 132, 141
Reşat (Mehmet, Sultan): 205
Reşit Paşa (Sadrazam): 21, 23, 24, 26, 28, 106y 147, 332, 355
Reşit Paşa (Gözlüklü): 146
Rifat Efendi: 59
Rifat Paşa: 21, 22
Riyad (Riyaz): 128, 137
Rodos: 256
Rum: 29, 338, 339, 340
Rum Patrikhanesi: 150, 330
Rumeli: 22, 23, 25, 48, 55, 100, 105, 122, 177, 179, 181, 182, 184, 197, 198, 209, 211, 213, 222, 264, 278, 292, 293, 326, 329, 337, 344, 345, 347
Rumeli Demiryolları: 150, 162, 165
Ruscuk: 19, 29, 30, 52, 53, 54, 55, 58, 63, 64, 65, 68, 69, 78, 77, 81, 85, 289, 340
Ruslar: 44, 61, 151, 153, 178, 181, 185, 200, 208, 212, 213, 222, 223, 225, 262, 264, 265, 267, 269, 277, 278, 279, 288, 289, 291, 294, 325, 326, 344, 345, 347
Rusya: 29, 60, 61, 70, 71, 147, 150, 176, 178, 182, 186, 189, 199 200, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 216, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 257, 260, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 277, 278, 279, 289, 290, 291, 292, 295, 315, 328, 331, 334, 335, 344, 345, 346, 347, 348
Rüstem Paşa (Cebel Mutasarrıfı): 240, 245, 246, 388

Rüştü Paşa (Mütercim): 22, 171, 175, 185, 187, 188, 190, 192, 198, 200, 205, 209, 210, 237, 248, 249, 251, 255, 258, 264, 274, 278, 279, 281, 312,

Rüştü Paşa (Şirvânî): 149, 151, 158, 159, 164, 171, 172, 173, 175, 273

S

Saadettin Efendi (Şeyhülislâm): 45, 46

Sabay (Aşiret): 125

Sabri Paşa (İzmir Valisi): 57, 59, 72, 79, 86

Sadık Paşa (İzmir Valisi): 159, 169

Sadullah Bey: 190

Saffet (Savfet) Paşa: 161, 195, 199, 200, 208, 209, 231

Safna (kaza): 359

Sait Bey (Dürzî lideri): 244

Sait Paşa (Mirza): 26

Sait Paşa (Başvekil, Mabeyn Ferîki): 217, 219, 249, 320, 321

Saka: 114

Sakız Adası: 250

Saklavya Kanalı (Nehri): 112, 145, 146

Salih Efendi (Temyiz Reisi): 369, 370

Salisbury (İng. Murahhası): 214, 293, 313, 320, 335

Samara: 117

Samakov: 339

Samaku: 340

Sami Bekir Paşa: 20

Samih Paşa (Ferik): 92, 95, 96, 97

Sanayî Mektebi: 81

Saray-ı Hümâyûn: 158, 162, 163, 164, 181, 186, 237, 238, 241, 256, 265

Sava: 348

Sayda: 20, 233, 234

Seçil Akgün: 50

Selânik: 33, 59, 81, 173, 174, 216, 348

Selim Bey: 370

Selvi: 51, 64, 65, 334, 340

Senih Efendi: 45

Sevînî (Müntefik Şeyhi): 131

Seyfettin Efendi: 237

Sıbyan Mektebi: 60

Sırp, Sırbistan: 29, 30, 31, 32, 33, 38, 43, 50, 71, 73, 75, 76 77, 175, 177, 178, 199, 200, 201, 207, 208, 209, 215, 216, 221, 224, 276, 278, 289, 290, 291, 292, 295

Silistre: 27, 44, 48, 53, 57, 226, 340

Sincâbî (Aşîret): 120

Sivas: 150, 151

Siverek: 134

Skender Rızaj: 36

Sofya: 29, 32, 33, 51, 53, 54, 68, 150, 215, 289, 340

Somuncu: 55
Strazburg: 224
Suavî Vakası (Ali Suavî): 256
Suphi Paşa (Şam Valisi): 166
Sururî Efendi: 45, 60, 238, 250
Suriye: 227, 231, 233, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 261, 358, 360, 363, 372, 374, 399
Suud: 127, 128, 130, 131, 132, 136, 137, 138
Suudî Arabistan: 127, 129
Suvad: 57
Süleyman I (Kanunî): 140
Süleymaniye: 90, 93, 94, 152
Süleyman Paşa (Büyük): 131, 223, 256, 267
Süreyya Gemisi: 110
Süveyş Kanalı: 108, 109, 142

Ş

Şâfî Mezhebi: 125
Şahin Bey (kaymakam): 36
Şahingiray: 271
Şahvik (köy): 164
Şakir Bey: 92
Şakir Paşa (müşir): 54, 111
Şam-ı Şerîf: 20, 21, 92, 153, 233, 234, 235, 236, 240, 243, 244, 245, 246, 247, 359, 360, 388, 401
Şatt'ül Arap: 92, 123, 130, 143
Şatt'ül Hay: 98, 104
Şatt'ül Kâr: 98
Şebin Karahisar (Karahisar-ı Şarkî): 150, 159
Şefik Efendi (Hafız, Midhat Paşa): 19
Şehirköy (Pirot): 33
Şehr-i Zor: 90, 134, 152
Şekip Paşa: 22
Şemmer (Şammar): 99, 101, 104, 132, 133, 135, 136, 147
Ş. Kutlu: 157
Şerif Efendi (Kazasker): 207
Şerif Efendi (Zağralı): 20
Şer'i Öşür: 90
Şeyh İsa (Bahreyn Emiri): 141
Şeyh Şâmil: 54
Şıpka Geçidi: 223, 339
Şırak: 134
Şia (şiilik): 101, 118, 120
Şumnu: 23, 29, 340
Şura-yı Devlet: 79, 80, 81, 84, 89, 166, 176, 190, 219, 298, 299
Şükrü Bey (Bahriye Kolağası): 196, 198

T

Tabsıra-i İbret: 258, 281
Tahir Bey (Paşa): 96, 97
Tahsin Efendi (Yaver kolağası): 97

Taif: 252, 258, 259
Takvîm-i Vekâyi: 38
Talebe-i Ülûm: 184
Tanzimat: 25, 150
Tarih-i Cevdet: 59
Tarık Zafer Tunaya: 207, 216
Tatar: 53, 54, 72, 334, 337, 344
Telhukî (Kaymakamlığı): 244
Telvefer (Gemi): 110
Tercüman-ı Hakîkat (Gazetesi): 245, 249, 401
Tersane: 109, 152
Tersane-i Âmire: 109, 131
Tersane Konferansı: 208, 212, 215, 218, 262, 277, 288, 335
Tırhala: 295, 348
Tırnova: 26, 27, 48, 51, 52, 64, 65, 67, 68, 85, 339, 340
Tiers (Mösyö): 309
Timok Nehri: 71, 165
Tîr-i Müjgân: 205
Tolon: 69
Tophane: 200
Topkapı Sarayı: 174, 188, 190, 191, 193
Totleben (Rus, General): 225
Totrekan: 56, 340
Trablusgarp Valiliği: 153, 237, 262
Trablus-Şam: 165, 233, 234, 236, 359, 360
Trabzon: 75, 150, 164
Tramvay: 115
Troyan (Toyran): 65
Tulçu (Tolça): 54, 64, 71, 340
Tuna: 33, 43, 45, 46, 47, 50, 51, 58, 59, 64, 71, 76, 150, 152, 166, 215, 222, 225, 279, 334
Tuna Gazetesi: 52, 62, 75
Tuna Vilâyeti: 44, 57, 58, 59, 62, 71, 79, 81, 84, 85, 86, 151, 152, 174, 191, 220, 226, 231, 233, 234, 262, 264, 278, 289, 337
Tusa Balkanı: 64, 65, 66
Tuzluk: 340
Türkiye-Türkler: 181, 182, 214, 325, 332, 334, 337, 348

U

Ulah: 50, 71, 340
Umman: 109, 125, 127, 129, 137
Umman-ı Osmanî: 110, 152
Unkapanı Köprüsü: 81
Urfa: 99, 133, 134
Urla: 248
Utayba (Aşiret): 125

Ü

Ümit Burnu: 142
Üsküp: 39
Üss-i İnkılap: 238, 280

V

Vahhâbiler: 119, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 138, 139, 140

Varna: 29, 53, 340

Vasıf Kiliçyan: 353

Vaso Efendi (Arnavut): 36

Veliefendi Hipodrumu: 174

Vidin: 19, 20, 27, 29, 30, 44, 48, 50, 53, 55, 57, 66, 69, 71, 72, 79, 165, 166, 168, 200, 201, 340

Viyana: 28, 53, 69, 205, 224

Vraca: 340

Y

Yafa: 359

Yahudi: 331

Yahya Bey: 96, 348

Yakova: 36, 37, 38, 39

Yanbolu: 340

Yantara: 48, 340

Yaşar Yücel: 110, 116

Yatak (köy): 181

Yeniçeri Ocağı: 114

Yenikapı Mevlevihanesi: 174, 175

Yeniköy: 256

Yeni Osmanlılar: 157, 175, 185, 194, 218, 256, 310, 354

Yeni Pazar: 150, 164, 200

Yemen: 166

Yıldız: 184

Yıldız Sarayı: 249, 258, 259, 280

Yunan Gazeteleri: 248

Yunanistan- Yunanlı: 249, 344, 401

Yusuf İzzettin Efendi (Şehzade): 197, 207

Z

Zağra: 181, 223, 289

Zârifî (Mösyö, Bezirgan): 182, 270, 316

Zeki Arıkan: 247

Zengibar: 125

Zevra Gazetesi: 110, 113

Zir'a: 48, 51

Ziştovi: 63, 64, 66, 68, 339, 340

Ziya Paşa: 450

Ziya Şakir: 160, 194, 195, 196

Zübdet'ül Hakâyık: 261, 280

BİBLİYOGRAFYA

1. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Döneminde Meclis-i Vâlâ TTK. Basımevi Ankara 1994
2. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Takvîmü's-Sinîn (Haz. Y. Dağlı-H. Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi Ankara 1993
3. Ali Haydar Midhat, Hatıralarım (1872-1946) İstanbul 1946
4. Dr. Vahdettin Engin, Rumeli Demiryolları, İstanbul 1993
5. G. Ahmet Muhtar Paşa, Sergüzeşt-i Hayatım Cild-i Evveli (Haz. M.Sabri Koz, N. İşli, N.Akbayar) İstanbul 1996
6. Uluslararası Midhat Paşa Semineri (UMPS) TTK. Basımevi Ankara 1986
7. Mehmed Mamduh, Mir'at-ı Şuûnat (Haz. Hayati Develi) İstanbul 1990
8. Ed Engelhardt, Tanzimat Çev. Ayda Düz, İstanbul 1976
9. Bekir Sıtkı Baykal, İbretnümâ, TTK. Ankara 1968
10. İsmet Bozdağ, Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul 1975
11. İbnülemin M.K. İnal, Son Sadrazamlar C.I, İstanbul 1982
12. A. du Velay, Türkiye Maliye Tarihi (MTK.) Damga Matbaası, İstanbul 1978
13. İsmail Hami Danişmed, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C.IV İstanbul
14. Ali Fuat Türkgeldi, Mesail-i Mühimme-i Siyasiye C.II (Haz. B.S. Baykal) TTK. Ankara 1957
15. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Belgeler, TTK. Ankara 1987
16. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Ankara 1967
17. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Midhat Paşa ve Taif Mahkumları, Ankara 1950

18. Yuluğ Tekin Kurat, Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği A.Ü. Basımevi, Ankara 1968
19. Bilal N. Şimşir, Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'mn Sonu, Ankara 1970
20. M. Kaya Bilgegil, Edebiyat Araştırmaları I, Yeni Osmanlılar, Ankara 1976
21. Abdurrahman Şeref, Tarih Konuşmaları, (Haz. E. Eşrefoğlu) İstanbul 1978
22. Ahmet Rasim, İki Hatırat Üç Şahsiyet, (Haz. İ. Olgun) İstanbul 1976
23. Dr. Hüdai Şentürk, Bulgar Meselesi, TTK. Ankara 1992
24. Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, (Haz. Ziyad Ebüzziya) C.I, İstanbul 1973
25. Ebüzziya Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, (Haz. Ş. Kutlu) İstanbul 1973
26. Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, İstanbul 1996
27. Kamil Paşa'nın Anıları (Haz. G. Çağalı) İstanbul 1991
28. Sait Paşa'nın Anıları (Haz. Ş. Kutlu) İstanbul 1977
29. Ziya Şakir, Sultan Hamit, Hayatı Hususiyetleri, İstanbul 1943
30. Ziya Şakir, Çırağan Sarayında 28 sene, V. Murad'ın Hayatı, İstanbul 1943
31. Ziya Şakir, Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler C.I-II, İstanbul 1943
32. Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Çev. S. Tanilli) C.II, İstanbul 1995
33. Abdülkadir Altunsu, Osmanlı Şeyhülislamları, Ankara 1972
34. Hakkı Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992
35. Mahir Aydın, Şarki Rumeli Vilayeti, TTK. Ankara 1992
36. Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul 1996
37. İ.Hakkı Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerreme Emirleri, TTK. Ankara 1972

38. İ. Hakkı Yeniay, Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul 1964
39. Ekrem Işın, İstanbul'da Gündelik Hayat, İstanbul, 1995
40. Nazım Paşa'nın Anıları, İstanbul 1992
41. Mehmet Tevfik Biren, II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Devri C.I Hatıraları (Haz. Rizan Hürmen) İstanbul, 1993
42. A.F. Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, TTK. Ankara 1972
43. William Hale, Türkiye'de Ordu ve Siyaset, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul 1994
44. R.G. Okandan, Amme Hukukumuzun Ana hatları İstanbul 1977
45. R.E. Koçu, Osmanlı Padişahları, Ana Yayınevi, İstanbul 1981
46. Donald C. Blaisdell, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Mali Denetimi, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İstanbul 1979
47. B.S. Baykal, Midhat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti, Ankara 1964
48. B.S. Baykal, Midhat Paşa Hakkında Yayınlar ve Görüşler, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1966 C .IV s.6-7 DTCF. Ankara
49. Midhat Sertoğlu, Midhat Paşa'nın Ölümü, Hayat Tarih Mecmuası, 1966 s. 12
50. Mehmed Rüşdî, Midhat Paşa'nın Vasiyetnamesi ve Şehadeti, Matbaa-i Kader, Dersaadet 1325
51. Midhat Paşa, Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali, (Çev: A.R.) Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1326
52. Ahmed Midhat Efendi, Üss-i İnkılâb, Bâb-ı Âlî Takvim-i Vekayi Matbaası, Dersaadet 1295
53. Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, TTK. Ankara 1994
54. Reşat Kaynar Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, TTK. Ankara 1991

MİDHAT PAŞA ALBÜMÜ

ناشری : علی حیدر مدحت

مدحت پاشا

حیات سیاسیه‌سی، خدماتی، منفا حیاتی

مرحوم مشارالیه طرفندن تألیف محبسنده قلمه آلنمش وشهادتی
حقنده وثائق ومعلومات علاوه ایدلمشدر

بر نجی کتاب

تبصرهٔ عبرت

فیناني بکرمی بسنه غروسه

هر حقی محفوظ دایکی سهری اولیاده تسجیل اولنمشدر

استانبول : باب عالی جاده‌سنده هلال مطبعه‌سی

۱۳۲۵

Hatıratın orjinali *Tabsıra-i İbret*'in kapağı

سلطان سليم ثالث

جلوسی ۱۲۰۳ — شهادتی ۱۲۲۲

Hatıratın ithaf edildiği Sultan III. Selim

LA PRESSE ILLUSTRÉE

ONZIÈME ANNÉE. — N° 849

LA PRESSE ILLUSTRÉE
DES LE JEUDI MATIN

PRIX DU NUMÉRO
10 centimes

DIMANCHE 8 OCTOBRE 1878.

SOMMAIRE DES GRAVURES

LES HOMMES DU JOUR, par M. Gerlier
EXPOSITION UNIVERSELLE : Vue d'ensemble du Trocadéro avec ses annexes, par H. H. Scott.
La dictature de la rue de Turin : Arrestation d'une jeune fille et saisie de l'étendard, par M. Gerlier. — Le retour d'Orient : Une bouteille fermée coupée en morceaux, p. M. Gerlier

LES HOMMES DU JOUR

Dessiné de M. Gerlier, d'après les photographies de MM. Nadar, Pecaud, de Berlin, et Abdullah, de Constantinople. — *Voir le* TEXTE, *page* 1.

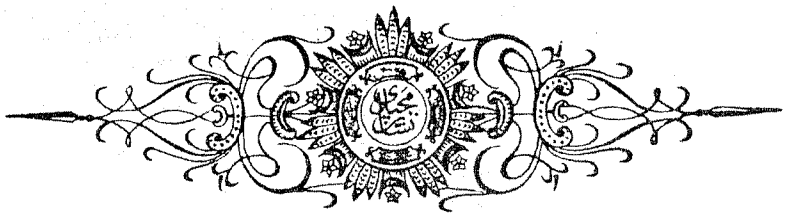
Günün Büyükleri: 1878 yılında La Presse İllustree Mecmuası Kapağı
Midhat Paşa, Bismark, Gambetta, De Freycinet

Sadrazam Midhat Paşa
(1822 - 1884)

Niş eyaleti valisi devletlû Ahmet Midhat Paşa hazretlerine
tebdilen ihsan buyurulmuş olan birinci rütbe
Mecidiye nişan-ı hümayununun berat-ı âlisi
[Kalem-i Nişan-ı Hümayun]

Zat-ı hazret-i sedaretpenahi fehametlû devletlû
Midhat Paşa hazretlerine ihsan buyrulan
Mecidî nişan-ı zişanının
berat-ı âlisi
[Kalem-i Nişan-ı Hümayun]

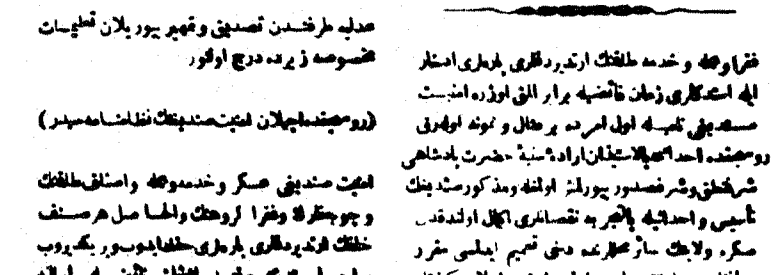

طونه ولایتی داخلنده، کائن مملکتلرده، امور زراعت وصناعته معاونت ایچون بر مملکت صندیقی اتخاذی تصور وترتیب اولنوب بونلرك سرمایه سی محصولات اعشاریه دن مستفید اولان محلر اهالیسنك اعانه یله جمع ایدیلان حیوانات اعتدن وجوده گلش وشمدیلك روسچق واسکی جمعه ونیش وسمرکوپی ولسکوفچه وسائر بعض قضالرده وضع ایدیلان منافع عمومیه صندقلری شهریه یوزده یرمیبش ایله وشرایط موضوعه سیله اصحاب زراعت وصناعتدن استیلنلره اچیه اقراض اینمکده بولنمش اولدیغندن اگرچه بو صندقلرك وجودی شهریه یوزدهاوج وبش وده زیاده مقابض ایله خلق صویمقده، اولان مراجعه یی طاقمك وارباب احتکارك منافعنه طوقنمش ایسه ده، خلقجه وخصوصیله فلاحت وزراعتجه فوائد ومحسناتی تعریف واحصادن پیرون اولغله ان شاءالله تعالی سایهٔ مضرتوایهٔ حضرت شاهنده، بعض نقصانلری دخی اکمال اولنه رق اصول وقواعد مقرره سیله برابر هر برینك مقدار سرمایه سی وسائر احوال متفرعه سی صره سیله بیان اولنه جقدر

TUNA

Tuna vilâyeti dahilinde kâin memleketlerde umur-u ziraat ve zanaate muavenet için birer Memleket Sandığı ittihazı tasavvur ve tertip olunup bunların sermayesi mahsulât-ı âşâriyeden müstefit olan mahaller ahalisinin ittifakiyle cemedilen hububat ekininden vücude gelmiş ve şimdilik Rusçuk ve Eskicuma ve Niş ve Şehirköyü ve Leskofça vesair kazalarda vazedilen Menafii Umumiye Sandıkları şehriye yüzde bir faiz ile ve şerait-i mevzuasiyle eshab-ı ziraat ve sanatten istiyenlere akçe ikraz etmekte bulunmuş olduğundan eğerçe bu Sandıkların vücudu şehriye yüzde üç ve beş ve daha ziyade faiz ile halkı soymakta olan murabahacı takımının ve erbab-ı ihtikârın menafiine dokunmuş ise de halkça ve hususiyle felâhat ve ziraatçe fevaid ve muhassenatı târif ve izahtan birûn olmakla inşaallah-ü tealâ saye-i mukadder tevabe-i hazret-i şahanede bazı noksanlar dahi ikmâl olunarak usûl ve kavaid-i mukarreresiyle beraber her birinin miktar sermayesi vesair ahval-i müteferriası sırasiyle beyan olunacaktır

Tuna vilayet gazetesinin bir sayfası

(Mithat Paşa Tuna valisiyken, bugünkü Emniyet Sandığının temelini teşkil eden ilk Sandık örneğini Rusçuk'ta kurmuştu)

Tuna Gazetesi, Sayı 218

Fukara ve amele ve hademe taifinin artırdıkları paraları idhar ile istedikleri zaman faiziyle beraber almak üzere Emniyet Sandığı namiyle evvel emirde bir misal ve nümune olarak Rusçuk'ta ihdası bilistizan irade-i seniye-i hazret-i padişahi şereftaallük ve şerefsüdür buyurulmuş olmakla ve mezkûr Sandığın tesis ve ihdasiyle bittecrübe noksanları ikmal olunduktan sonra vilâyetin sair mahallerinde dahi tamim edilmesi mukarrer bulunmakla cümlenin malûmu olmak üzere *ilân-ı keyfiyetle beraber olbabda kaleme* alınıp ba takdim Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye tarafından tasdik ve temhir buyurulan talimat-i mahsuna zirde derc olunur

(Rusçuk'ta açılan Memleket Sandığının Nizamnamesidir)

Emniyet Sandığı asker ve hademe ve esnaf taifinin ve çocukların ve fukara gürûhunun velhasıl her sınıf halkın artırdıkları paraları hıfzedüp ve biriktürüp sahibi istediği vakitte işlemiş faiziyle beraber teslim etmek için vaz' ve ihdas olunmuştur.

ГОД I. 1865 ФЕВРУАРІА 23. Брой. 1.

ДУНАВЪ

Вѣстникъ който съдържава вътрѣшни и външни новини и свѣжави разсѫждания, излиза единъ пать на недѣлиа, сиѣа срѣда. Цѣната му е за една година 40 гроша, за шесть мѣсеца. 24 гр. а за единъ листъ четирисе пари. За мѣстата извѫнъ отъ Туна-Вилаети ще са приторя на цѣната и разходити на пощата. Който ище да са подпише за една година или за шесть мѣсеца, може да са отнесе до Книгопечатницата на Туна-Вилаети въ Русчукъ.

Богъ да подари на нашиятъ августѣйши Господарь, Абдулъ-Азисъ, единъ твърдѣ дълъгъ животъ. Неговото възшествие върху прѣстолътъ става една нова епоха на благоденствие и на осигуряване за годѣшата имперія на която сждбити му сж възтрени

Едно отъ важнити прѣобразувания и отъ очевиднити позви, стижали чрезъ отечествата грижа, което Негово Величество не прѣстава никога отъ да распространява, слѣдъ това чести то възлѣзване върху величіе то и славата на своята имперіа, е, безъ противорѣчіе, новото учрежденіе, което ще управлява отъ сега Дунавската Провинція, която е призвѣстна да стане примѣръ за управленіе за да са въспріеме и за другити провинціи съсъ цѣлъ да са разпие и да порасте всеобщого благоденствіе.

Онія, които имать умъть си мазно нѣщо обработенъ, знаятъ твърдѣ добрѣ, че образуванието на единъ народъ, сирѣчь тишината, съвършеното осигуряване, помежду което той живѣе, и постѣпеното развитіе на веществиното и нравственото му състоніе, е основано върху началото на Правото и на Дължностьта, което му е дадено спорядъ стѣпеньть на воспитанието му и на учението му, и това начало може да бѫди позно ито на сѣкого само тогази, когато сѣки си прави една священна дължность да почита закони ти на царицината и да имъ са подчинява. На сѣкждѣ дѣто това подчинение, това почитъ са ней много държать, тамъ улучшенията, осигоряванје то и благоденствието сж и тѣ ней много разни. Въ една земя дѣто поучениять народъ си е намерталъ единъ пать съсъ разбиранје и спорядъ нѣрвинти си, не е нужда да са прибѣгнува до насилственни средства за да го държать въ дължностьта му; това сж става естественно, защото сѣки има интересъ щото да не са развали общія ть редъ. Отъ това слѣдува, че за да са улучни и разпие веществиното и нравственното състоніе на единъ народъ, трѣбува непрѣмѣнно да са освободи отъ невѣжеството, което е причино на сичкити язви, отъ които човѣщината страдае. Това става само чрезъ съвършеното уничтожение на причинити на тая болѣсть на душата и чрезъ распространяването на срѣдствата за учение и за въспитание. На нашити дни Книгопечатницата като е чудното срѣдство по това распространение, за това, като да довѣше големити добрини, които ще произлизать отъ новіятъ уставъ, който векъ започна да управлява Дунавската Провинція. Н. В. Султанъть благоволи да заповѣда основанието на една Книгопечатница, и като да са намире въ същото сѣдалище на главното управление. И както го казахми, това заведение като е центръть, отъ дѣто ще бѫдатъ върху народьть свѣтилнити на науката, на искуствата, най послѣ на сичко, което помага на всеобщого благопослучие, прибѣрза са да са нареди въ същіять Русчукъ една книгопечатница, въ която турскіять и българскіять языци трѣбува да служатъ въ официалности съобщенія и за моральтъ. Както сѣкакъвъ видъ книги, брошури инр., които не ще докажать резпитата, моральтъ и политиката на правителството на Н. В Султанъть, могатъ да са печатать въ тоя книгопечатницъ, за да са направять общечародни успѣхити на вѣкъть, и да са приказова за нѣща и за недоказателни новини, рѣши са да са обнародова единъ вѣстникъ подъ име Дунавъ. Както го показува тоя първи брой, тоя вѣстникъ ще са печата на два языка: половина на турски, половината на български, и ще излиза единъ пать на недѣлята. Той ще са вынмува съсъ вътрѣшнити и външни новини, съсъ предмети на науката, на индустріята и на земледѣлието и сѣки ще са ползува много или мало. И тай, ний не можемъ освѣнъ да благодаримъ на правителството на Н В. Султанъть, дѣто е благоизволилъ да допыни добрините съсъ които е исполнилъ новата Дунавска Провинція, като е позволилъ основанието на една книгопечатница и обнародванје то на тоя вѣстникъ.

ВѢТРѢШНІ НОВИНИ.

Избранѣтня на членовити от свѣтити на управленіето на правосѫдіето и отъ старѣйшинити тн сѣѣти, които, спорѣдъ новото учрежденіе на Дунавската Провинція, ще са събиратъ въ сѣки сиджакъ, медорикъ, махала и село, спорѣдъ тѣхната важность са довършиха. Сега е редътъ на избранѣтня на членовети за свѣтити на управленіето, на правосѫдіето и на поправителната позиція, които ще заседавать въ същіять Русчукъ.

Шесста, което бѣше направено миналата година между Русчукъ, Шуменъ и Варна, е още недовършено върху много точки Това недовършуванје унеетожава, пѣкакси, сичкити ползи, които можеше да са чака отъ тоя пать и сичката работа на народонаселението остава тъй да каже безъ плодъ Щото на тя часъ врѣмето е доста благоприятно, а народонаселението безъ много работа. рѣши са да са проведатъ на мѣстата инджинери и други чиновници потрѣбни за довършуванје то на тоя пать спорѣдъ правилата на искуста. Заведѣдъ са даде сѫщо и на тамошнити мѣстници, сти да събиратъ въ и й скоро врѣме работницити, които ще работатъ на това довършуванје.

Сѫщо са рѣши да са изпратятъ още два пати, единъ между Русчукъ и Софіа, който да знимува или прѣзъ Ловечъ или прѣзъ Плѣвенъ, а другиятъ, между Русчукъ и Търново. Туку като му позвани врѣмето, Н. В. Главнійтъ управитель Митатъ Паша ще ще самъ ни сѫщити мѣста было да разгледа наедно съсъ инджинерити проектити на тія пѫтища, было да са занимае съсъ други въпроси за обща полза.

За да са улесни и успѣши капиталътъ на земледѣцити и на занятчити въ сичката провинція, рѣши са да са основатъ каси за заемъ. Капиталътъ на тія каси е състоенъ само отъ единъ полозинъ данъкъ турецъ на страна отъ селенити населѣдъ дѣто жетвата е спорна. На тоя часъ тѣ каси вече фанкса да работатъ въ Русчукъ (канцеларіата е на шапчи-ханѣ), въ Есне-Джумя, въ Ишиь, въ Шаръ-Кюой и въ Лесковица. Лихвата на това заемъ ще за кредъть ще бѫде единъ на сто отъ сто; спорѣдъ законната лихва 12 на стотъ за годишна. Очевидно е, че това е противно на интереситѣ на файдалкити

Tuna gazetesinin Bulgarca nüshası

Tefeci faizinden perişan bir ailenin
Midhat Paşa'dan yardım istemesi

ذهرتاك بر يادكار: طونه ولايت محاسبه مديرى مدحت پاشا و رفقاى سعيق

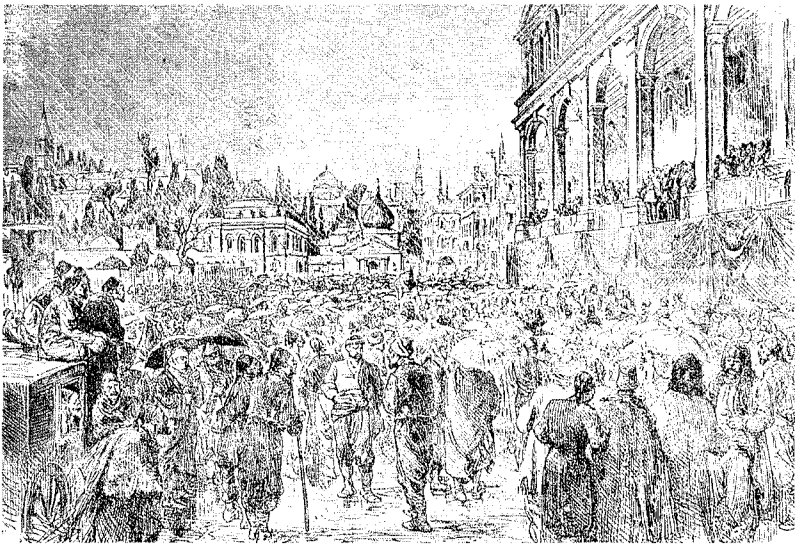
[*Elli sene evvel nerede idik ? Şimdi nerede?*]
Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında
vilayette çalışanlar

Midhat Paşa Bağdat valisi iken
yayına başlayan Zevra Gazetesi

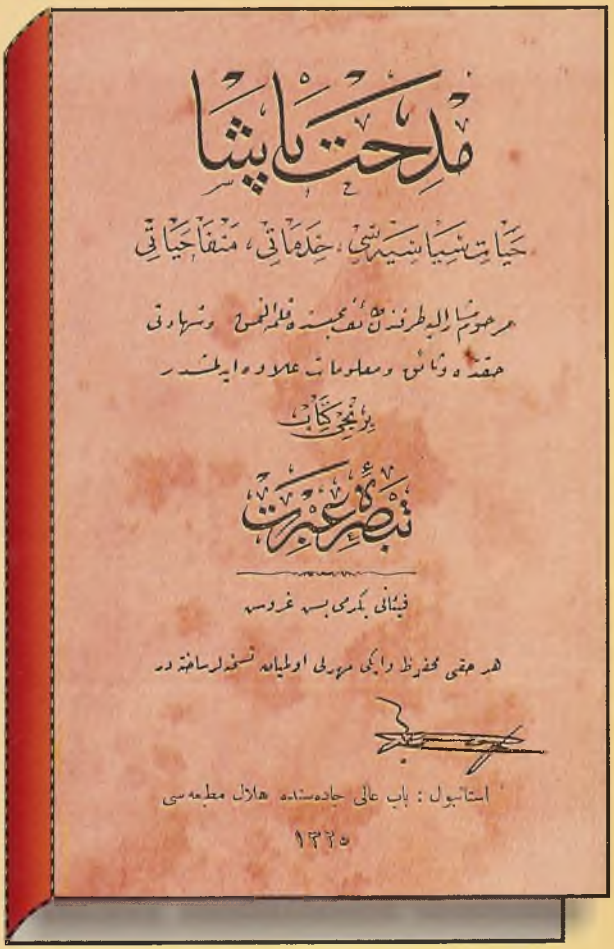
Midhat Paşa'nın sadrazamlığının son zamanları

1876'da Meşrutiyetin ilanı. Şimdiki Vilayet Konağının arka tarafına rastlayan Şura-yı Devlet Dairesinin önü.

Tersane Konferansı'ndan dönen Sadrazam Midhat Paşa'nın arabası

ISBN 975-410-032-2